

**প্রাশ্নাত্তার সংস্কৃত এম. এ.
প্রথম পত্র : বেদ**

অধ্যাপক ব্যানার্জি ও হালদার

প্রাপ্তিস্থান :

জে, এন, সোম এণ্ড সন্স

৬, বঙ্কিম চাটার্জি ষ্ট্রীট,

কলিকাতা-১২

প্রকাশনায় :

প্রভাকর রায়চৌধুরী
গোবরডাঙ্গা হিন্দু কলেজ
২৪ পরগণা

ও

সমাজরঞ্জন হালদার
জয়গাছি, টাবাবেড়িয়া
২৪ পরগণা

প্রথম সংস্করণ ১৩৫৭ সাল

মুদ্রাকর :

শ্রীকৃষ্ণপদ ভট্টাচার্য
হাবড়া আর্ট প্রেস
হাবড়া, ২৪ পরগণা

ভূমিকা

সংস্কৃত বিষয়ে এম. এ. পরীক্ষার্থীদের জন্য এইরূপ একখানি পুস্তকের বিশেষ প্রয়োজন ছিল। বিশ্ববিদ্যালয়ের সংখ্যা যেমন বাড়িতেছে তেমনি সংস্কৃত বিষয়ে ছাত্র-ছাত্রীর সংখ্যাও দিন দিন বৃদ্ধি পাইতেছে। বিশেষতঃ প্রাইভেট পরীক্ষার্থীর সংখ্যাও পূর্বাংপক্ষ অনেক বেশী। কিন্তু সংস্কৃতে পরীক্ষা দিতে ইচ্ছুক সকল ছাত্র ছাত্রীই সিলেবাসের প্রথম পত্রের দিকে তাকাইয়া নিরাশ হইয়া পড়েন। প্রাইভেট পরীক্ষার্থীরা তো সংস্কৃতে পরীক্ষা দেওয়া প্রায় অসম্ভবই মনে করেন। সকলের সকল শ্রম লাঘব করিবার জন্য গ্রন্থকারদ্বয়ের এই প্রচেষ্টা। প্রথম চেষ্টা হিসাবে গ্রন্থখানিতে কিছু কিছু প্রমাদ থাকা অসম্ভব নহে। গ্রন্থখানি ছাত্র-ছাত্রী সমাজে সমাদর লাভ করিলে পরবর্তী সংস্করণকে যথাসাধ্য ত্রুটিমুক্ত করিবার চেষ্টা করা হইবে।

এই গ্রন্থে ঋক্গুলির যে অনুবাদ দেওয়া হইয়াছে তাহা শ্রীরমেশচন্দ্র দত্ত মহাশয় কৃত গ্রন্থ হইতে উদ্ধৃত।

ইতি—

গ্রন্থকারদ্বয়

CONTENTS

Subjects	Pages
1. Explanations from Rig-Veda	1
2. Word Formations	56
3. Rks for স্বরসংগার	76
4. Explanations from the Extracts of Sāyana-Bhāsyā	90
5. Answers on terms of Sāyana-Bhāsyā	107
6. Answers on ঋগ্বেদভাষ্যোপক্রমণিকা	122
7. Vājasaneyi-Samhita	138
8. Atharva-Veda	142
9. Aitareya-Brahmana	152
10. Satapatha-Brahmana	157
11. Yaska's Nirukta	160
12. Kathopanīsada	181

Important Explanations from Rig-Veda

1. वायु उक्थेभिर्जरास्तु ताम्रच्छा जरितारः ।

सुतसोम। अहर्विदः ॥ (1. 2. 2.)

ब्रह्मरूपाद—हे वायु, यज्जाभिर्जरास्तुतागण सोमरस अभिषुत करिया तोमार उद्देशे सुतिवाक्य प्रयोग करिया सुव करितेहे।

Expl :—वायवीयसूक्तस्य वायव्यात्तृते द्वितीया ऋक् । अस्य सूक्तस्य मधुसूक्ता ऋषिः, गायत्री छन्दः, वायुर्देवता, प्र उगणस्ये विनियोगः ।

हे वार्षो, जरितारः सुतातारः ऋषिग्यजमानाः त्रामच्छ त्रामभिलक्षा उक्थेभिः आज्यप्रउगादि शस्त्रैर्जरस्तु सुवसुति । कीदृशाः ? सुतसोमाः अभिषुतेन सोमेन उपेताः । अहर्विदः अहंशब्द एकनाह्नु निष्पाद्येह्यिष्टोमादिक्रतो वैदिकव्यवहारेण प्रगिद्धः । क्रतुविषये निपुणा इत्यर्थः । यास्कनिरुक्तग्रन्थे अर्चतिगायत्रीत्यादिषु चतुश्चहारिःशंसु अर्चति-कर्मसु धातुषु जरते ह्ययतीति पठितम् । सुत्यर्थो जरतिधातुः । जरितारः शब्दः जरितृशब्दस्य बहुवचनरूपम् । जरितृशब्दस्य तृच्प्रत्यायास्तु पदम् नतु तृण्प्रत्यायास्तुम् । अस्त्र शब्दस्य संहितायाः निपातस्य च इति दीर्घश्चे अच्चाशब्दः निष्पन्नः । सुतसोमा इति पदं ब्रह्मरूपीसोमासनिष्पन्नम् ।

अस्य मन्त्रश्रायं हि आशयः—वायुमुदिशु ऋषिजः यजमानाश्च बहुविधोपचारैः सह सुवसुति । ते च यजमानाः यज्जविषये कुशलाः सोमधुक्ताश्च । अतएव तेषाम् आह्वानं ऋष्या वायोरत्र यज्जे आगमनम् अवशमेव उचितमिति । आगत्य च तेषां यजमानानां प्रीतिसम्पादनं कर्तव्यमिति ।

2. বায়ো তব প্রপৃঞ্চতী খেনা জিগাতি দাশুবে । উরুচী সোমপীতয়ে ॥ (1. 2. 3)

বঙ্গানুবাদ—হে বায়ু, তোমার সোমগুণপ্রকাশক রাক্ষ সোমপানার্থে
হব্যদাতা যজ্ঞমানের নিকট আসিতেছে, অনেকের নিকট আসিতেছে ।

Expl :—বায়বায়নুক্রম্য বায়ব্যেতুচে তৃতীয়া ঋগিয়ম্ । নুক্রম্যাস্য
মধুচ্ছন্দা ঋবিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ, বায়ুশ্চ দেবতা । প্রউগশস্ত্রে বিনিয়োগঃ ।

তে বায়ো ! তব খেনা বাক্ সোমপীতয়ে সোমরসপানার্থং দাশুবে
দাশুবে দস্তবস্তঃ যজ্ঞমানং জিগাতি গচ্ছতীত্যর্থঃ । হে যজ্ঞমান,
ত্বয়া দত্তং সোমং পাস্ত্রামীত্যেবং বায়ুবদতীত্যর্থঃ । কীদৃশী খেনা ?
প্রপৃঞ্চতী । প্রকর্ষণে সোমসম্পর্কঃ কুর্বতী । সোমস্য গুণং বর্ণয়ন্তীতি
ভাবঃ । উরুচী । উরুন্ বহুন্ যজ্ঞমানান্ গচ্ছন্তী । যে যে সোম-
যাজিনঃ তান্ সর্বান্ বর্ণয়ন্তীত্যর্থঃ । অত্র খেনা-শব্দস্য বাণীত্যর্থঃ ।
রসং জ্ঞাবয়তি যা বাণী অত্র সৈব ধেনুরিত্যুচ্যতে । প্রপৃঞ্চতীশব্দঃ
প্র-পূর্ব্বকাৎ পৃঞ্চধাতোঃ সম্পর্কার্থহাৎ শত্ৰুপ্রত্যয়েন ত্রিঘাৎস্তীপিরূপম্ ।
জিগাতি গচ্ছতীত্যর্থঃ যাস্মাচ্চাযেণ নিরুক্তে পঠিতহাৎ । দাশুবে—দাশু-
দানে ইতি ধাতোঃ পরং কনুপ্রত্যয়ঃ । দস্তবতে ইত্যর্থঃ । উরুচী ইতি
পদং উরূপপদাৎ গমনার্থকস্য অঞ্চধাতোঃ পরং যিদৃগৌরাদিভাশ্চ ইতি
নুত্রেণ ভীষিরূপম্ । সোমপীতয়ে ইতি শব্দঃ দাশুবে ইত্যস্য বিশেষণম্ ।
সোমশব্দো মনিন্ প্রত্যয়ান্তঃ ।

যজ্ঞমানপ্রদত্তং সোমং পাতুং বায়ুর্ভ্রম্মথলে আগত্য সাস্ত্রনামূলকয়।
বাচা যজ্ঞমানং প্রীণয়তি । যজ্ঞমানপ্রদত্তস্য সোমস্ত গুণং চ বর্ণয়িত্ব।
যজ্ঞমানস্ত মনসি উল্লাসং জনয়তি চেতুশ্চ মস্ত্রশ্চ আশয়ঃ ।

3. ইত্রবায়ু ইত্র সূতা উপ প্রমোদিতরা গভম্ । ইত্রবা বায়ুশক্তি হি । (1. 2. 4)

বঙ্গানুবাদ—হে ইত্র ও বায়ু, এই সোমরস অতিবৃত্ত হইয়াছে,
অরু লইয়া আইস ; সোমরস তোমাদিগকে কামনা করিতেছে ।

হে মিত্রাবরণো, যুবাং দ্বাবপি কথংভূতো ঋতাবুধো । ঋতশব্দঃ সত্যবাচী যজ্ঞবাচী বা । ঋতস্য বর্দ্ধয়িতারো যুবাং দ্বাবপি সত্যস্য বর্দ্ধয়িতারো বা । যদ্বা, ঋতং নামোদকম্ । জলস্য বর্দ্ধয়িতারো বা । তাদৃশো ভো ঋতং স্পৃশত । তাদৃশো যুবাং ঋতেন সত্যেন ক্রতুং যজ্ঞমানেন ক্রিয়মাণম্ আশাথে ব্যাপ্য তিষ্ঠতঃ । কীদৃশং ক্রতুম্ ? বৃহত্ত্বং সর্বগুণযুক্তং ক্রতুম্ । কৃঞ ধাতোঃ কতুপ্রত্যয়েন ক্রতুশব্দো নিষ্পন্নঃ । মিত্রশ্চ বরণশ্চেতি মিত্রাবরণো 'দেবতাদ্বন্দ্বৈ চ' ইতি পূর্বপদস্যানঙাদেশঃ । ঋতস্পৃশা ইতি পদং 'স্পৃশাং স্পৃশুক্' ইতি ডাদেশেন নিষ্পন্নম্ । মিত্রাবরণো, ঋতাবুধো, ঋতস্পৃশা ইতি ত্রীণি পদানি সম্বন্ধান্তানি । আষ্টমিকো নিঘাতঃ ।

২: কবী নো মিত্রাবরণা তুবিজাতা উরুক্ষয়া ।

দক্ষং দধাতে অপসম্ ॥ (1. 2. 9)

বঙ্গানুবাদ—ইন্দ্র ও বরণ মেধাসম্পন্ন বহ্নলোকের হিতার্থে জ্ঞাত ও বহ্নলোকের আশ্রয়ভূত ; তঁহারা আমাদের বল ও কর্মপোষণ করেন ।

Expl. :—বায়বীয়সূক্তে অত্র মিত্রাবরণো দেবতে । অত্র মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী চ ছন্দঃ । মিত্রাবরণো ইমৌ দেবৌ নোইন্ধ্যাকং দক্ষং বলমপসম্ কর্ম চ দধাতে পোষয়তঃ । কীদৃশো মিত্রাবরণো ? কবী । কবিশব্দঃ ক্রান্তকারী মেধাবিবাচী । অতএব মেধাবিনো ইত্যর্থঃ । পুনশ্চ কীদৃশো ? তুবিজাতো । তুবীনঃ বহুনামুপকারকতয়া জাতো ইতি বা । উরুক্ষয়া বহ্ননিবাসো ইত্যর্থঃ । ক্ষিধাতুঃ ক্ষয়ার্থকঃ ক্ষিধাতোরেরজিতাচ্ প্রত্যয়েন ক্ষয়শব্দো জাতঃ ! ক্ষিয়ন্ত্যশ্মিন্নিতি ক্ষয়ঃ, উরুগাং বহুনাং ক্ষয় ইতি উরুক্ষয়ঃ । ক্ষয়ং গৃহং নিবাসস্থানম্ । বহুনাং নিবাসস্থানমিত্যর্থঃ । উরুতুবীতোর্ভো শব্দো দ্বাদশস্য বহ্ননামস্য পঠিতো । অপশ্শব্দঃ কর্মনামস্য পঠিতঃ । তুবিশব্দশ্চ শীঘ্রবাচিৎবে অনেকবাচিৎবে চ বর্হতে । চ দক্ষতের্ধাতোঃ ঘঙি দক্ষমিতি পদং নিষ্পন্নম্ । তুবীনঃ জাতো ইতি ষষ্ঠীতৎপুরুষসমাসে তুবিজাতো ইতি পদম্ ।

অশ্বিনা যজুরীতিষা দ্রবংপাণী শুভম্পতী ।

পুরুভূজা চনস্যাতম্ ॥ (1. 3. 1)

বঙ্গানুবাদ—হে ক্ষিপ্ৰপাণি, শুভকর্মপালক, বিস্তীর্ণ ভূজবিশিষ্ট অশ্বিনয়, তোমরা যজ্ঞের অন্ন কামনা কর ।

Expl :—অত্র মন্ত্রে অশ্বিনৌ দেবতে, বৈশ্বামিত্রৌ মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দশ্চ । অশ্বিনস্তুঃ প্রাতরমুবাকস্তাশ্বিনে ক্রতো বিনিযুক্তঃ ।

হে অশ্বিনৌ যুগাম্ ইষো হবির্লক্ষণানি অন্নানি চনস্ততম্ । ইচ্ছতম্ । ভূজাখামিতার্থঃ । যত্চপি চনসংশকোহন্নবাচী তথাপীষ ইত্যনেন সহ নাস্তি পুনরুক্তদোষঃ । ইচ্ছাম্ উপলক্ষয়িতুং প্রবৃত্ত্বাৎ । কীদৃশীঃ ইষঃ ? যজুরীঃ । যাগনিষ্পাদিকাঃ । কীদৃশৌ অশ্বিনৌ ? দ্রবংপাণী । হবির্গ্রহণায় দ্রবন্ত্যাং ধাবন্ত্যাং পাণিভ্যাম্ উপেতো । শুভম্পতী । শুভস্য শোভনস্য কর্মণঃ পালকৌ । পুরুভূজা । বিস্তীর্ণভূজৌ বহুভোজিনী বা । দ্রবংপাণীতি শব্দঃ দ্রবন্তৌ ধাবন্তৌ-পাণী হস্তৌ যয়োস্তৌ ইতি বহুব্রীহিসমাসঃ । শুভম্পতীত্যত্র শুভস্য পতীতি বস্তুতৎপুরুষ সমাসে সলোপাঃশব্দঃ ইতি বৈদিকী স্থিতিঃ । যজ্ঞধাতোঃ 'স্বয়জ্জোঙ্'নিপ্' ইতি সূত্রেণ জ্'নিপ্' প্রত্যয়ঃ । তদনন্তরং 'বনোরচ' ইতি সূত্রেণ নকারস্য রেফাদেশঃ । ততোভীপা যজুরীতি রূপম্ । চনসংশকোহন্নবাচী । চনঃ আশ্বন ইচ্ছতীতি চনস্ততি । তত্রলোট্ মধ্যমপুরুষে দ্বিবচনে রূপং ভগতি চনস্ততমতি ।

১৭৯) অশ্বিনা পুরুদংসসা বরা শবীরন্না বিয়া ।

বিষ্ণ্যা বনতং গিরঃ ॥ (1. 3. 2)

বঙ্গানুবাদ—হে বহুকর্মা, নেতা ও বিক্রমশালী অশ্বিনয়, অপ্রতিহত বৃদ্ধির সহিত আমাদের গুণের স্তুতি গ্রহণ কর ।

Expl :—মন্ত্রোহয়ং প্রাতরমুবাকস্য আশ্বিনে ক্রতো বিনিযুক্তঃ ।

Expl. : বৈশ্বদেবত্বে প্রথমা ঋগিয়ম্ । অত্র বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, বিশ্বেদেবা দেবতাঃ, গায়ত্রী চ ছন্দঃ । বিশ্বেশব্দস্য সকল ইত্যর্থঃ । দেবানাং কশ্চন বিগ্রহো মীমাংসকৈঃ নাস্তীক্ৰিয়তে । যদি অগ্নিদেবতাকং কর্ম কিঞ্চিদ্ব্যতি তদায়মে হবিদীহতে অথাদ্ হবিবিশ্বকস্য স্বশব্দস্য নিবৃত্তিপূর্বকং পরশব্ধোৎপাতন জাতম্ । বিশ্বে দেবাঃসর্বে ইতি যান্ত্রিকসিদ্ধান্তমতং ন তু মীমাংসকমতম্ ।

হে বিশ্বে দেবাস এতন্নামকা দেবাংশেষাঃ । দাশুযো হবিদন্তবতো যজমানস্য স্ততমভিষুত সোমং প্রতাগত প্রাগগচ্ছত । সোমমবাপ্তুমত্র যজ্ঞে আগচ্ছ । তে চ দেবা ওমাসঃ বক্ষকং চর্ষণীধৃতঃ মর্তানাং মন্ত্রশ্রাণং ধারকাঃ । দাশুসঃ ফলস্য দাতারঃ । ওমাস ইতি অণ বক্ষণে ইতি ধাতোর্মন্ প্রতায়ান্তঃ পদম্ । তস্য টিলোপে জতে ওম্ ইতি রূপম্ । তত্র জস্ প্রত্যয়ে কৃতে জস্ প্রত্যয়শ্রাস্ত্রাগামঃ । চর্ষণীশব্দস্য যাস্কাচাণেণ মর্ত্যো মরণশীলঃ ইত্যর্থঃ কৃতঃ । দাশু দানে ইতি ধাতোঃ কসুপ্রত্যয়ে দাশ্বান্ ইতি রূপং ভবতি । দ্বিতীয়াবল্বচনে দাশুষ ইতি ।

13. পাবকা নঃ সরস্বতী বাজেভির্বাজিনীবতী ।

যজ্ঞং বষ্টে ধিরাবসুঃ ॥ (1. 3. 10)

বঙ্গানুবাদ পবিত্রা, অন্নযুক্তযজ্ঞবিশিষ্টা, ও যজ্ঞফলকপধন দাত্রী সরস্বতী আমাদিগের অন্নবিশিষ্ট যজ্ঞ কামনা করুন ।

Expl. :— সরস্বতে ত্বেচে প্রথমা ঋক্ পাবকা ন ইতি । অত্র মন্ত্রে সরস্বতী দেবতা, মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । অস্ম মন্ত্রস্য অঘা-
রস্তুগীয়েষ্ঠৌ সরস্বতীদেবতাকে কর্মণি পুবোহ্নুবাকা'ধেন বিনিয়োগঃ । অঘা-
রস্তুগীয়েষ্টিঃ দর্শপূর্ণমাসৌ আরপ্শ্রমানেন যজ্ঞমানেন কষ্টবাতেন বিহিতা ।
তসাম্ ইষ্ঠৌ সরস্বতীদেবতাকং কর্ম । সরস্বতী নাম্নী কাচন দেবতা ।
মীমাংসকমতেন সরস্বতী ত্রাতৃপূত্রী দেবতা । যান্ত্রিকমতে তু বিগ্রহবতী
দেবতা । সরোহস্যা অস্তীতি সরস্বতী গমনশীলা । িত্বরূপেণ সরস্বতী
কদাপি ন িষ্ঠতি ।

সরস্বতীদেবী বাজেভির্হবির্লক্ষণৈরনৈনিমিত্তভূতৈঃ । অথবা যজ-
 মানেভ্যো দাতবৈরনৈনিমিত্তভূতৈঃ মঃ অশ্বদীয়ং যজ্ঞং বহু কাময়তাম্ ।
 ক ময়িহা চ নিবহ্বিতার্থঃ । কীদৃশী সা সরস্বতী ? পাবকা শোধয়িত্রী ।
 পাবং শুদ্ধিং কাময়তীতি পাবকা । কৈধাতোঃ শব্দয়তীত্যাৎ । বাজিনী-
 বতী । অল্পৎক্রিয়াবতী ইত্যৎ । বাজোহল্পম্ । বাজিষ্ঠো যস্যঃ
 সস্তীতি সা বাজিনীবতী 'অত ইনিঠনৌ' ইতি ইনিপ্রত্যয়ঃ । 'ছন্দসীরঃ'
 ইতি মতুপোষিত্বম্ । ধিয়াবসুঃ । এতদপি সরস্বত্যা বিশেষণম্ ।
 কর্মপ্রাপ্যননিমিত্তভূতা ইত্যৎ । ধিয় নাম বুদ্ধ্যা । ধিয়া বসুর্ভবতীশীলং
 জব্যং যথা স্যাদিতি বহুব্রীহি সমাসঃ । ধিয়া কর্মণা বসুঃ যস্যঃ
 সকাশাঙ্ঘবতি সা ধিযাবসুরিতি সাধারণঃ । বাজেভিরিতি শব্দঃ ছান্দসঃ
 প্রয়োগঃ । 'বশকাস্তৌ' ইতি ধাতোঃ লোটি প্রথমপুরুষৈকবচনে
 রূপম্ । কাশ্চিরভিলাষঃ । ইচ্ছিত্বিত্যাৎ ।

14. চোদয়িত্রী স্মৃতানাম্, চেতন্তী স্মৃতীনাম্ ।

যজ্ঞং দধে সরস্বতী । (1. 3. 11)

বঙ্গানুবাদ—গনৃত বাক্যের উৎপাদয়িত্রী, স্মৃতি লোকদিগের
 শিক্ষয়িত্রী সরস্বতী আমাদের যজ্ঞ গ্রহণ করিয়াছেন ।

Expl :—সরস্বতে তুচে বিতীয়া ঋগিহম্ । সরস্বতী অত্র দেবতা ।
 বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । যা সরস্বতী তন্নাম্নী
 দেবী সেয়ম্ ইমঃ যজ্ঞঃ যজ্ঞরূপং কর্ম দধে ধারয়ামাস । কীদৃশী সা ?
 স্মৃতানাং প্রিয়ানাং সত্যবাক্যানাং চোদয়িত্রী প্রেরয়িত্রী । স্মৃতীনাং
 শোভনবুদ্ধিযুক্তানাং অগুষ্ঠাতৃণাং চেতন্তী তদীক্ষমহুষ্ঠৈয়ং জ্ঞাপয়ন্তী ।
 চেতনং কুবন্তী । উণ পরিহানে ইতি ধাতোঃ ঙিপ্রত্যয়ে স্মৃতানামুনয়-
 ত্যাপ্রিয়মিতি স্মৃ ইত প্রিয়মুচ্যতে । তচ্চ তদৃতং সত্যক্ষেতি স্মৃতম্ ।
 'চুদ্ প্রেরণে' ইতি ধাতোঃ ঙ্যস্তাৎ তুৎপ্রত্যয়ে, 'ঋয়েভ্যো ঙীপ্' ইতি
 ঙীপ্ প্রত্যয়ে চোদয়িত্রী ইতি পদম্ । 'চিতি সংজ্ঞানে' ইতি ধাতোঃ
 শত্ প্রত্যয়াস্তেন ঙীপি চ চেতন্তী ইতি পদম্ ।

15. **अथा ते अस्तमानां विद्याम्, सुमतीनाम् ।
मा नो अति धा आ गहि ॥ (1. 4. 3)**

वङ्गानुवाद आमवा येन तोमाव समीपवर्ती सुमतीदगेव मध्ये थाकिषा तोमाके जानि त पावि ; आमादिगके अतिक्रम करिषा अन्नेव मध्ये आपनाके प्रकाश करिओ ना , आनादेव निकट गहस ।

Expl : अङ्गिप्रवषडङ्ग ब्राह्मणाच्छ सिन । पातःसवने यट्सु सुक्तेषु सुकपकुत्तु मिगपि सुक्ते विनिवृत्तम् । तत्र सुक्ते तृतीया ऋक् इयम् । ईन्द्रदेवताकं सुक्तेमिदम् अत्र देवता ईन्द्रः वैश्वामित्रो मधुच्छन्दा ऋषिः, गाथत्री छन्दः । ईन्द्रेहित्तु सृयते । अथ सोमपानासुवमित्यर्थः । हे ईन्द्र तव अस्तमानातिशयेन समीपवर्तिनाम् अत्यस्तम् अस्तिकानां सुमतीनाम् शोभनवृद्धियुक्तानां पुवषाणा मध्ये श्तिहा विद्याम् हा, वय जानीषामः यद्वा, सुमतीनां शोभनवृद्धीनां, कर्माण्ठानपिषयानां, लाभार्थम् इत्याधाहावः । वृद्धिलाभाय हा स्ववेमेत्यर्थः । अस्तु फलमिदं—इमापि नोऽस्मान् अति अतित्र मा न कश्चैवपात्रुश्चै प्रकटितवा, स्वकीयं कपम् । नोऽति मा थाः । आस्मानतिक्रमा अन्नेषां, तन्स्वरुपं मा प्रकथय । किन्तु आगहि अस्मानेवागच्छ अथा इति 'नपातः । अस्तमानाम्, इति अतिषावने तमप् प्रतायासुत् पदम् । 'अत इनिठनो' इति सूत्रेण ठनप्रतायः । वेत्तेलिङि याङुट्प्रताये विद्याम् इति पदम् । शोभना मतिःषया, ते सुमतीनां इति बहुव्रीहिनिस्पन्नं पदम् । षष्ठीबहु-वचने कपमिदम् । 'या प्रकथने' इति धातोर्लुङि मध्यमपुंस्वैकवचने थाः इति रूपम् ।

16. **पारेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् ।
यस्तु सधिभा आ वरम् ॥ (1. 4. 4)**

वङ्गानुवाद—अक्षेय ओ मेधावी ईन्द्रेव समीपे याओ, এই मेधावीव कथा जिज्ञासा कव, সেই ईन्द्र তোमाव বন্ধুদিগকে শ্রেষ্ঠ ধন দান করেন ।

Expl :—ঐন্দ্রদেবতাকে সৃষ্টিে চতুর্থী ঋগিযম্ । ইন্দ্রদেবতাহত
 জুযতে । বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা অশ্রু সূক্তস্য ঋষিঃ । গায়ত্রী চ ছন্দঃ ।
 অত্র মন্ত্রে হোতা যজ্ঞমানমুদ্দিশ্য বদতি । হে যজ্ঞমান, ত্বমিন্দ্রং পবেহি ।
 ইন্দ্রস্য সমীপং গচ্ছ । গহ্বা চ বিপশ্চিতং মেধাবিনং হোতারং মাং পৃচ্ছ ।
 অসৌ হোতা সন্যাক্ স্তবান নবেতি প্রশ্নং কৃক । য ইন্দ্রেস্তে তব
 যজ্ঞমানস্য সনিভ্য ঋত্বিগ্ভো নব, শ্রেষ্ঠ, ধনং পুত্রাদিকম্ আ সমস্তাং
 প্রযচ্ছতীতি শেষঃ । তাদৃশমিন্দ্রম্ ইতি পূর্বত্রায়য়ঃ । তস্য পার্গুতা-
 বাগনে বিশেষকাবণমস্তি । তস্যমাদ্রমযকং জ্ঞানং সর্বাধিকং স্ত্রাং ।
 পুনবপি কীদৃশম্ ? বিগ্রম্ । মেধাবিনম্ । অস্তুতম্ । অহি,সিত,
 হি'সাবহিতমিত্যর্থঃ । 'বৃঙ ববণে' ইতি ধাতোরপ প্রত্যয়েন ববমিতি পদং
 নস্পন্নম ।

(17)

উত ক্রবন্তু নো নিদো নিরনাতশ্চিদারত ।

দধানা ইন্দ্র ইন্দ্রবঃ ॥ (1. 4. 5)

বঙ্গানুবাদ—আনাদিগেব ঋত্বিকেবা ইন্দ্রেব পবিচর্গা কবিযা
 তাহাকে স্ততি কৰম, হে নিন্দুকগণ, এই দেশ ইহতে এব, অগ্ন দেশ
 হইতেও দূব হইযা যাও ।

Expl :—ঐন্দ্রদেবতাকে সৃষ্টিে পঞ্চমী ঋগিযম্ । অত্র দেবতা
 ইন্দ্রঃ মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী চ ছন্দঃ । অত্র ইন্দ্রদেবতা জুযতে ।
 নে'ইস্মাকং সম্বন্ধিনঃ ঋত্বিজঃ হোতা শেষঃ । তে ক্রবন্তু ইন্দ্রং স্তবন্তু ।
 ক্রধাতোত্র লক্ষণযা স্তব্যর্থঃ । স্তোত্র কুবন্তু । উতশব্দঃ সমুচ্চযবাচী
 অপি চ ইত্যর্থঃ । হে নিদঃ, নিদি কুৎসাক্ষাং নিন্দুতীতি নিদঃ ।
 নিন্দি তারঃ পুবযা নিরারত নির্গচ্ছতু । ইতো দেশান্নির্গচ্ছত । অনাত্র
 গচ্ছন্তু ইত্যর্থঃ । নির্গতি প্রাপনযোবিতি ধ'তুঃ । অগ্নতশ্চিদগ্নস্বাদি
 দেশান্নির্গচ্ছতু । কীদৃশা ঋত্বিজঃ । ইন্দ্রে ভবঃ পবিচর্গাং দধানাঃ ।
 কুব'ণাঃ । ইৎশব্দোত্তবধারণে । সর্বদা পবিচর্গাং কুবন্তু এব তিষ্ঠাঋত্যর্থঃ ।

নিদধাতোঃ কিপ্শ্রত্যাস্তং পদং নিদঃ ইতি । অশ্রশকাৎ তসিল্
 শ্রত্যয়েন অন্যতঃ ইতি রূপং সিদ্ধম্ । চিদিতি পদম্ অপিশকার্থম্ ।
 আরত ইত্যত্র 'ঋ গতিপ্রাপণয়ো' রিতি ধাতোলৌডর্থে লুঙ্ লকারঃ ।
 লোটি মধ্যমপুরুষ বহুবচনে ত ইত্যাদেশঃ । তদানীং ঋ ত ইতি
 স্থিতে চিলুঙি ইতি সূত্রেণ প্রাপ্তস্য চ্লেঃ সর্তিশাস্তিঅর্তিভ্যশ্চ ইতি
 সূত্রেণ অভ্যাদেশঃ, ঋ অ ত ইতি স্থিতে ঋ দৃশোহিঙি গুণঃ ইতি
 সূত্রেণ গুণে প্রাপ্তে জাতম্ ।

✓ ১৪. এমাশুমাশবে ভর যজ্ঞশ্রিয়ং নৃমাদনম্ ।
 পতয়ন্ মন্দয়ৎসখম্ ॥ (1. 4.. 7)

বক্তাবুবাদ—এই সোমরস ব্যাপনশীল ও যজ্ঞে সম্পদকপ, ইহা
 মনুস্যকে হৃৎ করে, কামসাধন করে এবং হৃদযাতা ইন্দ্রেব সখা ;
 যজ্ঞব্যাপী ইন্দ্রেকে ইহা দান কর ।

Expl : ঐন্দ্রেদেবতাকে সূক্তে সপ্তমী ঋগিয়ম্ । ঐন্দ্রেদেবতা-
 কোহয়ং মন্ত্রঃ, মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । ইন্দ্রেদেবতাহত্ৰ স্তুতৌ ।

এণ মন্ত্রে ঐমিতি নিপাত ইদংশন্ধার্থে বহুতে । হে যজমান ।
 আশবে কৃৎস্নসোমযাগব্যাপ্তয়েন্দ্রায় । ইমাত্ৰ । ইমং সোমমাত্ৰ ।
 কীদৃশং সোমম্ ? আশুম্ । সবনত্রয়েহপি ব্যাপ্তমশ্রুম্ । যজ্ঞশ্রিয়ম্
 যজ্ঞস্য সম্পদ্রপম্ । নৃমাদনম্ । নৃণ্, মাদখতীতি । নৃণাম্ ঋষিগ্-
 যজমানানাং হৃদোৎপাদকম্ । পতয়ৎ পতয়ন্তুম্ । পতৃ গর্তৌ । কর্মণি
 প্রাপ্তুবশ্চমিত্যথঃ । মন্দয়ৎসখম্ । য ইন্দ্রো মন্দয়তি যজমানান্ হৃদয়তি
 তস্মিন্দ্বে সখিভূতোহয়ং সোমঃ । ইন্দ্রস্য শ্রীতিবর্দ্ধনার্থং তৃপ্তিদানার্থং
 চ নানাগুণসম্পন্নং সোমরসংঅকং দ্রব্যং যজ্ঞেহস্মিন্নাহব ইতি মন্ত্রস্যাস্ম
 ভাবাৎঃ । 'কৃবাপাজ্জি—' ইত্যনেন সূত্রেণ উণ্শ্রত্যয়েন আশুমিতি
 পদম্ । 'করণাধিকরণযোশ্চ' ইত্যনেন লুট্ শ্রত্যয়েন মাদনমিতি পদম্ ।

তদনন্তরং যদীসমাসে নুমানমিতি রূপং ভবতি । পত্ধাতোর্গিচ্
প্রত্যয়েন পতয়দিতি পদম্ । মন্দযৎসথেত্যত্র মন্দয়তি সখা ইতি সমাসে
রাজাহঃসখিঃঔচ্ ইতি সমাসান্তঃ ।

✓19. **যো রায়োবনির্মহান্‌সুপারঃ সুষতঃ সখা ।**

তস্মা ইন্দ্রায় গায়ত ॥ (1. 4. 10)

বঙ্গানুবাদ—যিনি ধনের রক্ষক এবং মহান, যিনি কর্মের পূর্বয়িতা
এবং অভিষবকারীও সখা, সেই ইন্দ্রের উদ্দেশ্যে গাও ।

Expl : - ঐন্দ্রদেবতাকে সূক্তে দশমী ঋগিষম্ । অত্র ইন্দ্রো
দেবতা, মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী চ ছন্দঃ । য ইন্দ্রো নাথো ধনস্ব্যাবনী
রক্ষকঃ স্বামী বা । তস্মা ইন্দ্রায় গায়ত । হে ঋষিঃস্বতঃপ্রীতঃ
স্তুতিং কুরুত । কৌদৃশঃ ইন্দ্রঃ । মহান্ । ঔণৈরধিকঃ । সুপারঃ সুষ্টু
কর্মণঃ পূর্বয়িতা । সুষতো যজমানস্য সখা সখিবৎ প্রিষঃ । 'অব বক্ষণে'
ইতি ধাতোর'ন্য প্রত্যয়েন অবগিরিতি পদং নিস্পন্নম্ । সুপারঃ ইত্যত্র
পূপালনপূরণযোষিত্যস্মাঃঔচ্ছত্বে কর্তৃরি ইত্যম্ববৃত্তৌ পচাণচ্ । সমানং
খ্যায়তে ইতি সখা । সমানে খাঃ স চোদান্তঃ । ইতৌণ্ প্রত্যায়ঃ ।
তৎসম্মিযোগেন যলোপঃ । ডিভ্বাটিলোপঃ । ইন্দ্রশব্দো রনপ্রত্যয়ান্বো
নিপাতঃ । কর্মণা যমভিপ্রৈতি স সম্প্রদানমিত্যত্র ক্রিয়াগ্রহণং কর্তৃগামিতি
বচনাদ্ দানক্রিয়য়া প্রাপ্তবৎ ইন্দ্রায় ইতি পদং সম্প্রদানম্বেন চতুর্থী ।

✓20. **স ঘা নো যোগ আ ভুবৎস রায়ে স পুরজ্যাম্ ।**

গমম্বাজেভিরা স নঃ ॥ (1.53)

বঙ্গানুবাদ—তিনি আমাদের উদ্দেশ্য সাধন করুন, তিনি ধন
প্রদান করুন, তিনি স্ত্রী প্রদান করুন, তিনি অন্ন লইয়া আমাদের
সমীপে আগমন করুন ।

Expl. :—ঐন্দ্রদেবতাকে সূক্তে ইন্দ্রদেবতায়ঃ স্তুতিরূপিণী ঋগিষম্ । অত্র দেবতা ইন্দ্রঃ, মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । অস্ম্যু পুস্তস্য বিশেষবিনিয়োগঃ অতিরাত্রৈ তৃতীয়পর্যায়ৈ মৈত্রাবরুণশস্ত্রে স্তুত্রিয়োহয়ং তুচঃ ।

ষ-শব্দোহবধারণার্থো নিপাতঃ । হৃষ্মাস্তোহয়ং শব্দঃ । ছন্দসি দীর্ঘত্বম্ । ইন্দ্র এব প্রকৃতত্বাৎ । স এব ইন্দ্রঃ পূর্বমস্ত্রোক্তগুণবিশিষ্টঃ নোহস্ম্যাকং যোগে অশ্রাপ্তশ্রাপণে অলকস্য পদার্থস্য প্রাপ্তৌ স সাহায্যং বিদধাতু । স এব রায়ে ধনর্থমাভুবৎ । আ ভবতু । স এব পুরদ্ধ্যাং যোষিত্যাভুবৎ । যদা, বহুবিধায়াং বুদ্ধ্যাভুবৎ । পুরদ্ধিবহুধীঃ ইতি যাস্কঃ । স এন বাজেভির্দৈর্যৈঃ অন্নৈঃ স নোহস্মানাগমৎ । অত্র ভুবৎ-শব্দ আশীলিঙি ছান্দাসো রূপম্ । পুরদ্ধিরিত্যত্র পৃষোদরাদিত্বাৎ উকারস্ত্যামাদেশে ঙ্গরগরস্য হৃষ্মত্বম্ । গমদিত্যত্র গমের্ টস্তিপ্ । ইতশ্চলোপঃ পরস্মৈপদেষু ইতীকারলোপঃ । বহুলং ছন্দসি ইতি শপো লুক্ । লেটোহডাটৌ ইত্যডাগমঃ ।

(২১) সূতপাবে, সূতা ইম্ম শুচয়ৈ যন্তি বীজয়ৈ ।
সোম্যাসো দধ্যাশিরঃ ॥ (1.5.5)

বঙ্গানুবাদ—এই অভিশূত পবিত্র দধিমিশ্রিত সোমরসসমূহ অভিশূত সোমপায়ীর পানার্থে তাহার নিকট যাইতেছে ।

Expl. :—ইন্দ্রো দেবতা, মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । ইমে সোমাসঃ আশুরসেরসুক্ সোমা ইত্যর্থঃ । সূতপাবে—চতুর্থাস্তং পদমিদম্ । সূতং পিবিতি ইতি সূতপাবা । পাধাতোর্বানিপশ্রত্যয়ান্তং পদম্ । অভিশূতস্য সোমস্য পানকর্ত্রে ইত্যর্থঃ । দীত্যে ভক্ষণার্থং যন্তি গচ্ছন্তি । দধ্যাশিরঃ অবনীয়মানং দধি আশীর্দোষঘাতকং যেষাং

হিংসায়ামিতি ধাতুঃ । আহ্ননস্তি ইত্যর্থঃ । যদ্বা মিশ্রযতি । দধো-
বাশীর্ষমাং সোমানাং তে দধ্যাশিবঃ । বলত্রীহৌ—পূবপদপ্রকৃতিস্ববস্বম্ ।

22 ভৎ সূতস্য পীতয়ে সদ্যো বুদ্ধো অজায়থাঃ ।

ইন্দ্র জ্যৈষ্ঠায় সূক্ততো (1. 5. 6)

বজ্রানুবাদ হে সূক্তে ইন্দ্র, তুমি অভিষুত সোমপানেব জগ্য ও
দেবগণেব মধ্যে জ্যৈষ্ঠয় প্রাপ্তব জগ্য একেবাবেহ বুদ্ধপ্রাপ্ত হইয়াছ ।

Expl : হন্দ্রদেবতাকা ঝাগয়ম্ । বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঝাষিঃ,
গায়ত্রী ছন্দঃ । হে সূক্ততো শোভনকর্মন্ শোভনপ্রভু বা যস্য ইন্দ্রস্য
কম প্রজ্ঞা বা শোভনা । দ্বা সূতস্ত্যভিষুতস্য সোমস্য পীতয়ে পানার্থঃ
জ্যৈষ্ঠায় দেবেষু জ্যৈষ্ঠহার্থক সগঃ অশ্বিনেব ক্ষণে বুদ্ধোইজয়াথাঃ ।
অভিবুদ্ধোৎসাহেন যুক্তোহভূঃ । সর্বদেবাপেক্ষয়া প্রাথমাং তব বর্ত্ততাম্ ।
পা পানে ইতি ধাতোঃ ক্রিন্ প্রত্যয়েন পীতয়ে ইতি পদম্ । সত্ব
ইত্যত্র সমানেহর্ষনি ইত্যর্থে সমানশব্দস্য সভাবস্ততো দ্বস্ । জ্যৈষ্ঠস্য
ভাবঃ জ্যৈষ্ঠায়ম্ । “চতুর্থীবিভক্তৌ জ্যৈষ্ঠায় ইতি পদম্ ।

23 অক্ষিতোতিঃ সনেদিদ্মৎ বাজম্বিন্তঃ সহস্রিণম্ । ষস্মিন্ বিশ্বানি পোৎস্যা (1. 5. 9)

বজ্রানুবাদ—ইন্দ্র বক্ষণে বিরত না হইয়া এই সহস্রসংখ্যক অন্ন
গ্রহণ ককন, যে অগ্নে সমস্ত পোকষ অব্যাপ্তি কবে ।

Expl. :—অত্রাপি হীন্দ্রস্য স্ততিঃ । বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঝাষিঃ,
গায়ত্রী চ ছন্দঃ । অক্ষিতোতিনিতি ইন্দ্রস্য বিশেষণম্ । ন ক্রিতা
অক্ষিতা । অক্ষিতা উতিগন্ত্য সঃ . ক্রিত ইত্যস্য নাশঃ ক্ষয় ইত্যর্থঃ ।

কয়রহিতা উতির্যশ্চ স ইত্যর্থঃ । তদীয়ং যজ্ঞক্ষণং তদ্ধিংসারহিতম্ ।
তাদৃশ ইন্দ্রঃ সহস্রিণং সহস্রশ্চাস্তীতি সহস্রিন্ তমিদং বাজং সোম-
রূপমন্নং সনেৎ সম্ভজ্ঞেৎ । যস্মিন্ বাজে নিশ্বানি সর্বাণি পৌংস্ত্যা
পুংস্ত্যানি বলানি বর্ভন্তে । পৌংস্ত্যা ইত্যত্র ব্রাহ্মণাদেৱাকৃতিগণহাৎ
শুণবচনব্রাহ্মণাদিত্যঃ কৰ্মণি চ ইতি শ্যত্রুৎ । প্রথমাবল্লবচনশ্চ 'সুপাং
সুলুক্' ইতি ডাদেশঃ । সনেত্ ইতি পদং বনযণ সম্ভক্তৌ ইতি
ধাতোঃ রূপম্ ।

24. **মা নো মর্তা অভি দ্রহন্তনুনাঘিষ্ম গিৰ্বণঃ ।**
ঈশানো যবয়্য বধম্ ॥ (1. 5. 10)

বলানুবাদ—হে স্তুতিভাজন ইন্দ্র, বিরোধী মনুষ্যেরা আমাদিগের
শরীরে যেন আঘাত না কবে, তুমি ক্ষমতাশালী, আমাদিগের বধ
নিবারণ কর ।

Expl : - অত্রাপি ইন্দ্রশ্চ স্তুতিঃ বৈশ্বামিত্রোম্পুচ্ছন্দা ঋষিঃ,
গায়ত্রী চ ছন্দঃ । হে গিৰ্বণঃ ইন্দ্রেঃ মর্তা মরণশীলা মনুষ্যাঃ । অত্র
মরণশীলতা শত্রোরৈব বর্ভতে বিশেষেণ । অতো বিরেষিনো মনুষ্যা
ইত্যর্থঃ । অত্র সামান্যেন মনুষ্যপদং বোধয়তি । নোহস্মদীয়ানাং তনুনাং
শরীরানাং মাভিদ্ৰহন্ত, অভিতো দ্রোহং মা কুরুঃ । অস্মাকং শরীরশ্চ
বতে পীড়া ন সম্পাদয়তু । ঈশানঃ সমর্থঃ সন্ ভং বধং বৈরিভিঃ
সম্পাদ্যমানং যবয়—অস্মত্তঃ পৃথক্ কুরু । যুধাতোস্তুন্ প্রত্যয়েন মর্তা
ইতি পদম্ । দ্রহন্ত ইতি দ্রহ্-ধাতো লোটি লকারে রূপম্ । দ্রহ্-
জিঘাংসামিতি ধাতুঃ । ঈশ্- ধাতোঃ শানচ্ প্রত্যয়েন ঈশানঃ ইতি
পদম্ । যবয় ইত্যত্র যু মিশ্রণামিশ্রণয়োরিতি ধাতুঃ । যৌতীতি যবঃ ।
পচাচ্চ । যবং করোতি ইত্যর্থং তংকরোতি তদাচষ্টে ইতি গিচ্ ।

25. যুঞ্জন্তি ব্রহ্মরুচং চরন্তং পরি তসুযঃ ।
রোচন্তে রোচনা দিবি ॥ (1. 6. 1)

বঙ্গানুবাদ—চতুর্দিকস্থ লোকেরা সূর্যরূপ ইন্দ্রের প্রতাপাধিত, অরুচ ও বিচরণকানী অশ্ব যোজনা করিতেছে । আলোকগণ অকাশে দীপ্যমান রহিয়াছে ।

Expl. : --অত্র বৈশ্বামিত্রঃ ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । ইন্দ্রো দেবতা ।
অণ যত্ৰপি ইন্দ্রপদং মস্ত্রে নাস্তি তথাপীন্দ্রদেবতাকল্পমশ্চ লিঙ্গবলাদ-
ঙ্গীকর্ত্বাম । ইন্দ্রস্ত পরমৈশ্বর্যসম্পন্নঃ । ব্রহ্মত্বেন বিদ্যমানোহয়ম্ । ব্রহ্ম
হাত সূর্য আদিত্যরূপেণস্থিতম্ । স ইন্দ্র আদিত্যরূপেণ বর্ততে । আদিত্য-
মণ্ডলে স্বকীয়মাধিপত্যম্ অস্তি । অরুচম্ । ন সস্তি রুচো যত্র তদরুচঃ
তম্ অরুচম্ । হিংসকাঃ পদার্থা যত্র ন ভবন্তি স অরুচশব্দেন ব্যবহ্রিয়তে ।
চরন্তম্ । চরতীতি চরধাতোঃ শত্ৰুপ্রত্যয়ে দ্বিতীয়ৈকবচনে রূপম্ । বায়ু-
রূপেণ সর্বত্র প্রসরন্তমিতার্থঃ । ইন্দ্রং পরি তসুযঃ পরিতোহবস্থিতা
লোকত্রয়বর্ধিনঃ প্রাণিনো যুঞ্জন্তি । স্বকীয়ে কর্মণি দেবতাত্বেন সংব্রুন্তি ।
তস্মৈব ইন্দ্রশ্চ মূর্ত্তিবেশেষভূতা রোচনা নক্ষত্রাণি দিবি ছ্যালোকে রোচন্তে ।
প্রকাশন্তে । রোচনাশব্দেনাত্র নক্ষত্রাণাং পরিগ্রহঃ, প্রকাশমানানি
নক্ষত্রাণীত্যর্থঃ ।

26. যুঞ্জন্ত্যাম্য তাম্যা হরী বিপক্ষসা রণে ।

শোণা ধ্বঙ্কু নুবাহসা ॥ (1. 6. 2)

বঙ্গানুবাদ—তাহারা ইন্দ্রের কমণীয়, রক্তবর্ণ, তেজঃপূর্ণ ও পুরুষ-
নাশক হরি নামক অশ্বদ্বয় বথের উভয়পার্শ্বে সংযোজিত করে ।

Expl. : - মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । ইন্দ্রদেবতাকা ঋগিয়ম্ ।

যত্র হরীতি পদমাগচ্ছতি তত্র ইন্দ্রশ্চৈব বাহনমশ্বং বোদ্ধবাম্ । অস্ম
ইন্দ্রশ্চ রথে হরী এতন্মানানো দ্বাবশৌ সারথয়ো যুঞ্জন্তি । কৌদৃশৌ
হরী । কাম্যা কাময়িতব্যৌ । কমু কাম্শৌ ইতি ধাতোর্থেৎ প্রত্যয়ঃ ।
অভিলাষবিষয়ীভূতো ইত্যর্থঃ । বিপক্ষসা বিবিধে পক্ষসী রথশ্চ পার্শ্বৌ
যয়োরশ্বয়ো স্তৌ । সূপাং সুলুগিতি গোপে জ্ঞাতে ডাদেশে অকারাস্তঃ
রূপম্ । শোণা রক্তবর্ণৌ ধুষু প্রগল্ভৌ । নুবাহসা নৃণাং বোঢ়ারৌ
হত্যর্থঃ । অনন্থ প্রত্যয়ান্তিৎ রূপম্ । শোণ্ বর্ণগত্যোরিতি ধাতোঃ
করণে ষঞ্ ঞ্ প্রত্যয়েন শোণা ইতি পদম্ । ঞ্চুৰ্বা প্রাগল্ভৌ ইতি
ধাতোঃ ক্ প্রত্যয়েন ধুষ্ ইতি পদম্ ।

✓27. কেতুং কৃষ্ণাক্তবে পেশো মর্ষা অপেশসে ।

সমুষ্ভিরজায়থাঃ ॥ (1. 6. 3)

বঙ্গানুবাদ—হে মনুজাগণ, সূনকণ ইন্দ্র নিদ্রায়, সংজ্ঞারহিতকে
সংজ্ঞাদান করিয়া, অন্ধকারে রূপরাহণে রূপদান করিয়া, জলস্ব
রশ্মিব সহিত উদ্ভিত হইতেছেন ।

Expl :—বিশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । অত্রাপীন্দ্র
এব দেবতা । মর্ষা মরণশীলা মর্ভাঃ ইতি লৌকিকে । ইদমাশ্চন্য
পশ্যত নিলোকমত ইত্যথাহত্ৰবাম্ । অযমিন্দ্র উষ্ভিঃ উষং ইতি
তকারান্তপদান্ত্তীয়াবছবচনম্ । সূৰ্য্য রশ্মিভবিতার্থঃ । যুক্তঃ অজায়থাঃ
সূৰ্য্য উষঃকালে প্রাতৃর্ভাবহাৎ । প্রজানুরঞ্জনং যঃ करोति स एव
हि राजा । প্রজারূপং যদা স্বয়ং ধত্তে তদৈব রাজা প্রজারঞ্জে
সমর্থঃ । এবমিত্রোহপি আদিত্যকপং দধতি । কিং কুৰ্বন্ । অকেতবে
কেতুং কৃষ্ণন্ । কেতুশব্দো জ্ঞানবাচী । জ্ঞানরহিতায় নাম রাষ্ট্রৌ
নিদ্রাভিভূতহেন প্রজ্ঞানরহিতায় ঞ্চাণিনে প্রাতঃ প্রজ্ঞানং কুন্ ।

অপেশমে । রাত্রৌ অন্ধকারাবৃত্তে নানভিব্যক্তহৃদ্য রূপরহিতায় পদার্থায়
প্রাতরন্ধকারনিবারণেন পেশো রূপমভিব্যজ্যমানং কুব্ধন ।

28. আদহ স্বধামনু পুনর্গর্ভতমেরিরে ।

দধানা নাম যজ্জিয়ম্ ॥ (1. 6. 4)

বজ্জানুবাদ—তাহার পর মকৎগণ যজ্জীর্হ নাম ধারণ করিয়া স্বীয়
প্রকৃতি অনুসারে মেঘের মধ্যে জলের গর্ভাকার রচনা করিলেন ।

Expl :—মকদ্দেবতানেন মন্ত্ৰেণ স্ত্যতে । ঋষিরত্র মধুচ্ছন্দা,
গায়ত্রী চ ছন্দঃ । অত্র অনস্তুরমিণ্যর্থৈ আৎ ইতি পদং প্রযুক্তম্ ।
মকৎসু দেবতাসু বর্তমানানাং গুণানাং বর্ণনাং ভবতি । অনস্তুরশব্দস্তু
সাপেক্ষ এব । কস্মাদনস্তুরমিতি সাপেক্ষপূর্বণায় এসম্পাদ্ বয়াকালানস্তর-
মেব ইত্যর্থঃ । অহ ইত্যাদ্যাদিণ্যর্থম্ । স্বধাশব্দস্য অন্তিমিত্যর্থঃ । বায়োঃ
সম্বন্ধমস্তুবা মেঘেষু জলসঞ্চারো ন ভবতি । অতো জলপ্রদাহৃৎশক্তির্হি
তিস্তুম্ দেবতাসু পূর্বগম্যতে । ইন্দ্রবকগমরুৎসু তৎ প্রাপাতে । কীদৃশো
মকৃতঃ । যজ্জিয়ং যজ্জীর্হঃ নাম দধানা । ধাবয়ন্তঃ । জর্জায়মাগমন্নমুদকং
বাহিমূলক্ষ্য মকৃতো দেবা গর্ভতমেরিরে মেঘমধ্যে জলস্য গর্ভাকারঃ
প্রৈবিত্যন্তঃ । জলস্য কর্তার, পর্জন্য প্রেরিতবন্তঃ । প্রতিবৎসরমেবং
কুব্ধনীতি দর্শয়িতুং পুনঃশব্দো যুক্তঃ । যজ্জিয়মিতি পদং য প্রত্যয়েন
নিষ্পন্নম্

29. ইন্দ্রা দীর্ঘায় চক্ষস আ সূর্যং রোহয়দ্বিবি ।

বি গোভিরদ্রিষ্টৈমরয়ৎ ॥ (1. 7. 3)

বজ্জানুবাদ—ইন্দ্র বজ্জদূর দর্শনের জন্য আকাশে সূর্যকে আবেশণ
করাইয়াছিলেন ; সূর্য কিরণদ্বারা পর্বত আলোকিত করিয়াছেন ।

Expl :—মহাব্রতে নিষ্কংলো শস্ত্রে ইন্দ্রমিদংগ খিন ইতি সূক্তম্ । তত্র তৃতীয়া ঋগিয়ম্ । ইন্দ্রোহত্র স্তুষ্যতে । ঋষিরত্র মধুচ্ছন্দা । ছন্দশ্চ গায়ত্রী । অয়মিন্দ্রো দেবতা দীর্ঘায় শ্রৌঢ়ায় নিরস্তুরায় চক্ষুসে দর্শনায় দিবিসূর্যমারোহয়ং । পুরা বৃগাসুরেণ জগাত যদাপাতিতং তমস্তন্নিবারণেন শ্রাণিনাং দৃষ্টিসিদ্ধার্থমাদিত্যং হ্যালোকে স্থাপিতবানিতার্থঃ । স চ সূবো গোভিঃ স্বকীযাবশ্মিভিরদ্রিঃ পর্বতমুখং সর্বং জগৎ বৈরয়ং । বিশেষেণ দর্শনাখং ঞ্ছরিওবান্ দীর্ঘদর্শনায় সূর্যং দিবি খেরয়েদিদ্রঃ । যথা বা লোকানাং দর্শনং সম্যক্ শ্রাত্বথা সূর্যং ছালোকে প্রেবয়ানান । অপি চ ইন্দ্রেণ কিং কুতন্ ? অস্মাংশশ্চ দ্বাবর্থো । গোশকশ্চ সূর্যকিরণ ইত্যর্থঃ । অপি চ গোশকশ্চ জলমিতার্থঃ । গোভিঃ সূর্যবশ্মিভিজলৈর্বা অদ্রিঃ পর্বতম্ । অদস্তি পশবস্তৃণাদিকমত্রেতাদ্রিঃ । অপি চ অদ্রিশক্বে মেসগাচী । মেসং জলসহিতং কৃহা খেরযেৎ । অত ইন্দ্রোহপি জলধিগর্ভদেব হাঁচ ভাবঃ ।

✓30. তুঞ্জতুঞ্জ য উত্তরে স্তোম্য ইন্দ্রস্য বজ্রিণঃ ।
ন বিঙ্ক অস্য সূষ্টেতিম্ (i. 7. 7)

বজ্রাসুবাদ—ভিন্ন ভিন্ন ফলদাতা ভিন্ন ভিন্ন দেবতা সম্বন্ধে যে স্তুতিবাক্য প্রয়োগ উৎকৃষ্ট হয় সে সমস্ত স্তোম্য বজ্রধারী ইন্দ্রের, তাঁহার যোগ্যস্তুতি আমি জানি না ।

Expl :—অত্রাপীন্দ্রো দেবতা মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ, গায়ত্রী ছন্দঃ । মহাব্রতে নিষ্কংলো শস্ত্রে ইন্দ্রমিদংগাখিন ইতি সূক্তম্ । তত্র সপ্তমা ঋগিয়ম্ । তুঞ্জ তুঞ্জ তস্মিন্ তস্মিন্ ফলদাতরি দেবাস্তবে যে স্তোমাঃ স্তোত্রনিশেষা উত্তবে উৎকৃষ্টাঃ সন্নি তৈঃ স্তোমৈঃ সইবপি বজ্রিণো বজ্রযুক্তশ্চ ইন্দ্রশ্চ সূষ্টেতিং যোগ্যাং শোভনস্তাতং ন বিঙ্ক । ন বিন্দামি । তুঞ্জতিবাতুঃ দানকর্মা দদাতীত্যর্থঃ । অত্র নীপ্সা আগত্রা । উত্তবে

উর্ধ্বং তরণং যেবাং তে, স্তোম ইত্যশ্ব বিশেষণম্ ইদম্ । যে উৎকৃষ্টাঃ স্তোমাস্তস্মিন্ তস্মিন্ ফলদাতার প্রযুক্ত্যতে । সূষ্ট্ৰীতিমিত্যত্র 'সূঞ স্ততো' ইতি ধাতুঃ । ঋত্বাদেঃ ষঃ সঃ ইতি স্মৃত্ত্বেন ষ কারস্য সকারঃ । ত্রিয়াং ক্রিন্নিত্যনেন ভাবে ক্রিন্ প্রত্যয়ে কৃতে ষ্টি ইতি ইতি রূপে জ্ঞাতে, অনন্তরং সূ ইত্য়ুপসর্গেণ সমাসে কৃতে, অকারস্য ষকারে জ্ঞাতে সূষ্ট্ৰীতিঃ হ্রীতি রূপং সম্প্রথতে ।

31. বুধা যুথিব বৎসগঃ কৃষ্টীরিষ্যতোজসা ।

ঈশানা অপ্রতিক্ষুতঃ ॥ (1. 7. 8)

বঙ্গানুবাদ যেকুপ বননীয়গতি বুধভযুথকে বলপূর্ণ করে, অভীষ্টবর্ষী ইন্দ্র সেইকুপ মনুষ্ঠাদিগকে বলপূর্ণ করেন, ইন্দ্র ক্ষমতাশালী ও যাচঞা অগ্রাহ করেন না ।

Expl. :—ইন্দ্রস্তৃতি-ষযক ঋগিষম্ । বৈশ্বামিত্রো নধুচ্ছন্দা ঋষিঃ গায়ত্রী চ ছন্দঃ । বুধা কামানাং বর্ষিতেন্দ্রঃ ওজসা স্বকীয়বপেনানুগ্রহীতুঃ কৃষ্টীরম্ভুয্যান্ ইয়তি প্রাপ্নোতি । কৌদৃশঃ ইন্দ্রঃ ? ঈশানঃ সমর্থঃ । অপ্রতিক্ষুতঃ প্রতিশব্দরহিতঃ । যাচ্যমানং ন পারহরতীত্যর্থঃ । ইন্দ্রস্য দৃষ্টান্তঃ । বৎসগো । বননীয়গতিবুধভো যুথিব গোযুথানি যথা প্রাপ্নোতি তদ্বৎ । অথবা বসং গচ্ছতীতি বসগঃ । কামান্ বর্ষতীতি বুধা, বর্ষতিধাতোঃ কানিন্ প্রত্যয়ঃ । কর্ষন্তীতি কৃষ্টয়ঃ, তাঃ কৃষ্টীঃ । কৃষ্-ধাতোঃ ক্রিচ্-প্রত্যয়ঃ । ঈষ্টেঃ শানচ্-প্রত্যয়ে ঈশান ইতি পদম্ । যু-মিশ্রণামিশ্রণায়োরিতি ধাতোঃ থ-প্রত্যয়েন যুথিতি পদম্ । ইবেন সহ নিত্যসমাসঃ । তত্র অব্যয়ীভাবসমাসাঃ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরহং প্রাপ্তম্ । ঋ-গতো ইতি ধাতোঃ তিপ্-প্রত্যয়েন ইর্গতি ইতি পদম্ । অপ্রতিক্ষুতঃ ইতি পদং নঞসামাসঃ । কু-শব্দে কর্মণিক্তঃ । পারস্করাদেয়াকৃতিগণস্বাৎ সূভাগমঃ ।

32. **য একশর্ষণীনাং বসূনামিরজ্জাতি ।**

ইন্দ্রঃ পঞ্চ ক্ষিতীনাম্ ॥ (1. 7. 9)

বঙ্গানুবাদ—যে ইন্দ্র একাকী মনুষ্যদিগের, ধনসমূহের এবং পঞ্চক্ষিতির উপর শাসন করেন ।

Expl : য ইন্দ্রঃ স্বয়মেক চর্ষণীনাং মনুষ্যাণামিবজ্জাতি । ঈষ্টে । তথা বসূনাং ধনানামিরজ্জাতি । স ইন্দ্রঃ পঞ্চ নিষাদপঞ্চমানাং ক্ষিতীনাং নিবাসার্হাণাং বর্ণনামনুগ্রহীতোতি শেষঃ । যত্রপি একশব্দ একব-সংখ্যাবাচীতি লোকে প্রযুক্ত্যে কিন্তু কুত্রচিৎ সংখ্যাবান্ পদার্থোহপি অভিধীয়তে । অর্থাৎ একবসংখ্যাবান ইত্যর্থঃ । বিশেষণতয়া বিশেষ্যাতয়া অপি একশব্দঃ প্রযুক্ত্যে । 'ঈড্ গতো' ইতি ধাতোঃ কন্ প্রত্যয়ে কৃতে এক ইতি রূপম্ । তত্র গতিমান্ ক্রিয়াবানিত্যর্থঃ । অত্র একশব্দস্ত অবয়বব্যাংপত্যা এতীতি গমনার্থকার্থে গ্রাহঃ । ইরজ্জাতি ঈষাং করোতি, ঈর্ষাবান্ ভবতীত্যর্থঃ । ঈষরো ভবতি ইত্যেবং প্রকৃতোহর্থঃ । যঃ ইন্দ্রঃ ঈষরো ভবতি, ঐশ্বর্যং সুস্পাদয়িতুময়মেব একাকী সমর্থো ভবতি । চর্ষণিশব্দো মনুষ্যবাচী । চর্ষণীনাম্ মনুষ্যা-ণামিত্যর্থঃ । চর্ষণো নাম ব্যাপারঃ, ব্যাপারবস্তুমেব চর্ষণিশব্দেন ব্যবহ্রিয়তে । বস্ ধাতোরূপপ্রত্যয়েন বসুরিতি পদম্ । বসন্তীতি বসুঃ । ধনেন বিনা বাসো ন ভবতি । ক্ষি ইতি ধাতোর্বাস ইত্যর্থঃ । তদানীং বাসয়িতুং যোগ্যঃ পদার্থঃ ক্ষিতিশব্দেন ব্যবহ্রিয়তে । নিষাদপঞ্চমা ইতি বাসযোগ্যা ব্রাহ্মণকত্রিয়বৈশ্বশূদ্রনিষাদানাময়মনুগ্রহপ্রদায়কঃ ।

33. **নি ঘেন মুষ্টিহতায়ানি বত্না রূণধাম্নহৈ ।**

স্তোতাদো ন্যবতা ॥ (1. 8. 2)

বঙ্গানুবাদ—যে ধনদ্বারা (নিযুক্ত সৈন্যদিগের) নিরস্তুর মুষ্টি-

প্রহার দ্বারা আমরা শত্রুকে নিবারণ করিব, অথবা তোমার দ্বারা রক্ষিত হইয়া অশ্বদ্বারা শত্রুকে নিবারণ করিব।

Expl. :— ইন্দ্রদেবতাকা ঋগিগম্। গায়ত্রী ছন্দঃ বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ। যেন ধনেন সংপাদিতানাং ভটানাং নি মুষ্টিহত্যয়া নিত্বরাং মুষ্টিপ্রহারেণ বত্রা শক্রমিরুণধামহৈ নিরুদ্ধান্ করবাম। তাদৃশং ধনমাবহেত্যর্থঃ। ষোতাসস্তথা উতাসঃ ষয়া রক্ষিতা বয়মবর্তা অস্মদীয়েন অশ্বেন নিরুণধামহা ইত্যনুষঙ্গঃ। পদাতযুদ্ধেন অশ্বযুদ্ধেন চ শক্রন্ বিনাশ-য়ামেত্যর্থঃ। অত্র মন্ত্রে পূর্বমন্ত্রোক্তমেব ধনং যচ্ছব্দেন পরামৃশ্বতে। যেন পূর্বোক্তেন ধনেন ইত্যর্থঃ। মুষ্টিতাড়নেন বয়ং শক্রন্ নিঃশেষেণ রোধং কুর্মঃ পুনশ্চ বয়ম্ অশ্বানারূঢ়্যাপি বয়ং যুদ্ধং কুর্ম ইতি হি মন্ত্রস্তাস্ত্য সরলার্থঃ। মুষ্টিহত্যা ইতি পদং মুষ্টিভিহত্যা ইতি তৃতীয়সমাসঃ। হন্ ধাতোঃ কাপ্ প্রত্যয়ে হত্যা ইতি রূপম্। নকারস্ত তকারশ্চান্দসৌ জাতঃ। বৃৎ ধাতোঃ রক্ প্রত্যয়েন বত্রা ইতি পদম্। অব্ গতো ইতি ধাতুঃ উস্মাদনিপ্-প্রত্যয়ঃ।

✓ 34. ইন্দ্র ষোতাস আ বয়ং বজ্রং ঘনা দদীমহি।
জায়ম সৎ যুধি স্পৃধঃ (1 8. 3)

বঙ্গানুবাদ হে ইন্দ্র, তোমার দ্বারা রক্ষিত হইয়া আমরা কঠিন অস্ত্র ধারণ কবি, যুদ্ধে স্পর্ধায়ুক্ত শত্রুকে জয় করিব।

Expl :— অত্রাপি ইন্দ্রস্ত্যতিবর্ণিতা। ছন্দঃ গায়ত্রী। ঋষিঃ চত্র মধুচ্ছন্দা। ইন্দ্রমুদ্दिश्या ইদং কথ্যতে—হে ইন্দ্র! ষোতাসঃ ষয়া রক্ষিতা পালিতা বা বয়ং ঘনা ঘনং শক্রপ্রহারার্থং দৃঢ়ং বজ্রমায়ুধং আদদীমহি স্বীকুর্মঃ। তেন চ বজ্রেণ যুধি যুদ্ধে স্পৃধঃ স্পর্ধমানান্ শক্রন্ সঞ্জয়েম সমাগ্জয়েম। ঘনা ইতি পদম্ অর্শাদ্বিতাদচ। স্পৃধাং স্পৃগিত্যনেন

ভাদেশে রূপম্ । যুধাতোঃ কিপি যুধি ইতি পদম্ । ডুদাঞ্ দানে ইতি ধাতোঃ প্রার্থনায়ং লিঙি দদীমহৌতি কপম্ । স্পর্ধসজ্জ্বর্ষে ইতি ধাতোঃ কিপি স্পৃধঃ ইতি কপং সিদ্ধম্ । অত্র মন্ত্রে যজমানস্য ইন্দ্রমুদ্दिशु इयं हि प्रार्थना—यज्ज्वले सुर्धकपेण स्वत इन्द्रः स्वस्थानादागत्य यजमानानां शक्तिवृद्धिं कविष्यति । तेन इन्द्रदेवेन वस्किता यजमाना यज्जकपमायुधं गृहीत्वा प्रबलपराक्रान्तानपि शत्रून् हन्तुः समर्थः । इन्द्रस्य दयया ते सर्वे जेतुः समर्था भविष्यन्तीति ।

—

35. एवा ह्यस्य सूनुता विरप्शी गोमती मही ।

पक्ता शाखा न दाशुषे ॥ (1. 8. 8)

ब्रह्मनुवाद—इन्द्रेव सूनुत वाक्य प्रकृतह सूनुत एव विविध (मिष्ट) वचनयुक्त, ये वाक्य महं एवं गाभोदान कवे, एवं हव्यदाताव पक्के से वाक्य पविपक्क फलपूर्ण शाखाव श्याव ।

Ex. 31 :- अभिप्लवषडहगतेषुकुथेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाञ्छंसिनः 'एवा ह्यस्य सूनुत इत्युक्त । सुतः । तस्मिन् त्रैच प्रथमां सूक्ते अष्टमीम् ऋचम् आह । अस्य इन्द्रस्य सूनुता प्रियसत्याकपा वाग्दाशुषे हविदत्तवते यजमानाय उदर्थमेवा हि । एवं खलु । अनसुरपदपक्षमागणुणोपेता भवतीत्यर्थः । किदृशी ? विरप्शी ब्रह्मनुवादादिनीत्यर्थः । गोमती ब्रह्मनिर्गोभिकपेता । गोप्रदेत्यर्थः । अत्र एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचः दृष्टान्तः । पक्ता शाखा न । यथा ब्रह्मणः पक्के फलैकपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतुसुद्वं । सूतवामूनयताप्रिथानात् सूनु । सा चासौ ऋता च सत्या चेति सूनुना प्रियसत्या वाक् । विविधं विचित्र-रूपेण रपणं विरप् । रप् लप् ब्राह्मणां गति । भाववाच्ये किप् । उदत्तदेषामस्तीति विरप्शानि वाक्यानि । तानि यस्याः वाचि सन्ति सा

বাক্ বিয়প্শিনী । অত ইনিঠনৌ ইতীনিঃ । যশ্চেতি চ ইত্যকারলোপঃ ।
 ঋগ্নেভ্যো ঙীপ্ ঈক্তিঙীপ্ । নকাবলোপশ্চান্দসঃ ।

১৬- এবা হি তে বিভূতয় উতয় ইন্দ্র মাভতে ।
 সর্দাশ্চিৎসন্তি দাশুযে ॥ (1. 8. 9)

বজ্রানুবাদ হে ইন্দ্র, তোমার ঐশ্বর্য প্রকৃতই এইকপ এবং
 মাদৃশ হব্যাদাতাব বক্ষণেব হেতু এবং তৎসগণ ফলদায়ী ।

Expl :—অভিপ্লবষডহেযু ক্থেষু তৃতীয়সবনে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনঃ 'এবা
 হস্য সূনৃত' ইত্যনুকপস্তুচঃ । তস্মিন্ তৃচে দ্বিতীয়াং সূক্তে নবমীম্
 ঋচমাহ । ইন্দ্রমুদ্দিশ্য অত্রোচ্যতে—হে ইন্দ্র । তে তব বিভূতয়ঃ ঐশ্বর্য-
 বিশেষাঃ । এবা হি । এবংবিধাঃ খলু । কির্ষবধা ইতি তদ্রুচ্যতে ।
 মাভতে মৎসদৃশায দাশুযে হবির্দত্তবতে যজ্ঞমানায উতযস্তুদীযবক্ষাকপাঃ
 সত্ত্বশ্চিৎসন্তি । সর্দা কর্মানুষ্ঠিতং তদৈব ভবন্তি । অস্মাৎসকাৎ বতুপ্
 প্রত্যয়েন মাভতে পং সিদ্ধম । মপযশ্চ শ্রত্যযোঃ বপদযোশ্চ ইতি
 মাদেশঃ । সত্ত্বঃ ইতি পদং নিপাতনম । সমানে ছবি ইত্যর্থঃ ।

37. ইন্দ্রেহি মৎসাক্ষসো বিশ্বেভিঃ সোম পর্বভিঃ ।
 মর্হা অভিষ্টিরোজসা ॥ (1. 9. 1)

বজ্রানুবাদ—হে ইন্দ্র, আইস সোমবসকপ ঋগ্নসমূহে ছষ্ট হও ,
 মহাবল হইখা শক্রাদগেব পবাজয়ী হও ।

Expl :—ইন্দ্রেহীত্যাদিকং দশচং সূক্তং সূকপকৃত্বূ মিত্যাदिषু ষষ্ঠম্ ।
 বিশেষস্ত অতিবক্ত্রে দ্বিতীয়পর্নায় অচ্ছাবাকশস্ত্রে ইন্দ্রেহীত্যনুকপস্তুচঃ ।

নিয়তমোকো যস্ত তস্মৈ ইত্যর্থঃ । ঋ গর্তো ইতি ধাতোঃ অচ্ ইঃ
ইতীকার প্রত্যয়ঃ ।

43. যৎসানোঃ সান্নমারুহস্ত্বর্ষস্পষ্টে কৰ্ত্ত্বম্ ।
তদিন্দ্রো অর্থং চেততি যুথেন বৃষ্টিরজতি ॥ (1.10.2)

বজ্রানুবাদ—যজমান সোমলতা আহবণার্থ যখন সান্ন হইতে অপর
সান্নতে আবোহণ করে এবং প্রভূত কর্ম উপক্রম কবে, তখন ইন্দ্র
যজমানের প্রয়োজন জানিতে পারেন, এবং অভীষ্টবর্ষণে উৎসুক হইয়া
মকৎদলের সহিত যজ্ঞস্থানে আগমনার্থ উত্তত করেন ।

Expl :—অভিপ্লবষড়শ্রোকৃথে তৃতীযসবনেচ্ছাবাকস্ত্র গায়ন্তীতি
শ্রোত্রিয়ঃ তৃচঃ । তত্র দ্বিতীযা ঋগিয়ম্ । অত্র দেবতা ইন্দ্রঃ, বৈশ্বামিত্রো
মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ । ছন্দোহত্র অনুষ্টুপ্ । যজমানানাং যজ্ঞবিষয়ক কৰ্মা-
নুষ্ঠানানাং প্রকৃতোহর্থঃ উদ্যোশ্যো বা ইন্দ্রেণ জ্ঞাত ইত্যর্থ অত্র বিশেষণ
বর্ণ্যতে । যৎ যদা সানোঃ সান্নমারুহ যজমানঃ সোমরসসমিদাগ্গাহরণায়
একখাৎ পর্বতভাগাদপরং পর্বতভাগমাকটবান্ তথা ভূরি প্রভূতং
কৰ্ম কৰ্ম সোমযাগকপমস্পষ্টে স্পৃষ্টবান্ উপক্রান্তবানিতার্থঃ । তৎ
তদানীম্ ইন্দ্রোহর্থং যজমানস্ত্র প্রয়োজনং চেততি জানাতি । জ্ঞাহা চ
বৃষ্ণঃ কামানাং বর্ষয়িতা সন্ যুথেন মরুদ্গণেন সহ এজতি কস্পতে ।
স্বস্থানাং যজমানভূমিমাগন্তম্ উদ্যোগী ভবতীত্যর্থঃ । ডুকৃঞ্ কণে
ইতি ধাতোঃ ‘অগ্রেভ্যোহপি দৃশ্যন্তে’ ইত্যনেন বিচি কৰ্ম্মমিতি রূপম্ ।
যুথশব্দস্বক্ প্রত্যয়ান্তঃ নিপাতিতঃ । বৃষিধাতো নির্প্রত্যয়াশ্চেন বৃষ্ণি-
শব্দো নিস্পন্নঃ ।

44. যুক্তা হি কেশিনা হরী বৃষণা কক্ষ্যাপ্রা ।

অথা ন ইন্দ্র সোমপা গিরামুপশ্রুতিং চর ॥ (1.10.3)

বঙ্গানুবাদ—তোমার কেশবধুক পবাক্রান্ত এবং পুষ্টাপ অশ্বদয় সংযোজিত কর। তাহাব পর হে সোমপায়ী ইন্দ্র আমাদিগের ক্রটি শ্রবণার্থে নিকটে আইস।

Expl :—অভিপ্লবষড়হস্রোক্থে তৃতীয়সবনে অচ্চাবাকশ্চ গয়ন্তীতি স্তোত্রিয়স্কচঃ । অত্র অস্তিমা ঋগিয়ম্ । অত্র দেবতা ইন্দ্রঃ, মধুচ্ছন্দা বৈশ্বামিত্রঃ ঋষিঃ, ছন্দোহত্র অনুষ্টুপ্ । শোভনকপকমাদিবিশিষ্টাশ্বা-ধিষ্টিতম্ ইন্দ্রদেবতামুদ্दिश्य যজমানসমীপে তস্মা আগমনায় প্রার্থনা ক্রিয়তে অত্র । হে সোমপাঃ সোমপাননিপুণ ইন্দ্র ! হরী তব বাহনভূর্তো অশ্বৌ যুক্তা হি সর্ব্বথা সংযোজয় । অথ তদনস্তবং নোহস্মদীয়ানাং গিরাং স্ততানামুপশ্রুতিং সমীপে শ্রবণমুদ্दिश्य চর তৎ প্রদেশং গচ্ছ । কীদৃশৌ হরী । কেশিনা স্কন্ধ প্রদেশে লম্বমানৌ কেণরযুক্তৌ । বৃষণা মেচন-সমর্থৌ যুবানৌ । কক্ষ্যাপ্রা অশ্বস্রোদরপঙ্কনরজ্জুঃ কক্ষ্যা ইতি শব্দেন ব্যবহ্রিষতে । তস্যঃ পূরকৌ । পুষ্টাপৌ ইত্যর্থঃ । এতদ্বিশিষ্টগুণযুক্তৌ হরী আরুহ্য অস্মাকং স্ততিমুদ্दिश्य অত্রাগচ্ছ ইতি যজমানস্ম প্রার্থনা । বৃষু মেচনে ইতি ধাতোঃ কনিন্ প্রত্যয়েন বৃষণা ইতি পদং সিদ্ধম্ । কক্ষ্যাপ্রা—কক্ষয়োৰ্ভবং কক্ষ্যং সূত্রম্ । প্রা পূরণে হ্রাত ধাতোঃ আতোহ নুপসর্গে কঃ ইতি ক প্রত্যয়ঃ ।

45. এহি স্তোম্য । অভি স্বরাভি গৃণীহ্যা রুব ।

ব্রহ্ম চ নো বসো সচেন্ত্র যজ্ঞং চ বর্দ্ধয় ॥ (1.10.4)

বঙ্গানুবাদ—হে নিবাসকারণভূত ইন্দ্র, আইস, আমাদিগের স্তুতি প্রশংসা কর, অনুমোদন কর ও শব্দ দ্বারা আনন্দ প্রকাশ কর ; আমাদিগের অন্ন ও যজ্ঞ এককালে বর্দ্ধন কর ।

Expl :—যজ্ঞকর্মণি ইন্দ্রস্ত আগমনম্ আগত্য চ যজমানানাং
 স্তুতিশ্রবণং তদনন্তরঞ্চ যজমানানাং মহোপকারসাধনঞ্চ অত্র মস্ত্রে প্রার্থনা-
 কীর্ত্তিতম্ । অত্র দেবতা ইন্দ্রঃ, বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ । ছন্দোহত্র
 অনুষ্টুপ্ । হে বসো নিবাসকারণভূত ইন্দ্র ! এহি অস্মিন্ কর্মণি
 আগচ্ছ । আগত্য চ স্তোমামুদগাতৃপ্রযুক্তানি স্তোত্রাণ্যভিষ্বর ।
 অভিলক্ষ্য প্রশংসাবাচকং শব্দং কুরু । তথা অধ্বর্ববমভিলক্ষ্য গৃণীহি
 শব্দং কুরু । তদনন্তরং হোতৃপ্রযুক্তানি শস্ত্রাণ্যালক্ষ্য রূপ শব্দং কুরু ।
 পরিতোষণে সর্বান ঋষিভ্যঃ প্রশংসেতাথঃ । তত উর্ধ্বং নোহস্মাকং
 ব্রহ্ম চান্নং চ যজ্ঞং চানুষ্ঠীয়মানং কর্ম চ সচা সহ বর্ধয় । সাজ্জ-
 সংপাদনে যজ্ঞং বর্ধয়িত্বা তৎফলমন্নং চ প্রবুদ্ধং কুরু । ইণ্, গতাভিতি
 ধাতোঃ সেই আদেশেন ইহি । স্তোমশকো মনু প্রত্যয়াস্তঃ ।

46. সুবিবৃতং সুনিরজম্বিন্দ্র তাদাতমিদ্যশঃ

গবামপ ব্রজং বৃধি কণুষ রাধে। অদ্রিবঃ ॥ (1.10.7)

বজ্রানুবাদ—হে ইন্দ্র, তোমার প্রদত্ত অন্ন সর্বত্র প্রসারিত এবং
 সুখপ্রাপ্য, হে বজ্রধারী ইন্দ্র, গাভীর নিবাসস্থান খুলিয়া দাও, ধন
 সম্পাদন কর ।

Expl :—ইন্দ্রদেবতাকা ঋগিয়ম্ । বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ ।
 অনুষ্টুভত্র ছন্দঃ । ইন্দ্রসকাণে যজমানস্ত যশঃ প্রার্থনা অন্নপ্রার্থনা
 ধনপ্রার্থনা চাত্র বিশেষণ বর্ণিতা । হে ইন্দ্র, যশঃ অন্নং কর্মফলভূতং
 সুবিবৃতং চ স্তুত্ব সর্বত্র প্রসৃতং সুনিরজং বিশেষণ সর্ব কর্মজ্ঞাং
 ফলং প্রাপ্তুং যোগাম্, তাদাতমিৎ ত্বয়া প্রদত্তং তয়া পরিশোধিতম্,
 সম্পন্নমিতি শেষঃ । তদনন্তরং ক্ষীরাতিরসলাভার্থং গবাং ব্রজং নিবাস-
 স্থানমপ বৃধি । অপাবৃতমুদঘাটিতদ্বারং কুরু । হে অদ্রিবঃ । পর্বত-
 সদৃশবজ্রবৃক্ক ইন্দ্র ! রাধো ধনং কণুষ সংপাদয় । এতদ্বস্তনিচয়ং

ঋং মহাং প্রযচ্ছ ইতি যজমানশ্চাশযঃ। স্ত্বিবৃত্তম্—বৃঙ্ বরণে ইতি ধাতোঃ কর্মণি ক্তে প্রত্যয়েন বিবৃতমিতি পদং নিস্পন্নম্। তদনন্তরং বিশ্বেদেন প্রাদিসমাসঃ। স্ত্বনিরজম্—অজ্ গতিক্ষেপণয়োবিত্তি ধাতোঃ খল্ প্রত্যয়েন অজ্জমিতি। স্ত্বনিসৌরুপসর্গয়োঃ প্রাক্ প্রাযোগঃ। অদ্রিবঃ—বজ্জার্থকস্য অদ্রিশব্দস্য মতুপি কপম্। ছন্দসীবঃ ইতি মকাঙ্কস্য বহ্নম্।

✓47. বহিস্তা রোদসী উভে ঋষায়মাগমিষতঃ।

জেষঃ স্বর্বতীরপঃ সৎ গা অস্মভাৎ ধুনুহি ॥ (1.10..8)

বক্তানুবাদ—হে ইন্দ্র, শক্রবধকালে এই উভয় জগৎ তোমাকে ধারণ করিতে পারে না; তুমি স্বর্গীয় জল জয় কন, আমাদিগকে সম্যকরূপে গাভীপ্ৰেবণ কর।

Expl :- ইন্দ্রস্তুতিবিষয়কো মন্ত্ৰোহয়ম্। ঋষিবত্র বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা, ছন্দশ্চাত্র অনুষ্টুপ্। ইন্দ্রমুদ্दिश्या यजमानस्य प्रार्थनाहत्र वर्णते। हे इन्द्र ! ऋषायमाणं शक्रवधं कुर्वाणं वा वां रोदसी उभे द्वावापृथिव्या अपि हृदीयं महिमानं व्याप्तुं न हि इषतः। न समर्थे इति भावः। यदा ऋं शक्रवधं करोषि तदा तव महिमा स्वर्गं पृथिवीं च व्याप्या तिष्ठति। किन्तु द्वावापृथिव्या तव महिमां व्याप्तुं समर्थे न भवतः इति ति स्तुतिकাবस्य आशयः। तादृशং स्वर्बीः श्वर्लोकयुक्ता अपो वृष्ट्यादिकपा जेषः जयेः। प्रेरय इत्यर्थः। किंश्च वृष्टिप्रदानां अनुसम्पन्नेत्कर्म्म अस्य भां क्लीवादिरसप्रदा गाः सङ्कन्य हि। सम्यक् प्रेरय। अत्र इन्द्रसकाशां वृष्टिप्रार्थना गवादिपशुप्रार्थना च यजमानेन कृता। रोदसी—रुद्धातोर्वसन् प्रत्याषः। उगितश्च इति डीप्। ऋषायमाणम्—नूनं हस्तीति ऋषा। अग्रेभोहपि दृश्याते इति विच्। अनुष्वा ऋषा भवतीत्यभूततद्धावे 'लोहितदिडाङ्भ्याः काश्' इति काश् प्रत्यायो भवति। 'वा काश्' इति आङ्गनेपदम्। लटः

শানচ্ । ইষতঃ—ইবি ব্যাপ্তৌ ইতি ধাতোঃ হুম্ প্রত্যয়ঃ । জেষঃ
—জেষঃ প্রার্থনায়ঃ লিঙর্থে লোট্ ।

48. আশ্রুৎ কৰ্ণ শ্রধী হবৎ নুচিদধিষ্ম মে গিরঃ
ইন্দ্র স্তোমমিমং মম কৃষা যুজশ্চিদন্তরম্ ॥ (1.10.9)

বঙ্গানুবাদ—হে ইন্দ্র, তোমার কর্ণ চারিদিক হইতে শুনিতে
পায় । আমাদিগের আহ্বান শীঘ্র শ্রবণ কর ; আমার স্তুতি ধারণ
কর, আমার এই স্তোত্র ও আমার সখার স্তোত্র আপনার নিকটে
ধারণ কর ।

Expl:—অভিল্পবষড়্‌হস্তোক্‌থেষু তৃতীয়সবনে অচ্ছাবাক্‌স্তা ষট্
স্তোত্রিয়ানুরূপযুগলেষু দ্বিতীয়স্মিন্‌ যুগলে ‘আশ্রুৎ কর্ণোতি’ ত্‌চোহনু-
রূপঃ । তস্মিন্‌ ত্‌চৈ ইয়ং হি প্রথমা ঋক্‌ । অত্র ইন্দ্রো দেবতা ।
অনুষ্ঠুপ্‌ ছন্দঃ, বৈশ্বামিত্রো মধুচ্ছন্দা ঋষিঃ । অস্মাকং শ্রুতিং শ্রুত্বা
হে ইন্দ্র । ত্বমত্র আগত্য অস্মাকং শ্রীতিং জনয়েতি হি যজ্ঞমানানাং
প্রার্থনা । হে ইন্দ্র । আশ্রুৎ কর্ণ সর্বতঃ শ্রবণযোগ্যো কর্ণোযস্ম
তাদৃগিন্দ্র ! হবমস্মদীয়ম্‌ আহ্বানং হু ক্‌প্রিঃ শ্রধী । শৃণু । মে মম
হোতুঃ গিরঃচিৎ‌ স্তুতীরপি দধিষ্ম । চিত্তে ধারয় । চিৎ‌ সমুচ্চয়ার্থে ।
অস্মাকং সমীপে আগত্য ইদং সর্বং শৃণু । কিঞ্চ মম মদীয়মিমং স্তোমং
স্তোত্ররূপং বাক্যজালং যুজশ্চিৎ‌ স্বকীয়সখ্যরপাস্তরং কৃষু । আসন্নং
কুরু । যথা বচনং তস্মা শ্রিয়ং মন্তসে তদ্বৎ‌ অস্মদীয়স্তুতিষুপি শ্রীতিং
কুরু ইত্যর্থঃ । আশ্রুৎ কর্ণ—আ সমস্তাং শৃণুত ইত্যশ্রুৎ । ক্‌পি- ।
তাদৃশৌ কর্ণৌ যস্ম । শ্রধী—শ্রু শ্রবণে ইতি ধাতোঃ লোটৌ হিঃ ।
‘শ্রশৃণুপ্‌ কুবভাঃছন্দসি’ ইতি হোর্ধিঃ । দধিষ্ম—দধাতেধাতোঃ লোট্ ।

✓49. পূর্বীরিদ্ভস্য রাতয়ো ন বি দস্যাত্ন্যতয়ঃ ।

যদী বাজস্য গোমতঃ স্তোতৃত্ভা মংহতে মঘম্ ॥

(1 11. 3)

বঙ্গানুবাদ—ইন্দ্রের ধনদান পূর্বকাল সিদ্ধ ; যদি তিনি স্তোতাদিগকে গাভীযুক্ত ও অন্নযুক্ত ধনদান করেন, তাহা হইলে তাহাব রক্ষণাবেক্ষণ ক্রান্ত হইবে ।

Expl :- মহাব্রতে মাধ্যন্দিনে হোত্রা ক্রিয়মাণে শস্ত্রে কৃৎস্নং^১ ইন্দ্রং বিশ্বা^২ ইতি সূক্তং শংসনীয়ম্ । তস্য সূক্তস্য তৃতীয়া ঋগিয়ম্ । অত্র মধুচ্ছন্দসঃ পুত্রঃ জেতৃনামকঃ ঋষিঃ । ছন্দস্ত্ব অনুষ্টুপ্ । ইন্দ্রো দেবতা অনুপর্জতে । ইন্দ্রস্য স্বভাবো হি ধনদাতৃহং মনুষ্যানাঞ্চ রক্ষণামিতি হি যজ্ঞমানস্য বক্তব্যমত্রমস্তে । ইন্দ্রস্য সম্বন্ধিত্বো রাতয়ো—ধনানি পূর্বাঃ অনাদিকালসিদ্ধাঃ প্রভূতা বা । অস্ত্যেশ্বস্য সর্বদা যষ্ট্ভ্যো ধনদানমেব স্বভাবঃ ইত্যর্থঃ । এবং সতি ইদানীন্তনোহপি যজ্ঞমানঃ স্তোতৃত্ভা ঋঙ্গিগ্ভ্যো গোমতী গোসহিতস্য বাজশ্যারস্য পর্যাপ্তং মঘং ধনং যাদু মংহতে (মংহতির্দানার্থকা) দক্ষিণারূপেণ দদাতি তদানীমুতয়ো বহু ধনদান পূর্বকানি ইন্দ্রস্য অশ্বদ্বিষযানি রক্ষণানি ন বিদস্যন্তি বিশেষেণ নোপক্ষীয়ন্তে । যজ্ঞমানঃ যদি বিশিষ্টেভাঃ ঋঙ্গিগ্ভাঃ বহুনি ধনানি গোপ্রভূতীন চ দদাতি তদা ইন্দ্রোহপি যজ্ঞমানস্য মহত্বপকারং সাধয়তি । কদাপি স যজ্ঞমানঃ প্রতি অবজ্ঞাং দর্শয়তি । পূর্বা—পুরুষব্দস্য 'বোতো গুণবচনাদ্' ইতি ভীষ্ । আত্মশ্রোতাকাবস্য দীর্ঘশ্চান্দসঃ । রাতয়ঃ—ক্রিঃস্ত্বং পদস্য রাতেঃ প্রথমাবজ্ঞবচনম্ । দস্যন্তি—দন্ত উপক্ষয়ে ইতি ধাতোঃ শ্বন্ ।

✓50. মায়ানিরিদ্ভ মায়িনং ত্বং শুষ্কম্বাতিরঃ ।

বিদ্রুষ্টে তস্য মেধিরাশ্তেষাং শ্বাৎসু্যন্তিরি ॥ (1. 11. 7)

বঙ্গানুবাদ—হে ইন্দ্র, তুমি মায়াবী শুষ্ক (নামক অশ্বরকে) মায়াদ্বারা

বধ করিয়াছিলে ; মেধাবিগণ তোমার (মহিমা) জানে, তাহাদিগের অন্ন বর্জন কর ।

Expl. :—মহাত্রতে মাধ্যন্দিনে হোত্রা ক্রিয়মাণে শস্ত্রে 'ইন্দ্রঃ বিশ্বা' ইতি সূক্তং শংসনীয়ম্ । তস্য সূক্তস্য সপ্তমী ঋগিয়ম্ । অত্র মধুচ্ছন্দসঃ পুত্রো জেতৃনামকঃ ঋষিঃ । ছন্দস্ত্ব অনুষ্টুপ্ । ইন্দ্রো দেবতা অনুবর্ততে । শুষ্কনামকঃ হরস্য হস্তুরিন্দ্রস্য স্ততিরস্য মন্ত্রস্য প্রতিপাত্তবিষয়ঃ । হে ইন্দ্র ! হং মায়িনং নানাবিধকপটোপেতং শুষ্কং ভূতানং শোষণহেতুং শুষ্কনামকং অসুরং মায়াভিস্ত্বংপ্রতিকূলৈঃ কপটবিশেষৈঃ অথবা তদ্বোধোপায়বিশেষৈঃ তব প্রজ্ঞাভিঃ । অবাতিরঃ হিংসিতবানসি । 'ইন্দ্রঃ শুষ্কং জদানেতি' ইত্যেনে যস্মাচার্শেণাপি এতদেব উক্তম্ । 'শুষ্কং পিপ্ৰুম্' ইতি ঋক্ মন্ত্রেহাপ শুষ্কং ইন্দ্রস্য শক্রতা বিশেষেণোক্তা । মেধিরা মেধাবন্তঃ অনুষ্ঠাতারঃ যাজ্ঞিকাশ্চ তস্য তাদৃশস্য তব ইন্দ্রস্য মহিমানং বিহুর্জানস্তি । তেষাং জ্ঞানিনাম্ অনুষ্ঠানকর্তৃণাং শ্রবাংসি অন্নানি উত্তির বিশেষেণ জানস্তি তেষাং সম্পদ্বর্ধনমপি ইন্দ্রস্য কর্তব্যম্ । ঠগাদিকেন ইরন্ প্রত্যয়েন মেধিরাঃ শব্দঃ নিম্পন্নঃ । অত্র মেধু ইতি ধাতুঃ হিঃসার্থকঃ ।

'51. অগ্নিমগ্নিং হবীম্ভিঃ সদা হবন্ত বিশ্পতিম্ ।

হব্যবাহং পুরুপ্রিয়ম্ ॥ (1. 12. 2)

বঙ্গানুবাদ—প্রজাপালক, হব্যবাহী, এবং বহুলোকের প্রিয় অগ্নিকে যজ্ঞের অনুষ্ঠাতৃগণ নিরন্তর আহ্বানমন্ত্র দ্বারা আহ্বান করিয়া থাকে ।

Expl. :—অত্র মন্ত্রে অগ্নি নাম দেবতা । কথপুত্রো মেধাতিথিঃ ঋষিঃ । গায়ত্রী ছন্দঃ । পৃষ্ঠ্যষড়্হস্য দ্বিতীয়ে অহনি 'অগ্নিং দূতং' ইতি সূক্তম্ আজ্যশস্ত্ররূপেণ নিযুক্তম্ । তত্র দ্বিতীয়া ঋগিয়ম্ । অত্র বিবিধগুণোপেত্তস্ত্যাগ্নেরাহ্বানং যজ্ঞমানেন কৃতম্ । অগ্নিশব্দোহত্র

বীপ্.সারাং প্রযুক্তঃ। যত্ৰপি অগ্নিঃ স্বরূপেণ এক এব তথাপি
 প্রয়োগভেদাৎ আহবনীয়াদিস্থানভেদাৎ পাবকাদিবিশেষণভেদাৎ বা বহু
 প্রকারত্বমভিপ্রেত্য অগ্নিমগ্নিম্ ইতি বীপ্.সা। অগ্নিমগ্নিমিতি এক
 এব শব্দঃ নতু পৃথক্ পৃথক্ শব্দঃ। তাদৃশম্ অগ্নিঃ হবিমভিঃ
 আহ্বানকরণৈঃ মন্থৈঃ সদা হবন্ত। নিরন্তরমগুষ্ঠাতার আহ্বরস্তি।
 কীদৃশম্ অগ্নিম্ ? বিশ্.পতিম্। বিশাং প্রজানাং হোত্রাদীনাং
 পালকম্ নায়কং বা। হব্যবাহম্। যজমানসমপিতস্ত হবিষো দেবান্
 প্রতি গোটারম্। অতএব পুরুশ্রিয়ম্ বহুনাং প্ৰীত্যাঙ্গদম্। অত্র
 গার্হপত্যে বিত্তমানোহগ্নিঃ দক্ষিণায়ে ভিষ্ঠতে। স এব ভেদোহত্র
 মন্ত্রেণ প্রতিপাঠতে। অনুষ্ঠানাবসরে ভূধাংসঃ অগ্নয়ঃ আরাধ্যস্তে পঞ্চসু
 কুণ্ডেষু। তস্মিন্ তস্মিন্ কুণ্ডে নিক্ষিপ্তমগ্নিং বয়ং ঋষিজঃ আহ্বরয়াম
 ইতি। অগ্নিমগ্নিম্—‘নিত্যবীপ্.সয়োঃ’ ইতি বীপ্.সারাং দ্বির্ভাবঃ।
 হববীভিঃ—হেবঞ্. স্পর্ধায়াং শব্দে চ ইতি ধাতোঃ ‘অগ্নেভ্যোহপি
 দৃশ্যন্তে’ ইতি কর্তরি মনিন্ প্রত্যয়ঃ। তস্য ছান্দসঃ ঐড়াগমঃ। সদা—
 সর্বশব্দাং দা প্রত্যয়ঃ।

✓52. কবিমগ্নিমুপ স্তুহি সত্যধর্মাণমধ্বরে।
 দেবমগ্নীবচাতনম্ ॥ (1. 12. 7)

বঙ্গানুবাদ—মেধাবী, সত্যধর্মা, শক্রনাশক, দেবঅগ্নির নিকটে
 আসিয়া যজ্ঞকর্মে তাহার স্তুতি কর।

Expl. :—অগ্নিরত্র দেবতা। কথপুত্রো মেধাতিথিনাম ঋষিঃ।
 গায়ত্রী ছন্দঃ। পৃষ্ঠাষড়্ভঙ্গ্য দ্বিতীয়ে অহনি ‘অগ্নিঃ দূতং’ ইতি সূক্তম্
 আজ্যশব্দরূপেণ নিযুক্তম্। তত্র সূক্তে সপ্তমী ঋগিয়ম্। অত্র অগ্নেঃ
 স্তুত্যর্থম্ অধ্বর্যবং প্রতি নির্দেশঃ প্রদত্তঃ। হে অধ্বর্যু! সস্ত্রাদায়!
 অধ্বরে ক্রমতো অগ্নিম্ উপস্তুহি। উপেত্য স্তুতিং কুরু। কীদৃশম্

बषड् इत्यस्य करणं यस्मिन् यागे इति बह्व्रीहिसमासः । इन्द्रं प्रति इयं हि प्रार्थना—सर्वे देवा तव साहाय्येन सोमं पिबन्तु । सोमपानाय हे इन्द्र ! इयं तेषां साहाय्यं कुरु इति हि यजमानस्य आशयः ।

56. इयं होता मनुर्हितोह्ये यज्जेषु सौदसि ।
सोमपानाय अक्षरं यज्ज ॥ (1.14.11)

बह्वानुवाद हे अग्नि, तूमि मनुष्यानि युक्त देवगणेर आह्वानकारी यज्जे उपवेशन कर ; तूमि आमादिगेर এই यज्ज सम्पादन कर ।

Expl :—बृहदारण्यकस्य प्रथमे छन्दोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे 'एभिर्गणे द्वेषो गिर' इति सूक्तं विनियुक्तम् । तत्र एकादशी ऋगियम् । अत्र कथपुत्रो मेधातिथिः ऋषिः । देवता अत्र विश्वेदेवाः । गायत्रं च छन्दः । इन्द्रमुद्दिश्य अत्र यजमानेन इदमुच्यते—हे अग्ने ! मनुर्हितो मनुष्या होत्रादिकपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता , होमनिष्पादको यज्जं यज्जेषु सौदसि तिष्ठसि । अस्माभिः यज्जमानैः, विशेषेण क्षुतः होमनिष्पादनार्थं यज्जन्तुले आहूतः इयं यज्जन्तुमिषु मूर्च्छुं वर्जसे । स इयं नोऽहम्दीयमिमम् अक्षरं यज्जं यज्ज निष्पादय । यज्जनिष्पादनस्य इमेव कर्ता । अतएव उक्तमरूपेण इयं यज्जकार्यस्य निष्पादनं कुरु । मनुर्हितः—मनेरसु प्रत्यायेन मनुः । धा-धातोः क्तप्रत्यायेन हितः । मनुष्या हितो मनुर्हितः । सौदसि—सुधातोः लटः सिप् । अक्षरम्—न विद्यते क्षरो-हिंसा यस्मिन् स अक्षरः ।

57. अग्ने देवाँ इहा बह सादय्या षोनिषु त्रिषु ।
परिभूष पिब ऋतुना ॥ (1. 15. 4)

बह्वानुवाद—हे अग्नि, देवगणके এই স্থানে আনয়ন কর, তিনটি

যজ্ঞস্থানে তাহাদিগকে উপবেশন করাও, তাহাদিগকে অলঙ্কৃত কর, তুমি ঋতুর সহিত সোম পান কর ।

Expl :—‘ইন্দ্র সোমং পিব’ ইতি সূক্তশাস্ত্রার্গতো মন্ত্রোহযম্ । অশ্ব মন্ত্রস্ত ঋষিঃ কণ্ণপুত্রো মেধাতিথির্নাম । ছন্দশ্চ গায়ত্রী । অত্রাগ্নির্নাম দেবতা । যজ্ঞস্থলে অগ্নিঃ যজ্ঞমানেন স্তবতঃ সন্ স্বর্গাৎ দেবান্ সৃষ্ট্বাক্ষপেণ সন্তোষ্য আনখতি । আগত্য স্তে অগ্নিনা সহ মিলিতাঃ সন্তুঃ যজ্ঞস্ত শোভাং বর্দ্ধয়ন্তি । অতএব যজ্ঞস্ত শোভাসম্পাদনং হি অগ্নেঃ কৃতিত্বম্ ইতি যজ্ঞমানশ্চাশয়ঃ । হে অগ্নে । দেবান্ ইহ অগ্নিন্ যজ্ঞরূপে কর্মণি আবহ । ততো যোনিষু স্নানেষু ত্রিষু সর্বনেষু সাদয দেবান্ উপবেশয । ততস্তান্ পবিভূষ অলঙ্কৃক । ঋতুনা সহ ত্বং সোমং পিব । যত্রপি অগ্নিরএ দেবতা তথাপি ঋতুদেবতা অপি অত্র প্রসঙ্গতঃ স্তবতা ভবতি । যো নমু—যু মি এণে ইতি ধাতোঃ বহিশ্চি - ইত্যনেন নিপ্রত্যয়ঃ ।

58. যুবৎ দক্ষৎ ধৃতব্রত মিত্রাবরুণ দুলভম্ ।

ঋতুনা যজ্ঞমাশাথে ॥ (1. 15. 6)

বঙ্গানুবাদ—হে ধৃতব্রত মিত্র-বরুণ, তোমরা ঋতুব সহিত আমাদিগেব এই প্রবুদ্ধ ও অদহনীয় যজ্ঞে ব্যাপ্ত হও ।

Expl :—মন্ত্রশাস্ত্র ঋষিঃ কণ্ণপুত্রো মেধাতিথিঃ । ছন্দশ্চত্র গায়ত্রী । অত্র মিত্রাবরণৌ দেবতে । ‘ইন্দ্র সোমং পিব’ ইতি সূক্তং যত্রপি ঋতুদেবতাকম্ । তথাপি অত্র অগ্নে দেবা অপি তেন সহ আহুতা ভবন্তি । হে ধৃতব্রতা স্বীকৃতকর্মণৌ মিত্রাবরণা হে মিত্রনামকবরণ-নামকৌ দেবৌ । ধবমুর্ভৌ যুবাম্ ঋতুনা সহ অস্বদীযং যজ্ঞমাশাথে ব্যাপ্তুথঃ । কীদৃশং যজ্ঞম্ ? দক্ষম্ প্রকৃষ্টরূপেণ বৃদ্ধি প্রাপ্তম্ । দুলভম্ দুর্বহম্ । শক্রভির্দক্ষুং বিনাশযিতুমশ্যামিত্যর্থঃ । এতাদৃশ-গুণযুক্তে যজ্ঞস্থলে যুবাম্ ঋতুদেবেন সহ আগত্য যজ্ঞকরণং কর্ম সৃষ্ট্ব সম্পাদয়তু ।

যুবম্—প্রথমা দিবচনশ্চ ‘ঙে প্রথময়োঃ’ ইত্যেনে অমাদেশঃ । দক্ষম্—
‘দক্ষ বুদ্ধো’ ইতি ধাতোঃ করণে স্বঞ্ । দক্ষস্তি অনেনেতি দক্ষঃ ।
ধৃতব্রতা—ধৃতানি ব্রতানি যাভ্যাং তৌ ধৃতব্রতো । ‘স্বপাং সুলুক্’ ইত্যেনে
বিভক্তেরাকারঃ । দুলভম্—দহভস্মীকরণে ইতি ধতোঃ ‘ঈষদুঃস্বম্’—
—ইত্যাদিনাং দক্ষেঃ খল্ প্রত্যয়ঃ । ‘বাতয়ো বহুলম্’ ইত্যেনে উকারশ্চ
উকারঃ, রেফস্য লোপঃ । হকারস্য ভ্কারশ্চ ।

59. **ঋবিণোদাঃ পিপীষতি জুহোত চ তিষ্ঠত ।**
নেষ্ট্রাদৃভিঃ পিষ্যত ॥ (1. 15. 9)

বঙ্গানুবাদ—ঋবিণোদা ঋতুদিগের সহিত নেষ্ট্রার পাত্র হইতে
সোমপান করিতে ইচ্ছা করেন ; হে ঋত্বিকগণ (যজ্ঞস্থানে) গমন
কর, হোম কর, পরে প্রস্থান কর ।

Expl :—মন্ত্রশাস্ত্র ঋষিঃ কণপুত্রো মেধাতিথিঃ ।, ছন্দঃ গায়ত্রী ।
ঋবিণোদা অগ্নিরত্র দেবতা । ‘ইন্দ্রসোমং পিব’ ইতি সৃক্লং যত্রপি
ঋতুদেবতাকম্ তথাপি অত্র অগ্নে দেবাহপি আহূতাঃ তেনৈব সহ ।
ঋবিণোদা নাম দেব ঋতুভিঃ তন্নামকদেবতাভিঃ সহ নেষ্ট্রাৎ নেষ্ট্র-
সম্বন্ধিপাত্রাৎ পিপীষতি সোমং পাতুমিচ্ছতি । ততো হে ঋত্বিজ ইষ্যত ।
হোমস্থানে গচ্ছত । গহ্বা চ জুহোত হোমং কুরুত । হুহা প্র তিষ্ঠত
চ । একস্ম্যাৎ হোমস্থানাৎ স্থানান্তরং প্রতি প্রস্থানমপি কুরুত ।
ঋবিণোদা—তদ্ দদাতি ইতি ঋবিণোদাঃ । ইনন্ প্রত্যয়ান্তঃ ততঃ
‘ক্বিপি চ’ ইতি ক্বিপ্ প্রত্যয়ঃ । পিপীষতি—পা পানে ইতি ধাতোঃ
সন্ প্রত্যয়ঃ । ছান্দস ঈকারঃ । নেষ্ট্রাৎ—নেষ্ট্রুঃ সম্বন্ধি পাত্রং নেষ্ট্রম্ ।
‘তস্মেদম্’ ইতি অণ্ প্রত্যয়ঃ । ইষ্যত—ইষ্ গতো ইতি ধাতোঃ লোট্
মধ্যমপুরুষবহুবচনম্ ।

বামীয়সূক্ত

60. অস্য বামস্য পলিতস্য হোতুস্তস্য ভ্রাতা

মধ্যমো অন্ত্যশ্বঃ ।

তৃতীয়ো ভ্রাতা ঘৃতপৃষ্ঠো অস্যাভ্রাপশ্যৎ

বিশ্পতিম্ সপ্তপুত্রম্ ॥ (1.164.1)

বঙ্গানুবাদ—সকলের সেবনীয় জগৎপালক হোতার মধ্যমভ্রাতা সর্বত্রব্যাপ্ত আছেন। উহার তৃতীয় ভ্রাতা আহুতি ধারণ করেন। ভ্রাতৃগণের মধ্যে সপ্ত পুত্র বিশিষ্ট বিশ্পতিকে দেখিলাম।

Expl :—অত্র দীর্ঘতমা ঔচ্যঃ ঋষিঃ, বিশ্বে দেবাঃ দেবতা, ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ। বামীয়সূক্তস্য ইয়ং প্রথমা ঋক্। অত্র দ্বিতীয়পাদে তচ্ছব্দশ্রুতে: প্রথমপাদে যচ্ছব্দঃ অধ্যাহার্যঃ।

যোহয়ং দিদি দ্যোত্যতে তস্য অস্য বামস্য বননীযস্য সন্তজ্ঞনীযস্য পলিতস্য পালযিতুঃ প্রকাশরষ্ট্যাদিপ্রদানেন পালকস্য। তথা যোহয়ং দিবি দ্যোত্যতে তস্যস্য হোতুঃ হ্রাতব্যস্য আহ্বানার্হস্য আদিত্যস্য মধ্যমো মধ্যমস্থানঃ। মধ্যে ভবো বায়ুচ্চ্যতে। স চ অন্তঃ সর্বত্র ব্যাপ্তঃ। ন হি বায়ুবহিতঃ কশ্চিৎ প্রদেশোহস্তি। তাদৃশো ভ্রাতা ভ্রাতৃপানায়োহস্তি ভবতি। কিঞ্চ ঘৃতপৃষ্ঠঃ ঘৃতমাল্লিতিলক্ষণং পৃষ্ঠে যস্য তাদৃশো ভ্রাতা তস্য তৃতীয়োহস্তি। তত্র এষু ভ্রাতৃষু মধ্যে পুৰ্ব্বোদেশে বিশ্পতিং বিশাং প্রজ্ঞানাং পালযিতারং সপ্তপুত্রং সর্পণরশ্মিপুত্রোপেতম্। ঐতিহ্য সৰ্পক্ষেহদিতঃ পুত্রকামেতি প্রস্তুতে মিত্রাবকণাদিষদিতিপুত্রেষু অস্য আদিত্যস্য সপ্তমপুত্রম্। ঐদৃশং মহানুভবমাদিত্যমহমপশ্যম্— গদ্রাক্ষম্, বিশুদ্ধয়া অন্তঃকরণবৃত্ত্যা ভাবনয়া আত্মহেন সাক্ষাৎ করোমীত্যর্থঃ।

এং বা অস্য বামস্য বিশ্বস্য উদগরিভুঃ জগৎশ্চৈরিত্যর্থঃ । তস্য তাদৃশস্য পরমেশ্বরস্য ভ্রাতা তদ্ভাগহারী তদংশভূতঃ সূত্রাত্মা মধ্যমঃ সৰ্ব্বত্র মধ্যে বর্তমানঃ অস্তি । স চাশ্নো ব্যাপনশীলঃ । কিঞ্চাস্য পরমেশ্বরস্য তৃতীযো যুতপৃষ্ঠঃ যুতমিতি উদকনাম । তেন তৎকার্বং শরীরমুচ্যতে । যদ্বা প্রদীপ্তপৃষ্ঠঃ প্রকাশিতশরীরাত্মানীত্যর্থঃ । অত্রৈষ মধ্যে বিশ্পতিং বিশাং প্রজ্ঞানাং পতিম্ । সৰ্ব্বস্য পতিমিত্যর্থঃ । সপ্তপুত্রং সপ্তলোকং পুত্রো যস্য তাদৃশম্ । তং শুদ্ধসৰ্বপ্রধানয়া মায়ায়া সৃষ্টসৰ্বলোকমহমপশ্যম্ সাক্ষাং করোমীত্যর্থঃ ।

১৬১. সপ্ত যুঞ্জন্তি রথায়ৈকচক্রমোকো অশ্বা

বহতি সপ্তনামা ।

ত্রিনাভি চক্রমজরঘনব্বং যজ্ঞেয়া বিশ্বা

ভুবনাধি তস্তুঃ ॥ (1.164.2)

বজ্রানুবাদ—সূর্যের একচক্র রথে সপ্ত-অশ্ব-যোজিত হইয়াছে, এক অশ্বই সপ্ত নামে রথ বহন করিতেছে । চক্রের তিন নাভি, উহা কখনও শিথিল হয় না, কখনও জির্ণ হয় না এবং সমস্ত জগৎ ইহাকে আশ্রয় করিয়াছে ।

Expl :—বামীয়সূক্তস্য ইয়ং দ্বিতীয়া ঋক্ । অত্র দীর্ঘতমা ঔচ্যেয়াঃ ঋষিঃ, বিশ্বে দেবাঃ দেবতা, ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ ।

একচক্রম্ একরথান্নোপেতম্ । যদ্যপি সপ্তচক্রাণি তথাপি তেষাম্ একরথত্বাৎ একচক্রমিত্যুচ্যতে । রথং রংহণশ্চাবং সূর্যস্য সস্বন্ধিনং সপ্ত এতৎ সংখ্যকা অশ্বা যুঞ্জন্তি অনুবহন্তি । কিং বস্তুতঃ সপ্ত নেতাহ— একোইশ্বঃ সপ্তনামা । এক এব সপ্তাভিধানঃ সপ্তধামনপ্রকারো বা । এক এব বায়ুঃ সপ্তরূপাণি ধ্বহা বহতীত্যর্থঃ । একচক্রমিত্যুক্তম্ । কীদৃশং তৎ ইত্যত আহ ত্রিনাভি বলত্রয়মধ্যস্থিতানাভিষ্ঠানীযচ্ছিত্রোপেতম্ ।

অজরম্ অমরণধর্মকম্ অনর্বম্ অশিথিলম্ পুনস্তদেব বিশেষ্যতে । যত্র যস্মিন্ চক্রে ইমা বিশ্বানি সর্ব্বাণি ভুবনা ইমানি প্রসিদ্ধানি জাতাশ্চি আশ্রিতঃ তস্তুঃ তিষ্ঠন্তি ।

অথবা—একচক্রমেকচারিণম্ সঞ্চরন্তঃ রথমাদিত্যমণ্ডলম্ সপ্ত যুঞ্জন্তি সর্পণশ্চভাবাঃ সন্ত যুঞ্জন্তি । স চৈকসহায়োহশ্বো ব্যাপনশীলঃ আদিত্য সপ্তনামা সপ্তরথানাং সন্নময়িতাবো বশ্মযো যস্য তাদৃশঃ । বহতি ধাবয়তি ভ্রময়তীত্যর্থঃ । ত্রিনাভি চক্রম্—ভূতভবিষ্যদর্ভমানাখা স্বয়ঃ কালাঃ ত্রিনাভয়ঃ । অজরম্ অমরণম্ । ন হি কদাচিদপি কালো ত্রয়তে, ‘অনাদিনিধনঃ কালঃ’ ইতি স্মৃতেঃ । অনর্বম্ প্রতীহতম্ । পুনঃ কীদৃশং তৎ, যত্র যস্মিন্ চক্রে ইমা বিশ্বা ভুবনা সর্ব্বাণি ভূতাগধিতস্তুঃ আশ্রিতঃ তিষ্ঠন্তি । কালাধীনত্বাৎ সর্ব্বস্য স্থিতেঃ ।

62. ইয়ং রথমধি যে সপ্ত তস্তুঃ সপ্তচক্রং

সপ্ত বহন্ত্যশ্বাঃ ।

সপ্ত স্বসারো অভি সৎ নবান্তে যত্র গবাং

নিহিতা সপ্ত নাম ॥ (1.1(4.3)

বাক্যানুবাদ—যে সপ্ত এই সপ্তচক্র রথে অধিষ্ঠান করে, তাহারাই সপ্ত অশ্ব এবং তাহারাই এই রথ বহন করে । সাত ভগিনী, এই রথাভিমুখে আগমন করে এবং ইহাতে সপ্ত গো নিহিত আছে ।

Expl. :—ইয়ং বামীয়সূক্তস্য তৃতীয়া ঋক্ । অত্র দীর্ঘতমা ঔচখাঃ ঋষি, বিধে দেবাঃ দেবতা, ত্রিষ্টুপ্ ছন্দঃ ।

ইমম্ আদিত্যমণ্ডলাখাং রথং যে সপ্তরথায়োহধিতস্তুঃ অধিষ্ঠিতাঃ । কীদৃশং রথম্ ? সপ্তচক্রম্ । চক্রাণি রশ্ময়ঃ । তে সপ্ত যস্য রথস্য তাদৃশং রথম্ । অশ্বা ব্যাপনশীলাঃ সপ্ত বহন্তি নির্বহন্তি চ । তাদৃশং সপ্ত স্বসারঃ স্বয়ং সরণাঃ । আভিমুখেন সংগচ্ছন্তে অভি সন্নব্যাপ্ত ।

বর্ততে, যচ্চ সত্যস্বরূপং তস্বং তৎ কিং স্বরূপমিতি অহং পৃচ্ছামি ।
 তস্তুন্—আদিভ্যাপক্ষে সপ্তসংখ্যাকাঃ রশ্ময়ঃ । অথবা সপ্তসংখ্যাকঃ
 সোমযাগঃ । ওততয়া প্রোততয়া চ পটস্য বয়নং ভবতি । ইমান্
 সপ্তসংখ্যকান্ যাগান্ কবয়স্তির্ধকৃতস্ত্বেন যোজয়ন্তি তদা পরিদৃশ্যমানস্য
 জগতঃ স্থিরত্বমাগচ্ছতি । কথম্ ? কর্মানুষ্ঠানদ্বারা ।

✓65. অচিকিৎস্বান্ চিকিত্বশ্চিদত্র কবিন্
 পৃচ্ছামি বিদ্বানে ন বিদ্বান্ ।

বি যন্তস্তন্ত যট্ ইমা রজাংসি

অজস্য রূপে কিমপি স্বিদেকম্ ॥

(1.164.6)

বঙ্গানুবাদ—আমি অজ্ঞান, কিছু না জানিয়াই জ্ঞানী মেধাবি-
 গণের নিকট জানিবার জগ্ন জিজ্ঞাসা করিতেছি । যিনি এই ছয়
 লোক স্তম্ভন করিয়াছেন, যিনি জগ্নরহিতরূপে নিবাস করেন তিনি
 কি সেই এক ?

Expl. :—বামীয়নূক্তস্য ষষ্ঠী ঋগিয়ম্ । অত্র উচ্যাস্ত পুত্রঃ
 দীর্ঘতমা নাম ঋষিঃ, বিধে দেবাঃ দেবতা, ত্রিষ্টূপ্ ছন্দঃ ।

অচিকিৎস্বান্ দেবতাতত্ত্বমজ্ঞানমহং চিকিত্বশো বিশেষণে তস্বং জ্ঞানতঃ
 কবিন্ ক্রোশ্বদর্শিনোহধিগতপরমার্থান্ অত্র অশ্মিৎস্তব্ববিষয়ে পৃচ্ছামি ।
 কিমর্থম্—বিদ্বানে বেদনায় পরমার্থজ্ঞানায় । কিং জ্ঞানেন্নেব পরাভবাচ্ছর্থং
 নেভ্যাহ, বিদ্বান্ পৃচ্ছামি অপি তু অজ্ঞানাদেব । যঃ পরমেশ্বরস্তস্তম্ভ
 স্তম্ভিতবান্ নিয়মিতবান্ । কিম্ ইমা ইমানি যট্ রজাংসি লোকান্
 রজনাস্বকান্ । যত্বেপি লোকাঃ সপ্ত তথাপি সত্যলোকস্য কর্মিণাং
 সর্বেষাং সাধারণস্বাভাবাৎ ষড়্ভিত্বাক্তম্ । নহু ষড়্ভেযোক্তাঃ সপ্তম্ কিমিতি

ন নির্দিষ্ট ইতি উচ্যতে। অজ্ঞস্ত জননাদিরহিতস্ত চতুর্মুখস্ত ব্রাহ্মণঃ
রূপে স্বরূপে একং সত্যলোকাখ্যং পুনরাবৃত্তিরহিতং স্থানং কিমপি
শ্বিৎ। কিং শ্বিদেব তৎ ন কেনাপ্যাধিগন্তুং শক্যমিত্যর্থঃ, কৈশ্চিদ্বেবো-
পাসকৈঃ অচিরাদিমার্গেণ গন্তব্যত্বাদিতি ভাবঃ।

যদ্বা, ষড়রজাংসি বিলক্ষণাঃ ষড়্ভবঃ। তানি অন্তস্তয়ৎ তত্বম্। অজ্ঞস্ত
গমনশীলস্ত জ্ঞানরহিতস্ত বাদিত্যস্ত রূপে রূপমাণে দৃশ্যমানে মণ্ডলে
একমদ্বিতীয়ং কিমপি শ্বিৎ, যৎ কিঞ্চিদবাঙ্মনসগমাৎ তত্বমস্তি তৎ-
পৃচ্ছামি। অথবা, ষড়্ভিমনি রজাংসি ত্রিবিধান্ ছালোকান্ ভুলোকান্শ্চ
যন্তস্তন্ত। তস্তাস্য পরব্রহ্মণো রূপে নানাবিধবিকারভাজি জগতি
কিমপি শ্বিদেকমেকাগ্রকমাস্ত ইতি প্রশ্নঃ।

বিভ্রাট্‌সূক্তম্

(66) বিভ্রাভ্‌ বহৎপিবতু সোম্যাং মধ্বায়ুর্দধদ্
ষজ্জপতাববিহুতম্।

বাতজ্জুতা ষো অভিরক্ষতি ত্বানা প্রজাঃ

পুণাষ পুরুধা বিরাজতি ॥

(10.170.1)

বঙ্গানুবাদ—অতি দীপ্তিশালী সূর্যদেব মধুতুল্য সোমরস পান
করুন, যজ্ঞানুষ্ঠানকারী ব্যক্তির প্রকৃষ্ট পরমায়ু বিধান করুন। তিনি
বায়ু দ্বারা প্রেরিত হইয়া প্রজাদিগকে স্বয়ং রক্ষা করেন, প্রজাবর্গের
পুষ্টিবিধান করেন এবং অশেষপ্রকারে শোভা পান।

Expl :—সূর্যদেবতাকে বিভ্রাট্‌সংজ্ঞকস্যার্থে বিভ্রাভ্‌বৃহদিতিসূক্তস্য
প্রথম ঋগিয়ম্। অষ্টচত্বারিংশদক্ষরা প্রতিপাদং দ্বাদশক্ষরসম্বিতা

जगतीहृन्मन्त्रा इयन्वृक् । वाजपेयनामासोमभागे अतिरिक्तोकृत्यासा
शक्रवाञ्छायेन असा मन्त्रस्य विनियोगः । किञ्च असा सूक्तस्याञ्छुचः
गवामयनस्य विष्णुर्नामकमध्यादिने ज्योतिष्टोमास्तुर्गते माथान्दिनसवने
होत्रा क्रियमाणे निक्षेबलाशस्त्रे स्तोत्रियेन विनियुज्याते । अत्रेयं
प्रथमा ऋक्—वित्र ड् वृहत् पिवन्ति ।

वित्राड् विशेषेण ब्राह्मणानः सर्वशेषेण दौप्यामानः सूर्यो वृहद्
महत् परिवृत्तः सोमां सोममयं मधु पिवतु । कौदृशः सूर्यः—किं
कार्यं कुर्वन् मधु पिवन्ति जिज्ञासायामाह—यज्ञपतेर्ते यज्ञमाने अविहूतम्
अकुटिलम् आयुर्दधत् जगतः आयुः कुर्वन् । यः सूर्यो वातज्जुत वातेन
महापायुना प्रेरितः सन् अना आअना स्वयमेव अभिरक्षति । सर्वं
जगत् अभिमुखेन पशुन् पालयति । यद्यपि सूर्यो वायुना न प्रेर्यते
सूर्यमण्डलस्य विरहात् तथापि मेघादिराशिचक्रस्य वायुना प्रेर्यत्वात् तादृश-
राशिचक्रस्य कारणभूतः सूर्योऽपि वायुना प्रेर्यते इति व्यवह्रियते ।
स सूर्यः प्रजाः जनान् पुषोष वृष्ट्यादिप्रदानेन जीवमात्रं रक्षति पोषयति ।
तद्वक्तुं सूर्यो—‘आदिताद जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ ।
किञ्च स सूर्यः पुरुषा बहधा विराजति विशेषेण दौप्याते इति
याज्ञिकव्याख्यानम् ।

आध्यात्मिकव्याख्या इत्थं भवति—स सूर्यो विशेषेण दौप्यामानः महत्
सोमां सोमश्चन्द्रः सोममर्हतीति सोमाः चान्द्रमसं मधु पिवतु, अमावस्यायां
तिथौ सूर्याचन्द्रमसोः एकस्मिन् स्थाने द्वित्वात् चान्द्रमस्युत्तं सूर्यो
धारयतु इति प्रार्थना ।

किञ्च पञ्चासुरे व्याख्यानम् वित्राट् परिवृत्तः स परमात्मा सोमां
मधु उमया सह वर्तमानः सोमः शिषः तत्सम्पत्तिं मधु अमृतं जगत्
कारणरूपं पिवतु धारयतु । मृद्धिद्वयस्य ब्रह्माविष्णुकुरुद्ररूपस्य परमात्माना
सह तादात्म्यादिदं व्याख्यानं युज्याते ।

৬৭. **বিভ্রাড্ বৃহৎ সূভৃতাং বাজসাতমং ধর্মদিবো
ধরুণে সত্যমর্পিতম্ ।**

অমিত্রহা বৃত্রহা দস্যাহস্তমং জ্যোতির্জাজে

অসুরহা সপত্নহা ।

(10. 170. 2)

বঙ্গানুবাদ - সূর্যরূপ আলোকময় পদার্থে উদয় হইতেছে ; ইহা প্রকাশ্য, অতি দীপ্তিশালী, উত্তমরূপে সংস্থাপিত, ইহার মত অন্নদান কেহ করে না, ইহা আকাশের অবলম্বনের উপর যথাযোগ্যরূপে সংস্থাপিত হইয়া আকাশকে আশ্রয় করিয়া আছে । ইহা শক্রনিধন করে, বৃত্রকে বধ করে, দস্যাদিগের প্রধান নিধনকারী, অসুরদিগের বধকারী, বিপক্ষদিগের সংহারকারী ।

Expl : - সূর্যদেবতাকে বিভ্রাট্-সংজ্ঞকস্বার্থে বিভ্রাড্ বৃহদিতী সূক্তস্ত দ্বিতীয়া ঋগিয়ম্ । জগতী ছন্দঃ । অনেন মন্ত্রেণ সৌরস্ত তেজসঃ প্রাশস্তাং প্রকাশ্যতে ।

বিশেষেণ দীপ্যমানঃ সূর্যঃ সমগ্রং জগদাভিমুখেন পশুন্ পালয়তীতি পূর্বমন্ত্রে কীর্ত্বিতম্ । অধুনা কীদৃশং 'ভদ্রেজঃ জ্যোতিরিত্যভিপ্রোত্য তদ্বিশেষম্ আহ—বিভ্রাড্ বিশেষেণ ভ্রাজ্যতে দীপ্যতে ইতি বিভ্রাট্ বিভ্রাজমানম্ বৃহৎ শ্রোতং সূভৃতাং সহশ্রেণ অংশুভিঃ স্পৃষ্টম্, বাজসাতমং বলং বা তৎ সনতি দদতি ইতি বাজসা অতিশয়িতম্ দাতৃতমম্ ইতি বাজসাতমম্ ।

পুনঃ ধর্মন্ ধর্মাণি বায়ুনা ধারয়িতবো দিবো ছালোকস্ত ধরুণে ধারকে সূর্যমণ্ডলে অর্পিতং নিক্ষিপ্তং সত্যম্ অবিনশ্বরং অমিত্রহা অমিত্রাণাম্ অপ্রিয়াণাং শক্রণাং হস্তারম্, পুনঃ বৃত্রহা বৃত্রাণামাবরকাণাং তমসাং হস্ত্, পুনঃ দস্যাহস্তমং দস্যানাং উপকপয়িত্বুণাম্ হস্ত্ তমম্, অসুরহা অসুরাণাং ক্ষেপ্তৃণাং ষাতকম্ সপত্নানাং স্বাভাবিকশক্রণামপি ষাতকম্—ঐদৃশং সৌরং তেজঃ জ্যোতিঃ জাজে প্রাহর্ষবতি ।

অত্র ব্যাকরণপ্রক্রিয়া—

ধর্মন্—ধর্মন্ শব্দাৎ ঙৌ-বিভক্তৌ ‘সুপাং সুলুক্’ ইত্যানেন বিভক্তে-
লুকি ধর্মন্ ইতি পদম্ । লোকে তু ধর্মণি ধারকে ইতি তদর্থঃ ।

অমিত্রহা, বত্রহা, অস্বরহা, সপত্নহা—চত্বারি জ্যোতিষাং বিশেষণানি ।
অতঃ নপুংসকে অমিত্রহ, বত্রহ. ইত্যাদিরূপাণি ভবন্ত্যেব । ‘সুপ্তিঙুপ্-
এহলিঙ্গনরাণাম্ বাত্যয়মিচ্ছতি’ ইত্যাদিনা ‘ছন্দসি বহুলম্’ ইতি
সুত্রমস্মৃত্য নপুংসকস্য স্থানে পুংলিঙ্গস্য প্রয়োগঃ ।

জজ্ঞে—‘জনি প্রাচুর্ভাবে’ ইত্যস্মাদ্ লিটি প্রথমপুরুষৈকবচনে ত-
প্রত্যয়ে তস্য ত্রণাদেশে উপধা লোপে সপ্তম্যাং জজ্ঞে ইতি পদম্ ।

ইদং শ্রেষ্ঠং জ্যোতিষাং জ্যোতিরূপমং

বিশ্বজিহ্বনজিদুচ্যতে বহং ।

বিশ্বভ্রাত্, ভ্রাজো মহি সূর্যো দৃশ

উরূপপ্রথং সহ ঔজো অচ্যাতম্ ॥

(10. 170. 3)

বন্ধানুবাদ—এই সূর্য সকল জ্যোতির্ময় পদার্থের শ্রেষ্ঠ অগ্রগণ্য ;
ইনি সকলই জয় করেন, ধন জয় করেন, ইঁহাকে প্রকাণ্ড কহ,
ইনি সকল বস্তু আলোকযুক্ত করেন, ইনি অত্যন্ত দীপ্তিশালী ; ইনি
দৃষ্টির সুবিধার জগু বিস্তারিত হইয়াছেন, ইনি বলস্বরূপ ও অবিচলিত
তেজঃস্বরূপ ।

Expl. :—অস্ম মন্ত্রস্য সূর্যদেবতা, সূর্যপুত্রঃ বিভ্রাট্ ঋষিঃ, জগতী
ছন্দশ্চ । অনেন মন্ত্রেণ সৌরস্য তেজসঃ মহিমা কৌর্ভাতে । স্মেরু-
পর্বতস্থা আদিত্যোপাসকা আৰ্য্যা মানবাঃ প্রাচ্যং দিশি উদীয়মানং
সৌরং তেজঃ শ্রেষ্ঠং প্রশস্ততমং জ্যোতিষাম্ অশ্রেষাং গ্রহনক্ষত্রাদীনামপি
জ্যোতিঃ প্রকাশকম্ অতএব উক্তমং সর্বোৎকৃষ্টং, বিশ্বজিৎ বিশ্বস্য সর্বস্য

জ্যেতু, ধনঞ্জিৎ ধনস্ত্যাপি জ্যেতু, স্ববশে সৰ্ব্বমৈশ্বৰ্য্যাং যস্ত্যাস্তি স হি ধনজ্যেতা। অপি চ ইদং বৃহৎ মহৎ প্রভূতমুচ্যতে—অৰ্থাৎ এবং-বিধৈর্বিংশিত্তৈশ্চ গ্ৰৈণ্যুক্তং সৌরং তেজঃ কথ্যতে। কিঞ্চ, বিশ্বব্রাড্, বিশ্বস্য প্রকাশয়িতা ভ্রাজঃ ভাসমানঃ মহি মহান্ সূর্যো দৃশে দর্শনায় উরু বিস্তীর্ণং সহস্রমসোহভিভবিতৃ অচ্যুতম্ চ্যুতরহিতম্ অবিনাশম্ ওজঃ তেজোরূপং বলং পপ্রথৈ বিস্তারয়তি। প্রথমার্দ্ধে এবংগুণবিংশিত্তং সৌরং তেজঃ বর্ণিতম্। দ্বিতীয়ার্দ্ধে তাদৃশঃ মহান্ সূর্যঃ স্বকীয়ং তেজোরূপং বলং সৰ্বাণু দিক্ষু বিস্তারয়ন্ আত্মানং প্রকাশয়তীতি বর্ণ্যতে।

অথ বাকরণপ্রক্রিয়া : —

দৃশে- জ্জষ্টমিতি যাবৎ। 'দৃশে বৃক্ষে চ' ইত্যনেন সূত্রেণ তুমুনর্থে শেপ্রত্যয়ে কৃতে দৃশে ইতি সিধাতি। লোকে তু জ্জষ্টমিতি পদং ভবতি।

পপ্রথৈ—বিস্তারয়তীত্যর্থঃ। পথ্ প্রথ্যানে ইত্যস্মাদ্ভাতোঃ অস্তভাবিতণাথাৎ 'ছন্দসি বর্ধমানে' ইতি লিট্ প্রয়োগঃ।

মহি-- মহৎ ইত্যর্থে মহি ইতি পদং সাধু।

(69) *বিভ্রাজন্ জ্যোতিষা স্বরগচ্ছা রোচনং দিবঃ।
যেনম্বা বিশ্বা ভুবনান্যাত্তা বিশ্বকর্মণ।*

বিশ্বদেব্যাবতা ॥

(10. 170. 4)

ব্রহ্মানুবাদ—হে সূর্য, তুমি জ্যোতির্মঘ হইয়া আকাশের উজ্জ্বল স্থানে গিয়াছ। তোমার প্রতাপ সকল কর্মের সহায়স্বরূপ, সকল যাগযজ্ঞাদির অণুকুল, তাহা দ্বারা সকল ভূবন পৃষ্টিলাভ করে।

Expl :—সূর্যদেবতাকে বিভ্রাট্-সংজ্ঞকস্থার্থে বিভ্রাড্ বৃহদ্বিতি সূক্তস্য চতুর্থী ঋগিয়ম্। তস্মিন্ সূক্তে বিভ্রাট্-সৌর্যঃ ঋষিঃ। সূর্যো দেবতা। অত্র মন্ত্রে আস্তারপংক্তিঃ ছন্দঃ। ইদং সূক্তং গবাময়নস্য

বিষবল্লামকমধ্যমদিনে নিষ্কেবলাশস্ত্রে স্তোত্রিয়স্বেন বিনিযুক্ত্যতে । আঠৈ-
স্ত্রিভিন্নৈঃ সৌরস্ম তেজসঃ প্রাশস্ত্যং সংকীৰ্ত্য অত্রাস্তিমে মস্ত্রে
সূর্যমুদ্दिष्ट्य প্রার্থনং ক্রিয়তে ।

হে সূর্য ! ঙ্গ জ্যোতিষা স্বকীয়েন বিশিষ্টগুণাঙ্কেন সৌরেণ তেজসা
স্বঃ স্বয়মেব জগদ্ বিভাজন্ বিধং প্রকাশয়ন্, দিবঃ দ্যালোকস্ম সম্বন্ধি
রোচনং স্থানমগচ্ছঃ প্রাপ্তঃ ভব । যথা জীবা দ্যালোকং প্রাপিতাস্তথেন্দং
জ্যোতিঃ দ্যালোকস্থানং কেনাপি প্রাপিতমিতি ন, কিন্তু স্বয়মেব
আগচ্ছতি । অনেন স্বয়ং কর্ত্বেন্ন মহত্ত্বমস্ম গমাতে । পুনঃ কৌদৃশং
জ্যোতিরিত্যুচ্যতে—বিশ্বকৰ্মণা বিশ্বস্ম কৰ্ম যস্ম অসৌ বিশ্বকৰ্মা, তেন
সৰ্বব্যাপারহেতুনা বিশ্বদেবাবতা বিশ্বেষাং দেবানাং হিতো যাগাদিঃ
বিশ্বদেবাঃ, তদ্বতা যেন সৌবেণ তেজসা ইমা ইমানি পরিদৃশমানানি
বিশ্বা সৰ্বাণি-ভুবনানি উদকানি ভৌমাগ্ভাতা ধৰ্মকালে আভূতানি
ভবন্তি । তেন জ্যোতিষা ঙ্গ দ্যালোকস্থানমগচ্ছঃ ।

অত্র স্বশব্দঃ আত্মবাচী সূর্যস্ম বিশেষণম্ । বিভাজন্—বিপূৰ্বকাং
ব্রাজ্ধাতোঃ অন্তর্ভাবিতণ্যার্থাৎ লটি শত্ৰুতয়ায়ে রূপম্ ।

জ্যোতিষ্শাস্ত্রস্ম অয়ং তেজঃ—সৌরেণ তেজসা বুলবৎ আকৃষ্টানি
ভৌম্যাণি জলানি সৌরমণ্ডলে সম্ভূতানি ভবন্তি । শততঃ প্রাবৃট্ৰতো
বৃষ্ট্যা জলানি পৃথিব্যাং পতন্তি । তাদৃশঃ সৌরতেজসা যুক্তস্তং হে
সূয ! দ্যালোকরূপং স্বকীয়ং গৃহমগচ্ছ ইত্যনেন প্রকারেণ সৌরং তেজঃ-
স্ত্রয়তে ।

—

Important Word Formations

অপ্-তুরঃ—অপ্-উপপদাৎ স্বরার্থকাৎ ‘তুর্’-ধাতোঃ প্লু বিকরণী
—তুতুরতি, স্বরয়ন্তীতি অর্থে কিপ্-প্রত্যয়ে সম্বোধনবহুবচনে রূপম্ ।

ঘৃতাচীম্—ঘৃতমঞ্চতীতি ঘৃতাচীতি বিগ্রহে ‘ঋষ্টিগ্ দধৃক্’
ইত্যাদিনা ঘৃতোপপদাৎ অঞ্চধাতোঃ ক্‌ইন্-প্রত্যয়ে ‘অনিদিতামি’তি
নকারলোপে অঞ্চতেশোপসংখ্যানম্’ ইতি ঙীপ্-প্রত্যয়ে ‘অচঃ’ ইতি
অকারলোপে ‘চো’ ইতি পূর্বপদস্য অকারস্য দীর্ঘে কৃতে কর্মকারকে
দ্বিতীয়ৈকবচনে ‘ঘৃতাচীম্’ ইতি ।

আগহি—আঙ্-পূর্বকাৎ গম্ধাতোঃ লোটি মধ্যমপুরুষৈকবচনে
‘বহ্লং ছন্দসি’ ইতি শপো লুকি ‘হে ঊঁহাদমুদাত্তোপদেশঃ’ ইত্যাদিনা
মকারলোপঃ । ততঃ ‘অতো হেঃ’ ইত্যভ্যচ্ছাত্রীয়ে লুকি কর্তব্যো,
‘অসিদ্ধবদত্রাভাৎ’ ইত্যভ্যচ্ছাত্রীয়ো মকারলোপঃ অসিদ্ধবদ্ ভবতীতি
‘আগহি’ ইতি পদম্ ।

✓ **কৃধি**—করণার্থককৃধাতোঃ লোটুলকারে পরশ্চৈপদে মধ্যমপুরুষৈক-
বচনে সের্হ্যপিচ্চ ইতি সেঃ হিরাদেশে ‘বহ্লং ছন্দসি’ ইতি শপো লুকি
‘শ্রশ্ণুপ্-কৃবৃত্ত্যচ্ছন্দসি’ ইতি হেধিরাদেশে কৃধি ইতি ।

অপ্রতিস্কৃতঃ—শকার্থক-কৃধাতোঃ ক্‌প্রত্যয়ে প্রথমৈকবচনে প্রতেঃ
প্রাক্-প্রয়োগে পারস্করাদেৱাকৃতিগণহাৎ স্তুভাগমে স্ত্বামাদেৱাকৃতিগণহাৎ
যবে নঞ-সমাসে অপ্রতিস্কৃতঃ ইতি ।

স্বসরাণি—গমনার্থকাৎ সৃধাতোঃ পচাঙচ্ ইতি অচ্-প্রত্যয়ে সর
ইতি । স্ব সরো যেবাং তানীতি বিগ্রহে স্বসরশব্দস্য বহুবচনে রূপং
স্বসরাণি ইতি ।

স্বর্বতীঃ—স্বরঃশকাৎ মতুপ্-প্রত্যয়ে স্ত্রিয়ামীপ্-প্রত্যয়ে দ্বিতীয়া-
বহুবচনে রূপম্ ।

বার্বাণাম্—সেবার্থকবৃঙ্-ধাতোঃ কর্মবাচ্যে ‘ঋহলোর্ণাৎ’ ইতি গ্যৎ
প্রত্যয়ে ষষ্ঠীবহুবচনে রূপম্ ।

ইয়তি—গতার্থকাৎ ঋধাতোঃ লটলকারে তিপি শপো গ্লুবিকবণে 'শ্লো' ইতি দ্বিভাবে অভ্যাসস্ম 'ঋ' স্থানে অত্র হলাদিশেষে 'অতিপি-পত্ত্যোচ্' ইতি অকাবস্থানে হকাবো 'অভ্যাসস্মাবণে' ইতি হয্যাদেশে অঙ্গস্মৃৎপে বপবহে ইয়তি ইতি ।

বিশাদসম্ বিশাশ্চ ইতি সন্ত্যতি বিশঃ শত্রবঃ ইত্যর্থো বিশ্ ধাতোঃ 'ইশুপশস্ত্রাশ্রীকিবঃ কঃ' ইতি কশ্চত্যাযে বিশ ইতি । তানদ্বীতি বিশাদা ইত্যস্ম 'সর্ব্বধাতুতোতশ্চন' ইতি অশ্চন্থত্যাযে দ্বিতীয়ৈব বচনে বিশাদসম্ ইতি পদম্ । শত্রবিনাশকম্ ইত্যর্থঃ ।

ঋতাবধৌ—ঋতস্য বদ যি ত্যৌ ইত্যপে অস্মভাবিতণাদ্বয়মেঃ ক্রপ্পত্যে নাহ-বতি রাধ-ব্যধ-ক্ৰি-সহি-তানিব ক্ৰৌ' ইতি পূবপদস্য দীর্ঘঃ । 'অগোমানপি দৃশ্যতে' ইতি পূবপদস্য দীর্ঘ ইতি পাতঃ কাস্ম 'শ্চদ দৃশ্যতে' । ততঃ প্রথমানাবচনে ঋতাবিধাবিতি কপম্ ।

বুধি—ববণাৎ কাৎ 'বুধ্' ধাতোঃ লোটিঃ সপি তৎস্থানে 'সেহাপিচ্' ইতি ছাদেশে, 'স্বাদিভাঃ শ্চ' ইতি শ্চ পত্যে, বক্তব্যং চন্দাস' ইতি শ্চ পত্যলোপে, শশুপ্পূকরভাচ্চন্দাস' ইতি হেদিস্যাদেশে তস্য ঠিক্‌ং রূপাতোঃ গাভাবে 'বুধি' ইতি পদম্ ।

সংজ্ঞমানঃ—সমপূর্ব্বকাদ্ গম্যতে চন্দাসিঃ লট্ লিট্ ইতি বক্তমানে লটলকারে 'সনোগমাচ্ছভাম' ইতি স্বাক্ষনেপদানবান্যং লিট্ কানচ্ ছাদেশে 'লিটি ধাতোন্নতাসঃ' ইতি দ্বাবানে 'হলাদিশেষ' ইতি দ্বিবচনস্ম পূর্ব্বভাগস্ম অকাবলোপে 'ক'হাস্চু' ইতি গণাবস্থান জকাবো 'গম্-হন্-জন্-সন্-যস্যঃ' লোপঃ কিঙ শনডি' ইতি পাবভাগস্ম উপধা-অকাবলোপে পুংলিঙ্গপ্রথমাবক্তবচনে কপম্ ।

অহাসত—হাধাতোঃ লুটলকারে অহাসত প্রথমপূবাবক্তবচনে বাস্ম অদাদেশে চৌ সিচি অদাগমে অহাসত ইতি ।

ইন্দ্রম্ পবমৈগ্গসবাচবাং ইদিত্‌ধাতোঃ ঋজ্জন্ডাগ্র' ইন্দাদিনা বন্থত্যাযে দ্বিতীয়ৈকবচনে কপম্ ।

সুতপাবে—সুত্ পিবতীত্যর্থো স্ততোপদাৎ পানার্থক পা-ধাতোঃ বনিপ্‌প্রত্যয়ে চতুর্থোকবচনে কপম্ ।

✓**দধ্যাশিরঃ**— ধারণপোষণার্থক-‘ধা’-ধাতোঃ ‘আদৃগমহনজনঃ কিকির্ণো লিট্ চ’ ইতি কিন্‌প্রত্যয়ে লিঙ্‌বদ্ভাবাৎ দ্বির্ভাবে কিঙ্‌দাদাকার-লোপে অভ্যাসে চ্চ’ ইতি ধকারস্য দকারে দধি ইতি পদম্ । হিংসার্থকশ্‌ধাতোঃ কিপ্‌প্রত্যয়ে ‘আশী’ ইতি পদং নিষ্পন্নম্ । ততঃ ‘ঋত ইদ্ধাতোঃ’ ইতি ইত্বেরপরত্বে প্রথমাবল্লবচনম্ ।

সহস্রিণম্—সহস্রমস্তাস্তীতি সহস্রশব্দস্য ‘অত ইনি ঠনো’ ইতি ইনিপ্রত্যয়ে দ্বিতীয়ৈকবচনে রূপম্ ।

গির্বণঃ—গৃধাতোঃ কিপ্‌প্রত্যয়ে ‘ঋত ইদ্ধাতোঃ’ ইতি ইত্বে রপরত্বে চ গির্ ইতি পদম্ । ততঃ গির্‌উপপদাৎ রন্থাতোঃ ‘সর্ব-ধাতুভোহস্বন্’ ইতি অস্বন্‌প্রত্যয়ে সম্বোধনস্য একবচনে গির্‌বণ ইতি ।

যবয়ঃ—যুধাতোনিচি লোটি মধ্যমপুরুষৈকবচনে রূপম্ । তত্র সংজ্ঞাপূর্বকো বিধিরনিতাঃ’ ইতি বুদ্ধি ন ক্রিয়তে । অথবা ‘যৌতিত্তি যবঃ’ ইত্যর্থৈ যুধাতোঃ ‘নন্দিগ্রহিণচাদিভ্যো লুগিণ্যঃ’ ইতি অচ্‌প্রত্যয়ে ইষ্টবদ্ভাবাৎ টিলোপে তস্যা স্থানিবদ্ভাবাৎ বৃদ্ধাভাবে যবয় ইতি ।

তস্বয়ঃ—স্থাতোলাটি কস্মরাদেশে ‘বশ্বেকাজাদ্যসাম্’ ইতীট-মস্বরঙ্গমপি বাধিহা সম্প্রসারণে ‘সম্প্রসারণাশ্রয়ং চ বলীয়ঃ’ ইতি শসি পরতঃ ভবাদ্‌ ‘বসোঃ সম্প্রসারণম্’ ইতি সম্প্রসারণ পরপূর্বব্বে ‘শসিবাসমসীণাঞ্চ’ ইতি যত্বে উক্লং রূপং সিদ্ধম্ ।

নুবাহসা—বহনর্থকবহধাতোঃ ‘নূন্‌ বহত’ ইত্যর্থৈ ‘বাহহাধাঞ-ভ্যচ্ছন্দসি’ ইতি অস্বন্‌প্রত্যয়ে নিদিতান্নবৃত্তেঃ বুদ্ধৌ দ্বিতীয়াদ্বিবচনস্থানে স্পাং স্তলুক্‌ ...’ ইত্যাদিনা ডাদেশে নুবাহসা ইতি ।

দাশুষে—দানার্থকদাশুধাতোঃ কস্মপ্রত্যয়ে ‘বসোঃ সম্প্রসারণম্’ ইতি কস্মপ্রত্যয়স্য ‘ঝয়’ ইতি বকারস্য সম্প্রসারণে (বকারস্থানে উকারে) ‘সম্প্রসারণাচ্চ’ ইতি পূর্বরূপত্বে ‘শসিবাসমসীণাঞ্চ’ ইতি যত্বে চতুর্থো-ক-বচনে দাশুষে ইতি ।

অনুষত—স্তুতার্থক গৃধাতোঃ ‘গোনঃ’ ইতি সৃত্রেণ ধাতোঃ গকার-স্থানে নকারাদেশে লুঙ্‌লকারে প্রথমপুরুষবল্লবচনে ব্যতয়েন ঝস্য অদাদেশে ‘ছে সিচ্’ ইতি সিচাগমে, অস্ম ধাতোঃ কৃটাদিঙ্‌চেন সিচো

ডিহাদ্‌গুণাভাবে ছান্দসঘাৎ ইডভাবে দীর্ঘে অডাগমে অনুবৃত্ত ইতি ।

✓**রারণাৎ**—শকার্থক-রণ-ধাতোঃ 'ধাতোরেকাচো হলাদেঃ, ক্রিয়া-সমভিহারে যঙ্' ইতি যঙ্‌প্রত্যয়ে 'যঙোহ্‌চি' ইতি যঙ্‌প্রত্যয়স্ত লোপে 'প্রত্যয়লোপে প্রত্যয়লক্ষণম্' ইতি দ্বিভাবে 'হলাদিশেষে' 'দীর্ঘো অকিতঃ' ইতি দীর্ঘে প্রত্যয়লক্ষণেন সনাগ্‌স্তা ধাতবঃ' ইতি 'রারণ', অস্ত্র ধাতুসংক্রায়াং হেতুহেতুমদ্‌ভাবলক্ষণে বিধিলিঙর্থো লেট্‌প্রত্যয়ে তিপি 'ইতশ্চ লোপঃ পরস্মৈপদেষু' ইতীকারলোপে 'লেটোহ্‌ডার্টো' ইতি অডাগমে 'কর্ত্তরি শপ্' ইতি শপ্‌প্রত্যয়ে রারণাৎ ইতি ।

সূর্যম্—শ্রেণার্থক যু-ধাতোঃ 'সূর্যামৃষোত্ত রুচা' ইতাদিনা নিপাতনে কাপ্‌প্রত্যয়ে রুডাগমে 'ধাঘাদেঃ যঃ সঃ' ইতি সঘে দ্বিতীয়ৈকবচনে সূর্যম্ ইতি । অত্র কাপঃ কিডাদ্‌ গুণাভাবঃ ।

তুবিজাতো—তুবীনাং জাতৌ বহুনামপকারকতয়া তৎসম্বন্ধিহেন জাতাবিতি ষষ্ঠীসমাসে সমাসাস্তোদান্তম্ ।

✓**ঐরিরেঃ**—অস্ত্রভাবিতণ্যর্থাৎ আঙ্‌পূর্বকাৎ ঐর্ধাতোঃ লিট্‌লকারে আত্মনেপদী প্রথমপুরুষবহুবচনে রূপম্ । অত্র 'ইজাদেশ্চ গুরুমতোহ্নুচ্চঃ' ইতি আম্‌ ন ।

জেষঃ—জয়ার্থকাৎ জীধাতোঃ বিধিলিঙর্থো লেট্‌, তস্ত মধ্যমপুরুষৈক-বচনে সিপ্‌, 'ইতশ্চ লোপঃ পরস্মৈপদেষু' ইতীকারলোপঃ. কর্ত্তরি শপি প্রাপ্তে তদপবাদঃ, 'সিববহুলং লেট্' ইতি সিপ্‌ । 'লেটোহ্‌ডার্টো'—ইতি অডাগমে ঐকারস্ত গুণে একাধে যহে জেষঃ ইতি ।

হুমহে—আহ্বানর্থকাৎ হ্বে ধাতোঃ লট্‌লকারে আত্মনেপদে উত্তমপুরুষবহুবচনে 'বহুলং ছন্দসি' ইতি সম্প্রসারণে হুমহে ইতি । বহুলং ছন্দসীতি শপো লুক্‌ ।

শকৎ - শক্তার্থক শক্‌ধাতোঃ ধাতুসম্বন্ধাকারে 'ছন্দসি লুঙ্‌ লঙ্‌ লিটঃ' ইতি লুঙি তিপি ইতশ্চ ইতীকারলোপে চ্লে পৃষাদিহ্যতাগ্‌ দিতঃ পরস্মৈপদেষু' ইতি চ্লে রঙাদেশে 'বহুলং ছন্দসি' ইতি অডাগমা-ভাবে 'শকৎ' ইতি ।

✓**আবভ্রাষা**—নঞপূর্বকাৎ ভয়ার্থকাৎ 'ভী' ধাতোঃ লিট্‌ লকারে

১০) প্রশ্নোত্তরে সংস্কৃত গ্রন্থে প্রথম পত্র : বেদ

‘শেষাৎ কর্ণরি পবশ্চৈপদম্’ ইতি পবশ্চৈপদে কস্মচ্চ ইতি লিটঃ কস্ম্বাদেশে তস্ম্যকিঙ্ঘাৎ গুণাভাবে দ্বির্বচনে অভ্যাসস্ত হ্রস্বে ‘অভ্যাসে চর্চঃ’ ইতি ভকাবস্থানে বকাবে ‘বসোঃ সম্প্রসাবণম্’ ইতি বকাবস্থানে উকাবে নঞসমাসে ‘শসিবসিঘসীনাঞ্চ’ ইতি বহে তৃতীয়ৈকবচনে অবিভাষা ইতি ।

কৃষ—কবণার্থকাৎ কৃধাতোঃ লোট্‌লকাবে থাস্প্রত্যয়ে তস্ম্য স্থানে ‘থাসঃ সে’ ইতি সে-আদেশে ‘সবাভ্যাং বাসোঁ’ ইতি বকারাদেশে ‘বল্লাং ছন্দসি’ ইতি শপো ল্‌গ্নিক শসিবসিঘসীনাঞ্চ’ ইতি বহে কৃষ ইতি ।

কৃণ—কৃধাতোঃ ‘ইদিতোহমুন্ ধাতো’ ইতি লুমাগমে ব্যত্যয়ে নাগ্ননেপদে লোট্‌ থাস্প্রত্যয়ে ‘থাসঃ সে’ ইতি সে-আদেশে সবাভ্যাং বাসোঁ’ ইতি বাদেশে কর্ণরি শপি প্রাপ্তে ‘নিঘিণ্ণবোব্যচতি’ উ প্রত্যয়ে ঙ্‌সন্নিযোগেন বকাবস্ত্য অকাবে ঙ্‌স্ত্য ‘অতোঃ লোপঃ’ ইতি লোপে ‘খচ পবাস্মন্ পূর্ববিধৌ’ ইতি অকাবলোপস্ত্য স্থানিবদ্ধবাৎ ঙ্‌ধূপ-গুণাভাবে কৃণ ইতি সিদ্ধম ।

অজিবঃ—পূর্ববাচকাৎ অজিবদ্যৎ অজিবস্ত্যস্তীতি অর্থে মতুপ্ প্রত্যয়ে ছন্দসীবি’ ইতি বহে সম্বোধনে ‘উগিজ্জত্রম’ ইতি লুমাগমে হ্রস্বাৎসমযোগে প্তলোপৌ’ মতুপসাম্যাদ্য ছন্দসি’ ইতি বিসর্গৌ সম্বোধনস্ত্য একবচনে অজিবঃ ২ ।

তুজান—শীঘ্রার্থক তুজ্-ধাতোঃ ‘লিটঃ কপিন্জা’ ইত্যনেন লিটঃ স্থানে কপিন্জাদেশে তুজ্-ধাতোঃ ‘তুজাদীনাং দাপ’ অভ্যাসস্ত্য’ ইতি দীর্ঘাৎ প্রথমৈকবচনে কপিন্জম ।

অবীবধন—বপনার্থকাৎ ‘বব্-ধাতোঃ লুঙি চ’ উষ্ম দিতান্নবৃত্তৌ ‘নিত্যং ছন্দসি’ ইতি স্বাকারস্ত্য স্বকারবিধানাৎ লঘূপবগুণাভাবে লুঙ-লকাবে পবশ্চৈপদ প্রথমপৃকষবচনে নিস্পন্নম্ । অত্র দ্বির্ভাব হ্রস্বাদ-শেষঃ-সম্বন্ধাব ইদ-দীর্ঘ-অভাগনাঃ ।

উক্ধা—ভাষণার্থক বচনাতোঃ ‘পাত্তুদ্বিবিচিচিসিচিভাশ্বক্’ ইতি বচঃ থক্-প্রত্যয়ে তস্ম্য বিদ্বাৎ বচ্-ধাতোঃ বকাবস্ত্য সম্প্রসাবণে উকাবে

কৃতে 'শেচ্ছন্দসি বহুলম্' ইতি শিলোপে ন-লোপে চ উকৃথা ইতি পদম । উকৃথানি ইত্যর্থঃ ।

✓ **অক্ষিতোতি** :—ক্ষযার্থক-ক্ষি- ধাতুবর্নকমঃ । তস্য চ কর্মভাবাদধিকবণে ভাবে কর্তৃবি বা ক্রপ্রত্যয়েন ভবিতব্যম্ । তদ্বিহ যদি কর্ত্রধিকবণে বা স্ত্যস্তদা তযোবর্ণযোর্ণ্যৎ-প্রত্যয়স্মা বিধানাৎ ক্ষিষ ইত্যনুবৃত্তৌ 'নিষ্ঠাখামণ্যদর্থে' ইতি দৌর্দেগ ভবিতব্যম্ । তথা চ 'ক্ষিযোদৌর্ধ্বাৎ' হতি নিষ্ঠানহে অক্ষীগঃ ইতি স্ম্যাৎ ন ঙ ক্ষতেতি । অথ "নপুংসকেভাবে ক্তঃ" ইত্য ক্রপ্রত্যয়ে ভাবপঃ ক্ষিতশব্দো গৃহ্যতে তদা তস্য গ্যদর্থ্যেন "অগ্ৰদর্থে" হতি নিষেবাদ্দৌর্ধ্বনগ্বোবভাবৎ ঙক্ষর্গামাতাসপ্যাত । ন ক্ষিতমস্মা ইতি অক্ষিতা । আক্ষত্রা উাওয়স্য স অক্ষিতোতিঃ ।

পৌংস্যা—পুমস্শব্দস্য ব্রহ্মণাদেবাকৃতিগণহাৎ "শুগবচনব্রাহ্মণাদিভাঃ কর্মণি চ" ইতি ম্যএণ্ প্রত্যয়ে নপুংসকলিঙ্গ প্রথমানবচনবিভক্তিস্থানে 'স্বপাং স্বলুক্' ইত্যেনে ডা-দেশে পৌংস্যা ইত্য পদম

দশ্রা :—দমনার্থক-দ্রশ্রশব্দস্য সম্বোধন দিবচনে ঙকারস্থানে স্বপাং স্বলুক্ ঙ্যাদিনা ডা-দেশে দশ্রা ইতি ।

প্রপৃষত্তী—'অধঃ গাতৌ' হতি ধাতুঃ । প্রপৃষক্সাৎ পৃষপ্ৰত্যয়ে সম্পকর্তৃহাৎ শত্ৰুপ্রত্যয়েন স্মিযাং ঙীপ কপম্ । শত্ৰুপ্রত্যয়া দিববা ভর্গাস্ত-গুনস্তঃ গনুমস্তচ । অত্রানুমস্তমিদং পদম ।

উকৃচী—উকন্ বহুন্ যজমানান গচ্ছস্তীত্যৈবগতে উকপদাৎ অধ্ধাতোঃ "স্মাৎগদধুক্" ইত্যাদিনা ক্রিন্প্রত্যয়ে "অনিাদর্গীত্য" নকাবেলোপে "ষিদ্গোবাদিভ্যশ্চ" ইতি ঙীষ্ প্রত্যয়ে "অচঃ" ইতি অকাবেলোপে 'চৌ' হতি পৃষপদস্যো'ক'বস্য দৌষে কৃতে প্রথমৈকবচনে উকচীতি পদং নিস্পন্নম ।

দ্রবৎপাণী—গমনার্থক দ্রা নাতোঃ শত্ৰুপ্রত্যয়ে দ্রবাৎ হাত । দ্রবন্তৌ ধাবমানৌ পাণী হন্তৌ যথেষ্টৌ হাত বহুব্রাহ্মসমাসঃ । সম্বোধন দিবচনে কপং দ্রবৎপাণীত্য ।

শুভস্গপতী—শুভ-শুস্ত দীপ্তৌ ইতি মঙ্গলবাচক-দীপ্ত্যর্থকশুভ্ধাতোঃ সম্পদাদিহাৎ ভাববাচ্যে ক্রিপ্ প্রত্যয়ে ষষ্ঠীকবচনে শুভ ইতি পদম্ । তস্য

পতিঃ (পা + ডতি) ইতি যষ্টীতৎপুরুষসমাসে সম্বোধনদ্বিবচনে 'শুভম্পতী' ইতি পদং নিষ্পন্নম্।

✓**যজ্ঞরীঃ**—যজ্ধাতোঃ যাগকরণানামপ্যান্নানাম্ অসিচ্ছিন্তীতিবৎ স্বব্যাপারে কর্তৃব্বিবক্ষয়া “স্বযজ্ঞোঙ্‌নিপ্‌ ইতি ঙ্‌নিপ-প্রত্যয়ে 'বনো র চ' ইতি ডীপ্‌-প্রত্যয়ে তৎসন্নিযোগেন নকারস্ব রেফাদেশে চ দ্বিতীয়া বহুবচনে যজ্ঞরীঃ ইতি পদং নিষ্পন্নম্।

চনস্যতম্—চাষ্প্‌জ্ঞানিশামনযোরিতস্ব চাষ্‌ধাতোঃ অস্বন্-প্রত্যয়ে চাষস্‌ ইতি জ্ঞাতে 'চাষতেরন্নে হ্রস্বশ্চ' ইত্যনেন অকারস্ব হ্রস্বে চান্‌কৃষ্টে নুডাগমে চ 'লোপো ব্যোর্বলি' ইতি যকারলোপে চনস্‌ ইতি স্থিতি আত্মেচ্চার্থে 'স্বপ আস্বনঃ কাচ্‌' ইতি কাচ্‌-প্রত্যয়ে 'সনাশ্বন্তা ধাতবঃ' ইতি ধাতুসংক্রাযাং লোটমধ্যমপুরুষদ্বিবচনে চনস্যতম্‌ ইতি । চনস্‌ শব্দোহন্নবাচী ।

খাঃ—খ্যা-প্রকথনে ইতি কথনার্থকখ্যাধাতোঃ লুঙি সিপি “চি্‌ লুঙি” ইতি চি্‌-প্রত্যয়ে “অস্মৃতিবক্তিকখ্যাতিভ্যঃ অঙ্‌” ইতি চে্‌ঃ অঙাদেশে 'আতো লোপ ইটি চ' ইতি খ্যাধাতোঃ আকারলোপে 'ইতশ্চ' ইতি ইকারলোপে র্‌ক্‌বিসর্গেঁ খাঃ ইতি পদম্‌ । অত্র 'ন মাঙ্‌যোগে' ইতি অভ্যভাবঃ । তথা সতি লুঙি মধ্যমপুরুষেকবচনে খাঃ ইতি রূপম্‌ ।

✓**বোচেয়ুঃ**—অত্র উচ্যাস্মুরিতি কপমাবশ্যকমাসীৎ । কিন্তু ছান্দসং বোচেয়ুরিতি কপম্‌ আগতম্‌ । 'বচ পনিভাষণে' ইতি বচ্‌ধাতোরালী-লিঙি প্রথমপুরুষবহুবচনে কপং বোচেয়ুরিতি । অত্র ঝেজুঁসাদেশে বচ উস্‌ ইতি স্থিতে 'লিঙাশিষ্যঙ্‌' ইতি সূত্রেণ অঙ্‌-প্রত্যয়ে জ্ঞাতে বচ অ উস্‌ ইতি স্থিতে 'বচ উম্‌' ইতি সূত্রেণ উমাগমে জ্ঞাতে 'আদৃগুণ' ইতি গুণে সম্পন্নে বোচ্‌ অ উস্‌ ইতি জ্ঞাতে যাস্মুডাগমে কৃতে বোচ্‌ যাস্‌ উস্‌ ইতি জ্ঞাতে 'সলোপোহনস্বস্ম' ইতি সূত্রেণ সলোপে 'অতো যেয়' ইতি সূত্রেণ যা ইত্যস্ম ইয়াদেধে জ্ঞাতে বোচ্‌ ইয়্‌ উস্‌ ইতি স্থিতে আদৃগুণ ইত্যনেন গুণে সম্পন্নে বোচেয়ুরিতি রূপং সিধ্যতি ।

শর্মণি—শ হিংসায়ামিতি শ্‌ধাতোঃ 'অশ্বেভ্যোহপি দৃশ্বন্তে' ইতি মনিৎপ্রত্যয়ে 'নড্‌শিকৃতি' ইতি ইট্‌প্রতিষেধে শর্মণি রূপম্‌ । শ্‌ণাতি

তিনস্তি ছঃখমিতি শর্ম ।

স্যাম—বিভ্‌মানার্থক-অস্-ধাতোঃ বিধিলিঙ্‌লকারে উত্তমপুরুষ-
বহুবচনে রূপম্ । অত্র শ্বশোবল্লোপঃ' ইতি অস্‌ ধাতোঃ অকারলোপে
যাসুটাগমে স্যাম ইতি ।

✓**দস্য**—‘দস্য উপক্ষয়ে’ ইতি ধাতোরত্‌র্ভাবিতণার্থাদ্‌ মক্ষপ্রত্যয়ঃ ।
‘ইষিযুধীন্ধিদসিষ্ঠাদৃশুভ্যো মক্‌ ।’

কুষ্টয়ঃ—কর্ষণার্থক ‘কৃষ্‌-ধাতোঃ ‘ক্‌চ্‌-ক্তৌ চ সংজ্ঞায়াম্’ ইতি
ক্‌চ্‌-প্রত্যয়ে শথমাবহুবচনে ‘কুষ্টয়ঃ’ ইতি ।

নৃমাদনম্—মাভ্‌স্তে অনেন ইতি মাদনঃ । নৃ-উপপদাৎ হর্ষার্থক-
‘মদ্‌-ধাতোঃ ‘করণাধিকরণয়োশ্‌চ’ ইতি ল্যুট্‌-প্রত্যয়ে নৃমাদনম্‌ ইতি ।

ঘনঃ—হরণার্থকাৎ হন্‌-ধাতোঃ ‘মূর্ত্তৌ ঘনঃ’ ইতি কাঠিষ্ঠার্থে-অপ্‌-
প্রত্যয়ে ঘনঃ ইতি ।

সুমতীনাম্—সুমতীশব্দস্য মতুপ্‌-প্রত্যয়ে ষষ্ঠীবহুবচনে সুমতীনাম্‌
ইতি ।

সোমপাঃ—‘সোমং পিবতি যঃ সঃ’ ইত্যার্থে সোমোপপদাৎ
পানার্থক-পা-ধাতোঃ বিচ্‌-প্রত্যয়ে উক্তং রূপং সিধ্যতি ।

সবনা—‘সূয়তে সোম এষু’ ইতি সবনানি ইত্যার্থে ‘করণাধি-
করণয়োশ্‌চ’ ইত্যধিকবণে ল্যুট্‌-প্রত্যয়ে ‘সুপাং সুলুক্‌’ ইত্যাদিনা ডা-দেশে
টিলোপে ইতি রূপম্ ।

গোদাঃ—গাং দদাতি যঃ সঃ ইত্যার্থে গো-উপপদাৎ দানার্থক-
‘দা’-ধাতোঃ বিচ্‌-প্রত্যয়ে উক্তং রূপং সিদ্ধম্ । অত্র ‘ক্‌পি চ’ ইতি ক্‌পিং
পরমপি সক্রপং বাধিত্বা প্রতিপদবিধি যাদ্‌ “অতো মনিন্‌ ক্‌নিপ্‌-বনিপশ্‌চ”
ইতি বিচ্‌ । ক্‌পি হি ‘ঘুমাশ্‌চা’ ইত্যাদিনা ধাতোরাকারস্য ইৎ‌ স্মাৎ ।

রেবতঃ—রয়ির্ধনমস্মাস্তীতি রেবান্‌ । রয়িশব্দস্য মতুপ্‌-প্রত্যয়ে
‘ছন্দসীরঃ’ ইতি মতুপ্‌-প্রত্যয়স্য মকারস্য বহে ‘বহুলং ছন্দসি’ ইতি
সম্প্রসারণপরপূর্‌বে গুণে ষষ্ঠীকবচনে রেবতঃ ইতি ।

মদঃ—মদ্‌-ধাতোঃ ‘মদোহ্লুপসর্গে’ ইত্যপ্‌-প্রত্যয়ে ষষ্ঠীকবচনে
মদঃ ইতিঃ ।

সাতয়ে— সম্যক্‌লাভার্থ-‘সৌ’-ধাতোঃ “উতি-যুতি জুতি সাত্তি-
হেতি কাভ্রযশ্চ” হতি ক্তিন্‌প্রত্যয়ে চতুর্থোক্তবচনে সাতয়ে ইতি সিদ্ধম্ ।

অবনিঃ রক্ষণগতিকান্তিস্ত্রী ত্যাগার্থকাৎ অনুধাতোঃ “অতিশুধুম্য-
মাগ্ণ্যাবতুভোহনিঃ” হতি অনিপ্রত্যয়ে প্রথমৈকবচনে অবনির্বিতি ।

সখা সমানোপপদাৎ কথনাথকৎ খাধাতোঃ “সমানে খাঃ স
চোদাত্তঃ” ইতি ইন্‌প্রত্যয়ে তৎসন্নিযোগেন যবানলোপে সখা ইতি ।
তত্র ডিহটিলোপঃ ।

সুপারঃ—সুপপদাৎ পালনপূর্বণার্থকাৎ গিজস্বপূর্ধাতোঃ ‘পচাত্তচ্’
ইত্যচ্‌প্রত্যয়ে নিস্পন্নম্ ।

তৈস্ম—তদ্‌ শব্দস্য পুংলিঙ্গে চতুর্থৈকবচনে তৈস্ম হতি । ‘অদিঃ’
ইত্যন্তবৃত্তৌ “তাজি নিফাজিত্যো ডৎ” হতি বিস্তারণার্থকাৎ তনুধাতোঃ
অদিপ্রত্যয়ে ডিহটিলোপে তদ হতি শব্দ নিস্পন্নম্ ।

ভা— যুস্পদশব্দস্য দিত্তত্বৈকবচনে “ভামৌ দিত্তীযাষাঃ” ইতি
হাদেশঃ ।

যুবাকব—যু নিশ্রণে । যুবান্ম নিশ্রীণবান্ম বস তীচনীপ্রভৃতিঃ
শযণদ্রবৈবোর্বাৎ যবানবৎ । কাকু প্রত্যয়ঃ । তস্য বিভেদেণ ঞ্ণাভাবাত্ত-
বভ্রাদেশে কপ নিস্পন্নম্ ।

সচা সমবায়শ্চক-ষচ্‌ধাতোঃ “ধাত্বাদেঃ ষঃ সঃ” ইতি ষচ্‌ধাতোঃ
মকবাস্ত্বস্বনে সকবাদেশে সম্পদাদিভ্যো ভাবে ক্রিপ হতি ক্রিপ্‌প্রত্যয়ে
চতুর্থৈকবচনে সচা ইতি ।

হরী—হবণাথকাৎ হ্রধাতোঃ “হ্র-পিষি-কহি-বৃতি-বিদি-ছিদি-কীর্ডি-
ভাশ্চ” হতি ইন্‌প্রত্যয়ে দ্বিতীয়াবল্ববচনে কপম্ ।

বিশ্বা প্রবেশার্থকাৎ বিশ্‌ধাতোঃ কন্থপ্রত্যয়ে বিশ্বা ইতি ।

আরত—‘অ গাতিপ্রাপণযো’ বিতি মাতোর্লোডধে লঙলকারঃ ।
লোটি মধ্যমপুংস্ববচনে ত তত্বাদেশঃ । তদানীং অ ত ইতি প্তিতে
‘চি-লুঙি’ ইতি সূত্রেণ প্রাপ্তস্য চেঃ ‘সতিশাস্তিগতিভাশ্চ’ ইতি সূত্রেণ
অত্বাদেশঃ । অ অ ত ইতি প্তিতে ‘অ দূশোহিঃ গুণঃ’ ইতি সূত্রেণ
গুণে প্রাপ্তে জাতম্ ।

ভুবৎ—সত্তার্থকভূধাতোঃ আগীর্লিঙলকারে প্রথমপুরুষৈকবচনে “লিঙ্যাশিগ্গ্” ইত্যঙ্-প্রত্যয়ে তস্য ভিৎসেন গুণাভাবাত্ববঙাদেশে ভুবৎ ইতি পদম্ । কিদাশিষি যান্শ্ ন ভবতি ‘অনিতামাগমশাসনম্’ ইতি বচনাৎ ।

গমৎ—গমধাতোঃ লেটস্থিপ্-প্রত্যয়ে ‘ইতচ্চ লোপঃ পরশৈপদেষু’ ইতি ইকারলোপে ‘বজ্রলং ছন্দসি’ ইতি শপো লুকি ‘লেটোহডাটো’ ইতি অডাগমে গমৎ ইতি রূপসিদ্ধিঃ ।

বাজ্জেভিঃ—অন্নবাচক বাজ্জশব্দস্য তৃতীয়াবজ্রবচনে বাজ্জেভিঃ ইতি । ‘বজ্রলং ছন্দসি’ ইতি ঙিম্ভিত্তিস্থানে ন ঐসাদেশঃ ।

জৈষ্ঠ্যায়—জ্যেষ্ঠস্য ভাবঃ জৈষ্ঠ্যম্ । জ্যেষ্ঠ্যশব্দস্য ‘গুণবচন-ব্রাহ্মণাদিভাঃ কর্মণি চ’ ইতি গ্যঞ-প্রত্যয়ে চতুর্থৈকবচনে নিষ্পন্নম্ ।

সদাঃ—‘সমানে অহনি’ ইত্যর্থ্যে সমানশব্দস্থানে ‘সত্ত্বঃপকংপবারি’ ইতি সূত্রেণ সমানশব্দস্য সভাব স্বভো ঙস্-প্রত্যয়ে সত্ত্ব ইতি রূপস্য সিদ্ধিঃ ।

পীতয়ে—পানার্থক-পা-ধাতোঃ “স্ভাগাপাপচোভাবে” ইতি ক্রিন্-প্রত্যয়ে “ঘুমাস্ভাগাপাজ্জহাতিসাং হলি” ইতি পা-ধাতোঃ *আকানস্থানে ঙ্কারে চতুর্থৈকবচনে পীতয়ে ইতি ।

বীতয়ে—বী-ধাতোঃ ক্রিন্-প্রত্যয়ে চতুর্থৈকবচনে বীতয়ে ইতি ।

শুচয়ঃ—দীপ্ত্যর্থকাৎ শুচ্-ধাতোঃ ‘ইগুপধাৎ কিং’ ইতি ইন্-প্রত্যয়ে কিৎকাৎ লঘুপধগুণাভাবে প্রথমাবজ্রবচনে কপম্ ।

সম্বৎসু—সমপূর্বকাৎ অদ্ ভক্ষণে ইতি ধাতোঃ ক্রিপ্-প্রত্যয়ে সপ্তমীবজ্রবচনে রূপম্ ।

পাবকাঃ—পবনং পাবঃ শুদ্ধিস্তং কাষতীতি পাবকা । পাবম্ উপপদাৎ কৈ ধাতোঃ ‘অতোহম্‌পসর্গে কঃ’ ইতি ক-প্রত্যয়ে স্ত্রিয়ামাপ্-পাবকা ইতি । যদ্বা পূতার্থকাৎ পূধাতোঃ ‘ঘুল্ তৃচো’ ইতি ঘুল-প্রত্যয়ে স্ত্রিয়ামাপ্-পাবকা ইতি । অত্র স্ত্রীলিঙ্গে ‘প্রত্যয়স্তাং কাৎ পূর্বস্মাত ইদাপাসুপঃ’ ইতীহস্যাভাবঃ ।

ধিষ্যাবসুঃ—কর্মপ্রাপ্যধননিমিত্তভূতেত্যর্থঃ । ধিষা নাম বৃদ্ধা ।

ধিয়া কর্মণা ইতি সায়ণঃ । ধিয়া কর্মণা বসুঃ যন্তাঃ সকাশাদ্ভবতি
সা ধিয়াবসুরিতি অলুকসমাসে স্ত্রীলিঙ্গপ্রথকৈবচনে ধিয়াবসুঃ ইতি ।

যজ্ঞম্—দেবপূজার্থকাৎ যজ্ঞধাতোঃ ‘যজ্ঞযাচঃ’ ইতি নঞপ্রত্যয়ে
দ্বিতীয়ৈকবচনে কপমিদম্ ।

বাজিনীবতী—বাজেহম্ আনু ক্রিয়াসু ইত্যার্থে বাজশকশ্য
“অত ইনিধনো” ইতি ইনিপ্রত্যয়ে স্ত্রীলিঙ্গেন ঙীপি বাজিনীতি জাতে, তাঃ
অনুযুক্তাক্রিয়াঃ যন্তাঃ সস্তীত্যর্থে বাজিনীশকশ্য মতুপ্ প্রত্যয়ে ঙীপ্
প্রত্যয়ে চ প্রথমৈকবচমে বাজিনীবতী ইতি । অত্র ‘ছন্দসারঃ’ ইতি
মতুপঃ স্থানে বসুম্ ।

অক্রহঃ—‘ক্রহ জিবাংসায়াম্’ ইতি জিবাংসার্থকক্রহধাতোঃ নাস্তি
হিংসা যেসামিত্যর্থে ‘সম্পাদাদিভাঃ দ্বিপ্’ ইতি কিপি প্রথমাবহুবচনে
অক্রহ ইতি পদং নিস্পন্নম্ ।

চোদয়িত্রী—চূদ্ প্রেরণে ইতি-ধাতোঃ ‘ণাস্তাত্ত্’ ইতি তৃচ্
প্রত্যয়ে ‘ঋনোভ্যো ঙীপ্’ ইতি ঙীপ্ প্রত্যয়ে প্রথমৈকবচনে চোদয়িত্রী
ইতি রুপম্ । প্রেরয়িত্রী ইত্যর্থঃ ।

বষ্ট্—বশ্ কাস্তৌ ইতি ধাতোঃ প্রথমপুরুষৈকবচনে ‘আদি-
প্রভৃতিভাঃ শপঃ’ ইতি শপো লুকি ব্রশচব্রশচ ইত্যাদিনা যষে বষ্ট্ ইতি ।

মহো—শ্রেষ্ঠার্থবাচক ‘মহৎ’ শব্দস্য ত্কারস্য ব্যত্যয়ে সকারে
সকারস্য চ কত্বে উত্থে গুণে চ মহো ইতি পদম্ ।

অৰ্ণঃ—অর্গীত্যর্গঃ । গমনার্থক ‘ঋ’ধাতোঃ ‘উদকে নুট চ’ ইতি
অস্মুন্প্রত্যয়ে নুভাগমে অৰ্ণ ইতি ।

সুরূপকৃত্তুম্—করোতীতি কৃত্তুম্ । স্য দপোপদাৎ যঃ করোতী-
ত্যর্থে ‘ক্ৰুনিভ্যাৎ ক্রুঃ’ ইতি ক্রুপ্রত্যয়ে কিৎবাৎ গুণাভাবে ছান্দ-
সদ্বাৎ তকারোপজনে কপম্ ।

সুদৃঘাম্—‘সুস্থ কৃষ্ণে’ ইত্যার্থে সুপদদাৎ কৃষ্ণধাতোঃ ‘কৃষ্ণঃ কব-
ধশ্চ’ ইতি কপ্ প্রত্যয়ে হকারস্য চ যকারে স্ত্রীলিঙ্গে আপ্ প্রত্যয়ে
দ্বিতীয়ৈকবচনে কপম্ ।

উতায়—বক্ষণার্থকাৎ অব্ ধাতোঃ “ঔরদর্যপ্রবাবিমবামুপধায়াম্শ্চ”

ইতি উধাদেশে “উতিযুতিজুতিসীতি ..” ইতি ক্রিন্‌প্রত্যয়ে চতুর্থৈক-
বচনে উভয়ে ইতি ।

✓ **সরস্বতী**—গমনার্থক ‘স’ধাতো অস্মিন্‌প্রত্যয়ে সবস ইতি-জাতে
অস্তা অস্তীতার্থে মত্‌প প্রত্যয়ে ধ্রীলিঙ্গে ধীপি প্রথমৈকবচনে সরস্বতী
ইতি পদম্ ।

জুহুমসি—আহ্বানার্থক হ্বে-ধাতো। লডুভ্রমপুঙ্‌ষবহ্ববচনে
“বল্লং চন্দসি” ইতি শপঃ শ্লুপ্রত্যয়ে “অভাস্তস্ চ” ইতি অভাস্ত-
কারণস্য হ্বেধাতোঃ প্রাগেব দ্বিবচনাৎ সম্প্রসারণে হ্বে ধাতোঃ
বকারস্থানে উকারে “সম্প্রসারণাচ্চ” ইত্যেনে পরপূর্ব্বঙ্‌ষে (ধাতো-
রন্তঃস্-একারস্থানে উকারে) ‘হলঃ’ ইতি দীর্ঘে হু ইতি জাতে ততঃ
‘শ্লো’ ইতি দ্বিঃ হু হু ইতি স্থিতে ‘হ্রস্ব’ ইতি অভাসহ্রস্বে ‘কুহাশ্চু’
ইতি চুহে ‘অভাসে চর্চ্চ’ ইতি জশ্বে হ্কাবস্থানে জকারে ‘ইদন্তো
মসিঃ’ ইতি ইকারাগমে জুহুমসি ইতি কপম্ ।

দিবেদিবে—বকারাস্তাৎ দিব্‌শ্কাৎ পবস্তাঃ সপ্তমাঃ ‘সুপাং
সুলুক্’ ইত্যাদিনা শেষাবে সতি ‘নিতাবীপ্‌সযোঃ’ ইতি দ্বিভাঃ
দিবেদিবে ।

অশ্ববৎ—অশ্নোতের্ধাতোলটি বাতায়েন তিপ্ । ‘ই ৩শ্চ .লাপঃ’
ইতীকার.লাপঃ । ‘.ল.টোংডা.টো’ ইত্যাদাগমঃ ।

বক্ষতি—বহ্‌ধাতোলোডথে ছান্দাসো নৃচ্ । তত্র স্বপ্রত্যয়
গতস্য যকাবস্ত .লাপোঠীপি ছান্দসঃ । বদা, ‘.লটি সিব্‌বল্লম’
ইতি সিপ্‌প্রত্যয়ে । ‘.ল.টোংডা.টো’ ইতি ৩তাদাগমশ্চ । ৩.৩।
বক্ষতীতি সম্প্রত্যয়ে ।

পুরুতমম্—পুরুপদাৎ শ্লাগ্যার্থে ‘তম’ধা.৩। অহুভাবিত্যাদে
‘পচাত্চ’ ইতি অচ্‌প্রত্যয়ে পুরুতমম্ ইতি ।

অশ্বিনা—অশ্-ধাতোঃ বিন্‌প্রত্যয়ে অশ্বিন ইতি ৩ ভা. ৩ সম্বোধন
দ্বিবচনে ‘সুপাং সুলুক্’ ইত্যেনে ঔস্থানে ডা.দ.শ অশ্বিনা ইতি
পদ নিস্পন্নম্ ।

দীর্ঘবিষ্ম—পুনঃ পুনঃ ভৃশং বা দীর্ঘাভীতি বিগ্রহে দিব্
ধাতোঃ লিটি ছন্দসি কি প্রত্যয়ে 'লিটি ধাতোরনভ্যাসস্ত' ইতি
দ্বিত্তে অভ্যাসদীর্ঘে দীর্ঘবিষ্মকো নিষ্পন্নস্তস্য দ্বিতীয়ৈকবচনে কপম্
দীর্ঘবিষ্মতি । অগ্নোর্বিশেষণমিদং দীপামানং ত্ৰাতমানং বেত্যর্থঃ ।

অপসম—আপাতে প্রাপাতে ফলমনেতেতি আপঃ কৰ্ম ইত্যস্মাৎ
আপ্ধাতোঃ "আপঃ কৰ্মাখায়াং হ্রস্বোহুট্ চ" ইতি অসুন্-প্রত্যয়াস্ত
আপ্ধাতোঃ আকারস্থানে অকারে দ্বিতীয়ৈকবচনে উত্তকপং সিধতি ।

শ্রুণী—শ্রুধাতোঃ লোটি সিপি "সেহাপিচ্চ" ইতি সহ্যাদেশে
"শ্রু শ্রুণু কুবৃভাচ্ছন্দসি" ইতি হেধিভাবে "অন্যোমামপি দৃশ্যতে"
ইতি ঙ্কারে শ্রুণী ইতি কপ সিধতি ।

পুতাসঃ—পুত-শব্দস্য প্রথমা একবচনে গাজ্জসেরসুক্ ইতি অসুগা-
পমে পুতাসঃ ইতি ।

ঐধীভিঃ—সৌম্যাবাচক অণশব্দস্য 'বোতো গুণবচনাৎ' ইতি
ঐধীপ্রাপ্তে বাতাবন ঐধীপ্রত্যয়ে তৃতীয়াবল্বচনে ঐধীভিরিতি ।

বিপ্রজতঃ—'ভুবপ বীজতত্বসস্থানে' ইতি বপ্ধাতোঃ 'ঋজ-
জ্ঞাগ্রবজ্রবিপ্র' ইত্যাদিনা রনপ্রত্যয়ে বিপ্রশব্দো নিপাতনে সিদ্ধঃ
নিপাতনাত্তপধায়ী ইকারো লঘুপদগুণাভাবশ্চ । তৈর্জতঃ প্রাপ্ত
ইতি বিপ্রজ্জতঃ ।

সুতাবতঃ—সুতশব্দস্যাস্ত্যর্থে মতুপ্-প্রত্যয়ে ছান্দসনাদকাবস্ত
দীর্ঘে স্ত্যাবৎ ইতি নিষ্পন্নো স্ত্য ষট্টোকবচনে সুতাবত ইতি কপম্ ।

সপিভাঃ—'সমানো থাঃ স চোদাত্তঃ' ইতি সমানোপপদাৎ
থাধাতোঃ ইণ্ প্রত্যয়ে তস্মা ডিহাৎ টিলোপে তৎসম্মিযোগে থা-
ধাতোঃ বকারলোপে 'ছন্দস্যমর্ধপ্রভৃতাৎকৈষ' ইতি উপপদাৎ সমানস্ত
স্থানে 'স'ভাবে চতুর্থাবল্বচনে সপিভাঃ ইতি কপম্ ।

ঋতস্পৃশা—ঋতোপপদাৎ 'স্পৃশ্' ধাতোঃ শত্ৰুপ্রত্যয়ে 'সুপাং
সুল্ক' ইত্যাদিনা প্রথমাবিভক্তেঃ ঙ্কারস্থানে ডা-দেশে ঋতস্পৃশা
ইতি ।

সাধস্বা—সাধ্ধাতো: রাধসাধসংসিদ্ধাবিতি অস্মাদমুর্ভাবিণার্থা-
ল্লট: শত্রাদেশে শ্মু বাধিহা ব্যত্যয়েন শপ্শ্রত্যয়ে দ্বিতীয়া-দ্বিবচনে
'সুপাং সুলুক্' ইত্যাদিনা দ্বিতীয়াদ্বিবচনবিভক্তেরাকারাদেশে সাধস্বা ।

ক্রতুম্—ডুকৃণ্ করণে ইতি কৃণ্ধাতো: 'কৃণ্ণ: কতু:' তত্যনেন
কতু শ্রত্যয়ে কর্মকারকে দ্বিতীয়ৈকবচনে ক্রতুমিতি ।

আশাথে—অশ্ধাতো: 'ছন্দসি' দ্বুঙ্লঙ্লিট:' ত্ৰতি বর্তমানে
লিটি আশ্বনেপদমধ্যমপুঙ্ষদ্বিবচনে আশাথে ইতি অত্র নৃতডভাব-
শ্ছান্দস: ।

হবম্—আশ্বানাপক শ্বেধাতো: 'বহলং ছন্দসি' ইতি সম্প্রসারণে
কৃত শ্বেধাতো: বকারস্থানে উকাবে উকারাস্বহাৎ 'ঋদোরপ্' ইত্যপ
শ্রত্যয়ে হবম্ ত্ৰিতি কপম্ ।

হাবে—'হেব' ধাতো: 'বহলং ছন্দসি' ইতি শপো লুকি হ্ৰঃ
সম্প্রসারণম্ ইত্যন্ববৃত্তৌ বহলং ছন্দসি ইতি সম্প্রসারণে উবঙাদেশে
হাবে ত্ৰিতি ।

বকণম্—বৃ-ধাতো: 'কুবৃদৃদারিভ্য উনন' ইত্যনেন উননশ্রত্যয়ে
কর্মকারকে দ্বিতীয়ৈকবচনে বকণমিতি পদম্ ।

দর্শত—'ভৃমৃদৃশি' ইত্যাদিসূত্রেন দৃশ্ধাতো: অতচ্শ্রত্যয়ে
সংস্বাধনৈকবচনে দর্শত ইতি কপম্ ।

এমসি—'ইদহো মসি:' ত্ৰিতি আঙ্পূর্বকাৎ ঈধাতো: মসিশ্রত্যয়ে
এমসি ইতি কপম্ ।

চেতস্তী—জ্ঞানার্থকাৎ চিৎ ধাতো: শত্শ্রত্যয়ে স্ত্রিয়ামীপ
শ্রত্যয়ে চেতস্তী ইতি ।

ঈমাহ—গতার্থকাৎ ঈঙ্ধাতো: লটলকারস্য উত্তমপুঙ্ষবহুবচনে
'দিবাদিভা: সন্' ইতি সন্ শ্রত্যয়ে 'বহলং ছন্দসি' ত্ৰিতি সন্ শ্রত্যয়-
লোপে নিম্পন্নম্ ।

এহি—আঙ্পূর্বকাৎ ইন্ধাতো: লোটি পরশ্চৈপদস্য মধ্যমপুঙ্ষৈক
বচনে সিদ্ধানে "সেহাঁপিচ্" ত্ৰিতি হি আদেশে এহি ইতি ।

পতয়ৎ—পত্‌ধাতোঃ গিচ্‌প্রত্যয়ে অতো লোপঃ' ইত্যাকাবলোপে স্থানিবন্ধাহুপধায়া বন্ধ্যভাবে লটঃ শত্রাদেশে 'ছন্দশ্চাভযথা' ইত্যার্থ-ধাতুক্‌থেন শব্ধাবে আর্ধধাতুক্‌থোপি "সর্বেষ বিধয়শ্চন্দসি বিকল্পাস্তে" ইতি 'গেৱনিটি' ইতি গিলোপাভাবে "স্বপাং সুলুক্" ইতি দ্বিতীয়া-বিভক্তেলোপে 'ন লুমত'মঙ্গস্থ' ইতি প্রত্যয়লক্ষণনিষেধাৎ "উগিদচাম্ সর্বনামস্থানেহধাতোঃ" ইতি ন লুম্‌ ইতি পতয়ৎ ইতি সিদ্ধম্ ।

নিদঃ—কুৎসার্থক নিদিধাতোঃ কিপ্‌প্রত্যয়ে সম্বোধনবহুবচনে নিদ ইতি । অত্র লুমভাবশ্চান্দসঃ ।

উশ্রা ইব—বিশেষাৎ দেবানাং সোমং প্রত্যাগমনে উশ্রা ইত্যা-দির্দৃষ্টান্তঃ উশ্রাশব্দঃ সূর্যকিরণবাচী রশ্ময়ঃ ইত্যর্থঃ । উশ্রা ইব ইত্যত্র ইবেন সহ নিত্যসমাসো বিভক্ত্যালোপশ্চ ।

পুরুভূজা—পুক বিস্তীর্ণো ভূজো যযোঃ তৌ ইতি বিগ্রহে পুরু-ভূজশব্দস্য সম্বোধনদ্বিবচনে 'স্বপাং সুলুক্' ইতি ঔস্থানে ডাদেশে পুকভূজা ইতি ।

ঈশানম্—ঐশ্বনর্থকাৎ ঈশ্‌ধাতোঃ শানচ্‌প্রত্যয়ে দ্বিতীয়ৈক-বচনে ঈশানম্ ইতি ।

সৎস্ব—সমাক্‌ তিষ্ঠতীতার্থে সমপূর্বকাৎ স্থা-ধাতোঃ 'আতশ্চোপ-সর্গে' ইতি ক-প্রত্যয়ে সপ্তমোকারবচনে সৎস্ব ইতি ।

প্রয়োভিঃ—প্রীক্ষধাতোঃ অন্তর্ভাবিতগ্যর্থাৎস্বন্থপ্রত্যয়ে তৃতীয়া-বহুবচনে কপম্ ।

তূর্ণয়ঃ—তূর্ণশব্দস্তরাবাচী । তূর্ণধাতোঃ "বাহিশ্রিঃক্রয়ুজ্‌গ্রাহারিভ্যো নিং" ইতি নিংপ্রত্যয়ে প্রথমাবহুবচনে তূর্ণয়ঃ ইতি পদম্ ।

অশ্রিধঃ—শোষণার্থকাৎ শ্রিধ্‌ধাতোঃ 'সম্পদাদিভ্যো ভাবে কিপ্' ইতি ভাববাচ্যে কিপ্‌প্রত্যয়ে নঞা বহুব্রীহিসমাসে সম্বোধনবহুবচনে অশ্রিধঃ ইতি ।

জুষন্ত—সেবনর্থকাৎ জুষ্‌ধাতোঃ 'ছন্দসি লুঙ্‌লঙ্‌লিটঃ' ইতি লঙ্‌লকাৎ আত্মনেপদে প্রথমপুরুষবহুবচনে কপম্ । অত্র 'বহুলং ছন্দসি' ইতি অমাঙ্‌যোগেহপি' ইতি, ডাগমাভাবঃ ।

অরি:—হিংসার্থকাৎ ঋধাতো: 'অচ ই' ইতি উনাদিন্শ্রুতানুসারেণ ই প্রত্যয়ে ঞ্ধম্ভবচনস্ত ব্যত্যয়েন প্রথমৈকবচনে অরি: ইতি ।

পীত্বা—পানার্থকাৎ পাধাতো: ক্ৰাচ্ প্রত্যয়ে "ঘৃমাস্তাগাণা" ইত্যাদিনা আকারস্থানে ঙ্গকাৎ পীত্বা ঙ্গাৎ ।

বহুয়:—বহ্ ধাতো: নাদতানুবৃত্তৌ 'বহিঃশ্রুঃ ...' ইত্যাদিনা নিৎপ্রত্যয়ে বহুয়ঃ ঙ্গাৎ ।

সুভগান্ - সংহিতায়ং 'দীর্ঘাদটি সমানপাদে' ইতি নকারস্ত রহম্ । 'ভোভগো' ইতি যহম্, 'লোপঃ শাকলস্য' ঙ্গাৎ যলোপঃ । তস্মাসিদ্ধহ্ন পুনঃ সন্ধিকায়ম্ । "অতোহটি নিতাম্" ইতি আকারস্ত সাণ্ণনাসিকতা ।

নিষীদত—উপবেশনার্থক সদ্ ধাতো: লোটুলকারে মধ্যমপুরুষ-বহুয়ঃ "পাত্ৰাঙ্ঘাঙ্ঘা" ইত্যাদিনা সদে: সীদাদেশে 'সদেরপ্রত্যয়ে' ইতি যহে নিষীদত ইতি ।

পুরুগাম্—পালন পূরণার্থক পূ্ ধাতো: কুরিত্যানুবৃত্তৌ "পূ্ভি-দিব্যধিগৃধিধ্বিদ্‌শিভাঃ" ইতি কুপ্রত্যয়ে ষষ্ঠীবহুয়ঃ পুরুগামিতি ।

অন্তমানাম্—অতিশয়েনাস্তিকা ইতি অস্তিকশব্দস্য অতিশায়নে তমপ্ । 'তমেতাদেশ্চ' ইতানেন তাদিলোপঃ । 'অত ইনিঠনৌ' ইতি ঠন্ । ষষ্ঠীবহুয়ঃ রূপম্ অন্তমানামিতি ।

হরিব:—হরয়োহস্য সস্তীতি হরিশব্দস্য মতুপ্ প্রত্যয়ে 'ছন্দসীর' ইতি মকারস্ত বকারাদেশে 'উগিদচাম্' সর্বনামস্থানেহধাতো: ইতি ঙ্গমাগমে সংযোগান্তলোপে নকারস্ত 'মতুবসোক সস্বুদ্ধৌ ছন্দসি' ইতি ক্ আদেশে প্রথমৈকবচনেক্ষণে বকারাদেশে কপানিদম্ ।

গোদুহে—গো উপপদাৎ দুহ্ ধাতো: 'সংঘৃদ্বিষ' ইত্যাদিনা কিপ্ প্রত্যয়ে চতুর্থৈকবচনে গোদুহে ঙ্গাৎ ।

আগম্—লোডনস্য আঙ্ পূর্বকাৎ গচ্ছতি শব্দস্য ছ্ভাভাবঃ উকারালোপশ্চ ছ'ন্দসঃ । ততো কপমাগমিতি ।

পুরঙ্কাম্—পুকপদাৎ ধাধাতো: কি প্রত্যয়ে ঞ্গালিঙ্গে ঙ্গপ্ প্রত্যয়ে "পৃষোদরাণীনি যথোপাদিত্তম্" ইতি উকারস্ত অনাদেশে ঙ্গকারস্ত হ্রস্বে সপ্তম্যৈকবচনে পুরঙ্কাম্ ইতি । অথবা পুরং শবীরং ধায়তে

অশ্রমিতি পুরমুপপদাৎ ধাধাতোঃ ‘কর্মণ্যধিকরণে চ’ ইতি কি-প্রত্যয়ে
 স্ত্রীলিঙ্গে ঈপ্-প্রত্যয়ে সপ্তম্যেকবচনে পুৰুষ্যাম্ ইতি । ছান্দসর্থাৎ
 অলুক্‌সমাসঃ ।

দাশ্বাংস—‘দাশ্বদানে’ ইতি দানার্থক দাশ্বধাতোঃ কস্ব-প্রত্যয়ে
 “দাশ্বান্‌ মাহ্বান্‌ মীঢ়াংশ্চ” ইতি নিপাতনাৎ প্রথমাবল্ববচনে দাশ্বাংসঃ
 ইতি । অত্র ক্র্যাদিনিয়মশ্রাপ্ত ইডাগমো দির্ঘচনঞ্চ ন ভবতি ।

এহিমায়াস—আ সমস্তাদীজাত হতি অঙ-পূবাৎ ঈহ্‌ধাতোঃ
 সবধাতুসাধাৰ্ণে ইন্‌-প্রত্যয়ে প্রথমৈকবচনে ‘এহিঃ’ ইতি পদস্য সিদ্ধিস্ততঃ
 এহিমায়া প্রজ্ঞা যেমামিতি বল্বব্রীহৌ “আজ্জসেবস্বক্” ইতি অন্তুগাগমে
 প্রথমাবল্ববচন এহিমায়াস ইতি ।

ওমাস—‘অবশ্চি বক্ষান্ত য়ে তে দেব’ ইত্যর্থ্যে অব্‌ধাতোঃ
 “অবিসিবিবিসিগুষিভ্যঃ বিৎ” হতি মনপ্র-ণায় ‘জ্ববশ্চিবাবিমবামুপ-
 ধায়াশ্চ’ ইতুপধায়াঃ অকাবস্ত স্থানে ‘উর্’ আদেশে মনপ্রত্যায়স্য
 কিৎহেপি বল্বলকাৎ উকাবস্ত গুণে ওকাবে বতে আজ্জসেবস্বগিতি
 জসেবস্বগাগমে ওমাস হতি ।

ভান্নব—‘হামিচ্ছস্তীত্যর্থ্যে যুস্বৎশকাৎ “স্বপ আত্মনঃ কাচ্” ইতি
 কাচ্‌-প্রত্যয়ে প্রত্‌য়ৌস্তুবপদযোশ্চতি মপস্বস্তস্য হাদেশে কাচ্ছন্দসীতি
 কাচ্ছস্তাহ্‌-প্রত্যয়ে প্রথমাবল্ববচনে হগ্‌ব ইতি প্রাপ্তৌ ‘যুস্বদস্যদৌবনাদেশ’
 ইত্যবিভক্তৌ অপি হল্‌দৌ ব্যতাবেনাহম্ ইতি হায়বঃ ইতি পদং নিষ্পন্নম্ ।
 হাম্‌ কামযমানা ইত্যর্থঃ ।

শবীরয়া—‘কৃশ্‌পৃক্‌টিপটিশৌটিভ্য ইবন্‌’ ইত্যত ইবান্নত্যনু-
 যন্তৌ “বল্বলবচনাদ্‌ অগ্‌ত্রাপি” ইতি সূত্রেণ শু গতাৰ্ঘিতি ধাতোবীরন্‌
 প্রত্যয়ে বতে সতি শবীব ইতি জাতে স্ত্রীলিঙ্গে আপ্‌-প্রত্যয়ে শবীবা
 ইতি স্থিতে তৃতীয়ৈকবচনে শবীবযা ইতি পদং নিষ্পন্নম্ ।

নাসত্যা—ন বিঘতে অসত্যমনযোরিত্যর্থ্যে নাসত্যশব্দস্য সম্বোধন-
 দিবচনে ভাদেশে নিষ্পন্নমিতি । অত্র নশ্রাণ্‌ নপান-নবেদানসত্যা ইত্যাদনা
 প্রকৃতিবদ্ব্যং নঞা নলোপাভাবঃ ।

উন্দব—‘উন্দী ক্লেদনে’ ইতি উন্দ-ধাতোঃ ‘উন্দেবিচ্ছাদেঃ’ ইতি

ান্‌প্রত্যয়ে উন্‌ধাতোরূপস্থানে ইকাবাদেরে ইন্দুশব্দঃ নিস্পন্নঃ । তস্য
 প্ৰথমাবস্থাবচনে ইন্দব ইতি ।

ইতা—গতার্থক ইণ্‌ধাতোঃ লোটমধ্যমপুরুষবস্থাবচনে দ্ব্যচোহতস্তিঙঃ
 ইতি সংহিতায়াদীং ইর্ঘহেতা ইতি ।

॥ स्वरप्रक्रिया ॥

A. स्वरप्रक्रियागतानि सूत्रानि—

1 अनुदात्तं पदमेकवर्जम्, यस्मिन् पदे यश्च वर्गश्च उदात्तश्चः शास्त्रेण विहितं स तु वर्गं पविताज्ञा शेषं तत्पदमनुदात्तं भवति ।

2 उदात्तादनुदात्तसा स्वरितः—उदात्तं पवतो विद्यमानस्यानुदात्तस्य स्वरितश्चरो भवति ।

3 स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्, स्वरितात् पवेषा मनुदात्तानां प्रचयश्चरो भवति ।

4 क्रियास्तु उदात्तः प्रातिपदिकं फिट् । तस्यास्तु उदात्तः स्यात् ।

5 सूप्रपितो अनुदात्तो—सूपः पितश्च प्रत्याया अनुदात्ता भवन्ति ।

6 धातोः—धातोवस्तु उदात्तः स्यात् ।

7 आदात्ताश्च—प्रत्ययानाम् आदात्तानुदात्तश्चरो भवति । अत्र प्रत्यायेन सूप्रप्रत्यायं तिङ्प्रत्यायकं विहाय अपवेषात् प्रत्यायानां ग्रहणमिति बोधाय ।

8 तिङ्प्रतिङ्—अतिङ्प्रत्यायं पदात्तं पवतो विद्यमानस्य पदादावर्जमानस्य च तिङ्प्रत्यायकं निघातश्चरो भवति । निघातो नाम सर्वानुदात्तहम् ।

9 एकादेश उदात्तेनोदात्तः—उदात्तेन सह यश्च एकदेशता भवति तस्यापि उदात्तहं प्राप्यते ।

10 सावकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः—साविति सप्तमीवक्तव्ये चनस्य शब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ थ एकाच्, तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता ।

11) **ঐত্যাদিনিত্যম্**— ঐত্ প্রত্যয়ান্তানাং গিত্ প্রত্যয়া-
স্তানাঞ্চ শব্দানামাদিরূদান্তঃ ।

12) **চিতঃ**— চিৎ প্রত্যয়ান্তং যৎ পদম্, তস্য সৰ্ব্বদা অশ্চোদাত্ত-
স্বরো ভবেৎ ।

13) **লিতি**— লিতি প্রত্যয়াৎ পূৰ্ব্বমুদান্তঃ ভবতি ।

14) **কিতঃ**— তদ্ধিতস্য কিতোহস্ত উদাত্তো ভবতি ।

15) **তিংস্বরিতম্**— তিৎ স্ববিতং ভবতি ।

16) **শতুরনুয়োনদ্যজাদি** - অন্তম যঃ শত্ৰুপ্রত্যয়স্তদনু-
পবা নদী অজাদিচ্চ বিভক্তিকদাত্তা ভবতি

17) **সম্মাসস্য**— সম'সা অশ্চোদাত্তাঃ স্মাঃ ।

18) **বহুব্রীহৌ প্রকৃত্যা পূৰ্বপদম্**— বহুব্রীহিসম্মাসে পূৰ্ব-
পদপ্রকৃতিস্বরঃ ভবতি ।

19) **নঞসুভ্যাম্**— নঞা স্থিতাপসর্গেণ চ সহ বহুব্রীহিসম্মাসে
কৃতে উত্তরপদাশ্চোদাত্তঃ স্মাৎ ।

20) **গতিকারকোপপদাৎ কৃৎ**— এভাৎ কৃদস্মৎ প্রকৃতিস্ব-
স্ম'ত্তঃ পুরুষসম্মাসে ।

21) **গতিরনন্তরঃ**— কর্মার্থে ক্রান্তে পরেইবৎসহিতো গতিঃ
প্রকৃত্য ভবতি ।

22) **নিপাতা আদ্যাদাত্তাঃ**— যে যে নিপাততাঃ শব্দান্তে
সৰ্ব্বৈ আদ্যাদাত্তস্বরা ভবান্তি ।

23) **চাদয়োহনুদাত্তাঃ**— চকারপ্রভৃতীনি কানিচন পদাঙ্কনু-
দাত্তস্বরাণি ভবন্তি ।

24) **আগম্মা অনুদাত্তাঃ**— আগমকপেণ থঃ প্রত্যয় আগচ্ছতি
স অনুদাত্তঃ স্মাৎ ।

25) **অভ্যস্তানাম্মাদিঃ**— উদাত্তঃ স্মাৎ ।

26) **তস্য পরম্ম্যেভিতম্** । **অনুদাত্তঞ্চ** । দ্বিরুক্তস্য
পরং রূপম্ আভ্ৰেভিতসংজ্ঞং স্মাৎ । তদনুদাত্তঞ্চ ।

27) **অনুদাত্তং সৰ্বম্মপাদাদৌ**— যুগ্মদস্মৎশব্দয়োৰ্গাণু

।
ক্রতুম্—কৃৎধাতোঃ কতুপ্রত্যয়ঃ। কতুপ্রত্যয়স্বরেণ আদিরূদান্তঃ।
 অমুদান্তঃ পদমেকবর্জম্। উদান্তাদমুদান্তস্য স্বরিতঃ।

।
বহন্তম্—প্রাতিপদিকস্বরস্বাদান্তোদান্তম্।

।
আশাথে—‘তিঙ্‌তিঙঃ’ ইত্যনেন সর্বে নিহন্তে।

।
অশ্বিনা যজুরীঃ ইষঃ দ্রবংপাণী শুভস্পতী।

পুরুভূজা চনস্যাতম্ ॥ (1 3. 1.)

।
অশ্বিনা—‘আমন্ত্রিতস্য চ’ ইতি আত্মাদান্তঃ। অমুদান্তঃ পদমেক-
 বর্জম্। উদান্তাৎ পরতো বিচুমানস্বরঃ স্বরিতঃ। স্বরিতাৎ পবং
 প্রচয়স্বরো ভবতি।

।
যজুরী—যজ্‌ধাতোঃ ঙ্‌মিপ্‌প্রত্যয়ঃ। ‘অমুদান্তো স্পৃপিতো’
 ইতি সর্বেষামেধ প্রত্যয়দেহানামমুদান্তঃ জাতম্। যকারোত্তরবর্তিনোহ-
 কারস্য উদান্তস্বরঃ।

।
ইষঃ—প্রাতিপদিকস্বরস্বাদান্তম্।

।
দ্রবংপাণী—‘আমন্ত্রিতস্য চ’ ইতি আত্মাদান্তম্। ন পুনরাষ্টমিবো
 নিঘাতঃ। অপাদান্দো ইতি প্রতিষেধাৎ।

।
শুভস্পতী—আমন্ত্রিতস্য ইতি আত্মাদান্তঃ। বহুব্রীহৌ পূর্বপদ
 প্রকৃতিস্বরম্। পতী ইতি তু আমন্ত্রিতং পদম্। পাদান্দো অবর্তমানস্বা-
 দস্য সর্বনিঘাতঃ।

।
পুরুভূজা—আমন্ত্রিতস্য ইতি আত্মাদান্তঃ। বহুব্রীহৌ পূর্বপদ-
 প্রকৃতিস্বরম্।

चनसातम्—अत्र तिङ्तिङ्तिङ् ईति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । काच् प्रत्याये जाते काच् प्रत्यायश्ररेणोदात्तम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।

**चोदयित्री सूतानाम्, चेतन्ती सूम्नतीनाम् ।
यज्जम् दधे सरस्वती ॥ (1 3. 11)**

चोदयित्री चूदधातोः णान्तात् । चिद्वादान्तात् । अनुदात्तम् अवशिष्टम् ।

सूतानाम्—परदिच्छन्दसि बल्लमिति सूत्रं कर्मधारयसमासे उत्तरपदस्यादात्तादात्तबोधकम् । ततः खकारे उदात्ते जाते शिष्टा-
अनुदात्ताः ।

चेतन्ती—धातुश्रस्य उदात्ते स्वीकृत्यमाणे शिष्टमनुदात्तम् ।

सूम्नतीनाम्—सुमतिशब्दस्य मत्पि ह्रस्वत्त्वाद् नामान्तवस्याम् ईति विभक्तिकदात्तम् । मत्पि यो ह्रस्वत्त्वाद्वादान्तात् पवतो विगमानस्य नाम्नादात्तश्ररो भवति ।

यज्जम्—अत्र प्रत्यायश्रस्य उदात्तम् ।

दधे—तिङ्तिङ्तिङ् ईति निघातः ।

सरस्वती—सरःशब्दः सर्तेरसुम्नह्रस्वादात्तात् ।

**उप नः सवना आ गहि सोमसा सोमहपाः पिव
गोहदाः ईं रेवतः मदः ॥ (1. 4 2.)**

उप—निपातवादादात्तात् ।

नः—अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

সবনা—অধিকরণে লুট্। 'লিতি' ইতি প্রত্যয়াৎ পূর্বস্য
অকারস্য উদাত্তহ্ম।

আ—নিপাতত্বাদাত্তাদাত্তঃ।

গহি—তিঙ্ঙতিঙঃ ইতি নিঘাতঃ।

সোমস্য—অত্র ধাতুস্বরস্য আত্মাদাত্তহ্ম।

সোম্যপাঃ—আমন্ত্রিতস্য চেতি নিঘাতঃ।

পিব—তিঙ্ঙতিঙঃ হতি নিঘাতঃ।

গোদা—গোশব্দাদ্ধাতোবিচ্ প্রত্যয়ঃ। চিৎবাদন্তোদাত্তহ্ম।

ইৎ—নিপাতত্বাদাত্তাদাত্তহ্ম।

রেবতঃ—বৈধাতোর্মতৃপি কপম্। 'হ্রস্বন্তুভ্যাং মতৃপ্' ইতি
মতৃবুদাত্তঃ।

মদঃ—মদোইন্তুপসর্গে ইতি অপ্। পিত্বাদন্তুদাত্তহ্ম।

সুরূপকৃত্বম্ উত্যে সুদুঘাম্ ইব গোহদুহে।

জুহুমসি দাবিহদাবি ॥ (1. 4. 1)

সুরূপকৃত্বম্—কবোতীতি কৃত্বুঃ। কৃশ্ণিনভ্যাং রুঃ। কিত্বাদ
শুণাভাবঃ। সমাসানেন্দাত্তঃ।

উত্যে—অবতের্ধাতোঃ ক্রিন্দুদাত্তে নিপাতিতঃ।

সুদুঘাম্ ইব—হ্রঃ কপ্ প্রত্যয়ো হকারস্য চ ঘকারঃ। কপ-
পিত্বাদন্তুদাত্তে ধাতুস্বরণোকার উদাত্তঃ। স্তৃশব্দেন গতিসমাসে
কৃত্বন্তরপদপ্রকৃতিস্বরঞ্চে ন স এব স্বরঃ। ইবেন সমাসো বিভক্ত্য-
লোপশ্চ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরঞ্চে ইতীবসমাসে স এব।

গোধুক—কিপ্ প্রত্যয়ান্তঃ পদম্। কৃত্বন্তরপ্রকৃতিস্বরঞ্চম্।

জুহুমসি—ইদন্তো মসিঃ ইতীকারাগমঃ । প্রত্যয়স্বরেণ মকারস্য উদাত্ত্বম্ ।

দাবিদ্যাবি—ছোশদঃ প্রাতিপদিকস্বরেণাস্তোদাত্ত্বঃ । নিভা-
বীপ্‌সয়োরিতি নির্ভাবঃ । তস্য পরমাম্মেড়িতম্ । ‘অনুদাত্ত্বং চ’ ইতি
দ্বিতীয়স্থানুদাত্ত্বম্ ।

তম্‌ ভা বাজেষু বাজিনম্‌ বাজয়ামঃ শতক্রতো ।

ঘনানাম্‌ ইন্দ্র সাতয়ে ॥ (1. 4. 9)

তম্‌—প্রাতিপদিকস্বদ্বাদস্তোদাত্ত্বঃ ।

ভা—অনুদাত্ত্বং সর্বদ্বিপাদাদৌ ইতি অনুদাত্ত্বম্ ।

বাজেষু—বৃষাদিহাদাত্ত্বাদাত্ত্বাঃ

বাজিনম্—ইনি প্রত্যয়স্বনঃ । অনুদাত্ত্বং পদমেকবর্ত্তম্ । উদাত্ত্বা-
দনুদাত্ত্বস্য স্বরিতঃ ।

বাজয়ামঃ—পাদাদিহাদ্‌ তিঙ্‌ঙতিঙ্‌ ইতি ন নিঘাতঃ । শিচঃ
চিহাদস্তোদাত্ত্বম্ । শপঃ পিৎবেনানুদাত্ত্বম্ ।

শতক্রতো—আমন্ত্রিতস্য চ ইতি নিঘাতঃ ।

ঘনানম্—নব্‌বিষয়স্যানিসন্তস্য ইত্যাত্ত্বাদাত্ত্বাঃ ।

ইন্দ্র—আমন্ত্রিতনিঘাতঃ ।

সাতয়ে—উতি-যুতি-জুতি-সাতি-ইতি ক্রিন্দুদাত্ত্বাঃ । অনুদাত্ত্বাং
পদমেকবর্ত্তম্ ।

যঃ রায়ঃ অবনিঃ মহান্ সুপারঃ সুষতঃ সখা ।

তৈশ্ব ইশ্বায় গায়ত ॥ (1. 4. 10)

যঃ—প্রতিপদিক্ষরত্বাদশ্চোদান্তঃ ।

রায়ঃ—উডিদংপদাণ্ডপ্ ইতি বিভক্তেকদান্তত্বম্ ।

অবনিঃ—অব্ণাতোরনিপ্রত্যয়ঃ । প্রত্যয়াছাদান্তম্ । পূর্বমহুদান্তঃ, পশ্চাৎ স্ববিতঃ ।

মহান্—প্রতিপদিক্ষরত্বাদশ্চোদান্তম্ ।

সুপারঃ—পচাণ্ডচ্ । চিতঃ ইত্যশ্চোদান্তঃ ।

সুষতঃ—‘শতুবহুমো নঞজাদী’ ইতি বিভক্তিকদান্তা ।

সখা—সমানে খ্যঃ স চোদান্তঃ ইতীণ্ প্রত্যয়ঃ । সশব্দস্য চোদান্তঃ ।

তৈশ্ব—প্রত্যয়স্ববঃ তচ্চক উদান্তঃ— একাদেশ উদান্তেনোদান্তঃ ।

ইশ্বায়—বন্প্রত্যয়াস্তঃ । নিষাদাছাদান্তঃ ।

গায়ত—প্রত্যয়স্বরস্য উদান্তত্বম্ ।

আ তু আ ইৎ নি সীদত ইশ্বয়্ অভি প্র গায়ত ।

সখায়ঃ স্তায়হবাহসঃ ॥ (1. 5. 1)

আ, তু, আ, নি—নিপাতত্বাদাছাদান্তঃ ।

ইৎ—‘তিঙ্ঙতিঙঃ’ ইতি নিঘাতঃ ।

সীদত—‘তিঙ্ঙতিঙঃ’ ইতি নিঘাতঃ ।

ইন্দ্রম্—রন্ প্রত্যয়ান্তঃ । নিহাদাত্ছাদান্তঃ ।

অভি—প্রাতিপদিকাস্তোদান্তঃ ।

গায়ত—তিঙ্ঙতিঙ্ঙঃ ইতি নিষাতঃ ।

সখায়—সমানৈ খাঃ স চোদান্তঃ । সখদস্য উদান্তঃ ।

স্তোমবাহসঃ—স্তৌতের্মন্ত্রপ্রত্যয়ে নিহাদাত্ছাদান্তঃ । বহুপ্রাপণে ইতি ধাতোবস্বনপ্রত্যয়ে বাহ ইতি কপম্ । কৃৎত্বপদপ্রকৃতিস্বরজে প্রাপ্তে গতিকারকযোরপি পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরজ্ঞঃ ইত্যৌগাদিকসূত্রাত্ সমাসে আত্ছাদান্তঃ ।

পুরুতমম্ পুরুণাম্ ঙ্গিশানম্ বার্ষাণাম্
ইন্দ্রম্ সোম সচা সূতে ॥ (1. 5. 2)

পুরুতমম্—তম্ গ্নানে ইতি ধাতোবস্বভাবিতর্গার্থাৎ পচাচুচি চিহ্নাদস্তোদাৎহেতুপি কৃৎত্বপদপ্রকৃতিস্বরং বাধিত্বা পরাদিশ্চন্দসি বজ্জলম্ ইত্যন্তরপদাত্ছাদান্তঃ ।

পুরুণাম্—পৃধাতোঃ কৃপ্রত্যয়েন পুরু ইতি পদম্ । প্রত্যয়-স্বরেণাস্তোদাৎ পুরুশব্দঃ । ততো মতুপি হৃস্বাদস্তোদাত্ছাদান্তঃ পুরুশব্দাৎ পবস্য নামো নামান্তরস্যাম্ ইত্যস্তোদাৎতম্ ।

ঙ্গিশানম্—শানচো লসাবধাতুকান্দান্তঃ । অতএব ঙ্গিকারস্য উদান্তঃ । ততঃ স্বরিতঃ ।

বার্ষাণাম্—বৃধাতোর্নাৎ প্রত্যয়ঃ । গাদশস্যাত্ছাদান্তঃ ।

ইন্দ্রম্—রন্ প্রত্যয়ান্তঃ । নিহাদাত্ছাদান্তঃ ।

सोमे — वन् प्रतयासः । निश्वादाद्वादात्तम् ।

सडा— सच धातोः क्त्वा प्रताये निष्पन्नम् । धातुश्रवणत्वादात्तः ।

सूते — उतिथित्कृति इत्यादीनां शकानां क्त्वा प्रतायश्च
उदात्तम् ।

अस्मित्ति उति सनेन इमम् वाजम् ईन्द्रः सहस्रिणम् ।
यस्मिन् विश्वानि पौंस्या ॥ (1 5 9)

अस्मित्ति उति — अत्र अनाहपूर्वपदप्रकृतिश्रवणनन्त उदात्तम्
सनेन — तिङ्ङितिः इति सक्त्वाध्यातः

इमम् — प्रातिपदिकश्रवणत्वादात्तः ।

वाजम् — वृषादिगणे पठित्वादात्तम् ।

सहस्रिणम् — सहस्रनशास्तीति अत इनिष्ठेर्नो । प्रतायश्च
उदात्तम् ।

यस्मिन् — अनुदात्ते सुप्पितौ इति अनुदात्तात् धातुश्रवण एव
शिष्यते । यकारान्तश्रवणश्च उदात्तम् ।

विश्वानि — विश्वाधातोः क्त्वा प्रतायः । निश्वादाद्वादात्तः ।

पौंस्या — श्यञ् प्रतायः । श्रिश्वादाद्वादात्तः ।

मा नः मर्ताः अति क्रुहन् तनुनाम् ईन्द्र पिबन् ।
क्षिपानः सवन् वषम् ॥ (1. 5. 10)

मा — निपातत्वादात्तः ।

নঃ—অনুদাত্তং সৰ্বমপাদাদৌ ।

মৰ্তাঃ—মৃধাতোঃ তন্ প্রত্যয়ঃ । নিব্বাদাত্তাদাত্তঃ ।

অভি—এবাদীনাগস্ত ইত্যস্তোদাত্তঃ ।

ক্রহন্—তিঙ্ঙতিঙঃ ইতি নিঘাতঃ ।

তনুনাম্—অশ্যামর্থান্ন পরাঙ্গবস্তাবঃ । নকারস্থিতস্য উকারস্য উদাত্তত্বম্ ।

ইন্ডঃ, গিব'ণঃ—আমস্তিতস্য ইতি নিঘাতঃ ।

ঈশানঃ - লসার্বিধাতুকান্দাত্তত্বে ধাতুস্বর এব শিগ্যতে ।

ষবয়ঃ—তিঙ্ঙতিঙঃ হতি নিঘাতঃ ।

বধম্—হস্মেরপ্ । উদাত্তানিরন্তিস্ববেণ অপ উদাত্তত্বম্ ।

C. Important accents from suktas : 10, 11, 12.

অৰ্কম্—পুংসি সংজ্ঞায়াং ষঃ প্রায়েণ ইতি কবণে ষঃ । চকারস্য কৃৎ ককারঃ । প্রত্যয়স্বরেণাস্তোদাত্তঃ ।

গায়ত্রিণঃ—অস্তীতার্থে অত ইনিষ্ঠনৌ ইতানেন গায়ত্রিশকাং ইনি (ইন্) প্রত্যয়ে পুংলিঙ্গে প্রথমাবল্লবচনবিবক্ষায়াং গায়ত্রিণ ইতি পদম্ । প্রত্যয়স্বরাৎ ইকারস্য উদাত্তসংজ্ঞা ।

বৃষিঃ—নি-প্রত্যয়েন বৃষি ইতি পদং নিষ্পন্নম্ । প্রত্যয়াদস্তোদাত্তঃ ।

যুক্—অত্র য্জ্-ধাতুঃ । শ্বমো লোপশ্চান্দসঃ । মতি শিষ্টেহেন প্রত্যয়স্বর এব শিগ্যতে । অতোহস্তোদাত্তত্বম্ ।

१
वृषण—‘वृष् सेचने’ इति धातोः कनिन्प्रताये ‘ऋत्नुत्यादिर्निताम्’ इति आह्वानात्तः ।

कक्काप्रा—कक्कां सत्रं प्रातः पूरयतः पुष्ट्यादिति कक्काप्रा । प्रा पूरणे इति धातोः आतोऽह्नुपसर्गे कप्रतायः । कृद्भुवपदप्रकृति-
श्ववेणास्तोदात्तः

१
श्रावण—वर्णधातोः यङिप्राप्ते ‘यङोऽचि च’ इति यङ्लोपात् प्रत्ययलक्षणेन दिर्भवे ‘दीर्घोऽकितः’ इति दीर्घे धातुसंज्ञायां लिङ्गे लोचि लोटोऽडाटौ इति अभागमे कर्तवि शपि वावर्णं इति पद निष्पन्नम् । शपोऽह्नुदात्तत्वात् धातोऽस्तोदात्त एव शिष्यते । शपो लसार्वधातुकस्य व्यवधानात्तत्र पवतो विधीयमानमन्त्रास्त्वानामादिः । इत्याह्वानात्तत्र न भवति । न च ‘तिङ्ङिः’ इति निघातः, यथाशब्द-
योगेन ‘यावत्स्थथाभ्यामिति निषेधात् ।

१
दध्याशिवः—धाधातोः ‘कन्प्रताये सति निह्वानादात्तत्वं ।

१
वार्ध्यानाम्—‘वर्द्ध, सम्भ्रुक्त्वावित्याम्नां’ अहलोर्गात् इति णप्रताये तिङ्श्वरितम् इति प्रत्ययस्य वाधित्वा इडवन्दवृणंसङ्घात् णात् इति णादश्वस्ताह्वानात्तत्वं ।

१
सूतपाव—सूत्, पिवतीति सूतपावा । वनिपः पित्राः धातुश्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरङ्गं वाधित्वा कृद्भुव-
पदप्रकृतिस्वरङ्गम्

गिर्वर्णः—गीर्भिः वननीय इत्यर्थे गिवपूर्वकात् वन्धातोः सर्व-
धातुभ्योऽङ् इति अस्वन्प्रताये गिर्वर्ण इति पदे निष्पन्ने सति आमन्त्रित
पदत्वात् सर्वनिघातम् ।

१
ज्येष्ठः—ज्येः प्रार्थनायां लिङ्गे लोटि । तस्य मध्यमपुक्वैकवचने
सिप् । अडागमस्तोदात्तत्वात् धातुश्वर एव शिष्यते ।

মল্লসান:—অসানচ্ প্রত্যয়ঃ । চিৎসাদস্তোদাত্তঃ ।

আয়ু:—‘উসি নি’ দিত্যনুবৃত্তাবেতে ‘নিচ্’ ইত্যসি প্রত্যয়ঃ । নিহা-
দাত্তাদাত্তঃ ।

বিশ্বা—বিশ্বেঃ কন্ । নিহাদাত্তাদাত্তঃ ।

জুষ্টয়:—জিন্ প্রত্যয়াস্ত্বং পদমদম্ । নিহাদাত্তাদাত্তঃ ।

বাজানাম্—বৃষাদিহাদাত্তাদাত্তঃ ।

বজ্রী—মহর্ষীয ইনিঃ । প্রত্যয়স্বরঃ ।

কারব:—ক্বাপাজি-ইত্যাदिना উণ্ । প্রত্যয়স্বরঃ ।

সহস্রম্—কর্মাदीनां চ ইতি দ্বিতীয়াঙ্কবৃন্দাত্তম্ ।

বিশ্বাবদসম্—বহুব্রীহৌ বিশ্বং সংজ্ঞারাম্ ইতি পূর্বপদাস্তোদাত্তত্বম্ ।

সূক্তম্—ক্রুত্বাদয়শ্চ ইত্যাত্তাদাত্তত্বম্ ।

সদা—সর্ব্বশব্দাৎ দা প্রত্যয়ঃ । ব্যত্যয়েনাত্তাদাত্তত্বম্ ।

বিশ্পতিম্—পত্যাবৈবর্ষে ইতি পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরে ঞ্চাপ্তে
‘পরাদিশ্চন্দসি বহুলম্’ ইতি উত্তরপদাত্তাদাত্তত্বম্ ।

ব্রহ্মস্বিন:—মহর্ষীযৌ বিনি-প্রত্যয়ঃ । প্রত্যয়াত্তাদাত্তত্বম্ ।

ঘতাহবন—আমন্ত্রিতস্ত চ ইত্যাত্তাদাত্তত্বম্ ।

দুতাম্—যৎ প্রত্যয়াস্ত্বং পদম্ । তস্ত তিৎস্বরিতাপবাদস্বেন
‘যতোহনাবঃ’ ইতি ঞ্চাপ্তমাত্তাদাত্তত্বং সর্বে বিধয়শ্চন্দসি বিকল্পস্তে ইতি

निवर्तते । अतस्तुःस्वरितम् इत्येव भवति । शेषनिघातः ।

वर्हिषि—इसि प्रत्यासुत् पदम् । प्रत्यासुरेणकार उदात्तः ।

✓ **विद्यावसूः**—सावेकाच् इति विभक्तिकदात्ता । बह्व्रीहो प्रकृत्या पूर्वपदम् इति सा एव शिष्यते ।

युवाकवः—ककुप्रत्यायः । प्रत्यासुरेणकार उदात्तः ।

घ्नसू—त्रसिगृधिधुषि-इत्यादिना रूः । प्रत्यासुरस्य उदात्तम् ।

ज्रितारः—तृच्प्रत्यासुत्त्वात् 'चित्' इति सूत्रेण तकारात् परम् आकारस्य उदात्तत्वे जाते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेन सूत्रेण अवशिष्टानां पदानां अनुदात्तम् । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इति रकारस्थित-अकारस्य स्वरितस्यरो भवति ।

विप्रजुतः—रन्प्रत्यासुत्त्वात् विप्रशको निपातितः । रन्-प्रत्यासुत्त्वात् प्रिन्त्यादिर्नित्यम् इत्यनेन सूत्रेण अद्यादात्तो भवति । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः इत्यनेन सूत्रेण ए इत्यस्य स्वरितम् ।

अदीभिः—वोतो गुणवचनात् इति डीषि प्राप्ते वातायेन डीन्, निहादाद्यादात्तः ।

अगसम्—असन् प्रत्यायः । असन् प्रत्यासुत्त्वे निष्वात् आद्यादात्तत्वं प्राप्नुम् । किन्तु अत्र प्रत्यासुरस्य आद्यादात्तम् इति समीचीनम् ।

शवीरया—ऌरण प्रत्यासुत् पदम् । शिवादाद्यादात्तः ।

वरम्—व्रियत इति वरः । "ग्रह्व..." इत्यप् । धातुसुरेणा-द्यादात्तः ।

জুহ্বাঙ্গাঃ—হুয়তে অনয়া ইতি জুহুঃ । হুবঃ ইতি কিপ্-প্রত্যয়ান্তং পদম্ । হুব ইতি পদং প্রাতিপদিকস্বরেণান্তোদাত্তঃ । বহুব্রীহৌ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরেন স এব শিগ্যতে ।

বীরবতীম্—বীরশব্দঃ প্রাতিপদিকস্বরেণান্তোদাত্তঃ । শিষ্টম্ অনুদাত্তং স্বরিতঞ্চ ।

গায়ত্রৈণ—অণ্-প্রত্যয়ান্তং পদমিদম্ । প্রত্যয়স্বরেণ ত্র ইত্যত্র উদাত্তত্বম্ ।

নবীয়মা—ঈয়স্বন্-প্রত্যয়ঃ । নিত্বাদাত্ত্যদাত্তঃ ।

Explanations from the extracts of Saiyana-Bhāṣya.

1. 'अग्निमीले' इति सूक्तं प्रातरनुवाके आग्नेये क्रातो विनियुक्तम् । (Hymn. 1)

कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगात् 'अग्निमीले' इति सूक्तस्य सूक्तविनियोगः । विनियोगो नाम कर्मभिः सम्यक् । तथा चोक्तम्—'अनेनेदं तु कर्तव्यम्, विनियोगः प्रकीर्तितः ।' इति । स च द्विविधः । सामान्यतः विशेषतश्चेति । विशेषविनियोगश्च त्रेधा भवति सूक्तविनियोगः, उदादिविनियोगः, एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति । सामान्यतः यस्मिन् दिने सोमस्य वसं निष्कस्य होमः क्रियते तं सत्यादिवसमिति कथ्यते । ज्योतिष्टोमस्ये प्रोक्तवानुवाकाभिधानमङ्गमेकं विहितमस्ति । सत्यादिनां पूर्वस्यां रात्रेः क्तवार्धे यदा विहङ्गा न जाग्रति, ज्वलन्ति च नभसि नक्षत्राणि तस्मिन् काले होत्रा ऋत्विजा पठनीयत्वेन विहितो मन्त्र-समुदायः प्रोक्तवानुवाक इत्युच्यते । अनुच्यते पठ्यते इत्यनुवाकः । प्रोक्तविहितोऽनुवाकः इति निर्वचनम् । तस्मिन् प्रोक्तवानुवाके प्रोक्तार्था-वाणो देवाः सुयन्ते । प्रोक्तार्थावदेवस्यैकपङ्क्तौ चैतदेवब्रह्मणे विवृतम्—'इमे वै देवाः प्रोक्तार्थावाणो यदाग्निकया अग्निर्नो' इति । एते च देवा गायत्र्यादिसपुच्छन्दोयुतैर्मन्त्रैः प्रोक्तोऽङ्गमत्र सुयन्ते ।

अनुवाकेऽस्मिन् भाग एवमस्ति । आग्नेयः क्रतुः कष्यः क्रतुराग्निः क्रतुश्चेति । क्रतुशब्देन प्रोक्तेषु यद् इति बोधाः । अत्र तु क्रतु-शब्दः पारिभाषिकः । मन्त्रसमुदायस्य संख्यामात्रं क्रतुविति शब्द उच्यते । तेन प्रोक्तवानुवाके अग्निदेवताको मन्त्रकदम्बकः आग्नेयक्रतुपदवाच्यः ।

তএ প্রাতঃসময়ে আয়েয়ে ক্রুতো গায়ত্রীচ্ছন্দোযুক্তমন্ত্রপাঠপ্রসঙ্গে 'অগ্নিমীলে' ইতি স্কন্ধং বক্তব্যম্ ।

2. **বায়ব্যা যাহীত্যা দম্বস্তৃচাঃ প্রউগশস্তে বিনিযুক্তাঃ ...**
প্রউগশস্তং হোত্রা শংসনীয়ম্ ॥ (Hymn. 2)

অগ্নিস্টোমে হোতুঃ ষট্ শস্ত্রাণি ত্রীণি সবনানি চ ভবন্তি । প্রতিসবনে চ শস্ত্রদ্বয়ম্ । তত্র প্রাতঃসবনে আজ্ঞাং প্রউগং মাধ্যন্ধিনে সবনে নিক্ষেবলাং মকত্বতীয়ম্, তৃতীয়সবনে চ বৈশ্বদেবমগ্নিমারুতমিতি । শস্ত্রং নাম গানরহিতা স্তৃতিঃ । এবঞ্চ হোতুঃ প্রাতঃসবনগতে শস্ত্র-দ্বয়ে ইদং দ্বিতীয়ং শস্ত্রং প্রউগনামকম্ । তত্র বায়ুঃ, ইন্দ্রবায়ু, মিত্রাবরণো অশ্বিনৌ হৃদ্রঃ বিশ্বদেবো সরস্বতী ইতি সপ্ত দেবতাঃ স্তৃন্তে । তত্র প্রাঃদৈবতম্ ঋক্‌ত্রয়মুচ্যতে, তত্তদেবতাগ্রহপাত্রস্থিও .সাম হোমাঙ্কগ্রহানুষ্ঠানঞ্চ ভবতি । সরস্বতাস্তু গ্রহো নাস্তি ।

3. **বায়বো তৃচে প্রথম্যা গ্রহৈস্যান্তবায়বৈসৈকা**
পুরোহ্নুবাক্যা । (Hymn. 2)

তৃচঃ নাম তিসৃণাং ঋচাং সমাহারঃ । অনুবাক্যা নাম হবিঃ-গ্রহণাবসরে পঠ্যমানা ঋক্ । প্রতিযোগং দেবতার্বিশেষমুদ্दिश्यात्তী-দীয়তে । তত্র হবিষাং গ্রহণাবসরে যো মন্ত্ৰো হোত্রা পঠ্যতে :সাইনুবাক্যা পুরোহ্নুবাক্যা বেত্যাচ্যতে । অন্ত আনুকুল্যেন উচ্যতে পঠ্যতে ইতান্নুবাক্যা । পুরতো যাজ্ঞান্না পঠ্যতে ইতি পুরোহ্নুবাক্যা । বায়ুদেবতামুদ্दिश्यात् প্রউগশস্ত্রে যস্তৃচঃ পঠ্যতে তস্য যা প্রথম্যা ঋক্ সা ইন্দ্রবায়ুদেবতাক-গ্রহানুষ্ঠানে পুরোহ্নুবাক্যা । গ্রহো নাম বায়ুর্দি-দেবতাগ্রহপাত্রস্থিতসামহোমাঙ্কম্ অনুষ্ঠানম্ । এতৎ সর্বমভিপ্রেতা উক্তং বায়বো তৃচে প্রথম্যাগ্রহস্য ঐন্দ্রবায়বস্য একা পুরোহ্নু-বাক্যোত ।

4. আশ্বিনস্তুচঃ প্রাতরনুবাকস্যাস্বিনে ক্রাতৌ-

বিনিযুক্তঃ । (Hymn 3)

জ্যোতিষ্টোমধাগে প্রাতবনুবাকান্ভিধানমঙ্গমেকং বিহিতমস্তুি ।
 যস্মিন্ দিনে সোমস্য বসং নিষ্কাশ্য তোমঃ ক্রিয়তে তস্মাৎ সূত্যাদিনাৎ
 পূর্বস্থা বাত্রেকস্তবর্ধে যদা বিহঙ্গা ন জাগ্রতি, জ্বলন্তি চ নভসি
 নক্ষত্রাণি তস্মিন কালে হোত্রা ঋত্বিজা পঠনীযন্তে বিহিতো মন্থ
 সমুদায়ঃ প্রাতবনুবাক ইত্যাচাতে । অন্তচাতে পঠাতে ইতানুবাক
 প্রাতবিহিতঃ অনুবাকঃ প্রাতবনুবাক ইত্যাচাতে । তস্মিন প্রাতরনুবাক
 প্রাতযাবাগে দেবাঃ স্তুযন্তে । প্রাতযাবদেবস্বকপং ঐতবেবত্রাক্ষে
 বিবৃতম—ইমে বৈ দেবাঃ প্রাতর্যাবাগে। যদাগ্নিকষা অশ্বিনো' ইতি
 এতে চ দেবাঃ সপ্তচ্ছন্দাযুতৈর্গনৈ প্রত্যেকমত্র স্তুযন্তে ।

অনুবাকৈস্মিন ভাগত্রয়মাস্মি । আগ্নেয়ঃ ক্রতুকষস্য ক্রতু
 আশ্বিনঃ ক্রতুশ্চেতি । ক্রতুশব্দস্য প্রায়েণ যজ্ঞ ইত্যর্থঃ । প্রকৃতেঃ
 .নাইর্থঃ নাভিপ্রত । মন্থসমুদায়স্য সংজ্ঞামাএং ক্রতুর্ভিত শব্দ
 উচ্যতে । তেন প্রাতবনুবাকৈর্গ্নিদেবতাকে। মন্থকদম্বকঃ আগ্নেয়
 ক্রতুপদবাচাঃ, উষোদেবতাক উষস্ক্রতুপদবাচাঃ আশ্বিনদেবতাকশ্চ
 তাশ্বিনক্রতুপদবাচাঃ ইতি ফালিতার্থঃ । অতএব আশ্বিনস্তুচ
 জ্যোতিষ্টোমস্য প্রাতবনুবাকনামকাস্তে আশ্বিনান্ভিধানে ক্রাতৌ
 পঠনীযা ইতি সাব. ।

5.) সারস্বতে তৃচে যা প্রথমা সান্ধারস্তনীয়েষ্টৌ

সরস্বত্যাঃ পুরোহনুবাক্যা । (Hymn 3)

অস্বাবস্তনীয়েষ্টির্দর্শপূর্ণমাসৌ সারস্বামানেন যজমানেন কর্তব্যন্তে
 বিহিতা “দর্শপূর্ণমাসাবাস্পামানোহস্বাবস্তনীয়েষ্টিং নির্বপেদিতি” । অরণি
 মন্থনপূর্বকং শিখোদিতানামগ্নীনামজস্রং ধারণং দ্বাদশদিনপর্যন্তং বাহু
 তেহনুষ্ঠায় অগ্নিহোত্রাগ্নৌ হোমৌ সাযং প্রাতরনুষ্ঠায় পর্বণি প্রাণে

दर्शपूर्णमासाख्यागस्तैन कर्तव्यो भवति । तत्र यागारम्भात् प्राक् अन्ना-
रञ्जनीयनामिकेष्टिरनुष्ठीयते । अश्यामिष्टौ पौर्णमासानुष्ठानरीतिवदन्नाधान-
त्रते अनुत्तिष्ठति । अन्नाधानेऽत्र कर्मणि प्रधानदेवताः—अग्निविष्णुः,
सरस्वती सरस्वानग्निर्भगीति । तत्र सरस्वतीदेवताके कर्मणि याज्यामन्त्रः
पुरोहित्नुवाक्यामन्त्रश्च भवतः । तत्र अनुवाक्या नाम हविर्ग्रहणावसरे
होत्रा पर्जन्यानां ऋक् । पुरतो यागात् अनुच्यते इति कथा मन्त्रः
पुरोहित्नुवाक्या शब्देन बाबुह्रियते । एवमन्नारञ्जनीयेष्टौ प्रधानाधाः
सरस्वत्याः देवतायाः चक्रयागे अनुवाक्यादेन 'पावका न' इत्यास्य मन्त्रस्य
विनियोगः ।

✓ 6. **अभिप्लवषडह ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने**
श्लोमवक्त्रावावापार्थानि सूक्तपक्त्वृषित्यादीनि षट् सूक्तानि ।
(Hymn 4.)

षडभिर्दिनेरनुष्ठीयमानः सोमयागविशेषः षडशब्देन उच्यते । तस्य
च प्रकारद्वयम्—अभिप्लवषडहः पृष्ठाषडहश्च । तत्र श्रुतितः प्लवश्चे ये
षडहाः ते अभिप्लवषडहा इति कथ्यन्ते । तत्र रथसुरवृहत्योरेव
साम्नोः षट्सु दिनेषु गानं भवति । अभिप्लवे आद्यस्त्रिमे अहनि
अग्निःष्टामवर्ती इतरानि उक्थ्यावन्ति । उद्गातृभिः सामगैः सामगानाय
ऋषिदीयमानतृचेयु यथायथम् आर्वाद्यादिना अभिप्रेतसंख्यायुक्तत्वेन ऋचां
संख्यः सम्पद्यते, श्लोमशब्देन स उच्यते । तेषां च श्लोमानां मध्ये
असति विशेषे प्रातःसवने त्रिवृत्श्लोमः, माध्यन्दिने पञ्चदश तृतीये
सवने सप्तदश इति श्लोमा भवन्ति । विशेषफललाभाय तु ततोऽधिकस्य
श्लोमस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र अभिप्लवषडहे त्रिवृदादीनां श्लोमानां
स्थाने उत्तरश्लोमानामपि ग्रहणं भवति । यत्र च यादृशः श्लोम उक्तः
तदपेक्षया उत्तरस्य तदधिकस्य श्लोमस्य तत्र ग्रहणं श्लोमवृद्धिशब्देनोच्यते ।

श्लोमसादृशं तु ऋक्संख्याद्वारेण देवताद्वारेण ह्यन्दाद्वारेण च । श्लोम-
वृद्धौ सत्यां श्लोत्रसादृशकरणाय मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छंसिअच्छावाकैः

ऋत्विग्भिः श्वेतमवर्द्धो यं शंसनायम् तन्निर्दिष्टादधिकं शंसनीयम्
 आवापशब्देनोच्यते । सोमस्य सवनाख्यानि त्रीणि रसनिष्काशनानि भवन्ति ।
 अतिसवनम् अनेकानि श्वेतानि शस्त्राणि च पठनीयानि । तत्र श्वेतःसवनं
 यदि आवापः कर्तव्यः भवति तदा सूक्तपत्रसूक्त्यादीनि संहितायामुक्तानि
 षट्सूक्तानि आवापार्थं ग्रहीतव्यानि तत्र षष्ठांशव सूक्तानां युगपत्
 पठनमिति नार्थः किञ्च तदधिकेनाभिप्रेयमानस्यसंख्यापूर्तिपर्यन्तं सूक्तप-
 त्रसूक्त्यादिसूक्ततः ग्राह्याः ।

7. आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाव्रते निष्कवला
 ऋत्विहृत्याशीतोऽश्वेत्यानि । (Hymn. 4)

✓O1. महाव्रते निष्कवलाशस्त्रे ऋत्विहृत्याशीतोऽश्वेत्यानि
 सानसिं रश्मिभित्यादिके षे सूक्ते । (Hymn. 8)

सोमयागविकृतिभूतस्य गवामयनसत्रस्य संबन्धसवसाध्यास्य सप्तमे मासि
 उपास्तिसमहर्महात्रे तशब्देनोच्यते । अनेकविशेषयुक्तत्वात् महाव्रतस्य ।
 अयमपि सोमयाग एव । सोमयागसामाग्रे च त्रिः सोमस्य सवनं
 भवति । सवनं नामानुष्ठानसहितं सोमवस निष्कासनम् । महाव्रतेऽपि
 श्वेतः, मान्यन्दिनं सायंश्वेति सवनत्रयं भवति । अतिसवनमनेकानि
 श्वेतानि शस्त्राणि चोच्यन्ते । शस्त्रकर्तव्यं च होतृप्रभृत्यश्चत्वारः ऋत्विजः ।
 तत्र होतृकर्तव्यं निष्कवलां मान्यन्दिनं गतमागं शस्त्रम् । शस्त्रं नाम
 अश्वेगीतमनुसाध्याग्निनिष्ठं गुणाभिधानम् ।

तत्र महाव्रते मान्यन्दिने सवने निष्कवलाशस्त्रे पक्ष्याकावहेन
 कल्लिते पक्षे निशिष्टो भागा कल्लिते । भागपक्षकशंसनोक्तवत् तत्रोक्त-
 पक्ष्याकावस्य निष्कवलाशस्त्रस्य अन्नधानीवहेन तिस्रः तृचाशीतयः शंसनीयाः ।
 तत्र गायत्रतृचाशीतिः प्रथमा, बार्हपततृचाशीतिर्द्वितीया, ऋत्विहृत्याशीतिः
 तृतीयेति । एवञ्च महाव्रतं यद्यपि सत्रान्तर्गतं सत्रश्रोतृपात्रमहमित्युक्तं
 पूर्वं तथापि सर्वत्र पृथक् स्वातन्त्र्येणापात्रमहमित्युक्तेऽपि भवेति गायत्रेण । एतं

ভাগবিশিষ্টে শংসনীয়ে উক্তনিক্ষেবলাশস্ত্রে উক্ষিক্ছন্দোযুক্ততৃচাশীতিমধ্যে
স্বরূপকৃত্বুম্ । আত্মতা যুঞ্জতি ব্রহ্ম ইতি ত্রীণি সূক্তানি শস্ত্রব্যাপীতি
বিশেষবিনিয়োগো ভাষ্যকাৰেণ প্রদর্শিতঃ ।

✓৪. চতুবিংশতহনি মাধ্যন্দিনে সবনে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনঃ
স্বরূপকৃত্বুমুতয়ে ইতি বৈকল্লিকঃ স্তোত্রিয়স্তুচঃ ।

(Hymn. 4)

সোমযাগস্য বিকৃতিষু অনেকেষু একো যাগো গবাময়নম্ । অয়ং
কৃত্বঃ সংবৎসরসাপ্যঃ । অস্য ত্রেণা পক্ষঃ পূর্ব উত্তরো মধ্যমশ্চেতি ।
পূর্বস্মিন্ পক্ষাস ১৮০ দিনানি, উত্তরস্মিন্ ১৮০ দিনানি, মধ্যে তু একমেব
দিনম্ । তত্র প্রথমমাসস্য দ্বাত্রিংশৎদিনানি, ষষ্ঠে মাসি চ অষ্টাত্রিংশৎ-
দিনানি । প্রথমে মাসি প্রথমাষ্টমি দিনে পরিত্যক্তবো । প্রথমঃ
দিনং প্রায়নীয়ম্ । অষ্টমক্ষেপদয়নীয়ম্ । মধ্যগতস্য ত্রিংশৎদিনস্য দ্বিতীয়
দিনং চতুবিংশশব্দেন ব্যবহৃত্যতে । তস্মিন্ দিনে যানি স্তোত্রীণি ক্রিয়ন্তে
তেষাং চতুবিংশস্তোমকরম্ । অতএব তস্য দিনস্য চতুবিংশ ইতি নাম
সম্পদ্যতে । তস্মিন্ দিনে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনঃ শংসনীয়ো যঃ স্তোত্রিয়স্তুচঃ
স বৈকল্লিকঃ ইতি । ব্রাহ্মণাচ্ছংসী ইতি শব্দাভিধেয়ঃ কশ্চন ঋত্বিক্ ।
এবং চাস্মিন্ গবাময়নসত্রে দ্বিতীয়ে প্রারম্ভনীয়নামকে চতুবিংশাপর-
নামকেহহনি মাধ্যন্দিনে সবনে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনঃ স্বরূপকৃত্বুমিতি বৈকল্লিকঃ
স্তোত্রিঃ ত্চঃ ভবতীত্যর্থঃ । এতত্ত্বং তব তর্ডক্লে অহনি মাধ্যন্দিনে
সবনে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিন একাদশস্তোত্রিয়ানুরূপযুগলানি উচ্যন্তে—তং বো
দশ্মমিত্যাদিনা । এবমেকাদশতৃদিকা ব্রাহ্মণাচ্ছংসিকৃতে উচ্যন্তে । তত্র
সামগৈর্ঘস্তুচদ্বয়গতে যস্মিন্ স্তুচে স্তবয়তে তস্তুচদ্বয়গতোহপরতৃচো ব্রাহ্মণা-
চ্ছংসিনা অনুরূপতয়া বক্তব্যঃ । এবঞ্চ, 'স্বরূপকৃত্বুমুতয়ে, শুশ্রিস্তমন্ন
উতয়ে' ইতি তৃচদ্বয়ে যদা সামগাঃ শুশ্রিস্তমন্ন উতয়ে ইতি তৃচে
স্তবীরংস্তদা ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনা স্বরূপকৃত্বুমুতয়ে ইতি তৃচোহনুরূপতয়া

শংসনীয় ইতি । এতেষামেকাদৃশানাং সমকার্যকরত্বমিতি বিকল্প ইতি ইতি বৈকল্পিক ইতুক্তং ভাগ্যে, তুচ ইত্যনেন ঋকত্রয়ং গ্রহীতব্যম্ ।

৩. অগ্নিষ্টোমে বৈশ্বদেবশস্ত্রে “সুকপকত্বমূতয়ে”

ইতি ধায়া । (Hymn. 4)

অগ্নিষ্টোমো নাম সোমলতাসাধানাং যাগানাং প্রকৃতিভূতস্ত্র জ্যোতি-
ষ্টোমযাগস্ত্র প্রথমা সংস্থা । সোমযাগসামাশ্বে চ ত্রিঃ সোমস্ত্র সন-
ভবতি । তত্র অগ্নিষ্টোমে সোমযোগে হোতুঃ প্রতिसবনং শস্ত্রদ্বয়ং ভগতি
আজ্ঞ্যং প্রউগমিতি প্রাতঃসবনে, নিক্ষেবল্যং মকত্বীয়ম্ ইতি মাধান্দিনে
সবনে, বৈশ্বদেবম্ অগ্নিমাকতমিতি তৃতীয়সবনে চেতি । তত্র তৃতীয়-
সবনগতশস্ত্রদ্বয়ে প্রথমশস্ত্রে বৈশ্বদেবাথ্যে সুকপকত্বমূতয়ে ইত্যেকা ঋগ্-
ধায়াহেনাভবসূক্তাং পূর্বং শংকনীয়া । ততুক্তং ব্রাহ্মণে—‘তে এতে
ধায়ে অনিকক্রে প্রাজাপত্যে শস্ত্রেতে অভিত আর্ভবং সুকপকত্ব-
মূতয়ে, অয বেনশ্চাদয়েৎ পৃস্নিগর্ভা’ ইতি । এতদাশ্বলাযনেনাপ্যুক্ত-
মিতি হেতোঃ দ্বাশ্চকৃতা আশ্বলাযনশ্রৌতসূত্রস্থানং নির্দিষ্টং সুকপকত্ব-
মিত্যাদিনা । ধায়া নাম দ্বষোমস্ত্রযোর্মধ্যে পঠনীয় ঋক্ । ধীযতে
অনযা সমিদিতি ধায়া ঋক্ ।

(10.) বিশেষবিনিয়োগস্ত্র অতিরাত্র তৃতীয়পর্যায়

মৈত্রাবরণশস্ত্রে স্তোত্রিয়োহয়ং তুচঃ (Hymn. 5)

অভিপ্লবষডহে ব্রাহ্মণাচ্চংসিনঃ প্রাতঃসবনে স্তোমরদ্ধাবাবাপার্থানি
সুকপকত্বমিত্যাদীনি ষট্-সূক্তানি । তত্র ‘আষেতি’ দ্বিতীয়ং দশর্চং সূক্ত-
মিতি সামাশ্ববিনিয়োগঃ । বিশেষবিনিয়োগস্ত্র সূক্ত-তুচ-ঋককপেণ ত্রিবিধঃ ।
এবম্ ‘আষেতি’ তুচঃ অতিরাত্র তৃতীয়পর্যায় মৈত্রাবরণশস্ত্রে স্তোত্রিয়-
রূপেণ বিনিযুক্ত্যতে ।

सोमयागश्च सप्त संस्था भवन्ति । अतिरात्रनामकः सोमश्च संस्था-
विशेषः । तत्र षोडशपर्यन्तमनुष्ठाय तत उर्द्ध्वं त्रयः पर्याया रात्रौ
अनुष्ठीयन्ते । तद्वशात् षोडशरात्रमिति नामः । पर्यायो नाम आवृत्तिः ।
पर्याये चत्वारो गणः सन्ति । षोडशानुष्ठयं रात्रिपर्यायत्रयानुष्ठानम् ।
तेषु च पद्यायेषु प्रतिपर्यायं होता होत्रकाश्च मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस-
च्छावाकरुपास्त्रयो मिलात्वा चत्वारः शस्त्राणि शंसन्ति । तत्र होतृश्चमसश्च
मुख्याहे होत्रकश्चमसश्चामुखाहे एको गणो भवति । मैत्रावरुणश्चमसश्च
मुख्याहे तद्विद्वरेषां चमसानाममुख्याहे द्वितीये गणः, ब्राह्मणाच्छंसिनश्चम-
सश्च मुख्याहेहपरेषां च पूर्ववदमुख्याहे तृतीये गणः, अच्छावाकश्चमसश्च
मुख्याहे च चतुर्थो गणः । तत्र प्रथमगणद्वयेहर्षयुः प्रचरति । उक्तर-
गणद्वये च प्रतिप्रस्थाता एवं गणचतुष्टयानुष्ठानं प्रथमः पर्यायः ।
एवमेव द्वितीयः पर्यायः, एवमेव च तृतीयः पर्यायः । तेष्वेतेषु
पर्यायेषु प्रतिपर्यायं शस्त्रचतुष्टयम्, होतुरेकं होत्रकानां त्रयम् ।

तत्र तृतीये पद्याये मैत्रावरुणश्च शस्त्रे श्लोत्रिद्वयेन आवृत्ति
तृचश्च विनियोग इत्यर्थः । अनेकदिवसैरनुष्ठेयेषु सोमयागेषु मैत्रा-
वरुणादिभिः स्वाह्वग्भिः श्वयशस्त्रशंसनावसवे तद्विद्वसो योदागताङ्गां श्लोत्रे
सामगानार्थं यस्त्वः उपान्तः तस्य शंसनं कर्तव्यं भवति । स चायः
तृचः श्लोत्रिद्वयैरनुष्ठेयते । तृच इतानेन श्वक्त्रयं ग्रहीतवाम् ।

11. युञ्जन्तीतासो तृचस्तृतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोहनुक्तरुपः (Hymn. 6)

सोमयागे साकलान सप्त संस्था भवन्ति । संस्था नाम स्त्रे त्रेण
क्रतूपरमः । अर्थात् येन स्त्रे त्रेण क्रतुः समापाते तत्रैतन्ननाम
आदाय तत्रैततोः नाम सम्पाद्यते । तत्रातिरात्र इति सोमश्च चतुर्थी
संस्था । षोडशसंस्थाय उर्द्ध्वं यदि अतिरात्रैस्त्रेण क्रतुः समापाते
तर्हि अतिरात्रसंज्ञको भवति स क्रतुः । तस्यां संस्थायां चत्वारि

স্তোত্রাণ ভবন্তি । তেষাং চতুর্থাং ত্রিসবনভেদেন ত্রিভিঃ পর্যায়েঃ গানং ভবতি । (অর্থাৎ ত্রিষু পর্যায়েষু অতিরাত্রস্তে ত্রাণি মিলিত্বা সাকল্যেন দ্বাদশসংখ্যকানি সম্পাণ্ডুলে হ্রীতি স্থিতিবাস্তি ।) তৎ এব পয়াযা বত্রিপয়াযা উচ্যে । পয়াযো নাম তৃচস্য সমুদিতস্যাবৃষ্টিঃ । তেষু চ পয়াযেষু প্রতিপয়াযং হ্রোতা হোত্কাশ্চ মৈত্রাববণব্রাহ্মণাচ্ছংস্রাচ্ছাণককপ স্রযো মিলিত্বা চত্বাবি শস্ত্রাণি শংসন্তি । শস্ত্রং নাম অপ্রীগীতমন্ত্রসাধ্যাণ্ডুগিনিষ্ঠগুণাভধানম্ । তত্র হ্রোতৃশ্চমসস্য মুখ্যে হ্রোতৃ-কচমসস্যামুখ্যে একো গণো ভবতি । মৈত্রাববণচমসস্য মুখ্যে অপনেষাং চমসানামমুখ্যে দ্বিতীযো গণঃ । ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনশ্চমসস্য মুখ্যেহে-পরেষাণামুখ্যে তৃতীযো গণঃ । অচ্ছাবাকস্য মুখ্যে চ চতুর্থো গণঃ । এবং গণচতুর্থাংনং প্রথমঃ পর্যাযঃ । এবমেব দ্বিতীযঃ তৃতীযঃ পর্যাযশ্চ । অতএব ভাষ্যকাবেণ স্তোত্রাণাং শস্ত্রাণাঞ্চ বিনিয়োগাসরে প্রথমপর্যায়ে দ্বিতীয়পর্যায়ে তৃতীয়পর্যায়ে ইত্যেবং শব্দা উচ্যন্তে । প্রবৃতে যুঞ্জস্তীতি ঋক্-যম্ অতিবাহ্নে তৃতীয় পর্যায়ে ব্রাহ্মণাচ্ছংসিনামকেনব্রজা ত্রি-যমাণে শস্ত্রে অনুকপনেন বিনিযুক্ত্যতে ।

12. অতিরাত্র প্রথমে পর্যায়েহচ্ছাবাকশস্ত্রে এন্ড সানসিম্বিতি সূক্তম্ । (Hymn 8)

Same as No. 11. From সোমযাগে সাকল্যেন
... ইত্যেবং শব্দা উচ্যন্তে ।

Then add the following extract :—

প্রবৃতে এন্ড সানসিং ব্রহ্মিম্বিতি সূক্তম্ জ্ঞোতিষ্টোমে অতিবাত্র-সংস্তায়াং প্রথমে পর্যায়ে অচ্ছাবাককর্ভকে শস্ত্রে বিনিযুক্ত্যতে ইত্যস্য বিনিযোঃ কীর্তিতঃ ভাষ্যকাবেণ ।

13. বিশেষস্ততিরাত্র দ্বিতীয়পর্যায়েহচ্ছাবাকশস্ত্রে ইশ্বেহীতানুরূপশ্চঃ । (Hymn. 9)

Same as No. 11. সোমযাগে সাকল্যেন শব্দা উচ্যন্তে ।

Then add the following extracts :—

প্রকৃতে ইন্দ্রেহীত্যনুশব্দঃ জ্যোতিষ্টোমেহিতিরাত্র সংস্থায়াম্ দ্বিতীয়ে
পর্যায়্যে অচ্ছাবাককর্তৃকে শব্দ্রে বিনিযুক্ত্যতে ইত্যশ্চ বিনিয়োগঃ কীৰ্ত্তিতঃ
ভাষ্যকারেণ ।

14. দর্শযাগে ইন্দ্রযাজিনঃ সান্নাযাযানুবাক্যা ।

(Hymn. 8)

দর্শপূর্ণমাসাভ্যাং 'স্বর্গকামো যজ্ঞত' ইতি বাক্যেন স্বর্গোদ্দেশেন
দর্শপূর্ণমাসো যাগো বিহিতো । তত্র পূর্ণমাসে আগ্নেয়ঃ, উপাংশুযাজঃ,
অগ্নিসোমীয় ইতি ত্রয়ো যাগাঃ । দর্শযাগেহপি আগ্নেয়পুরোডাশযাগ
ঐন্দ্রো দধিভ্রব্যাকো যাগঃ ঐন্দ্রঃ পয়োভ্রব্যাকো যাগ ইতি যাগত্রয়ং
বিহিতম্ । এবং মিলিষা দর্শপূর্ণমাসয়োঃ ষট্ প্রধানযাগা ভবন্তি ।
তত্রদর্শযাগে দধি পয়শ্চ পৃথক্ পৃথক্ সংপাণ্ড যাগকালে উভৌ সংমেল্য
সকৃদেব দ্বয়োর্থাগঃ ক্রিয়তে । দধিপয়সোর্মিলিতয়োঃ সান্নাযামিতি সংজ্ঞা
যান্তিকানাম্ । তদ্ভ্রব্যাকো যাগো হি সান্নাযাযাগঃ, এবং স্থিতে
'নাসোমযাজী সন্নয়েৎ' ইতি বাক্যেন যো যজ্ঞমনঃ অসোমযাজী
ভবতি অর্থাৎ সোমযাগং ন কৃত্বান্ স সান্নাযাযাগং ন কুর্যাদিতি ।
এবঞ্চ সান্নাযাযাগে তশ্চৈবাধিকারো য কৃতসোমযাগঃ । তথা চ
প্রকৃতে ইন্দ্রযাজিনঃ সান্নাযাযাগং কর্ত্বুম্ অধিকারবতো যজ্ঞমানশ্চ যঃ
সান্নাযাযাগস্তশ্চ যাগশ্চ 'ঐন্দ্র সানসিং রয়িং সজ্জিহানম্' ইতি মন্ত্রঃ
পুরোহনুবাক্যাক্রমেণ বিনিযুক্ত্যতে । পুরোহনুবাক্যা নাম হনিগ্রহণাবসরে
হোত্রা পঠ্যমানো মন্ত্রঃ ।

15.(a) অভিপ্লবষট্‌হস্যোক্ত্যা তৃতীয়সবনেচ্ছা-
বাকস্য গায়ত্ৰীতি স্তোত্রিয়শব্দঃ ।

Or,

(Hymn. 10)

(b) অভিপ্লবষড়হগতোক্খ্যাম্ভাচাৰ্য্যাকস্য তৃতীয়-
সবন 'উক্খ্যাম্ভিদ্ভায় শংস্য'মিতানুরূপশ্লোকঃ ।

Or,

(Hymn. 10)

(c) অভিপ্লবষড়হগতোক্খ্যাম্ভু তৃতীয়সবনেচ্ছা-
বাকস্য পুরাণ্ডিল্লুৰ্বা কবিরিতি

স্তোত্রিয়শ্লোকঃ । (Hymn. 11)

সোমযাগস্থ বিকৃতিভূতোর্ভিপ্লবষড়হনামকঃ কশ্চন ষড়্ভিদিনৈ-
বল্পসীযমানো যাগবিশেষঃ । তত্র প্রথমে এব, ষষ্ঠে ৮ দিবসেহগ্নি-
ষ্টোমবদন্ত্যনং মধ্যমেযু চতুর্ষষ্ঠঃসু উক্খ্যান মকসোমসংস্থান্ঠানং ভবতি ।
তত্র মধ্যবর্ষ্টাক্খ্যানামকসোমযাগে তৃতীয়সবনে অচ্চাবাক্যনামকর্ষিজ্জা
স্বীয়শশ্রংশংসনাবসবে “গাযান্ন হা গাযাএণ” তত্যাতিশ্লোকঃ স্তোত্রিয়ধনে
বিনিযুক্তঃ । সোমযাগে ৫ ত্রিঃ সোমবসনিকাশনং ক্রিয়তে তচ্চ বস-
নিকাশনং সবনশব্দেনোচ্যতে । প্রতিসবনং চানেকানি স্তোত্র্যাণি শস্ত্র্যাণি
চোচ্যন্তে । তএ জ্যোতিষ্টোমে দ্বাদশ স্তোত্র্যাণি দ্বাদশ শস্ত্র্যাণি ভবন্তি ।
তত্র হোত্রা 'প্রাতঃসবনে আজ্যং প্রউগমিতি শস্ত্রদ্বয়ম্, মাধ্যন্ধিনে
নিষ্কেবল্যং মক্শ্বতীয়ম্ চেতি শস্ত্রদ্বয়ম্, তৃতীয়সবনে বৈশ্বদেবমাগ্নি-
মারুতমিতি শস্ত্রদ্বয়ং শশ্রতে । তদগণনৈশ্চ অপরৈশ্চ মৈত্রাবকণত্রাক্ষণা-
চ্ছংস্চাচাবাক্যনামকৈঃ ঋষিগ্ভিঃ প্রাতঃসবনে এবং তৃতীয়সবনে একৈকং
শস্ত্র্যাণি শশ্রতে । উক্খ্যানামকে সোমযাগে চোক্তদ্বাদশ শস্ত্র্যাণি শস্ত্রা
তত উদ্ধং ত্রীণি অধিকানি শস্ত্র্যাণি শংসনীযাণি ভবন্তি । অতএব
অস্যোক্খ্যানামকশব্দব্যবহাৰতা ।

Then for 15 (a) and (c), add the following extract :—

তত্র অচ্চাবাক্যেন তৃতীয়সবনে স্বীয়শশ্রংশংসনাবসবে এষ তৃচঃ
স্তোত্রিয়ধনেপেক্ষ্যত হতি বিনিয়োগোহস্ম প্রতিপাদিতঃ । যদা পুনরনেক-
দিনৈবল্পষ্টেযা ভবন্তি সোমযাগা স্তদানীম্ভিপ্লবাদিষু যাগেষু ত্রাক্ষণা-

छंश्रादिभिः ऋषिगुभिः श्वीयशस्त्रशंसनावसरे तद्विषयीये उद्गातृणां
श्रोत्रे सामगानार्थं यस्त्वे उपातुस्तस्य शंसनं कर्तव्यं भवति । स
चायं त्वः श्रोत्रियशन्देनोच्यते ।

For 15 (b), add the following extracts :-

तत्र अच्छावाकेन तृतीयसवने श्वीयशस्त्रशंसनावसरे एष त्वः
अन्नरूपहेनापेक्ष्यत ईति विनियोगोऽस्य प्रतिपादितः । यदा पुनर-
नेकदिनैव नुष्ठेया भवन्ति सोमयाग सुदानौम् अभिप्लवादिषु यागेषु ब्राह्मणा-
छंश्रादिभिः ऋषिगुभिः श्वीयशस्त्रशंसनावसरे पर्वस्मिन्दिने यस्मिंस्तु
उद्गातृर्गानं कविद्यते तस्य त्वस्य पूर्वस्मिन् दिने श्रोत्रियशं-
सनोक्तं शंसनं कर्तव्यं भवति । तस्य चास्य परदिवसायसाम-
श्रोत्रियस्य त्वस्य पूर्वस्मिन् दिने अन्नरूपशन्देन व्यवहारः क्रियते
याऽऽः ।

16. पृष्ठ्यासा पक्षमे अहनि निरुक्तवलाशस्त इन्द्रं
विश्वे अवीवर्षितानुरूपस्तुतः । (Hymn. 11)

ज्योतिष्टोमे गवामयने वा यं पृष्ठस्तुतः भवति तत्र षट्-
दिनानि भवन्ति अर्थां पृष्ठ्याषडहशन्देन व्यवह्रियमानानौमानि दिनानि ।
एतैः षड्भिर्दिनैरनुष्ठीयमानो यागोऽपि षड् हतुचाते । अयं सोम-
याग एव । अयं षडहो द्विप्रकारः । एकस्तु अभिप्लवषडहशन्देन
अपस्तु पृष्ठ्याषडहशन्देन व्यवह्रियते । तत्र षट् दिनेषु पृष्ठ्याषडहश-
साम्नाः आख्या गाने सति अभिप्लवषडहशन्देन व्यवहारः । अर्थां
तस्मिन् षडहे प्रथमतृतीयपक्षमेषु दिनेषु रथसुरं साम द्वितीयचतुर्थ-
षष्ठेषु दिनेषु वृहंसाम भवति । यत्र तु रथसुरं वृहद्वैकप वैराजं
शाकरं रैवतमिति षण्णं साम्ना गानं भवति तत्र पृष्ठ्याषडहशन्देन
व्यवहारः । अभिप्लव आदिमक्षान्त्या चानौ अग्निष्टोमवर्दितवाणि

উক্তাৎ । পৃষ্ঠাষড়্ভুং চতুর্থাং চাহনী অগ্নিষ্টোমকোড়শীবঙ্গিষ্টোমপু-
 ক্খাষদিতি । তত্র পৃষ্ঠাষড়্ভুং সোমবাগরণপাঠত্র সোমবাগবৎ প্রাতিদিনং
 ত্রীণি সवनানি ভবন্তি । সবনং নামানুষ্ঠানসহিতং সোমবঞ্জীভো রস-
 নিষ্কাশনম্ । প্রতিসবনং চ অনেকানি স্তোত্রাণি শস্ত্রাণি চোচ্যন্তে ।
 তত্র পৃষ্ঠাষড়্ভুং যৎ পঞ্চমং দিনং শাকরাখ্যাসামযুতমুক্তাষড়্ভুগীয়েতে
 তস্মিন্ দিনে মাধ্যম্নিনে সবনে হোত্রা ক্রিয়মাণয়োঃ শস্ত্রয়োঃ নিষ্কেবল্য-
 মিত্যাপ্তং শস্ত্রম্ । শস্ত্রং নাম পানরহিতকেবলমন্ত্রপাঠেন দেবতাবিষয়কা
 স্তুতিঃ । তস্মিন্ নিষ্কেবলাশস্ত্রে 'ইন্দ্রং বিশ্বা অবীবুধন্' ইত্যঙ্গং তূচঃ
 অমুরূপাৎস্বেন বিনিযুক্ত্যতে । যদা অনেকদিনৈরমুরূষ্ঠেয়া ভবন্তি সোমবাগান্ত-
 দানীম্ অভিল্লাবাদিষু যোগেষু ক্রাঙ্গাচ্ছাস্তাদিভিঃ ঋষিগুণ্ভিঃ স্বীয়শস্ত্র-
 শংসনাৎসরে পরস্মিন্ দিনে যস্মিন্ স্তূচে উদপাত্ত্বেভির্গানং করিস্মতে তস্য
 তূচস্য পূর্বস্মিন্ দিনে স্তোত্রিয়শংসনোত্তরং শংসনং কর্তব্যং ভবতি ।
 তস্য চাস্য পরদিবসীয়সামস্তোত্রিয়স্য তূচস্য পূর্বস্মিন্ দিনে অমুরূপ-
 শব্দেন ব্যবহারঃ ক্রিয়তে যাজ্ঞিকৈঃ ।

17. তথা পৃষ্ঠাষড়্ভুং দ্বিতীয়ং হনীদাম্বেব

মুক্তমাজ্যশস্ত্রম্ । (Hymn. 12)

Same as No. 16. জ্যোতিষ্টোমে গবাময়নে.....শস্ত্রাণি
 চোচ্যন্তে ।

Then add the following extracts :—

তত্র প্রাতঃসবনে হোত্রা ঋষিভ্যেন আজ্যং প্রউগমিতি শস্ত্রদ্বয়ং
 শস্ত্রতে । শস্ত্রং নাম পানরহিতকেবলমন্ত্রপাঠেন দেবতাবিষয়কা স্তুতিঃ ।
 এবং পৃষ্ঠাষড়্ভুং যৎ দ্বিতীয়ং দিনং বৃহৎসামযুতমুক্তাষড়্ভুগীয়েতে তস্মিন্
 হনি প্রাতঃসবনে আজ্যশস্ত্রাৎস্বেন সূক্তমিদং বিনিযুক্ত্যতে ।

18. **পত্নীসংযাজে তষ্ট্রঃ পুরোহনুবাকোহ
তষ্ট্রারমগ্রিয়মিতি ।** (Hymn. 13)

পত্নীসংযাজ ইতি কেচন হোমবিশেষাঃ দর্শপূর্ণমাসযাগস্ত অঙ্গভূতাঃ । তত্র প্রৈষাশ্রাবণপ্রত্য্যাশ্রাবণাদিষু যথাযথং কুতেষ্বধ্বর্ষুর্গার্হপতাস্যোক্ত-
রার্ধে জুহুয়াৎ । তত্র সোম, তষ্ট্রা, দেবপত্নাঃ, রাকা, সিনীবাণী, কুহুঃ,
অগ্নির্গৃহপতিরিত সপ্তসংখ্যাকা দেবতা ভবন্তি । রাকাদীনাং তিস্মৃণাং
হোমা নিতাঃ কামাশ্চ ইতরেষাং নিতা এব । তত্র সর্বত্রোদ্দেশ্য-
তাগো যজ্ঞমানেন পত্না চেত্নাভাভ্যাং কর্তব্যঃ । তত্র পত্নীসংযাজে
তষ্ট্রদেবতাকে হোমে তষ্ট্রারমগ্রিয়মিতি ঋক্ পুরোহনুবাক্যাঙ্হেন পঠ্যত
ইতি বিশেষবিনিয়োগে ঋক্ বিনিয়োগোহত্র ভাগ্যকারেণ প্রদর্শিতঃ । অনু-
বাক্যা নাম অধ্বর্ষুণা অশুক্ৰহীতি প্রৈষে দস্তে হবির্গ্রহণাবসরে হোত্রা
পঠ্যমানা ঋক্ । পুরতো যাগাৎ অনুচ্যতে ইতি কৃহা স মন্ত্রঃ পুরোহনু-
বাক্যাশঙ্কেনাপি বাবহ্রিয়তে ।

19. **বিনিয়োগস্ত পশৌ সুসম্বিত্তো ন আ'বহতি
কাষ্মাত্রীসুক্ৰম্ ।** (Hymn. 13)

দর্শপূর্ণমাসযাগে প্রধানযাগাৎ পূর্ব্বঃ “প্রযাজৈশ্চরন্তি” ইত্যাদিনা
প্রযাজাখ্যযাগবিশেষা অঙ্গহেন বিহিতাঃ । তে চ পঞ্চসংখ্যাকা ভবন্তি ।
ইমে চ পঞ্চ প্রযাজা দর্শযাগস্য বিকৃতিভূতে অগ্নীষোমীয়পশুযাগে
অতিদেশেন প্রাপ্তাঃ । এবং সতি “প্রকৃতিবদিকৃতিঃ কর্তব্য্যা” ইতি
খায়েন দর্শপূর্ণমাসয়োঃ যে পঞ্চ প্রযাজাস্তে পশুযাগেহপি কর্তব্য্যাঃ ।
এবঞ্চ অগ্নীষোমীয়পশুযাগে দর্শযাগতঃ পঞ্চসংখ্যাকেষু প্রযাজেষু প্রাপ্তেষু
সংস্বপি তৎপ্রকরণগতেন ‘একাদশপ্রযাজান্ যজতি’ ইতি বাক্যেন
প্রযাজেষু একাদশসংখ্যা তত্র সমাপতিতা । অতএব একাদশসংখ্যাকাঃ
প্রযাজাস্তত্র প্রাপ্তাঃ তত্র প্রযাজানাং যাগকপত্নাং প্রতিপ্রযাজং

পৃথক্, পৃথক্, মন্ত্র আবশ্যকঃ। প্রকৃতে চ 'সুসমিদ্ধো ন আবহে'তি
কর্ষাৰ্হিদৃষ্টে আশ্রী-সূক্তে কথিতানাং সর্বেষাং মন্ত্রাণাম্ অগ্নীষোমীয়পশুযাগে
একাদশসু প্রযাজেষু প্রথমমারভা অস্তিমপর্যগুং বিনিযোক্তব্যম্। একাদশ
প্রযাজা ইতি খণ্ডে চ সূত্রিতম্—সমিদ্ধো অচ্ছেতি সর্বেষাং যথাঋষি
বা ইতি।

✓ 20. **বৃঢ়দ্বাদশাহসা প্রথমে ছন্দমে তৃতীয়সবনে বৈশ্ব-
দেবশস্ত্রে এভিরাগ্নে দুবো গির ইতি সূক্তম্।**

(Hymn. 14)

জ্যোতিষ্টোমস্ব বিকৃতির্হি দ্বাদশাহঃ। জ্যোতিষ্টোমযাগে চ দশ
ধারাগ্রহাঃ দশ আসারগ্রহাশ্চ বিহিতা বর্ধন্তেঐন্দ্রবায়বং গৃহ্নাত, মৈত্রা-
বরুণং গৃহ্নাতি, আশ্বিনং গৃহ্নাতি ইত্যাদয়ঃ। তেষু গ্রহেষু নিমিত্ত-
ভেদেন জ্যোতিষ্টোমে অগ্রতা বিহিতা। অর্থাৎ অশ্বিন্ নিমিত্তে সতি
অয়ং গ্রহঃ প্রথমং গ্রাহ্য ইতি। তত্র রথস্তরবৃহৎস'ম্নোঃ জ্যোতিষ্টোমে
বিকল্পো বর্ধতে। যদা রথস্তরসামা জ্যোতিষ্টোমস্তদা ঐন্দ্রবায়বস্ব
গ্রহস্মাগ্রতা। যদা বৃহৎসামা জ্যোতিষ্টোমস্তদা শুক্রগ্রঃস্মাগ্রতা। অয়ম
গ্রতাগুণঃ দ্বাদশাহে অতিদিশ্যতে। ইমমেম গুণমাদায় দ্বাদশাহস্ব দ্বৈবিধা-
মাপততি—বৃঢ়দ্বাদশাহঃ সমূঢ়দ্বাদশাহশ্চতি। সামভেদেন প্রাপ্ত'নাং
গ্রহাগ্রতানাং ব্যুৎক্রমেণ বহনং যশ্বিন্ দ্বাদশাহে ভবতি স দ্বাদশাহো বৃঢ়
ইতি বাবাহ্রযতে। বৃঢ়প্রক'রশ্চায়ম্—ঐন্দ্রবায়বার্হো প্রায়নীষোদয়-
নীর্হো। অথেতরেষাং দশানামহু্যম্ ঐন্দ্রবায়বার্হো প্রথমমহঃ, অথ
শুক্রাগ্রম্। অথ হে আগ্রয়ণাগ্রে, অথৈন্দ্রবায়বার্হো, অথ হে শুক্রাগ্রে,
অথ আগ্রয়ণাগ্রম্, অথ হে ঐন্দ্রবায়বার্হো। সমূঢ়দ্বাদশাহে তু গ্রহাগ্র-
তানাং ব্যুৎক্রমো ন ভবতি। কিন্তু ঐন্দ্রবায়বঃ শুক্র আগ্রয়ণশ্চতি
ত্রয়ণাং গ্রহাণাং ক্রমেণ সর্বেষু দিনেষু অগ্রতা ভবতি।

তত্র চ বৃঢ়সংস্কৃত্যে দ্বাদশাহক্রতো যানি অষ্টনবমদশমদিনানি
তেষাং ছন্দোমশব্দেন যান্ত্রিকব্যবহারঃ। তেষাঞ্চ ছন্দোমদিনানাং প্রথমে

छन्दोमे द्वितीये छन्दोमे तृतीये छन्दोमे इत्यादिरूपेण व्यवहारः कृते भाग्यकारेण । द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविकृतिभूतत्वात् सोम-यागरूपस्यैव । अतएव सोमयागवद्ग्रापि प्रतिदिनं त्रीणि सवनानि भवन्ति । सवनं नामःसृष्टानसहितं सोमवल्लोतो रसनिष्कासनम् । प्रतिसवनं चानेकानि स्तोत्राणि शस्त्राणि चोच्यन्ते । स्तोत्राणि उद्गा-तृभिः क्रियन्ते । शस्त्रकर्तारश्च होतृप्रभृतयश्चहारः । तत्र होतुः शस्त्रवर्तकेषु तृतीयसवनगतशस्त्रद्वये वैश्वदेवमिति आद्यं शस्त्रम् । शस्त्रं नामाप्रगीतमन्त्रसाधुगुणिर्गुणानिष्ठानम् । तस्मिन् वृत्तद्वादशाहक्रतुगतस्य प्रथमछन्दोमदिनस्य अर्थात् द्वादशाहस्य अष्टमदिनस्य तृतीयसवने होत्रा क्रियमाणे वैश्वदेवशस्त्रे “एभिरग्रे ह्रवा गिर” इति सूक्तं विनियुज्याते इति विशेषविनियोगोऽस्य प्रदर्शात् भाग्यकारेण ।

21. वाङ्मपेयइतिरिक्तस्योक्त्या विव्राडितोक्ता

शस्त्रयाज्या । (विव्राट्-सूक्तम्)

वाङ्मपेयनामा सोमयागो 'वाङ्मपेयेन सराङ्गकामो यजेत' इति वाक्येन विहितः । अयं यागो ज्योतिष्टोमस्य विकृतिभूतः । अतएव ज्योतिष्टोमे यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानि तस्मादतिदेशेन आत्रगच्छन्ति । तत्र उक्त्यास्तोत्रेषु अतिदेशेनागतेषु तदतिरिक्त-मुक्त्यास्तोत्रं वाङ्मपेये विहितमस्ति । तस्मिन् विव्राडितयं मन्त्रः शस्त्र-याज्यात्वेन विनियुज्याते । शस्त्रयाज्या नाम प्रतिसोमयागं तेषु तेषु शस्त्रेषु समाप्तेषु सन्सु अथर्वर्षुणा आहवनीयेहर्षो चमसेन कश्चन होमः क्रियते । तस्मिन् होमे हविषोहर्षो प्रदानावसरे होत्रा पर्यामानो यो याज्यामन्त्रः स शस्त्रस्यास्तिमो मन्त्रो भवति । अर्थात् शस्त्राणा-मस्तिमन्त्रैव मन्त्रस्य अथर्वर्षुर्कहोमे याज्यात्वेन विनियोगो भवति । अत्र ते यद्मुक्त्यास्तोत्रं शस्त्रं वा तत्रायं मन्त्रोऽस्तिमो भवति । अतएव शस्त्रयाज्यात्वेन अस्य विनियोगः । तथाहि आश्वलायनेन मन्त्रस्यास्य विनियोगः सूत्रितः—विव्राट् बृहत् पिवतु सोम्यं मन्त्रिति याज्या तस्य गवां शतानामिति ।

Additional विनियोगs

1. अभिप्लवषडहस्र मधावर्तिषुकुथोषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्जमित्यादिको वैकल्लिकोऽशुक्रपञ्चः । (Hymn 1)
2. अग्निष्टोमे नृत्यादिने सूर्योदयात् पूर्वम् प्रेषितो होता ए तदनु-
वाकमनुक्रयात् । (Hymn. 1)
3. मित्रं हव इति मैत्रावरुणस्तुतो गवामयन आरञ्जनीये चतुर्विंशे-
हनि प्रोतःसवने मैत्रावरुणस्तु स्तोत्रियः । ((Hymn 2)
4. चतुर्विंशेहनि प्रोतःसवने ब्राह्मणाच्छंसिः शत्रु आदह स्वधामिति
दे ऋचो । (Hymn. 6)
5. चतुर्विंशेहनि ब्राह्मणाच्छंसिः शत्रु ईन्द्रमिदगाथिन इति षड-
हस्तोत्रियवृत्तः । (Hymn 7)
6. अभिप्लवषडहस्राकथोषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्तु षट्स्तोत्रियानुक्रप-
युगलेषु द्वितीयस्मिन्ऋगल 'आ अंर्कर्गेति' तृचोऽशुक्रपः ।
(Hymn. 10)
7. विनियोगस्तु महाव्रते निष्केवलो कृत्स्नं सूक्तं शंसनीयम्
(Hymn 11)
8. विनियोगस्तु प्रोतःसवक आग्नेये क्रतो गारत्रे छन्दसि अग्निं
दूतमिति सूक्तम् । Hymn 12)
9. पवमानेष्टौ पावकस्याग्नेरनुवाक्या स नः पावक दौदिव ऋचि ।
(Hymn. 12)

* पूर्ववर्ती विनियोगस्तुलिख मध्ये इहादेर उदर ररिह्याहे ।

Answers on terms of Sayana Bhasya

1. a) স্তোত্রানি শস্ত্রানি চ গুণকর্মাণি উত প্রধান-
কর্মাণি ? উভয়োঃ কঃ ফলাভেদঃ ?

b) সান্নায্যং নাম কিম্ ? তত্র কন্যাধিকারঃ ?

c) সংঘাজ্ঞা ইতি শব্দেন কিং গৃহাতে ?

d) অঘোরস্তনীয়েষ্টিঃ কুত্র ক্রিয়তে ? কা তত্র
দেবতা ?

e) পত্নীসংঘাজ্ঞাঃ কুত্রানুষ্ঠীয়ন্তে ? কাস্তত্র দেবতাঃ ?
অঘী বিষয়কাঃ সাধু প্রতিপাদ্যতাম্ ।

a) স্তোত্রশস্ত্রানাং প্রধানকর্মত্বমূত গুণকর্মত্বমিতি মীমাংসায়াম-
মনেকৈঃ সূত্রৈঃ বিচারিতং গিভিন্নবিভিন্নোদাহরণপুঃসরম্ । তত্র
স্তোত্রানি শস্ত্রানি চ যাজ্ঞাপুরোহিত্ববাক্যাবৎ দেবতাস্মার্ত্তকত্বেন যদুপী-
ক্রিয়ন্তে তর্হি পূর্বোক্তগুণকর্মলক্ষণ্য প্রকৃতে সম্ভবাৎ গুণকর্মত্বমেবাং
সিধ্যতি ইতি পূর্বপক্ষিণঃ আশয়ঃ । তত্রৈদং সূত্রম্—“স্ততশস্ত্রয়োস্ত
যাজ্ঞাবদেবতাভিধানহাৎ” ইতি । যথা যাজ্ঞামন্ত্রপঠনং দেবতা-
ভিধানহাৎ সংস্কারকর্ম ভবতি, তথৈব স্ততশস্ত্রয়োবপি ইতি পূর্ব-
পক্ষিণো মতম্ ।

তত্র সিদ্ধান্তী বদতি—যদি সংস্কারকর্মত্বং স্ততশস্ত্রয়োস্তর্হি মাহেন্দ্রঃ
গৃহং গৃহ্মাতি ইতি বাক্যবিহিতযাগসন্নিধৌ শ্রুতস্য ইন্দ্রদেবতা-
প্রকাশকস্য ‘অভি হা শূরো গোলুম ছুগ্গা ইব ধেনব’ ইত্যাদের্মন্ত্রস্য
প্রকৃতমহেন্দ্রদেবতাপ্রকাশনে সামর্থ্যাভাবেৎ যত্রেন্দ্রদেবতাকঃ কর্ম
ভবেত্তত্রাস্তোৎকমঃ স্যাৎ । প্রধানবাদিনো মম মতে তু দেবতা-
প্রকাশনকপপ্রয়োজন্যভাবেৎ তস্য মন্ত্রস্য মহেন্দ্রগ্রহযোগে এব নিবেশো
ভবিতুমর্হতি ।

তদনন্তরং পূর্বপক্ষী বশান্ত্যায়েন স্তোত্রশাস্ত্রয়োঃ গুণকর্ম্মৎ সাধয়িতু-
মিচ্ছতি । কশ্চন পশুযাগঃ 'সা বা এষা সর্বদৈবতা। যদজ্জা বশা
বায়বামালভেত ইতি বাকো।ন বায়ুদেবতাকো বশাদ্রব্যাকো বিহিতঃ ।
দ্রব্যান্ত অশ্বিন্ কর্মণ অজ্জাবশাকপম্ । মন্ত্বে তু ছাগশ্চ বপায়া মেদ-
সোইনুক্রহীতি ছাগশকঘটিতঃ জায়তে । অত্র ছাগশকেনৈব বশাহ-
গুণবিশিষ্টস্য দ্রব্যস্য বোধনমভীপ্সতম্ যথা, তথৈব ইন্দ্রশকেনৈব
মহেন্দ্রস্য বোধনং যদি ভবেত্ত্বই মহেন্দ্রস্যোৎকর্ষো ন সিধতি ।
মহেন্দ্রশকযোগমাত্রে। ইন্দ্রোহনিন্দ্রো ন ভবতি । ইন্দ্রঃ মহেন্দ্রশচ এক
এব। অতো গুণকর্ম্মইমেব স্তোত্রশাস্ত্রাণাং বর্ততামিতি ।

অত্র সিদ্ধান্তী বদতি—মহেন্দ্রস্য দেবতাঃ তদ্বিতপ্রত্যয়সমধি
গম্যমস্তি । 'মাহেন্দ্রং গ্রহং গৃহ্মাভী'তি । মাহেন্দ্রশকাদণ্ প্রত্যয়ঃ ।
অতো মহেন্দ্রো দেবতা । তামিমাং দেবতামিন্দ্রশকঃ কথং বোধয়িতুং
সমর্থো ভবেৎ । অতএব যত্র ইন্দ্রো দেবতা তত্র ইন্দ্রদেবতাঘটিতশ্চৈব
মন্ত্ৰস্য পুরোইনুবাক্যাহং যাজ্জাহ বা । যত্র চ মহেন্দ্রো দেবতা তত্র
তচ্চদঘটিতশ্চৈব যাজ্জাপুরোইনুবাক্যাকপম্ । বশান্ত্যয়ে তু ছাগ-
শকো বশাহগুণবিশিষ্টস্য দ্রব্যস্য বোধনে সমর্থঃ । বশা নাম বক্ষ্য।
ইত্যর্থঃ । সা চ ছাগশক্যতাবপি অস্তুীতি ছাগশকেনৈব বক্তুং শক্যতে ।
ইন্দ্রপদং মহেন্দ্রপদং তু ন তথা । অতঃ প্রধানকর্ম্ম । কিঞ্চ, স্তোতি,
শংসতি ইতি ধাত্বোঃ শক্তিঃ গুণাভিধানে বর্ততে, ন তু গুণিনঃ কীর্তনে ।
এবং সতি অভিধেয়ার্থস্য গুণকীর্তনস্য সংগ্রহো ভবতি প্রধানকর্ম্মহে ।

বাজ্ঞামবর্তমানানাং বর্তমানানাং চ গুণানাং কীর্তনং স্তোত্রমিতি
লোকে বাবহারঃ । স্তবঃ স্তোত্রং স্তুতিতুর্ভিরিতি কোষঃ । এবং
বেদেইপি স্তোত্রশকেন গুণকীর্তনমবগম্যতে । তন্তু দেবতাগতং
গানযুক্তঞ্চ । তত্র তু বিনৈব গানেন গুণাঃ কীর্ত্যন্তে তত্র। শস্ত্র-
সংক্রকং তদ্ ভবতি । সোমযাগে এব স্তোত্রাণাং শস্ত্রাণাঞ্চ সম্বন্ধো
নাশ্রুত । স্তোত্রাণি গানযুক্তহাং সামবেদীযৈকদগাত্ৰাদিভিঃ ঋত্বিগ্ভিঃ
গীয়ন্তে, শস্ত্রাণাস্ত গানবিহীনঋত্তমন্ত্ৰদ্বাদৃগেদীযৈর্হোত্রাদিভিরেব তেষাং
শংসনং বিধাতব্যম্ ।

b) दर्शयागे आग्नेयपुरोडाशयाग ऋद्धो दधिज्रव्याको याग ऋद्धः पयैज्रव्याको याग इति यागत्रयं विहितम् । तत्र दधि पयश्च पृथक् पृथक् सम्पाद्य यागकाले उर्ध्वे सम्मेल्य सकृदेव द्वयोःयागः क्रियते । दधिपयसोः मिलितयोः सान्नायामिति संज्ञा याञ्चिकानम् । तद् ज्रव्याको यागो हि सान्नाययागः ।

सोमयाजिन एव सान्नाययागानुष्ठानेऽधिकार इत्येकं मतम् । तदाह सोमयाजिन (हविर्याजिना) तयोः स्थाने इन्द्रायः पुरोडाशज्रव्याको यागः कर्तव्यतया विहितः । हविर्याजिनोऽपि तत्राधिकार इत्यपरम् ।

c) श्विष्टकृत्वागसम्बन्धिने यो याज्यापुरोहित्वाकाञ्चको ऋचो तयोरेव संयाज्ये इति संज्ञा । संयाज्ये इति वचनं यत्र यत्रैव भवति तत्र तत्रैव याज्यापुरोहिवाकायोरमन्त्रयोः श्विष्टकृत्सम्बन्धः निश्चितः ।

d) वेदोक्तश्रुक्रियया अरणिमन्त्रपूर्वकं निष्पादितानामाहवनीयादीनाम् अङ्गस्रं धारणं द्वादशदिनपर्यन्तं वास्तुतोऽनुष्ठाय अग्निहोत्राख्याहोमोऽस्य प्रातःकृत्वाय पर्वणि दर्शपूर्णमासाख्यायागयोरारम्भतः पूर्वमन्त्रारम्भनीयानामा इष्टिरनुष्ठीयते । अस्त्रामिष्टो पौर्णमासानुष्ठानरीतिवदन्वाधानत्रते अनुतिष्ठति । अन्वाधानेह कर्मणि प्रधानदेवताः—अग्नाविष्णुः, सरस्वती, सरस्वान्, अग्निर्भगी इति ।

e) सप्तसंख्याकाः पञ्चीसंयाजा दर्शपूर्णमासज्ञभूताः । तत्र प्रैषा-श्रावणश्रुताश्रवणेषु यथायथं कृतेदध्वर्युर्गार्हपत्याश्रावणार्षे जूह्यात् । तत्र सोमः, ऋष्टा, देवपत्न्याः राका, सिनीवालौ कुहूः अग्निर्गृहपतिरिति देवता भवन्ति । राकादीनां तिस्रणां होमा नित्याः कामाश्चेतवेयां नित्या एव । तत्र सर्वत्रोद्देश्यतागो यजमानेन पत्न्या च इत्याभात्यां कर्तव्याः ।

৬) আশ্রীসূক্তা প্রউগশস্ত্রয়া চ ষথাষথং স্বরূপং বণাতাম্ ।

আশ্রীসূক্তম্.—ঋগ্বেদে দশসু সূক্তেষু কিঞ্চিদ্বৈলক্ষণ্যং লক্ষ্যতে যেসাম্ আশ্রীসূক্তানীতি ব্যবহারঃ । আ সমস্তাং শ্রিয়ো লোড্-লিঙ্তব্যাদির্থেষলিঙ্গযুক্তা মন্ত্রাঃ । তৈর্মন্ত্রেঃ যুক্তং সূক্তমাশ্রী-সূক্তমিতি ব্যাখ্যাতাবঃ । দশানামেব সূক্তানামাশ্রীসূক্তদ্বেষপি তদ্বদ্বি-ভেদাৎ সূক্তভেদোদ্বৈকীকর্ষবাঃ । ঋষষশ্চ কথঃ অঙ্গিবঃ অগস্ত্যাঃ শুনকঃ, বিশ্বামিত্রঃ, অত্রিঃ বশিষ্ঠঃ কশ্যপঃ, বাপ্রিয়স্ব, জমদাগ্নিঃ ইতি দশসু সূক্তেষু দশৈব । এতৈর্দশভিঃ ঋষিভিঃ দৃষ্টান যানি সূক্তানি তাগ্বেন আশ্রীসূক্তানীতি জ্ঞায়ন্তে । প্রতিসূক্তমত্রৈকাদশ দ্বাদশ বা মন্ত্রা ভবন্তি ।

এতেষু সূক্তেষু প্রতর্চমগ্নির্দেবতা সমিদ্ধতনূনপাদাদিশেষকপেণ সূত্বতে । যথা সর্বে দেবাঃ তেনৈব যজ্ঞস্থলে সমানেতব্যাঃ । চতুর্থ-পঞ্চমে বা মন্ত্রে ঋত্বিজ্ঞো বহির্বিস্তাবণাযাহুযন্তে যথা দেবাস্ততুপবি সূখনে নিষন্নাঃ স্যাঃ । ইলাসবস্বতীভাবতীতি তিস্রো বহ্নিমূর্ত্বযো দেবোহ-প্যত্র সূত্বন্তে । ,,প্রাযশ্চোপাস্তিমো মন্ত্রো বনস্পতিনামানম্ অগ্নিমুদ্দিগ্ৰো-চ্যতে । কিঞ্চ এতানি সূক্তানি তাবদগ্নীষোমীযে পশৌ একাদশ সংখ্যা-কেষু প্রযাজ্যাগেষু বিনিযুক্তানি । তত্র যাগকর্তৃগাং যজ্ঞমানানাং গোত্রে অথবা প্রবেবে এতেষু ঋষিষু য ঋষিবাগচ্ছতি তদার্থং সূক্তং যজ্ঞমানেন পঠনীযম্ । যদি কোহপি নাগচ্ছতি তর্হি আশ্রীসূক্তমেব ন পঠনীযম্ । তদর্থং চ ব্যবস্থাস্তরমস্তি ।

অগ্নীষোমীযে পশুযাগে পঞ্চর্ষিজ্ঞো ভবন্তি । ব্রহ্মাধ্বযুহোতা-মৈত্রাবকণ আশ্রীপ্রশ্চেতি । তাধ্বযুর্গা মৈত্রাবকণঃ প্রেগ্যতে । অধ্বযু-প্রেষিতেন মৈত্রাবকণেন হোতা প্রেগ্যতে । এবং প্রেষিতো হোতা একাদশসু প্রযাজ্যেষু যথাক্রমং সূক্তগতান্ মন্ত্রান্ পঠেদিতি নিয়মঃ ।

প্রউগশস্ত্রয়ম্.—অগ্নিষ্টোমে সোমযাগে হোতুঃ প্রতिसবনং শস্তুদ্বয়ম্ । শস্ত্রং নামাশ্রীতমন্ত্রসাধ্যাণ্ডগনিষ্ঠগুণাভিধানম্ । তচ্চ ঋগ্বেদীযেইত্রা-

दिभिः शंसते । तत्र ऋतःसवने आङ्ग्यं प्रैउगमिति च । माथान्दिने सवने निक्षेपलाः मरुवतीरमिति च । तृतीयसवने वैश्वदेवमाग्निमारुत-मिति च । तत्र ऋतःसवनं गतद्वितीयशस्त्रे प्रैउगाथो सप्त देवताः त्र्यम्बे—(१) वायुः, (२) इन्द्रवान्, (३) मित्रावरुणो, (४) अश्विनो, (५) इन्द्रः, (६) विष्णो देवाः, (७) सरस्वती चेति । प्रतिदेवतम् ऋक्त्रयमुच्यते । तद्भेदेऽतःग्रहपात्राङ्गित—सोमहोमाङ्कग्रहानुष्ठानं भवति ।

3. का नाम तुह्यादिपरिभाषा ?

श्विष्टकृदयागं का देवता ? द्रावणं किम् ?

वैदिकसूक्तानां छन्दोदेवताऋषीणां निर्णये परिभाषेयमनुक्रम-णिकापता प्रवर्तते । तस्मात् अयमर्थः । तु हि ह वै तं—इति पञ्च पदानि यथासंखां द्वि-त्रि चतुः-पञ्च-सट्-संख्यानामवद्योतकानि भवन्ति । इमांश्च संखाः सूक्तगतानां छन्दसां देवतानामुच्यते भवन्ति । अर्थात् यत्र द्वयोः सूक्तश्लोकद्वयप्रभृति कर्तव्याः भवन्ति तत्र 'सूक्तकार'शब्द-शब्दं प्रयुञ्जते । यथा, 'गायन्ति द्वादशानुष्टुभं तु' इत्यनुक्तश्लोकां 'गायन्ति वेति' द्वादशमन्त्राङ्कसूक्तस्य तथा तदनुष्टुभविधिः इन्द्रं विश्वे'ति अष्टमन्त्राङ्कसूक्तस्य द्वयोरेव छन्दोऽनुष्टुभविधि बोध्यम् । एवं देवतानां ऋषेर्वा निर्देशोऽप्यापलभ्यते । एवं यत्र त्रिषु सूक्तेषु पूर्वोक्तं कर्तव्यं भवति तत्र 'हि'शब्दं चतुर्षु 'ह'शब्दं पञ्चसु 'वै'शब्दं सट्सु च 'तदि'ति शब्दं प्रयुञ्जते सूक्तकारः । यत्पञ्चदशसु सूक्तेषु पूर्वोक्तं कार्यां विधातव्यं तर्हि वैतदिति कर्तव्यं । वैशक्वेन पञ्च उच्छक्वेन च ऋद्धितं संख्या, उच्यतेऽर्सेलनेन वैतदितानेनैका-दशेति संख्यावगन्तव्या । एवमद्योऽपि संख्यायां नानाधिक्याग्रहो भवति ।

यस्मिन् यागे प्रधानदेवतोद्देशेन हविषः प्रदानात् परम् उपयुक्त-हविःशेषेषां नूद्देशेन क्रियमानो यागविशेषः श्विष्टकृच्छकनोच्यते ।

'অগ্নয়ে ষ্টিষ্ঠকুতে অনুক্রাহি', 'অগ্নিঃ ষ্টিষ্ঠকুতং যজ্ঞ' ইতি হোত্রেঃধ্বষু-
কর্তৃকশ্রেষস্বরূপমত্রোপলভাতে । যতপি শ্রৌতসূত্রে ষ্টিষ্ঠকুতঃ সমুল্লেখো
নোপলভাতে তথাপি 'সংযাজ্জ্যে' ইত্যুক্তে সৌবিষ্টকুতী শ্রীতীয়াদতি
পরিভাষয়া সংযাজ্যশব্দপ্রয়োগবপেন ষ্টিষ্ঠকুৎসম্বন্ধা বোদ্ধব্যঃ ।

④ পবমানেষ্টিয়ঃ কতি ? তত্র দ্রব্যং কিম্ ? দেবতা
চ কা ? ইমা কুত্র জিয়াস্তে ? দর্শপূর্ণমাসয়াঃ
কতি প্রধান যাগাঃ ? তেষাং নাম্যানি কানি ?

আধানশ্চ পূর্ণাঙ্কতা সমাপ্তির্হোমেন সমাপ্তিবিষ্টা বা সমাপ্তিরিতি
পক্ষত্রয়ম্ । তত্রাস্তিমে পক্ষে ত্রিষু ইষ্টবোধস্থপীযন্তে যাঃ পবমানেষ্টি-
শব্দেন বাবহ্রিয়ন্তে । তিস্বষু পবমানেষ্টিষু প্রথমাযাঃ অগ্নিঃ পবমানো
দেবতা দ্বিতীয়স্থ্যা অগ্নিঃ পাবকস্তৃতীয়স্থ্যা অগ্নিঃ শুচিঃ । সর্বত্র অষ্টক-
পালো পুরোডাশো দ্রব্যম্ । পবমানেষ্টিনামাধানাঙ্গহমিতি কেচন
মীমাংসকাঃ । তন্মতে সাক্ষশ্চৈব কর্মণঃ ফলজনকহাং পবমানেষ্টিনাম-
কুষ্ঠানানস্তরমেবাগ্নীনাং সিদ্ধেস্তুদনস্তরমেব অগ্নিহোত্রারম্ভঃ । কেচিত্ত্ব
নাধানপবমানেষ্টিনামঙ্গাঙ্গিভাবং স্বীকুবন্তি । পরমাধানবৎ পবমানেষ্টি-
নামপি স্বত এবাহবনীযাদিসম্পাদকহম্ ।

দর্শপূর্ণম সাভ্যাং 'স্বর্গকামো যজ্ঞেত' ইতি বাক্যেন স্বর্গোদ্দেশেন
দর্শপূর্ণমাসৌ যাগৌ বিহিতৌ । অত্র পূর্ণমাসে (১) আগ্নেয়যাগঃ—
অগ্নির্দেবতা, পুরোডাশো দ্রব্যম্ । (২) উপাংসুযাগঃ—বিষ্ণুর্দেবতা,
আজ্যং দ্রব্যম্ । (৩) অগ্নীষোমীয়ঃ যাগঃ—অগ্নীষোমৌ দেবতে, পুরো-
ডাশো দ্রব্যম্ ইতি ত্রয়ো যাগাঃ ।

দর্শযাগেহপি ত্রয়ঃ প্রধানযাগাঃ । আগ্নেয়পুরোডাশো যাগ, ঐন্দ্রো
দধির্দ্রব্যকো যাগঃ, ঐন্দ্রঃ প্রয়োদ্রব্যকো যাগঃ ইতি যাগত্রয়ং বিহিতম্ ।

५. अभिप्लव-पृष्ठावडहः किं स्वरूपम् ? प्रातरनु-
वाकः कुत्र कदा क्रियते ? महाव्रतमिति कदा
संज्ञा ?

सोमवह्न्या रसं निष्काश्य तेन यावद्विदिनैर्वागा अनुष्ठीयन्ते तत्राभित्ति-
होभिस्ते सोमवागा वापदिशन्ते । तथा ह्येकेन दिनेनानुष्ठान एकाहो
द्वाभ्यां दिनाभ्यां द्वाहः त्रिभिस्त्र्यह इत्यादि । एवं षड्भिर्दिनैर्बोहो-
नुष्ठीयते सोमेन यागः स षडहसोमवाग उच्यते । अनुष्ठानप्रकार-
भेदेनाशु त्रैविध्यमुपलभ्यते — अभिप्लवषडहः पृष्ठावडहः अभासगषडह-
श्चेति । यस्मिन् षडहे रथस्तरं बृहं—इति सामद्वयम् एकैकस्मिन् दिने
एकैकतया गीयते तस्याभिप्लव इति नाम । यस्मिंश्च रथस्तरं बृहं
वैरूपं वैराजं शाकरं रैवतमिति षष्ठाः सान्नां गानम् एकैकस्मिन्
दिने एकैकतया भवति तस्य पृष्ठा इति नाम । उक्तसान्नां पृष्ठानीति
संज्ञा । अतएव षडहोहाहः पृष्ठा इति कथ्यते ।

तत्राभिप्लवषडहे प्रथमं षष्ठं दिनमग्निष्टोमसंस्वाकः द्वितीय-तृतीय-
चतुर्थ-पञ्चमनि चोक्त्यासंस्वाकानि । पृष्ठावडहे आद्यं दिनमग्निष्टोम-
संष्ठाकम् । द्वितीयमुक्त्यासंस्वाकम् । तृतीयमपि तथा । चतुर्थं षोडशि-
संस्वाकम् । पञ्चमः षष्ठोक्त्यासंस्वाकम् । गवामयने ज्योतिष्टोम-
विकृतिभूते संवत्सरसाध्ये कर्मणि प्रथमे मासि ७२ दिनानि भवन्ति ।
तत्र प्रथमां प्रायनीयाद् द्वितीयां चतुर्विंशतिदिनां परम् अभिप्लव-
षडहाश्चवारस्तदनस्तरं पृष्ठावडहश्च एकोऽनुष्ठीयन्ते इति संक्षेपः ।

ज्योतिष्टोमवागे प्रातरनुवाकाभिधानमगमेकं विहितमस्ति । यस्मिन् दिने
सोमश्च रसं निष्काश्य होमः क्रियते तस्यां नुत्त्यादिनां पूर्वस्था
रात्रेरुत्तरार्धे यदा न जाग्रति विहङ्गाः जलन्ति च न ७सि नक्षत्राणि
तस्मिन् काले होत्रा ऋषिजा पठनीयश्चन विहितो मन्त्रसमुदायः प्रातरनु-
वाक इत्युच्यते । अनुचाते पठ्यते इत्यनुवाकः । प्रातर्विहितोऽनुवाकः
प्रातरनुवाक इति निर्वचनम् । तस्मिन् मन्त्र समुदाये भागत्रयमस्ति ।
आग्नेयः क्रतु रूषस्तः क्रतुराग्निः क्रतुश्चेति । क्रतुश्चक्रतु प्रायेण
वत् इत्यर्थः ।

গবাময়নশ্চ সত্রশ্চ সংবৎসরসাধাশ্চ সোমযাগশ্চ সপ্তমে মাসি উপাশ্চি-
মমহর্মহাত্রতশব্দেনোচ্যতে । অনেকবিশেষধুক্ত্বাদশ্চ মহাত্রতত্বম্ । ইদং
হি পঞ্চবিংশতিস্তোমকম্ । স্তোত্রকালে উদ্গাতা ঐত্বরীমাসন্দীনাবহ্নো
পবিশ্য তত্র গায়েৎ ।

6. (a) গবাময়নস্য সত্রমিতি কৃতঃ সংজ্ঞা ? গবাময়নং
কতিদিনসাধ্যম্ ? গবাময়নং কস্য বিকৃতিঃ ?
বিকৃতির্নাম কা ?

(b) যাজ্ঞা-পুরোহনুবাক্যোঃ কঃ ভেদঃ ?

(a) একষষ্ঠ্যাধিকশতত্রয়দিনসাধাঃ গবাময়নাখাং সংবৎসরসত্রম্ ।
অর্থবাদে ক্রতুরয়ং গোভিরনুষ্টিও ইতি শ্রেণংসার্থমুক্ত্বাদ্ গবাময়নমিতি
নামাশ্চ সম্পন্নম্ । স ত্রিধা বিভক্তঃ—পূর্বপক্ষঃ, বিষুবান্, উত্তরপক্ষ
শ্চেতি । তত্র অশীত্যধিকশতদিনসাধাঃ (১৮০) পূর্বপক্ষঃ, অর্থাৎ
তাবৎসংখ্যক্যঃ সূত্যাঃ । তদনন্তমেকমহঃ যশ্চ বিষুবানিতি সংজ্ঞা । ততোহ-
শীত্যুত্তরশতদিনসাধাঃ (১৮০) উত্তরপক্ষঃ । সমুদিতশ্চ অশ্চ গবাময়ন-
মিতি সংজ্ঞা ।

সর্বেষাং সোমযাগানাং প্রকৃতিঃ জ্যোতিষ্টোমঃ । জ্যোতিষ্টোমাং
দ্বাদশাহে অঙ্গানি গচ্ছন্তি । অতঃ দ্বাদশাহঃ জ্যোতিষ্টোমবিকৃতিঃ
দ্বাদশাহাং গবাময়নে অঙ্গানি গচ্ছন্তি জ্যোতিষ্টোমাদপি । অত গবাময়ন
জ্যোতিষ্টোমবিকৃতিঃ দ্বাদশাহবিকৃতিশ্চ ।

যত্র যাগে প্রকৃতিবদঙ্গানাং সাকল্যেন নোপদেশঃ কৃতঃ তৎক
বিকৃতিশব্দেন ব্যবহ্রিয়তে । অথবা যং যাগমশুকৃত্য যাগান্তরোহনুষ্টিয়ৎ
স যাগঃ প্রাগুক্তশ্চ বিকৃতিঃ ।

(b) প্রতियाগং দেবতাবিশেষমুদ্दिश आहृतिर्दीयते । তত্র হবিষ্য
গ্রহণাবসরে যো মন্ত্ৰো হোত্রা পঠাতে সোহনুবাক্যা পুরোহনুবাক্য
বেত্বাচ্যতে । পুরতো যাজ্ঞায়া উচ্যতে পঠাতে ইতি পুরোহনুবাক্যা

इविषां श्रदानावसरे होत्रा यो मन्त्रः पठ्यते सा याज्ञोत्थुच्यते ।
 युञ्जाते अनयेति याज्ञ्या । याज्ञ्यानुवाक्ये उभे अपि ऋग्वेदीर्यो
 मन्त्रौ । आश्रावय, अस्तु श्रौषट्, यज्ञ, ये यज्ञामहे, वौषट् इति
 वाक्यपङ्क्तकेन सम्पूर्णयज्ञश्रुक्रियोच्यते । तत्र यज्ञ, ये यज्ञामहे इत्यनेन
 याज्ञ्याश्रुक्रियोक्तौ । अक्षयुः वदति--यज्ञ, होत्रा च ये यज्ञामहे
 इत्युक्त्वा तां पठति । अन्ते चोच्चार्यते वौषडिति होत्रा । प्रति-
 यागमेकाहनुवाक्या याज्ञ्या चैकेति मन्त्रद्वयमेव भवति ।

✓ 7. ज्योतिष्टोम-द्वादशाह-गवामन्नानां परम्परं
 कः सञ्चक्रः ? इति परिचय्या दीयतम् । संस्था नाम का ?

सोमयागः सोमवल्गा रसं निष्कासा तेन देवतोद्देशेन यागः ।
 स च ज्योतिष्टोमशब्देन व्यवह्रियते । तन्नाग्निष्टोम इति नामान्तरम् ।
 तस्य सोमयागस्य सप्त अहूष्ठीनप्रकारभेदा भवन्ति ये सोमयज्ञा शब्देन
 व्यवह्रियन्ते याज्ञिकैः । ज्योतिष्टोमे चेमे सप्त संष्टी भवन्ति—
 अग्निष्टोमः, अताग्निष्टोमः, उक्थाः, षोडशी, अतिरात्रः, आप्तोर्यामः,
 वाजपेयश्चेति ।

द्वादशाहो द्विविधः । अहीनाश्रकः, सत्राश्रकश्चेति । अहीनलक्षणस्य
 सत्रलक्षणस्य च सत्वात् । एकाहानामग्निष्टोमो यथा प्रकृतिभूतः एवम्
 अहीनानां सत्राणामयं प्रकृतिभूतः । अत्र द्वादशाहे द्वादशदिनानि
 दीक्षाः । ततो द्वादशेषु दिवसेषु उपसदामहूष्ठीनं भवति ।
 उपसन्नमापूर्वा काचन इष्टिः । तत्राग्निः सोम विष्कुरिति
 प्रधानदेवताः सर्व्वव्राज्यां देवाम् । ततो द्वादशदिनेषु द्वादश-
 सूत्याश्च भवन्ति । सूत्या नाम सोमयागः । एवं षट्त्रिंशद्दिन-
 साध्योऽयं क्रतुः । तथापि द्वादशाह इति नाम सूत्यादिनानि लक्ष्यकृता ।

गवामन्नं नाम संवत्सरसाध्यः सोमयागविशेषः । सर्व्वेषां सोम-

যাগানাং প্রকৃতিঃ খলু জ্যোতিষ্টোমঃ. তত্র সৰ্ব্বেষামাঙ্গানামান্নাত্বাৎ । জ্যোতিষ্টোমাৎ দ্বাদশাহে অঙ্গানি গচ্ছন্তি । অতঃ দ্বাদশাহঃ জ্যোতিষ্টোম-
বিকৃতিঃ । গবাময়নে চ দ্বাদশাহাৎ অঙ্গাণাতিদিশ্চ জ্যোতিষ্টোমাদপি ।
অতঃ গবাময়নং জ্যোতিষ্টোমবিকৃতিঃ দ্বাদশাহবিকৃতিশ্চ ।

সংস্থা নাম স্তোত্রের ক্রতুপরমঃ, যেন স্তোত্রের ক্রতুঃ সমাপিতো
ভবতি তন্নামা স ক্রতুর্কীবাহিয়তে । অর্থাৎ যদি অগ্নিষ্টোমসংস্থায়াম্
অগ্নিষ্টোমাখ্যঃ স্তোত্রমস্তিমং ভবতি, তদা অগ্নিষ্টোমসংস্থাকো জ্যোতিষ্টোম
ইতি ব্যবাহিয়তে । অগ্নিষ্টোমস্তোত্রানশ্বরমুক্তাস্তোত্রং ব্রহ্ম যদি স
যাগঃ সমাপাতে তর্হি স যাগ উক্তাসংস্থাকো ভবতি । এবমেব
ষোড়শীসংস্থাকাদয়ো ভবন্তি ।

✓৪. মন্ত্রাণাং কতি প্রকারা বিনিয়োগা ভবন্তি ? কে
চ তে প্রকারাঃ ? তেষামুদাহরণানি কানি ?

বিনিয়োগো 'নাম কর্মভিঃ সম্বন্ধঃ । তথা চোক্তম্—'অনেনেদং তু
কর্তব্যং বিনিয়োগঃ প্রকীৰ্ত্তিতঃ' ইতি । স চাদবিধঃ সামাগতো বিশেষ-
তশ্চ । কৃৎস্নায়াঃ সংপ্রতিয়া আন্নাতক্রমেণৈব ব্রহ্মযজ্ঞাদৌ বিনিয়োগ
আতঃ । অস্তিমস্ত তত্তৎক্রতে সূত্রকারেণাশ্বলাযনেন প্রদর্শিতঃ ।
স চ ত্রিবিধঃ । সূক্তবিনিয়োগঃ তৃচাদিবিনিয়োগ এতৈককস্থা ঋগৌ
বিনিয়োগশ্চেতি । তত্র 'অগ্নিমীলে' ইতি সূক্তবিনিয়োগঃ । সোমযাগে
যস্মিন্ দিবে সোমশ্চ রসং নিষ্কাশ্য হোমঃ ক্রিয়তে তস্মাৎ সূত্যাদিনাৎ
পূর্বাশ্চা রাত্রে রুত্তরার্থে পক্ষিণামারাবতঃ পূর্বে মর্শ্বঃ ক্রিয়ামাণা স্তুতিঃ
প্রাতরহ্নুবাকঃ । তত্রৈদং সূক্তং বিনিয়ুক্তাতে । প্রাতরহ্নুবাকে অগ্নি
রুশা অগ্নিনৌ চেতি তিস্রো দেবতাঃ স্তুষ্যন্তে । প্রতিদেবতং চ গায়ত্র্যাদি-
সপ্তচ্ছন্দোযুক্তা অনেকে মন্ত্রাঃ পঠনীয় ভবন্তি । স চায়ং প্রতিদেবতং
স্তবঃ ক্রতুশব্দেনোচ্যতে । এবঞ্চাগ্নেঃ স্তবঃ আগ্নেয়ঃ ক্রতুঃ. উষসঃ স্তব

উষন্তঃ ক্রতুঃ, অশ্বिनোঃ স্তব আশ্বিনঃ ক্রতুঃ রিতি ভবতি । একৈকশ্মিন্
ক্রতো প্রথমঃ চন্দ্রঃ পরিসমাপ্য ততো দ্বিতীয়ং ততস্তৃতীয়মিত্যনে
ক্রমেণানুবক্তবাম্ ।

✓ 9. **নিয়মলিখিতানাং পদানামর্থনিরূপণেন তেষাং
স্বরূপং প্রতিপাদ্যতাম্ -**

✓ a) **প্রধানকর্ম**—প্রধানযাগসম্বন্ধিদ্রব্যাদেবতাগুণাদিশ্চ বিধীয়মানং
কর্ম প্রধানকর্ম আবাহুপকাবেকমিতি বা উচ্যতে । যথা—“সামগো যজতি,
তনুপাতং যজতি বর্হিঃজতি ইডো যজতি, স্নাহাকাবং যজাত’ ইতি
প্রযাজাঃ, ‘অনুযাজৈর্যজতি’ ইত্যনুযাজাঃ । প্রধানকর্মসম্বন্ধিষু বাক্যে
দ্রব্যং নাপতিশ্চতি দেবতা বা নাপতিশ্চতি । তথাচ, দ্রব্যস্ত গুণভূ-
তহাদিতি সূত্রেন যৈঃ কর্মাভঃ প্রযাজানুযাজাপ্রভৃতিভেদ্রব্যং সংস্কর্তু-
মুৎপাদয়িতুং বা নেম্যতে দেবতাং বা স্মাবয়িতুং নেম্যতে তানি প্রধানভূতানি
কর্মাণি, দ্রব্যস্ত তত্র গুণভূতহাদিত প্রধানকর্মগঃ স্বরূপং প্রতিপাদিতম্ ।

✓ b) **গুণকর্ম** যাগীয়ং দ্রব্যং দেবতাং বা উদ্দিশ্য বিধীয়মানং
যৎ কর্ম তৎ গুণকর্মশব্দেন ব্যবহ্রিষ্যতে । এতদেব জৈমিনিনা ‘যৈস্ত
দ্রব্যং চিকীর্ষাতে গুণস্তত্র প্রতীযেত তস্য দ্রব্যপ্রধানত্বাদি’ তি সূত্রং
বিরচিতম্ । যৈস্ত কর্মাভিঃ যাগসমনেতস্য দ্রব্যস্ত দেবতায়া বা চিকীর্ষা
ভবতি তত্র কর্মগুণভূতমিতি প্রতীযেত দ্রব্যস্ত তত্র প্রাধাণত্বাৎ । যথা
ব্রীহীনবহস্তি, ব্রীহীন্ প্রোক্ষতি, যাজাং পঠতি । ইত্যাদিষু বাক্যে
অবহনন—প্রোক্ষণ—পঠনাদিকর্মাভঃ ব্রীহাদীনি দ্রব্যানি অগ্নাদযশ্চ
দেবতাঃ চিকীর্ষান্তে স্মার্যন্তে চ । তত্র কর্মদ্রব্যাদেবতাগুণেক্ষয়া গুণভূতং
ভবতি । অত এতাদৃশাণি কর্মাণি গুণকর্মাণি ইত্যাচ্যন্তে ।

c) **ধায়া** ধীযতে অনয়া সমিদিতি ধায়া ঋক্ । বস্তুতো হি
দ্বয়ৈর্মন্ত্রয়োঃ মধ্যে পঠনীয়া ঋক্ ধায়াশব্দেনোচ্যতে । তদাথা অগ্নিষ্টোমে
বৈশ্বদেবশস্ত্রে স্ককপক্ স্তমুতয়ে ইতি ধায়া ।

d) **শ্তোম**—শ্তোমঃ শ্তোত্রে অধ্বরে বৃন্দে ইতি । শ্তোমশব্দস্য শ্তোত্রার্থকহ্ম ঋগ্বেদাদৌ উপলভ্যতে । স্তুষ্মতে অনয়েতি শ্তোমঃ । কচিৎ শ্তোমশব্দস্য শ্তোত্রগতা সংখ্যাপি বুধ্যতে । যথা শ্তোম-বৃদ্ধাবাপার্থানি সুরূপকৃষ্ণুমিত্যাदीনি ষট্ সূক্তানীত্যাদৌ । জ্যোতি-ষ্টোমে চ শ্তোত্রেষু চতত্রঃ সংখ্যা বিহিতাঃ । কুত্রচিন্নবসংখ্যা কুত্রচিৎ পঞ্চদশ কুত্রচিৎ সপ্তদশ কচিদেকবিংশঃ ।

e) **সবনম্**—সোমবল্লা বসং নিষ্কাশ্য তেন সোমযাগা অন্ব ষ্টায়ন্তে । যস্মিন্ কালে সোমলতায়্য অভিশ্ববাদয়ঃ সংস্কারা ভবন্তি স কালঃ সবনশব্দেনোচ্যতে । সোমযাগসামান্তে ত্রিঃ সোমস্য সবনং ভবতি । প্রাতঃসবনং মাধ্যন্দিনসবনং তৃতীয়সবনঞ্চোতি । প্রতিসবনং নিষ্কাশিতেন রসেন অনুষ্টিয়মানা যাগা অপি সবনান্তঃপাতিত্বেন মন্বন্তে । অগ্নিষ্টোমে সোমযাগে হোতুঃ প্রতিসবনং শশ্বদয়ং পঠনীয়ং ভবতি । আজ্যং প্রউগমিতি প্রাতঃসবনে, নিষ্কেবলং মকহতীয়মিতি মাধ্যন্দিনসবনে, বৈশ্বদেবং গ্নিমাকতমিতি চান্ত্যসবনে । তদিতরেযাং মৈত্রাবরুণব্রাহ্মণাক্লুংস্রচ্ছাবাকানাং প্রাতঃসবনে তৃতীয়সবনে চৈকৈকং শশ্বং ভবতি । সর্বাণি মিলিষ্য দ্বাদশ শশ্বাণি ভবন্তি ।

f) **পরিধানীয়া** - যজ্ঞপ্রক্রিয়ায়াং সর্বান্তে উচ্চাধমানো যজ্ঞঃ পরিধানীয়াশব্দেন ব্যবহৃত্যে । শ্তোত্রং বা ভবতু শশ্বং বা ভবতু যৎ যৎ পঠ্যতে তত্রান্তে প্রযোজকত্বেন বিধীয়মানো মন্ত্র এতৎ-সংজ্ঞাভাক্ । তথাহি আশ্বলায়নস্য সূত্রম্—সর্বত্রোত্তমাং পরিধানীয়াং বিছাদিতি । তদুখা—হবির্ধানপ্রবর্তনে 'পরি ছা গিবণো গিব' ইত্যেযা ঋক্ পরিধানীয়া ।

g) **সামিধেনী**—দর্শপূর্ণমাসেষ্টৌ সামিধেনীকর্ষ্য তাবদেকমঙ্গম্ । তত্র প্রথমং হোতারং সংপ্রেম্য শ্বোপবেশার্থং কাগ্নতে আসনে উপবিষ্টেন হোত্রা সামিধেনীসংজ্ঞকানামুচ্যং পাঠে ক্রিয়মাণে অধ্বর্যুরাহবনীয়-

পশ্চিমদেশে প্রাঙ্মুখ আসীন ইধ্বকাষ্টানি আশ্বিনীয়ে অভ্যাদধ্যাৎ ।
হোত্রা পঠামানায় ঋচোহস্তে প্রণবোচ্চারণকালে এব সমিধামাধানং
কর্তব্যম্ । সামিধোহ্যোনাম সমিধাধানার্থী ঋগ্বিশেষাঃ ।

h) স্তোত্রিয় অনুরূপ-পর্যাস—

ঋক্‌ত্রয়স্য মিলিতস্য তৃচ ইতি নাম ভবতি । যস্মিন্ সোমশ্চ
শস্ত্রে চানেকৈ তৃচা ভবন্তি, তত্র প্রথমস্য তৃচস্য স্তোত্রিয়ং দ্বিতীয়স্য
অনুরূপং তৃতীয়স্য চ পর্যাস ইতি সজ্জা ভবতি । এতচ্ছাতে
যদানেকৈর্দিনৈঃপ্ৰত্যয়ে ভবন্তি সোমযোগাস্তদানীমভিপ্লবাদিষু যোগেষু
মৈত্রাবকণাদিঋত্বিগ্ভিঃ স্বীয়শস্ত্রশংসনাবসবে তদ্বিসীয়ে উদ্‌গাতৃণাং
স্তোত্রে সামগানার্থং যন্তুচ উপাহন্তস্য শংসনং কর্তব্যং ভবতি । স
চায়ং তৃচঃ স্তোত্রিয়শব্দেনোচাতে । ততঃ পবস্মিন্দিনে যস্মিন্ তৃচে
উদ্‌গাতৃভির্গানং করিষ্যতে তস্য তৃচস্য পবস্মিন্দিনে স্তোত্রিয়শংসনোত্তরং
শংসনং কর্তব্যং ভবতি । তস্য পরদিনীয়সামস্তোত্রিয়স্য তৃচস্য পূর্ব-
স্মিন্দিনেহনুরূপশব্দেন বাবহারঃ ক্রিয়তে যান্তির্কৈঃ । এবঞ্চ তৃতীয়-
দিনীয়সামস্তোত্রিয়স্য পর্যাস ইতি নাম । উক্তং ৰুহি ব্রাহ্মণে—যঃ
ঋঃ স্তোত্রিয়স্তনুরূপং কুর্বন্তি । ইতি । আশ্বিনায়ানাহপি 'শ্বরনুরূপম্'
ইতি স্মৃত্যামাস ।

Answer to “ঋগ্বেদভাষ্যাগ্ৰমণিকা”

1. ঋগ্বেদস্যাভ্যাহিতাত্ত্বপি তদ্ব্যাখ্যানম্বাদাবকৃত্তা
সায়ণাচার্যোণ যজুর্বেদব্যাখ্যানং কৃতমিতি তৎ কথং
সমর্থিতব্যমিতি সমুক্তিকমুপপাদাতাম্ ।

Or,

Why has Sāyanachārya commented first on
the Yajurveda whereas everywhere in the enumeration
of the Vedas it is the R̥gveda which is named first
of all ?

বিদ্বৎকুলশিরোমণিনা শ্রীসায়ণাচার্যপাদেন বেদচতুষ্টয়েষ্বেব মনোজ্ঞং
ভাষ্যং বিরচ্য সাধাবণানাং দুর্বোধস্ত অতিগহনস্ত চ বেদরশেরববোধ-
পস্থা নিষ্কণ্টকীকৃত ইতি হেতোঃ সর্বেষামেব পণ্ডিতানাং সম্মানীয়ো
হি সং । আদৌ তাবৎ তেন যজুর্বেদস্ত ভাষ্যং প্রণীতম্ । তদনন্তরং
ঋগ্বেদস্ত ততঃ সামবেদস্ত, সর্ব্বাস্তে চাথর্ববেদস্ত । অত্র তাবৎ কেষাঞ্চিৎ-
নসি প্রশ্নো জায়তে—বৈদিকসাহিত্যে ঋগ্বেদ এব প্রাথম্যেন আশ্রীতঃ ।
অনেন তস্ত অভ্যাহিতত্বমবগম্যতে । তস্মাদভ্যাহিতং পূর্ব্বমিতি শ্রীয়েন
তশ্চৈব ঋগ্বেদস্ত ভাষ্যবিধানমাদৌ যুক্তং ন তু যজুর্বেদস্ত । ন কেবলং
পাঠপ্রাথম্যেন অভ্যাহিতত্বং ঋগ্বেদস্ত অপি তু যজ্ঞাঙ্গদার্ত্যাহেতুহাৎ ।
তথা চ তৈত্তিরীয়সংহিতায়ঃ যজুর্বেদঃ স্বকণ্ঠত এব ঋগ্বেদস্ত প্রয়োজনং
স্বীকরোতি—‘যৎ বৈ যজ্ঞস্ত সান্না যজুষা ক্রিয়তে শিথিলং তদ্, ঋচা

तद् दृत्म्' इति । वेदगतानि सर्वाणि ब्राह्मणाण्यापि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदार्ढ्याय उदाहरास्तु ऋचमेव-- 'तदेतद् ऋचा अद्भ्युक्तम्' इति । मन्त्रभागेषु अपि स्फुटमेव । यजुर्वेदगतेषु मन्त्रभागेषु अक्षर्युगा प्रयोज्या बहव ऋचः आस्ताः । साग्नां तु सर्वेषाम् ऋगाश्रितत्वं प्रसिद्धमेव । आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहितायाम् ऋच एव बाल्लोलानाथीयश्चे । अतएव सैर्वरिण्येर्वेदेरादृतत्वात् ऋषेदस्तु अभाहितत्वं प्रसिद्धम् । अतएव सर्वथा ऋषेदस्तु अभाहितत्वात् ऋषेदस्तु बाधानम् आदावेव कर्तव्यं न तु यजुर्वेदस्तु इति पूर्वपक्षस्याशयः ।

तत्रैव प्रत्यूच्यते साध्याचार्येण सर्वत्रैव ब्रह्मयज्ञरूपानो ऋषेदस्तु प्रथम्यमस्तीति सत्यम् । किन्तु सर्वत्रैव ऋचां प्राधान्यं प्रतिपादितं न भवति । मन्त्राणाम् अर्थज्ञानं तु यज्ञानुष्ठाने प्रयोजनमेव । तस्मिन् अनुष्ठाने प्रयोजनसाधनव्यापारे यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् आदौ तस्या व्याख्यानं युक्तमेव । उक्तं—

ऋचां इः पोषमांश्च पुपुषान् गायत्रं चो गायति शक्ररीषु ।

ब्रह्मा चो ब्रूति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उहः ॥

ऋहिकर्मणां विनियोगमाचष्टे इति निरुक्तकारदशितः^१ तात्पर्यमस्या ऋचः । तत्र प्रथमपादस्य अयमर्थः—इशकः एकशकपर्यायो, होतृ-विशेषणम् । होतृनामकः कश्चिद् ऋहिकृ यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानाम् ऋचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । द्वितीयपादस्यार्थो यथा—उद्गातृनामक एक ऋहिगु गायत्रशक्याभिधेयं स्तोत्रं शक्ररीशक्याभिधेयायु ऋक् गायति । अनेन सामानाम् ऋगाश्रितत्वं प्रसिद्धानि सूचितम् । तृतीयपादस्य अर्थोऽयम्—ब्रह्मा नामक एक ऋहिगु जाते जाते तदा तदा उपने यज्ञे प्रसूते प्रणयनादिकर्मणि विद्याम् अनुष्ठानं वदति । वेदत्रयोक्त-सर्वकर्माभ्यङ्गे ब्रह्मा योग्यतां दृष्ट्वा सर्वमनुष्ठानं प्रमादे सति समधातुं च समर्थः । चतुर्थपादस्य अयमेवार्थः—अक्षर्युनामक एक ऋहिगु यज्ञस्य मात्रां स्वरूपः विमिमीते विशेषेण निष्पादयति । अक्षरं युनस्तीति अक्षर्युः । अक्षरस्य नेता इति तात्पर्याथः । एवं हि अक्षर्युसद्विनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरम् । तं शरीरम् उपजीवा स्तोत्रशस्त्ररूपे

অবযবৌ ইতবেণ ঋকসামাখ্যেণ বেদদ্বয়েন পূর্যোতে । তস্মাত্ত্বপঞ্জীবাঙ্ঘাদ্
যজুর্বেদস্য এষ আদৌ ব্যাখ্যানং যুকম্ । তত্রাপি সান্নাম্ ঋগাশ্চিত্ত্বাৎ
যজুর্বেদব্যাখ্যানাবসবে ঋগ্বেদস্যৈব ব্যাখ্যা সমুচিতা, পশ্চাচ্চ তদাশ্চিতস্য
সামবেদস্য । অতএব যজুর্বেদস্য আদৌ ব্যাখ্যানং সংগতমেব ।

অর্থবাদানাং প্রামাণ্যমাস্কিণ্য যুক্তিনির্দেশ
পুরঃসরং সমাদধত ।

Or,

Refute the charge of unauthoritativeness as
brought against Arthivāda.

বেদগতানাম্ অর্থবাদানাং প্রামাণ্যমস্কিণ্য ন বোতি সংশয়ে পূর্বপক্ষী
মগ্ধতে—নাস্ত্যেব অর্থবাদবাক্যানাং প্রামাণ্যম্ । অপুবসার্থপ্রতিপাদকত্বৎ ।
তথা চ পূর্বপক্ষসূত্রম্—‘আগ্নায়স্য ক্রিয়াথবাদানর্কাম্ তদর্থানাং তস্মাদ-
নিত্যমুচ্যতে’ ইতি । অগ্নায়ো বেদঃ । তস্য দর্শপূর্ণমাসাদিক্রিয়া-
প্রতিপাদনমেব প্রয়োজনম্, যতঃ ক্রিয়ানুষ্ঠানামেব পুবসার্থঃ স্বর্গাদিকপঃ
সিধ্যতি । ন চ অর্থবাদাঃ ক্রিয়াং প্রতিপাদয়ন্তি । তস্মাৎ আগ্নায়স্ত
সর্বস্য ক্রিয়াপ্রতিপাদনদ্বাৰা এব পুবসার্থপর্গাবসাধিত্বাৎ অক্রিয়া-
প্রতিপাদকানাম্ অর্থবাদবাক্যানাং নাস্তি কিঞ্চিং প্রামাণ্যম্ অযমাশয়ঃ—

পুবসার্থপবহনৈব বেদস্ত প্রামাণ্যম্ । পুবসার্থশ্চ ক্রিয়ৈষেব লভ্যতে ।
ন চ অর্থবাদবাক্যাণি কিমপি কর্ম কর্তব্যতয়া বোধ্যন্তি । তে চার্থবাদাঃ
এবম্ আগ্নায়স্তে “সোহরোদীৎ তদ্রজস্ত কদ্রত্বম্” “স আত্মনো
বপামুদখিদৎ”—যস্মাদীদৃশস্ত বাক্যস্ত বিবক্ষিতোহর্থঃ কশ্চিদপি নাস্তি
তস্মাদিদং বাক্যমনিত্যম্ উচ্যতে । যত্বেপি অনাদিত্বাৎ স্বরূপেণানিত্যত্বং
নাস্তি তথাপি দর্শ্যাবোধলক্ষণস্ত নিত্যকার্যস্বাভাবাৎ অনিত্যৈত্যাঃ কাব্য-
লাপৈঃ সমানত্বাৎ অপ্রমাণমিতি ।

কিঞ্চ শাস্ত্রবিরোধঃ দৃষ্টবিরোধঃ শাস্ত্রদৃষ্টবিরোধশ্চ ইতি ত্রিবিধো

विरोधः अर्थवादेषु उपलभाते । तद् यथा “स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वाक्” इत्यत्र श्रयमाणं मानसं चौर्यम् वाचिकमनृतवादनकं प्रतिषेध-
शास्त्रेण विरुद्धम् । प्रतिषिद्धं हि चौर्यम् अनृतभाषणकं । एवं “तस्मात्
धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे” इत्यत्र दृष्टिविरोधः, तथा “कोहि तद् वेद
यद्यमुस्मिन् लोकेऽस्ति न वा” इत्यत्र शास्त्रदृष्टिविरोधो भवति, यतः
“स्वर्गकामः यज्जते” इत्यादि शास्त्रवचनैर्हि स्वर्गः सिद्धः । तस्माद् विरोधात्
अर्थवादवाक्यानाम् अप्रामाण्यम् ।

किञ्च, केषुचित् स्थलेषु अर्थवादवोपि तस्य फलस्य भावः दृश्यते ।
केषुचित् च तत्फले श्रौत्रियमाणे अनेषां विधीनामानर्थकां प्रसज्जेत ।
यथा—अश्वमेधप्रकरणगतानां श्रावतवाक्यानां वेदनेन यत् फलं भवति
अश्वमेधानुष्ठानेनापि तदेव फलं भवतीति ज्ञायते । तथा सति
“पणलभां तु को मूटः क्रौगाति दशभिः पणैरिति” आयेन अश्व-
मेधविषयकश्रावतवेदनेन अग्न्याससाधेन फले लक्षे कोऽपि न यतेत,
तत्र क्लेशस्य अतिभूयस्त्वात् ।

एवं “न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नासुरिक्षे न दिवि” इत्यादिनिषेध-
बोधकानि अर्थवादवाक्यानि सर्वथा निरर्थकाण्येव । एवमादिभिः कारणैः
अर्थवादानां प्रामाण्यमाप्तात् न शक्यते ।

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते समाधानमुच्यते—

विधिवाक्यानामिव अर्थवादवाक्यानामपि अस्त्येव प्रामाण्यम् । तच्च न
श्रावतश्लोके, अपि तु विधिवाक्यान्वितेन । तदुक्तं जैमिनिना—“विधिना
हेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनः स्युः” इति । विधिवाक्यानि पुरुष-
प्रवृत्तिसम्पादनार्थं विधेयस्य पदार्थस्य प्रशंसामपेक्षन्ते । स्तुतिनिन्दाव-
बोधकं वाक्यं हि अर्थवादः । अतः विधिः अर्थवादसापेक्षः । एवमर्थ-
वादोऽपि क्रियार्थं विधिसापेक्षः । इत्थं विधार्थवादयोः परस्परसापेक्ष-
तया एकार्थप्रतिपादनपरत्वात् नष्टाश्वद्वरथत्वायेन सम्प्रयोगात् पुरुषार्थ-
पर्ववसायिहम् । तस्मादस्ति एव अर्थवादानां प्रामाण्यम् ।

किञ्च, इतरभागवत् अर्थवादा अपि अनध्यायवर्जनादिनियमपूर्वकं
पठ्यन्ते वेदनेन च स्मर्यन्ते, तस्मात् नास्ति तेषाम् अवेदकम् । अतश्च

নাস্তি তেষাম্ অপ্রামাণ্যম্ । ন হি বেদস্য একেনাপি বর্ণেন অপ্রমাণেন ভবিতব্যম্ , কিং পুনরিয়তা পদসন্দর্ভেণ অর্থবাদরূপেণ ।

যশ্চ শাস্ত্রদৃষ্টবিরোধাদিকঃ উক্তঃ সোহপি ন সঙ্গতঃ, তাদৃশস্য অর্থস্য অবিধেয়ত্বাৎ অন্তত্র চ তাৎপর্যাৎ । তথাহি সর্বত্র অর্থবাদেষু অয়মেব নিয়মঃ যৎ বিধেয়স্য প্রশস্তত্বম্ অতএব কর্তব্যত্বম্ তথা নিষিদ্ধস্য নিন্দনীয়ত্বম্ । অতএব বর্জণীয়ত্বম্ অর্থবাদবাক্যেন লক্ষণয়া বোধ্যতে । অনেনৈব গ্রায়েণ সর্বত্র অর্থবাদানাং তাৎপর্যাৎ নিরূপণীয়ম্ ।

এবং কুত্রচিৎ গুণবাদত্বেন, কুত্রচিদ্ভা অধিকারগতত্বেন, কুত্রচিদ্ভা ফলস্য অল্পত্বভূয়স্ববোধকত্বেন, কুত্রচিৎ আকালিকেক্ষয়্যা কুত্রচিদ্ভা বিদ্যা-প্রশংসয়া অর্থবাদানাং স্তুতিপরত্বম্ অভ্যুপগমাতে ইতোবৎ সর্ববিধঃ বিরোধশ্চ পরিহ্রিয়তে ।

যশ্চ “নাস্তুরিক্ষে ন দিবি” ইতি অপ্রসক্তপ্রতিষেধঃ উদাহৃতঃ । তথাপি অর্থবাদেন হস্তে হিরণ্যধারণবিধিঃ স্তোতুং শক্যতে, তত্র হস্তস্য প্রশংসার্থং বাগ্‌মনসোনিন্দা তথা নাস্তুরিক্ষে ইতি নিত্যানুবাদ এব । যদপি “ববরঃ প্রাবহণিঃ” ইত্যত্র দূষণমুক্তং তদপি ন সমাকৃ, যতোহত্র কশ্চিদনিত্যঃ চ্যুরুষো মহুয়ো ন বিবক্ষিতঃ, কিন্তু ববরধ্বনিযুক্তঃ প্রকর্ষণ বহনশীলঃ বায়ুর্কবহারদশায়াং নিত্য এব অর্থঃ বিবক্ষিতঃ ।

তস্মাৎ সম্ভাবিতদোষণাৎ পরিত্রতত্বাদ্ অস্তোব অর্থবাদানাং প্রামাণ্যম্ ।

‘3. কো নাম বেদঃ ? বেদাঙ্গাণি কতি ? কানি চ
তানি ? কস্তেষাম্ উপযোগঃ ?

বেদশব্দো হি বিদ্যাতোঃ করণপ্রত্যয়ে কৃতে নিষ্পন্নো ভবতি । বেদান্তে প্রাপ্যন্তে ধর্মাদিপুরুষার্থচতুষ্টয়োপায়া যেন স বেদ ইতি । অতএব চ ইষ্টপ্রাপ্ত্যানিষ্টপরিহারয়োরলৌকিকমুপায়াং যো গ্রন্থো বেদয়তি স বেদঃ ইতি সাধারণার্থেঃ কৃষ্ণযজুর্ভাষ্মিক্রায়াম্ ঐতরেয়ভাষ্মিকায়াম্

चोक्तम् । तद्वृत्तपोषलकत्वेन —

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तृपायो न वृथाते ।

एतं विदन्ति वेदेन तन्माद्धेदस्य वेदता ॥—इति प्रमाण-
मपि प्रदर्शितम् । एवं च प्रत्याक्षादिभिः प्रमास्तारैर्योर्थाह्नवगतः,
तानृशम् अर्थः स्वर्गादिरूपश्रेयःसाधनीभूतः यः शब्दराशिर्वावेदयति स
एव वेदशब्दार्थ इति निश्चेतवायं भवति । अनेन चैवाशयेन “मन्त्र-
ब्राह्मणात्प्रकः शब्दराशिर्वेदः, अलौकिकमुपायः यो ग्रन्थो वेदयति स
वेदः” इत्यादिना शब्दसमुदायस्यैव वेदपदाभिधेयतामभ्युपगच्छन्ति प्राचीन-
ग्रन्थकृतः ।

एतदुपनिषद्गीतस्य वेदस्य अर्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि
प्रवृत्तानि । अतएव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुक्तकोपनिषदि आथर्वणिका
आमनन्ति—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो एदन्ति,
परा वैवापरा च । तत्रापरा ऋग्येदो, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा, कल्ला, व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषामिति । अथ परा,
यथा तदङ्गमधिगमाते” इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां
कर्मकाण्डानाम् अपरविद्यात्वम् । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां
परविद्यात्वम् । एतद् अपरविद्यामध्ये वर्णस्वराद्यार्त्तारणशकारो यत्र
उपदिशते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे साममन्त्रि—
“वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः” इति ।

वर्णोच्चारणादिः । शब्दुमते त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः । उदात्तः
चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरान्नयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति मात्रा ।
बलं स्तान्प्रयत्नो । तत्र “अष्टौ स्थानानि वर्णानाम्” इत्यादिना स्थानम्
उक्तम् । अचोहस्पृष्टा यणस्त्रीषद्” इत्यादिना प्रयत्नः उक्तः । सामशब्देन
साम्यमुक्तम् । अतिक्रतातिविलम्बितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुण-
युक्तत्वेन उच्चारणं साम्यम् । सन्तानो हि संगीता । मन्त्रे स्वरणां
वर्णानां प्रयोजनमेवमुक्तम्—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तेन न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्जो यजमानं हिनन्ति यथेन्द्रशक्रः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ।

তস্মাৎ স্বববর্ণাণ্যপবাধপবিহারায় শিক্ষাগ্রন্থোইপেক্ষিতঃ ।

কল্পস্ত আখলায়নবৌধায়নাপস্তম্বাদিসূত্রম্ , কল্যাতে সমর্থ্যতে যাগ-
প্রয়োগোহত্র ইতি ব্যুৎপত্তেঃ । কল্পসূত্রং মন্ত্রবিনিয়োগেন ক্রেত্বনুষ্ঠান-
মুপদিশ্য উপকরোতি । তস্মাৎ শিক্ষেব কল্লোহপি অপেক্ষিতঃ ।

ব্যাকরণমপি প্রকৃতিপ্রত্যয়াত্মাদেশেন পদস্বকপতদর্থনিশ্চয়ায়
উপযুক্ত্যতে । তথা চ ঐন্দ্রবায়বগ্রহব্রাহ্মণে সমান্নাযতে—“বাগ্‌বৈ
পবাচ্যব্যাকৃতাবদন্তে দেবা ইন্দ্রম্ অনুক্রবন্‌ ইমাং নো বাচম্‌ ব্যাকুর্‌বিত্তি”
ইতি । ইয়ং বাক্‌ ইদানীমপি পাণিন্যাদিমর্চষিভিঃ ব্যাকৃত্যঃ সর্বৈঃ
পঠ্যতে । তস্ম এতস্ম ব্যাকবণস্ম প্রয়োজনবিশেষো নবকচিনা বাণিকে
দর্শিতঃ—“রক্ষোহাগমলঘ্‌সুন্দেহাঃ প্রয়োজনম্‌” ইতি । এতানি রক্ষাদি-
প্রয়োজনানি প্রয়োজনাস্তুরাণি চ মহাভাষ্যে পতঞ্জলিনা স্পষ্টীকৃতানি ।
রক্ষার্থং বেদানামধ্যেয়ং ব্যাকবণমিতি ।

অথ নিকন্তপ্রয়োজনমুচ্যতে—

অর্থাববোধে নিবপেক্ষতয়া পদজ্ঞাতং যত্রোক্তং তন্নিবক্কম্‌ । গো গ্মা
ইত্যাবভ্য দেবপত্ন্য ইত্যন্তো যঃ পদানাং সমান্নাযঃ সমান্নতঃ তস্মিন্
গ্রন্থে পদার্থাববোধায় পরাপেক্ষা ন বিদ্যতে । এতন্নিবক্কং ত্রিকাণ্ডম্—
আত্মং নৈঘণ্টিকং কাণ্ডং দ্বিতীয়ং নৈগমং তথা । তৃতীয়ং দৈবতক্ষেতি
সমান্নায়স্তিধা স্থিতঃ । ইতি পঞ্চাধ্যায়কপকাণ্ডত্রয়াত্মকে এতাস্মিন্‌ গ্রন্থে
পবনিরপেক্ষতয়া পদার্থস্ম উক্তত্বাৎ তস্ম গ্রন্থস্ম নিবক্কত্বম্‌ । একৈকস্ম
পদস্ম সম্ভাবিতাঃ অবয়বার্থাঃ তত্র নিঃশেষেণ উচ্যন্তে ইতি ব্যুৎপত্তেঃ ।
কেষাঞ্চিং নির্বচনানাং ব্যাকবণবলেন সিদ্ধাবপি ন সর্ব্বেষাং সিদ্ধিরস্তি ।
অতএব গ্রন্থকার আহ—“তদিদং বিদ্যাস্থানং ব্যাকরণস্ম কার্‌স্মাং স্বার্থ-
সাধকঞ্চ” ইতি । তস্মাৎ বেদার্থাববোধায় উপযুক্তং নিবক্কম্‌ ।

তথা ছন্দোগ্রন্থোহপি উপযুক্ত্যতে, ছন্দোবিশেষাণাং তত্র তত্র
বিহিতত্বাৎ । গায়ত্র্যাঞ্চিগল্পষ্টুব্‌বৃহতীপঙ্‌ক্তিত্রিষ্টুব্‌জগতী ইত্যেতানি সপ্ত
ছন্দাংসি । এতানি মন্ত্রে মন্ত্রে বিদ্যাদিতি জ্ঞেয়তে । তস্মাদ্‌ তদ্‌বেদনায়
ছন্দোগ্রন্থ উপযুক্ত্যতে ।

তথা জ্যোতিষস্ম প্রয়োজনং তস্মিন্‌ইব গ্রন্থে বিহিতম্—“যজ্ঞ-

✓ 5. বেদাধ্যয়নস্য দৃষ্টার্থত্বমদৃষ্টার্থত্বং বিচারয় ।

বেদানাং সৰ্বেষামন্যতমশ্চ বা স্বপ্রজ্ঞানুসারেণ অধ্যয়নমুপনীতেন কর্তব্যম্ । তথাবোক্তং যাজ্ঞবল্ক্যেন—“বেদানধীতা বেদো বা বেদং বাপি যথাক্রমম্” ইতি । তত্রৈকবেদাধ্যয়নপক্ষে স্বাধ্যায়োহধোতবা ইতি নিয়মো বিহিতঃ । পিতৃপিতামহাদিপরম্পরাপ্রাপ্ত এব বেদোক্ত-
.পাতব্য ইতি গভিঃপ্রত্য “স্বাধ্যায়োহধোতবা” ইত্যত্র স্বশক্
আম্নাতঃ । তচ্চ অধ্যয়নং ন কাম্যং কিন্তু নিত্যম্ । অতএব
পুরুষার্থানুশাসনে বেদস্বাধ্যয়নং নিত্যমনধ্যয়নে পাতব্যং” ইতি ।

নহু পূৰ্ব্বাৰ্জনায়মেন যদেদাধ্যয়নং বিহিতং তস্য কিং নাম
প্রয়োজনম্ ? যমনিৰ্ণয় প্রবৃত্তে তৎ প্রয়োজনম্ । বেদাধ্যয়নশ্চ
প্রয়োজনং .চল্লোক্তম্ .এদা .কাপি অধ্যয়নে প্রয়ত্ত্বান্ ভবতি ।
অধ্যয়নাৎ যদেব ফলমার্জ্যতি মানবস্তৎ দৃষ্টমূতাদৃষ্টমিতি জিজ্ঞাসা-
য়ামেবাত্র অদৃষ্টমেবেতি বদতি পূৰ্বপক্ষী ।

দৃষ্টফলসাপনে .ভাজনাদৌ বিদ্যাদর্শনাৎ বিহিতমপি অধ্যয়নম্
অদৃষ্টার্থমবগম্যমিতি পূৰ্ব্বপক্ষিণামাশয়ঃ । তত্র পূৰ্ব্বপক্ষিণা বিশ্বজিন্মায়ঃ
রাত্রিসত্রন্যায়শ্চেতি ন্যায়দ্বয়মুপগম্যম্ । প্রথমোক্তন্যায়শ্চ অয়মর্থঃ—
‘বিশ্বজিতা যজ্ঞে’ ইত্যাম্নায়তে । ফলন্তু তস্য কৰ্ম্মণোইপি ন
কিমপুত্রম্ । পরন্তু কিমপি ফলং তত্র কল্পনীয়ং ভবতি । যদ্যপ্যত্র
ফলশ্রুতিঃ ন বিদ্যতে তথাপি স্বৰ্গ এবাশ্চ ফলত্বেন কল্পনীয়ম্,
স্বৰ্গশ্চ ছঃখমিশ্রিতত্বাভাবাৎ, নিবন্তরশ্চুতাতিশয়াচ্চ সৰ্ব্বপুরুষাণাম্
ইষ্টহাচ্চ । এবং শ্রয়মাণফলকে কৰ্ম্মণি যৎ স্বৰ্গসুখং কল্প্যতে তৎ
বিশ্বজিন্মায়শ্চ বিষয়ঃ প্রকৃতে ফলশ্চ অশ্রুতো অপি বেদাধ্যয়নশ্চ
বস্তুতঃ অনেন ন্যায়েন স্বৰ্গসুখমেব অপূৰ্ব্বফলমিতি বোধ্যম্ ।

অথবা রাত্রিসত্রন্যায়েনাপি তস্য স্বৰ্গরূপমদৃষ্টং ফলং গম্যতে ।
রাত্রিসত্রবিধেঃ ফলং ন শ্রুতম্, পরং তস্য স্তাবকেহত্ববাদে ফলং
শ্রুয়তে । “প্রতিতিষ্ঠন্তি হবা এতে, য এতা রাত্রিরূপধাস্ত” ইতি

চ। এতদার্থবাদিকং ফলং প্রত্যাসন্নত্বাৎ রাত্রিসত্রবিধে: ফলত্বেন কল্পনীয়ম্ ইত্যুক্তং মীমাংসায়াম্। অতএব বিধিবাক্যস্ত উপরিষ্টাদ বিদ্যমানাদর্থবাদাৎ কিঞ্চিৎ ফলং শ্রীতে চেত্তর্হি তদেব কর্মণঃ ফলমিতি ন্যায়স্মার্থঃ। প্রকৃতে চ “স্বাধায়োহধ্যোতবা” ইতি বিধিবাক্যম্। অনন্তবম্ “ষদৃচোহদীতে পয়স: কুলশাস্ত্র পিতৃন্ স্বধা অভিবহন্তি” ইত্যাদয়: অর্থবাদা: উক্তা:। অর্থবাদাশ্চ যতকুলা-প্রবাহাদিকপং ফলমিতি শ্রীতে। আচার্ষশ্চ আচার্ষহসিদ্ধি: এবাধায়-নশ্চ প্রয়োজনমিতি কেচিৎ।

সিদ্ধান্তস্ত এবমুচাতে—

নহি বেদাধায়নশ্চ অদৃষ্টং ফলং কিঞ্চ দৃষ্টমেব, তচ্চার্থাববোধারূপম্। তথাহি সাক্ষো বেদোহধ্যোতবা ইতি নিয়মাৎ ষড়ঙ্গসহিতশ্চ বেদশ্চা-ধায়নাৎ বেদার্থবিষয়কং জ্ঞানমুৎপত্ততে। তচ্চ জ্ঞানং সাধারণা-সাধারণতয়া বা ভবতি। প্রথমে কলে তাবৎ প্রাথমিকো বোধ এব উদেতি। তদনন্তরন্ত গ্রন্থাদিপর্যালোচনয়া তশ্চৈব জ্ঞানশ্চ পরিপোষো ভবতি ইত্যেবম্ অর্থপরিজ্ঞানমেব বেদাধায়নশ্চ প্রয়োজনম্, ন তু স্বর্গাঙ্কিকর্মিতি সিদ্ধান্তঃ।

যত্র কৈশিৎ আচার্ষহসিদ্ধিরেব প্রয়োজনমিত্যুক্তং তদপাসক্তম্। ক্রিয়াফলয়োস্তত্র সামানাধিকরণ্যভাবাৎ। সাধারণাচার্ষশ্চ অক্ষর-গ্রহণমেনাত্র ফলং ন তু অর্থগ্রহণমিত্যুক্তং। অক্ষরগ্রহণং নাম স্বর-সহিতেন বেদশ্চ উচ্চারণম্। তথাহি বেদে তাবৎ স্বরশ্চৈব প্রাধান্যং বর্ততে। স্বরভেদেন তত্র অর্থশ্চাপি ভেদো জায়তে। অতএব মন্ত্রশ্চ স্বরসহিতোচ্চারণমেব বেদে প্রধানতয়া জ্ঞাতব্যম্। এতদভিপ্রোক্ত্য গুরুমুখোচ্চারণম্ অধায়নমিত্যুক্তম্।

✓ 6. মন্ত্রাণাং বিবক্ষিতার্থত্ববিবক্ষিতার্থত্বং বেতি বিচার্যতাম্।

চতুর্ধেব বেদেষু ভাগদ্বয়ং বর্ততে—সংহিতাভাগঃ ব্রাহ্মণভাগশ্চ। তত্রাত্তে মন্ত্রাণাং প্রতীপাদনমন্তি, অস্ত্যে চ বিধীনাম্ অর্থবাদানাঞ্চ

पर्यालोचना कृता । अतएवोक्तं—मन्त्रब्राह्मणाञ्चको हि वेद इति । तत्र संहितागतमन्त्राणां कर्माहूर्तानकाले एवोच्चारणं भवति । तेषामुच्चारणसहकृतानि कर्माणि कर्तव्यान्वेन निर्दिष्टानि याञ्छिकैः ।

मन्त्राणामुच्चारणे फलद्वयं भवितुमर्हति । दृष्टं दृष्टं दृष्टं । यत्र मन्त्राणामर्थे विवक्षा तत्रोच्चारणं दृष्टं फलं जनयति । यत्र चोच्चारणमेव फलं न तु अर्थे विवक्षा तत्रादृष्टं फलम् । अथ यज्ञप्रयोजनभूतानां मन्त्राणामर्थे विवक्षा न वेति सन्देहे पूर्वपक्षिणोऽयमाशयः—

मन्त्राणामुच्चारणमेव अदृष्टविशेषमुत्पादयति । एतेन अदृष्टविशेषेणैव कर्म फलयोग्यं भवति । किञ्च मन्त्रश्च पदलभ्योऽर्थः यज्ञादिकर्मणो न किमपि प्रयोजनं साधयति । यतो हि मन्त्रश्च—अर्थो मन्त्रेतरब्राह्मणेऽपि विज्ञापितो भवति । तथाहि ‘उरु प्रथम’ इति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथमम् अभिधीयते । ‘पुरोडाशं प्रथयति’ इति ब्राह्मणेनापि तदेव अभिधीयते । अत्र ब्राह्मणश्चानर्थक्यामिति चेन्न । विधिप्रधानो हि ब्राह्मणभागः । स च विधिः साक्षात्सम्बन्धेन धर्म्ये प्रमाणम् । अतएव विनियोगनोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तम्, मन्त्रश्च अविबक्षितार्थकः ।

द्वितीयतः, ‘अग्निमूर्द्धा दिवः ककुद्’ इत्येवमेव वाक्यं पठितवामिति मन्त्रे नियमो वर्तते । अर्थप्रत्यायनं तु मूर्द्धाग्निरित्येव ध्यात्क्रमपार्थेऽपि यद्यपि भवत्येव तथापि क्रमभङ्गोऽयं न सहनीयः । उन्मात् नियतपार्थक्रमसाफल्योच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनम् । अतएव मन्त्राणामविबक्षितार्थकः दुर्वारम् ।

तृतीयतः, ‘अग्नीदग्नीं विहर’ इति प्रथममन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्च अग्निविहरणादिकं अग्नीध्रेण ऋद्धिजा अध्यायनकाले एव स्वकर्तव्यान्वेन वक्तव्यम् । अत्र च वक्तव्यार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकमेव । एवं वक्तव्यान्वां मन्त्राणामनर्थक्यामिति ।

चतुर्थतः, ‘चत्वारिंशद्वा’ इत्यादिकेषां मन्त्राणामर्थविवक्षा नास्ति । यतो न खलु चतुःशतद्व्यापेत् किञ्चिन् यज्ञसाधनं विद्यते यन्मन्त्रपार्थेनाह्वयर्थेत् ।

पञ्चमतः, ‘ऋषेदभाष्ये’ ‘शृणोत आवाण’ इत्यादौ सन्धानादि-

কপার্থস্য অচেতনদ্রব্যে সম্বন্ধাৎ বিবক্ষিতার্থগ্ৰাহ্যভাৱঃ ।

ষষ্ঠতঃ, 'অদিতি দৌঃ অদিতবস্তবিক্ষমিত্যাদৌ' পরম্পববিকল্পঃ অর্থঃ প্রতীয়তে । অতএব অর্থনিপ্রতিষেধাৎ মন্ত্রাণামর্থং বিবক্ষা নাস্তীতি ।

সপ্তমতঃ, পুর্ণিকা নাম কাচিং যোষিং যস্মিন্লেব সময়ে অবঘাতং কবোতি তদৈব স্বাধ্যায়গ্রহণকালে মাণবকেন পঠ্যমানোহবঘাতমন্ত্রঃ যথা স্বার্থং ন প্রকাশয়তি, তথৈব কর্মকাপেহপি উচ্চাবিতানাং মন্ত্রাণামর্থবিবক্ষা নাস্তীতি সিদ্ধম্ ।

ততঃ 'অমাক্ স তা' ইতি, 'সৃণোব জর্ভবী তুর্ফবী তু' ইত্যাদি-
কেষাঞ্চন মন্ত্রাণামর্থাঃ অবিচ্ছেদ্যাঃ । এতেন কথং তেষামর্থবিবক্ষা
ভবিতুমর্হতি ?

পুনশ্চ বহুবো মন্ত্রা জনমবগণশীলানিত্যদ্রব্যেন সংযোগবস্তুঃ দৃশ্যন্তে ।
কেষুচিন্মন্ত্রেষু কৌকটৌ নাম জনপদঃ, নৈচাশাখং নাম নগরম্, প্রমগন্দো
নাম বাজা ইত্যেতে অর্থা অনিত্যা আত্মাতাঃ । তথা চ সতি
প্রমগন্দাদেঃ পরমেব এতেষাং মন্ত্রাণামুৎপত্তেঃ অনিত্যতাপ্রসঙ্গঃ
আগচ্ছতি । তস্মাৎ বেদস্যাপি অনিত্যত্বমাপত্তি । অতএব এতৈ
স্তদর্থশাস্ত্রাদিহিঃ হেতুভিঃ মন্ত্রাণামর্থপ্রতায়নার্থং নাস্তি কিন্তু উচ্চাবগাদ-
দৃষ্টাণা এব ইতিপূর্বপক্ষঃ ।

অথ সিদ্ধান্তী বদতি—

'অবশিষ্টস্ত বাক্যার্থঃ' ইতি । অত্র তুশব্দঃ পূর্বপক্ষব্যাপ্তিসূচকঃ ।
ক্রিয়াকাবকসম্বন্ধেন প্রতীয়মানো বাক্যার্থো লোকবেদযোবিশিষ্টঃ । তথা
সতি যথা লোকে অর্থপ্রতায়নার্থেব বাক্যমুচ্চার্যতে তথা বৈদিকে যাগ-
প্রয়োগেইপি দ্রষ্টব্যম্ । মন্ত্রাণাং প্রকাশিতস্তর্থঃ অনুষ্ঠাতুং শক্যতে, নতু
অপ্রকাশিতঃ । তস্মাৎ মন্ত্রোচ্চাবগস্য অর্থপ্রকাশনং দৃষ্টমেব
প্রয়োজনম্ ।

পূর্বপক্ষিণা 'তদর্থশাস্ত্রাদি' তি হেতুনা ব্রাহ্মণবাক্যে পুনরুল্লেখ-
নাদ্ধেতোঃ মন্ত্রার্থস্য অবিবক্ষিতার্থমিতি যজ্ঞকৃতং তন্ন সম্যক্ । অত্র

মন্ত্রার্থস্য ব্রাহ্মণে পুনরুল্লেখনং হি কচিৎ গুণবিধানকপপ্রয়োজনেন, কচিচ্চ ইতবব্যাবৃষ্টিরূপপ্রয়োজনেন, কচিদা আশঙ্কিবিকলতানিবারণার্থক্বেন সহ সম্বন্ধস্থাপকত্বেনোপযুজাতে । তথাহি 'তাং চতুর্ভিবভ্রিমাদত্রে' ইতি মন্ত্রস্য প্রতীতশ্চৈবার্গস্য ব্রাহ্মণে যৎ পুনঃ শ্রবণং তদেতচ্চতুঃসংখ্যালক্ষণ-গুণবিধানার্থক্বেন উপযুজাতে । এতস্য বিধানস্তাভাবে চতুর্গাং মন্ত্রাণাম্ মধো যেন কেনাপ্যেকেন অশ্রিরাদীয়েত ।

'এবমিমংগ্ভূনু বশনামৃতস্য ইত্যখ্যাতিধানীমাদত্রে' ইত্যাদিস্থলে গর্দভাভিধানাং নাদত্রেতি পরিসংপার্পাৎন ব্রাহ্মণবাক্যস্য প্রয়োজনমেব । এবম্ 'উরু প্রথম' ইত্যত্র "যচ্ছপতিমেব তৎ প্রথযতি" ইতি অর্থবাদেন সম্বন্ধস্য ব্রাহ্মণে বিধিঃ পঠাতে ।

'আগ্নমূর্দ্ধা দিবঃ ককুদ' ইত্যত্র বাক্যানিযমাৎ অদুর্গাথা মন্ত্রা ইতি যদুক্তং তৎপ্রতি উক্তবমিদম্ নিযমস্বীকারমাত্রেন অর্থবোধকতায়ান বাধঃ । অর্থপ্রতীতির্নিয়মেন উচ্চাবিতৈর্বাকৈরেব ভবতি । অতএব নিয়মস্য ফলমদৃষ্টং ভবিতুমহাত নতু উচ্চারণস্য । তস্মাৎ মন্ত্রাণামর্থং বিবক্ষা অস্তি ।

কিঞ্চ, অগ্নিদগ্নীন্ বিহর' ইত্যাদিস্থলে বৃদ্ধশাস্ত্রস্তাপি পুনরুচ্চারণং প্রমাদবিস্মরণাদীনাং পবিত্রাবাঘ ভবতোব ।

'চত্বারি শৃঙ্গা' ইত্যাদৌ অবিদ্যমানবচনাদিতি হেতোঃ যো দোষো দর্শিতঃ তস্যোদমূত্রনম্ অসতোহথস্য অভিধায়কে বাক্যে গোণস্তার্থস্য উক্তির্দ্রষ্টব্য্যা । তদুথা—চত্বারো হোত্রধ্বযৃদ্গাত্‌ব্রাহ্মণোহস্য কর্মণঃ শৃঙ্গাণি, প্রাতঃসবনাদয়স্ত্রয়ঃ পাদাঃ, পত্নীযজ্ঞমর্নো দে শীর্ষে, গায়ত্র্যাদীনি সপ্ত ছন্দাংসি হস্তা ইত্যেবম্ । অতএব গোণার্গনোধকত্বেন মন্ত্রাণামর্থবিবক্ষা বর্হতে ।

এবম্ 'ওষে ত্রায়স্য' 'শৃণোত গাণাণ' ইত্যাদিতেতনসম্বোধনানি স্তুতিপরয়েন যোজনীয়ানি । অত্র অচেতনসম্বোধনার্থা মন্ত্রাস্তত্তদভিমানি-দেবতানামেব প্রকাশকর্তারঃ । অতএব বিরুদ্ধং ন কিঞ্চদস্তি ।

এবম্, 'ত্বমেব পিতা ত্বমেব মাতা' ইত্যাদৌ লৌকিকনিয়মাৎ অদিতিদ্যৌরদিতিরস্তরিক্কেম্' ইত্যাদুর্থ বিরোধস্য পরিহারঃ সম্ভবঃ ।

বেদবিদ্যাগ্রহণকালেইহঁতঃ যদবচনং যদযজ্ঞসংযোগাভাবাত্পপত্ততে ।
ন হি পূর্ণিকায়া অবঘাতো যজ্ঞসংযুতঃ, নাপি মাণবকো যজ্ঞমধু-
তিষ্ঠতি, অতো যজ্ঞাণ্ডপকাবাং ন তত্র অর্থবিবক্ষা ।

অপি 'স্বণ্যেব জর্ভরী তুর্ফরী তু' ইত্যাদীনামপি বাক্যানামর্থো
বিগতে । স চ নিগমনিরুক্তব্যাকরণাদিভোহবগন্তব্যঃ ।

“যত্ৰুং অনিতাসংযোগাদিকং তত্রেদমুক্তবম্ যৎ কাঠককালাপকাদি-
সমাখ্যানং তৎ প্রবচননিমিত্তম্ । বীজাকুরণায়ণে প্রবাহনিত্যাগ্যেন চ
ইমে সর্বেহপি পদার্থা রাজপর্ক্বতনদীপ্রভৃত্যঃ বেদেষু বর্ণ্যমানা নিতাঃ
কল্যাণ্ডে । অতএব সর্বেষাং মন্ত্রাণামর্থবিবক্ষা স্বীকরণীয়া” ইতি ।

লিঙ্গদর্শনমপি মন্ত্রাণামর্থবোধকহে প্রমাণম্ । 'আগ্নেয়্যায়ীধ্রমুপ-
তিষ্ঠেত' ইতি জ্ঞায়তে । অত্র আগ্নেয়ী ইতি পদেন অগ্নিদেবতা যস্য
ঋচঃ সেয়মিতি বোধাতে । তস্মাদযমুপদেশস্তত্রব্যাক্যার্থবিদিতি বোধয়তি ।

মন্ত্রাণাং যদি অর্থে বিবক্ষা ন স্ম্যান্তর্হি বিকৃতিযোগেষু মন্ত্রাণাং য
উহো দৃশ্যতে তন্ন স্ম্যৎ । তস্মাদুহোহপি মন্ত্রার্থবিবক্ষিতহে প্রমাণম্ ।

মন্ত্রব্যাখ্যানরূপো ব্রাহ্মণগতঃ শব্দো বিদিশব্দ ইত্যাচ্যতে । স চৈব-
মান্নায়তে—‘শতুঃ হিমাঃ শতং বর্ধাণি জীব্যাঃ স্ম ইতোব এতদাহ’ ইত্যত্র
‘শতং হিমা’ ইত্যেতদ্ ব্যাখ্যেয়মন্ত্রস্য প্রতীকম্ । অবশিষ্টং তু তস্য
তাৎপর্ষব্যাখ্যানম্ । মন্ত্রস্য অবিবক্ষিতার্থহে তু এতদ্ব্যাখ্যানং ন সম্ভবমেব ।

অতএব এতদ্ জ্ঞাতম্—ন মন্ত্রা অবিবক্ষিতার্থাঃ । কিন্তু বিবক্ষিতা
মন্ত্রাঃ প্রয়োগ-কালে স্বার্থপ্রকাশনায়ৈব উচ্চারয়িতব্যঃ ।

7. অপ্রমাণত্বেন অনুপযুক্ততাং ন হি বেদো ব্যাখ্যা-
ইতি ইতি পূর্বপক্ষে ভাষ্যাকারসিদ্ধান্তং প্রদর্শয় বা বেদস্য
মন্ত্রভাগানাং প্রামাণ্যং প্রদর্শয় ।

মন্ত্রব্রাহ্মণাত্মকস্য বেদস্য লক্ষণসম্বন্ধাৎ বেদাখ্যস্য কস্মচিৎ পদার্থস্য
সম্ভাবেহপি নাস্তি তস্য প্রমাণযোগ্যতা । অতএব অপ্রমাণত্বেন অনুপ-

युक्त्याः नासौ व्याख्यानमर्हति । वेदलक्षणस्य तत्र ह्यसम्पादनात् न हि वेदः प्रमाणम् । समागम्युभवसाधनं प्रमाणम् । अनधिगतार्थगन्तुप्रमाणमिति द्विविधप्रमाणलक्षणेनापि वेदमन्त्राणां प्रामाण्यं सिध्यति ।

‘अमाकं सा त इन्द्रः ऋष्टिः’ इति, शृणोव जर्जरौ तुफरी तू’ इत्यादि-मन्त्रे न कश्चिदप्यर्थोऽवबुधाते । अतएव एतेषु अनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्समाकृत्य तदीयसाधनह्यं दूरापेतम् ।

“अधःस्विदासौद उपरिस्विदासौद” इति मन्त्राणां सन्दिग्धार्थबोधकत्वात् “अधे त्रायसैनम्” इत्यादौ अचेतनेष्वपि अर्थ्यादिषु चेतनवद्ब्यवहारात्, “एक एव रुद्रो न द्वितीयायवतश्च” इति रुद्रस्य अद्वितीयह्यं प्रतिष्ठाय पुनः “सहस्रानि सहस्रशो ये रुद्रा अधिभूम्याम्” इति प्रतिष्ठारविरोधात् मन्त्रेषु समागम्युभवसाधनह्यं नास्ति । विवाहकाले “शुभिके शिर आरोह”, क्रौरकाले च “आप उन्दन्तु” इति पठ्यमानयोवनयोर्मन्त्रयोः नास्ति अनधिगतार्थगन्तुह्यं । क्रौरकाले जलेन शिवसः स्नानं तथा विवाहकाले शुभिकाधारणमितानयोः मन्त्रयोः लोक-प्रसिद्धाप्रकाशनात् अनधिगतार्थगन्तुह्यं नास्ति । तस्मात् मन्त्रभागो न प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ।

अथ सिद्धान्तपक्ष उच्यते—

अनादिकालतः प्रसिद्धस्य महत्ब्राह्मणस्य वेदस्य वाचकत्वात् लोकवत् यागादिप्रयोगे अपि यागीयद्रव्यादेवतागुणस्य प्रकाशकत्वात् मन्त्रभागानां प्रामाण्यम् ।

अमागादिमन्त्राणां व्याख्या यास्कैन निरुक्तग्रन्थे कृता । ये खलु तया व्याख्या न परिचिता दोषस्तु तेषामेव, न तु मन्त्राणामेव । उक्तं ऋषिभिः—“नैव स्वाणोरपवाधः यदेनमन्त्रो न पशति” इति ।

यद्ब्रूयः मन्त्राणामर्थावगमाभावात् अनधिगतार्थगन्तुह्यं नास्तीति तन्न । “अधः स्विदासौद” इत्यादिमन्त्राणां न सन्दिग्धार्थह्यं । जगत्कारणस्य परब्रह्मणः अतिगन्तीरह्यं गुरुशान्त्रसम्प्रदायरहिते ह्यर्वाधह्यं च अनया वचोभङ्गा उपगन्तुम् ।

ওষধ্যাদিমন্ত্রেষু নতি অচেতনাঃ ক্ষুরপাষণাদযঃ সম্বোধ্যন্তে । তেন তেন নাম্না ক্ষুবাত্তভিমানিদেবতা এব সম্বোধ্যন্তে ।

এবমেকশ্যপি কদ্রশ্য স্বমহিন্মা সহস্রমুর্দ্ধিনীকাবাং নাস্তি পরস্পর-
বা ঘাতঃ । জলাদিদ্রবোণ শিবঃ ক্লেদনাদৈলৌকিকপ্রসিদ্ধহেতুপি, তদভিমানি-
দেবতানুগ্রহস্য অপ্রসিদ্ধহাৎ তদ্বিষয়ত্বেন অজ্ঞাতার্থজ্ঞাপকত্বম্ ।

এবম্ অমাগাদিমন্ত্রাণাং নিকঙ্কপর্য়ালোচনেন অর্থাবগমাৎ সন্দ্বন্ধহাদি-
দোষবাহিত্যাদস্তি সম্যক্ অন্ত্ৰভবসাধনত্বম্ । “আপ উন্দবু” ইত্যাদি
মন্ত্রাণাং জলাত্তভিমানিদেবতানুগ্রহস্য অলৌকিকহাদস্তি অলৌকিকার্থ-
বোধকত্বম্ । অতএব উভয়লক্ষণসদ্বাবাদান্ত মন্ত্রভাগানাং প্রামাণ্যম্ ।
তস্মাৎ প্রশ্নাণভূতস্য বেদস্তাস্তি বাখ্যানযোগাতা ইতি দিক্ ।

⑧ বিধিভাগানাং প্রামাণ্যমস্তি ন বেতি বিচার্যতাম্ ।

দ্বিবিধং ব্রাহ্মণম্ - বিধিবর্থাৎদশ্চেতি । বিধিবপি দ্বিবিধঃ । অশ্রবত-
প্রবর্তনম্ অজ্ঞাতজ্ঞাপনশ্চেতি । তত্র বিধিভাগানাং প্রামাণ্যমস্তি ন-
বেতি সন্দেহে পূর্ব্বশক্ষী মন্ত্ৰাত যন্নাস্তি বিধিভাগানাং প্রামাণ্যম্ ,
পরস্পরবিবোধাত্ । তথা চ কর্মকাণ্ডগতানাং “জন্ডিলযবাথা বা জুল্লাদ
গবীধুকযবাথা বা” ইত্যাদিবিধীনাং নাস্তি প্রামাণ্যম্ । প্রবর্ত্যযোগ্য-
দ্রব্যবিধানেন সমাগন্ত্ৰভবসাধনহাভাবাত্ । অযোগ্যত্বঞ্চ বাক্যশেষে
সম্মান্যতম্—“অনালুতিবৈ জন্ডিলাশ্চা গবীধুকাশ্চা” ইতি । অত্র হি
আবণ্যতিলানাম্ আবণাগোবুমানঞ্চ আলুতিদ্রব্যং নিষিদ্ধম্ । অথচ
পূর্ব্বত্র তথৈব আলুতি দ্রব্যং বিহিতম্ । তস্মাদ বাসিতো জন্ডিলাদি-
বিধিঃ অপ্রমাণম্ , পরস্পর বিবোধাত্ । তথৈব “অতিরাত্রে ষোড়শিনঃ
গৃহ্নাতি” ইতি বিধিঃ “নাতিরাত্রে ষোড়শিনঃ গৃহ্নাতি” ইতি নিষেধেন
বাধ্যতে । কিঞ্চ যথোক্তফলাভাবাদপি অপ্রামাণ্যম্ তথাহি জ্যোতিষ্টো
মাদিষু অল্পষ্ঠানান্ত্রবমেব স্বর্গাদিফলং নোপলভাতে । তস্মাৎ কর্মবিধিষু
প্রামাণ্যম্ হুঃসম্পাদম্ । এবম্ অজ্ঞাতজ্ঞাপকেষু ব্রহ্মবিধিষুপি পরস্পর-

2. যেন কর্মাণ্যাপনো মনীষিণো যজ্ঞে কুণ্ঠন্তি

বিদথেষু ধীরাঃ ।

যদপূর্বং যজ্ঞমন্তুঃ প্রজানাং তন্মে মনঃ

শিবসঙ্কল্পমন্তু ॥ 2 ॥

বাজসনেয়িসংহিতায়াং শিবসঙ্কল্পসূক্তস্ত দ্বিতীয়ো মন্বোহয়ম্ । যেন কর্মাণ্যীতি । অস্মিন্ সূক্তে মনো দেবতা, ছন্দাস্ত্রিষ্টুপ্ । বিনিয়োগশ্চ লৈঙ্গিকঃ অথাৎ লিঙ্গং সামর্থ্যাং দৃষ্ট্বা সূক্তমিদং বিনিযুক্ত্যতে । যন্মনঃ সর্বকর্মসু অস্মাকং প্রেরকত্বেন বর্ততে তন্মনঃ শান্তসঙ্কল্পম্ অস্তু ইতি প্রার্থনং ক্রিয়তে অস্মিন্ সূক্তে ।

মনীষিণঃ মেধাবিণঃ যজ্ঞে যেন মনসা সতা কর্মাণি কুণ্ঠন্তি কুবন্তি, কু কবণে স্বাদিঃ, মনঃস্বাস্ত্যং বিনা কর্মাপ্রবৃত্তেঃ । কেষু সংসু ? বিদথেষু জ্ঞানেষু সংসু । বিদ্বন্তে জ্ঞায়ন্তে তানি বিদধানি তেষু যজ্ঞসম্বন্ধিনাং হবিরাদি- পদার্থানাং জ্ঞানেষু সংস্থিতার্থঃ । কীদৃশাঃ মনীষিণঃ ? অপসঃ অপ ইতি কর্মনাম । অপো বিদ্বতে যেষাং তে অপস্বিনঃ কর্মবন্তুঃ । অস্মায়ামেধাস্রজো বিনিরিতি বিন্প্রত্যয়ঃ । সদা কর্মক্ৰিষ্টা ইত্যর্থঃ । তথা ধীরাঃ ধীমন্তুঃ ধীর্বিদ্বতে যেষাং তে ইত্যর্থঃ ।^১ যচ্চ অপূর্বং ন বিদ্বতে পূর্বং যস্য তৎ যদ্বা অপূর্বমনপরম্ যচ্চ যথা পূজ্যম্ । যচ্চাস্ত- মধ্যে প্রজানামাস্তে তন্মে মনঃ শিবসঙ্কল্পমন্তু । শান্তসঙ্কল্পং ভবতু ।

১৭৪) যৎপ্রজ্ঞানমুত চোতা ধ্বতিশ্চ যাজ্যাতিরন্তরমুতং

প্রজাসু ।

যস্যান্ন ঋতে কিঞ্চন কর্ম ক্রিয়তে তন্মে মনঃ

শিবসঙ্কল্পমন্তু ॥ 3 ॥

বাজসনেয়িসংহিতায়াং শিবসঙ্কল্পসূক্তস্ত তৃতীয়ো মন্বোহয়ম্ । যৎপ্র- জ্ঞানমিতি । যন্মনঃ সর্বকর্মসু অস্মাকং প্রেরকত্বেন বর্ততে তন্মনঃ শান্ত- সঙ্কল্পং শুভ্রং সূক্তমন্তু ইতি ঋষিকবেঃ প্রার্থনং ধ্বশ্বতে অত্র ।

যগ্ননঃ প্রজ্ঞানং বিশেষপ্রতিপত্তিজ্ঞানম্ । জ্ঞানেষু চ ত্রৈবিধামস্তু—
 বিজ্ঞানম্, সংজ্ঞানম্, প্রজ্ঞানমিতি । সাধারণলৌকিকপদার্থানাং জ্ঞানং
 বিজ্ঞানম্ । অশ্লীলনপূবকং যৎ জ্ঞানং তৎ সংজ্ঞানম্ । প্রজ্ঞানং হি
 উৎকৃষ্টতমং জ্ঞানম্ । এতস্মিন্ জ্ঞানে জ্ঞাতে সর্বং জ্ঞাতং ভবতি ।
 অস্মাকং মনশ্চ এবং প্রকৃষ্টজ্ঞানস্বকপং তস্মিন্ জ্ঞানে জ্ঞাতে সর্বং
 জ্ঞাতং ভবতি । ন কিমপি দুর্জ্ঞাতং বিদ্যতে । উতাপি চ । তন্মনঃ
 চেতঃ সামান্যপ্রতিপত্তচেতঃ । তথা ধৃতিশ্চ ধৈর্যমিতি লোকে প্রসিদ্ধম্ ।
 কিঞ্চ যগ্ননঃ প্রজ্ঞাসু সর্বপ্রাণিষু বিদ্যমানম্ অম্বর্জ্যোতি অলৌকিকেন
 জ্যোতিঃস্বকপম্ । অমৃতঞ্চ অমৃতমথং চিদানন্দস্বকপঞ্চ । হৃদমেব জ্যোতী-
 রূপং মনঃ সর্বপ্রাণিষু স্থিতং তান্ সর্বকর্মাণি প্রবর্তয়তি । তদুক্তম্—
 যস্মান্ন ঋতে যেন চ বিনা ন বিঞ্চন বর্ম ক্রিয়তে । প্রাণিষু য এব
 যদেব কার্য্যং করোতি সর্বমেব মনসৈব ক্রিয়তে । ক্ষুদ্রং বা ভবতু
 বৃহদ্বা সর্বত্রাপি কার্য্যাসম্পাদনে মনসঃ সম্বন্ধঃ আবশ্যকঃ । তদ্বিনা
 কিমপি কার্য্যং কর্তুং ন শক্যতে । দৃশ্যতে চাপি মনসা সম্বন্ধমেব সং
 ইন্দ্রিয়জাতং স্বকীয়কার্য্যাসম্পাদনে প্রভবতি অগ্ৰথা ন । এবং মনস
 এব সর্ব্বেষু প্রাধাণ্যম্ অস্তু মহত্বঞ্চাপি । তন্মৈ মনঃ শিবসঙ্কল্পমস্ত
 কলাগঞ্চ যত্নমস্ত্ৰী ।

4. যেনদং ভূতং ভুবনং ভবিষ্যৎপরিগৃহীতম্মৃতাং
 সর্বম্ ।

যেন যজ্ঞস্তায়তে সপ্তাহাতা তন্মৈ মনঃ

শিবসঙ্কল্পমস্ত ॥ 4 ॥

বাজসনেয়িসংহিতাগতস্য শিবসঙ্কল্পমুত্রস্য চতুর্থো মন্তোহয়ম্ । অত্র
 ভূমিকা পূর্ববৎ ।

যেন সর্ব্বপ্রাণিগতেন মনসা ইদং সর্ব্বং পরিগৃহীতম্ পরিতঃ সর্ব্বতো
 জ্ঞাতম্ । ইদং কিম্বৃতম্ ? ভূতকালস্বকি বস্ত । ভুবনং ভবতীতি

ভূবনম্ । বর্তমানকালসম্বন্ধি ইত্যর্থঃ । ভবিষ্যৎ ভাবিকালসম্বন্ধি চ ।
ত্রিকালসম্বন্ধিবস্ত্বম্ মনঃ প্রবর্তত ইত্যর্থঃ । শ্রোত্রাদীনি তু প্রত্যক্ষমেব
গৃহ্নন্তীতি তেভ্যো মহদ্বৈলক্ষণ্যং মনসঃ । পুনঃ কীদৃশেন মনসা ইত্যুচ্যতে
সত্যেনেতি । সত্যেন অমৃতেন শাস্ত্রেন মুক্তিপর্যাস্তমিত্যর্থঃ । শ্রোত্রাদীনি
নশ্চান্তি মনস্ত অনশ্রমিত্যর্থঃ । যেন চ মনসা যজ্ঞোইগ্নিষ্টোমাदिः तांते
विश्रयते । কীদৃশো যজ্ঞ ইত্যুচ্যতে সপ্তহোতা সপ্তহোতারো দেবানামাহ-
তারো হোতৃমৈত্রাবরুণাদয়ো যজ্ঞ স সপ্তহোতা । অগ্নিষ্টোমে হি
সপ্তহোতারো ভবন্তি । যদ্বা চতুর্হোত দশহোতা সপ্তহোতা ইত্যাদয়ো
মহুবিশেষানভিदधति । তন্মে মনঃ ইত্যাদিব্যাখ্যানং পূর্ববৎ ।

5. **सुषारथिरश्वानिव यन्ननुग्यान्नेनीयतेहभीशुभि-**
र्वाजिन इव ।

ह्रंप्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः

शिवसकलमस्तु ॥ 6 ॥

বাজসনেমিসংতিভাগতস্ত শিবসকলমস্তু যষ্ঠো মন্বোহয়ম্ । ভূমিকা
পূর্ববৎ ।

যৎ মনো মনুগ্যানন্নানীয়তে নেনীয়তে নয়তি । মনঃপ্রেরিতা এব
প্রাণিনঃ প্রবর্তন্তে । মনুগ্যগ্রহণং প্রাণিগ্রহণোপলক্ষকম্ । তত্র দৃষ্টান্তঃ
সুষারথিঃ অশ্বানিবা শোভনঃ সারথিবস্তা যথা কশয়া অশ্বান্ নেনীয়তে ।
দ্বিতীয়ো দৃষ্টান্তঃ অভীশুভির্বাজিন ইব । যথা সুষারথিরভীশুভিঃ
প্রগ্রহৈঃ বাজিনোহশ্বান্ নেনীয়তে ইত্যনুবঙ্গঃ রশ্মিভিনিযচ্ছতীতি শেষঃ ।
উপমাঙ্ঘয়ং প্রথমায়াং নয়নং দ্বিতীয়ায়াং নিয়মনম্ তথা মনঃ প্রবর্তয়তি
নিযচ্ছতি চ নরানিত্যর্থঃ । যচ্চ মনঃ হ্রংপ্রতিষ্ঠং ছদি প্রতিষ্ঠা স্থিতির্গম্
তৎ হ্রন্তেব মন উপলভ্যতে । যচ্চ মনঃ অজিরং জরারহিতম্ বাল্য-
যৌবনস্ববিরেয়ু মনসস্তদবস্থহাৎ । যচ্চ জবিষ্ঠং অতিজবংদেগবৎ জবিষ্ঠম্
ন বৈ বাতাং কিঞ্চানীয়োহস্তি ন মনসঃ কিঞ্চানীয়োহস্তীতি শ্রুতঃ ।
তন্মে মন ইতিব্যাখ্যানং পূর্ববৎ ।

Atharva-Veda

Varuna-Sukta

- ✓ 1. षष्टिर्धृति चरति षष्ट वधति षो निलायं चरति
यः प्रतक्म ।
द्वौ सन्निषदा यन्नन्नेते राजा तद्वद
वरुणस्तृतीयः ॥ 2 ॥

अथर्ववेदे वरुणसूक्तान्तर्गतो मन्त्रोऽयम् । अभिचारकर्मणि इदं सूक्तं विनियुक्तम् । अभिचारो नाम शत्रुमारणानुकूलो व्यापारः । यदा शत्रुः गर्जति तदवसन्, इदं सूक्तं यदि पठ्यते तर्हि शत्रुः निपीडितो भवति । वरुणदेवताकृत्वा वरुणस्यैव अत्र अधिष्ठातृत्वम् । शत्रुणां निग्रहार्थं वरुणसूक्तं पठनीयम् ।

अत्रमन्त्रे राजाकपस्य वरुणसा प्रशस्तिर्गीता भवति । राजा निया-
मको वरुणः सर्वमेव गुप्तविषयं जानाति । षष्ट वधति कोटिलोम
प्रतारयति ; यः शत्रुः निलायं चरति निलीय निलीय प्रच्छन्नः चरति,
यथा मार्जारश्चरति तद्वत् । अदृशुः सधरति वा ; यः शत्रुः प्रतक्म
प्रकर्षेण कृच्छ्रजीवनं प्राप्य चरति वर्द्धते ; वरुणः एषां शत्रुणाम् अर्द्धि-
कादिव पशति । द्वौ शत्रु सन्निषद्य रहसि मिलित्वा यत्कार्यं मन्त्रयते
गुप्तं भाषते तद्योगुप्तं भाषणं तृतीयो राज्ञोऽश्वरो वरुणः तत्सर्वं
वेद जानातीत्यर्थः । यः शत्रुस्तिर्धृति स्थावररूपेण अवस्थानं करोति
तस्यापि सद्धानं वरुणो वेत्ति । षट्कर्णे भवत्यायं वरुणः । अतएव
अकार्यचिन्तावसरे एव तान् निग्रहीतुं वरुणः शक्नोतीत्यर्थः ।

২. উতন্নং ভূমিবরুণস্য রাজ্ঞ উতাসৌ দৌবহতী
 দূরেহস্তা ।
 উতো সমুদ্রৌ বরুণস্য কুক্ষী উতাস্মিন্নন্ন উদকে
 নিলীনঃ ॥ 3 ॥

‘যস্মিষ্ঠতি চবতি যশ্চ’ ইতি মন্ত্রে বরুণস্য জগন্মেষু পদার্থেষু সঞ্চরণং প্রতিপাদিতম্ । অধুনা গিরিনদীপ্রভৃতিষু স্থাবরাঙ্কেষু পদার্থেষু অস্মা সঞ্চরণং প্রতিপাঠাতে । পালককপহ্নাং বরুণসম্বন্ধিনী ইয়ং ভূমিঃ । ভূমাং যথা তস্মা সম্বন্ধে বর্ততে তথা দিবি অপি ।

‘উত’ অপি, ‘ইয়- ভূমি’রপি ‘রাজ্ঞঃ’ ঈশ্বরস্য বরুণস্য বশে বর্ততে । উতাপি চাসৌ ‘বহতী’ মহতী ‘দূবেহস্তা’ দূরে বিখকুষ্টদেশে অস্তে অস্ত্রিমে দেশে চ ভবতীতি দূরেহস্তা । এংরুপা হৌশ্চ বরুণস্য রাজ্ঞঃ বশে বর্ততে । দূবেহস্তা ইতি ছাবাপৃথিব্যোর্নামসু পঠিতম্ । উতো’ অপি চ ‘সমুদ্রৌ’ পূর্ব-পশ্চিমৌ বরুণস্য রাজ্ঞঃ ‘কুক্ষী’ দ্বে উদরে । তস্মিন্নল্লৈহপি উদকে তটাকে নিলীনোহস্তর্হিতো ভবতি । সর্বব্যাপ-
 কোহয়ম্ । অতএব সর্বত্র স্থাবরেষু পদার্থেষু সঞ্চরণশীলহ্নাং শক্রণাং সর্বাণি কার্য্যাণি অসৌ বরণো জানাতি ।

৩. সর্বং তদ্রাজা বরুণো বিচাষ্টে ষদন্তুরা রোদসী
 ষৎ পরস্তাৎ ।
 সংখ্যাতা অস্যা নিম্নিষো জনানামক্ষানিব শ্বয়ী
 নিম্নিনোতি তারি ॥ 5 ॥

সর্বত্রাপি স্থাবরাঙ্কেষু জগন্মাঙ্কেষু চ বস্তুষু সঞ্চরন্ স শক্রণাং গতিং জানাতি । সর্বব্যাপকত্বেন বর্তমানস্তাস্মা সর্বপ্রাণিষু অধিষ্ঠাতৃত্বং বর্ততে । তদেব প্রতিপাদ্যতেহনেন মন্ত্ৰেণ—সর্বং তদ্রাজেত্যাদিনা ।

'নোদসী অন্তরা' ছাড়াপৃথিব্যোর্মধ্যে যৎ প্রাণিজাতং বর্ততে, তথা 'পুরস্তাং' স্বস্যা পুরোভাগে যৎ প্রাণিজাতমস্তি তৎ সর্বং বরুণো রাজা 'বিচক্টে' বিশেষেণ পশ্চতি । কথনার্থকোহপি চক্ষিঙ্-ধাতুঃ দর্শনার্থ-কোহত্র । তস্মাৎ তেষাং 'জনানাং' প্রাণিনাং 'নিমিষো' নিমেষণব্যাপারস্ত । অস্যা 'সংখ্যাতা' পরিমাণয়িতা বরুণস্তানি পাপিনাং শিক্ষাকর্মাণি তন্তৎ পাপানুসারেণ 'নিমিনোতি' নিক্ষিপতি । কিম্প্রকারেণ ? অক্ষা-নিবেতি । 'শ্বল্পী' শ্বল্পী স্বমাত্মানং স্বকীয়ং ধনং য হস্তীতি শ্বল্পী । শ্বল্পী কিতব ইতি যাস্কঃ । যথা কিতবঃ অক্ষান্ আত্মজয়ার্থং নিক্ষিপতি তদ্বদিতার্থঃ । 'শ্বল্পী' ইত্যত্র বর্ণব্যত্যয়েন সকারস্য শকারঃ । কিতবৎ বরুণোচ'প সর্বেষাং প্রাণিনাং কর্মজাতং বিপশ্চান্ তেষাং শিক্ষার্থং পাপপুণ্যানুসারেণ যথাযথং কর্মাণি তেষামুণবি নিক্ষিপতি । এবং সর্বাধিষ্ঠাতৃহং তস্য ।

4. যে তে পাশা বরুণ সপ্তসপ্ত ত্রেধা তিষ্ঠন্তি বিধিতা
রুশস্তঃ ।

হিন্দু সর্বে অনৃতং বদন্তঃ যঃ সত্যবাদ্যতি তং
সৃজন্তু ॥ 6.

—শক্রণাং কুতে অপকারকারিত্বং মিত্রাণাং কুতেচ উপকারকারিত্বং বরুণস্য কার্যম্ । স সর্বাণ্ ন হস্তি ইতি অস্য মন্ত্রসাম্বয়ঃ ।

হে বরুণ ! যে স্বদীয়াঃ পাশাঃ 'সপ্তসপ্ত' উত্তমমধ্যমাদমভেদেন প্রত্যেকং সপ্তসংখ্যাকাল্পেধা ত্রিপ্রকারং 'বিধিতা'স্তত্র তৎ পাপিনাং নিগ্রহায় জালবৎ বদ্ধাঃ । 'রুশস্তঃ' তন্তৎপাপানুসারেণ পাপিষ্ঠান্ হিংসন্তঃ তিষ্ঠন্তি সর্বে তে পাশা অনৃতং বদন্তঃ পাপকৃতমশ্বদীয়াং শক্রং হিন্দু হিন্দুস্ত । যস্ত সত্যবাদী সত্যবদনশীলঃ পুণ্যকৃৎ তম্ অতি সৃজন্তু বিমুক্তু । বরুণস্ত পাশাঃ অনৃতবাদিনং নাশয়তি, সত্যবাদিনস্ত পোষয়তি । তে চ পাশাঃ ত্রিধাঃ বদ্ধাঃ । তে হি জালরূপেণ শক্রণামবহনায় সস্তি ।

5. শতেন পাঠশরভিধেহি বরুণেনং মা তে

(মোচ্যাবৃতবাঙ নূচক্ষঃ ।

আস্তাং জাল্ম উদরং শ্রংশয়িত্বা কোশ ইবাক্তঃ

পরিকৃত্যমানঃ ॥ 7 ॥

শক্রপীড়নাদৌ নিযুক্তোহপি ধর্মদর্শনাদৌ চ স বরুণঃ প্রবৃত্ত ইতি
সূচনায় মন্ত্রশাস্ত্র প্রয়োগঃ ।

হে বরুণ, শতেন শতসংখ্যকৈ স্তদীয়েঃ পাঠৈঃ এনম্ অনুতবাদিনঃ
শক্রমভিধেহি বধান, বন্ধা নিগৃহাণেত্যর্থঃ । হে নূচক্ষঃ, নূণাং মনুষ্যাণাং
সাধবসাধুচরিত্রাণাং বিবেকেন দৃষ্টঃ ঈদৃশঃ হে বরুণ, অনুতবাক্ অনুতং
ক্রবন্ পুরুষেষু হন্তো মা মোচি বিমুক্তো বিমৃষ্টো মা ভুং । কিন্তু জাল্মঃ
অসমীক্ষাকারী স্বকীয়ম্ উদরং শ্রংশয়িত্বা শ্রংশয়িত্বা জলোদররোগেণ
শ্রস্তাং কৃত্বা অবন্ধো বন্ধরহিতঃ কোশ ইব পরিকৃত্যমান আস্তাম্ ।
তৎপাশবদ্ধ এব বর্ত্ততাম্ । অর্থাৎ তব খড়া উন্মুক্তকোশাদ্ বহির্নিগতঃ
সন্ সর্বদা জাগরুকো বর্ত্ততাম্ । বরুণো হি জলোদররোগস্ত অধিষ্ঠাতা
ইতি মন্ত্রেণানেন পরিজ্ঞাতম্ ।

Kala-Sukta.

1. কালো আশ্বা বহতি সপ্তরশ্মিঃ সহস্রাক্ষা

অজরো ভূরিরেতাঃ ।

তম্মা রোহস্তি কবায়ো বিগশ্চিতস্তস্য চক্রা

ভুবনানি বিশ্বা ॥ 1 ॥

অনেন সূক্তেন সর্বজগৎকারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাত্মা সূর্যতে ।
তত্র প্রথময়া কালোৎখান্না রূপ্যতে ।

প্রথমতঃ, সপ্তরশ্মিঃ সপ্তসংখ্যাকা রশ্ময়ো বহবো যস্ত সঃ, সহস্রাক্ষঃ
সহস্রলোচনঃ অজরো জরারহিতো নিত্যযুবা ভূরিরেতাঃ—রেতঃ শুক্ররূপঃ

সপ্তমো ধাতুঃ প্রভূতবীৰ্যঃ কালঃ কলয়িতাখো বহতি স্বারোহকান্
অভিমতং দেশং প্রাপয়তি । তমখং বিপশ্চিতঃ অশ্বাবরোহণারোহণাদিষু
কুশলা অশ্বশাস্ত্রনিপুণাঃ কবয়ো ধীমন্ত আবোহস্তি । অশ্ব অশ্বশ্ব চক্রা
চক্রাণি গন্তব্যানি স্থানানি বিশ্বা বিশ্বানি ভুবনানি, ইতি অশ্বপক্ষেহর্থঃ ।

দ্বিতীয়তঃ, অশ্বোহশ্বুতে ব্যাপ্নোতি ভূতভবিষ্যৎ বর্তমানকালবর্ত্তানি
বভূনীয়শ্বঃ কালঃ কলয়িতা সর্বশ্ব জগতোহনবচ্ছিন্নকালরূপঃ পরমেশ্বরঃ ।

সপ্তরশ্মিঃ সপ্তর্তুঃ, সহস্রাক্ষঃ সহস্রসংখ্যাকাহোরাত্রযুক্তঃ অজরো
জরারহিতঃ সর্বদৈকরূপঃ, ভূরিরেতাঃ সর্বজনসমর্থশক্তিসম্পন্নঃ এবংরূপঃ
কালো বহতি প্রাণিজাতং স্বস্বকর্মস্ব প্রাপয়তি, তং কালং কবয়ঃ
ক্রান্তদর্শিনঃ বিপশ্চিতঃ বিদ্বাংসঃ আরোহস্তি, স্বাধীনং কুবাস্তি । তশ্ব
কালাত্মকশ্ব রথশ্ব চক্রা চক্রাণি বিশ্বা বিশ্বাণি ভূতানি ভুবনানি
ভূতজাতানি লোকানভিগচ্ছন্তীতি শেষঃ ।

তৃতীয়তঃ, অত্র অশ্বশব্দেনাদিত্য উচ্যতে ।

কালাত্মকোহশ্বঃ সূর্য্যঃ সপ্ত-রশ্ময়ঃ প্রধানভূতা যশ্ব, সপ্তরশ্মিঃ
সপ্তাশ্বঃ । সহস্রাক্ষঃ সহস্রকিরণঃ অজরঃ অবিনশ্বরঃ নিতাঃ ভূরিরেতাঃ ।
পূর্বরূপ আহুিতাঃ বহতি কালচক্রং ধারয়তি । তং কালাত্মকং সূর্য্যং
বিদ্বাংস আবোহস্তি ভিন্দোপগচ্ছন্তি । তশ্ব সূর্য্যশ্ব চক্রা চক্রাণি চংক্র-
মণানি ব্যাপ্তিস্থানানি জগন্তীতি ।

(2) সপ্ত চক্রাবহতি কাল এষ সপ্তাস্য নাভীরমৃতং

বৃক্ষঃ ।

স ইয়া বিশ্বা ভুবনানাঞ্জং কালঃ স ঈয়তে

প্রথমো নু দেবঃ ॥ 2 ॥

অনেন সূক্তেন সর্বজগৎকারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাত্মা জুয়তে ।

অনয়া ঋচা সংবৎসররূপকালচক্রং বর্ণ্যতে । অশ্ব সংবৎসরকালশ্ব
চক্রাণি একং ত্রীণি পঞ্চ ষট্, সপ্ত দ্বাদশেতি তত্র তত্রায়তে । সপ্ত

যুঞ্জন্তি রথমেচক্রম । ত্রিনাভিচক্রম এষ সৰ্ব্বজগৎকারণহেনানুভূয়মানঃ
কালঃ পরমাশ্চা সপ্তচক্রা চক্রাণি সপ্তধাতুননু অনুক্রমেন বহতি ধারয়তি,
অশ্ব সংবৎসরশ্চ সপ্তনাভীর্নাভয়ঃ । অশ্বাক্ষো নু সন্ততং সূক্ষ্মমমৃতম-
বিনশ্বরং তত্ত্বম । স পূৰ্ব্বোক্তঃ সংবৎসররূপঃ প্রথমঃ সৰ্ব্বশ্চাদিভূতঃ
দেবো ত্বোতমানো নিত্যজ্ঞানরূপঃ কালঃ পরমাশ্চা ইমা ইমানি নাম-
রূপাশ্চনা ব্যাকৃতানি বিশ্বা বিশ্বানি ভুবনানি ভুবনবশ্চি চরাচরাশ্চকানি
জগন্তি অঞ্জং অঞ্জন্ । স সংহরংশ্চ ঈয়তে গচ্ছতি সৰ্বমাবৃত্য বৰ্ত্ততে ।

অশ্বা ঋচোহপরা ব্যাখ্যা অস্তি । যদ্বা, অধ্যাত্মপরত্বেন যোজ্যঃ—
কালঃ কলয়িতা সৰ্বেন্দ্রিয়ব্যাপারকৰ্ত্তা শরীরাত্মিমানী দেবঃ বন্ধকা
বিষয়া রূপাদয়ঃ, নু সূক্ষ্ম হৃদিশ্চম্ অমৃতং চৈতন্যম্ । সৰ্বেন্দ্রিয়েষু
তদ্বিষয়েষু চানুগতম্ । এবং সৰ্বপ্রাণিজাতানজন্ প্রেরয়ন্ ঈয়তে ।
স উপসংহরংশ্চ স কালঃ ঈয়তে তত্ত্তৈজ্জায়তে । ঈণ্ গর্তো—কৰ্মণি
যক্শ্রত্যয়ঃ ।

3. পূৰ্ণঃ কুন্ডাহৰি কাল আহিতস্তং বৈ পশ্যামো

বলুধা নু সন্তঃ ।

স ইমা বিশ্বা ভুবনানি প্রত্যঙ্ কাঃ তম্নাহ্ :

পরমে ব্যোমন্ ॥ 4 ॥

অনেন সূক্তেন সৰ্বজগৎকারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাশ্চা স্তুয়তে ।
কালে জগৎকারণভূতে নিত্যে পরমাশ্চনি স্বস্বরূপে, পুনঃ সৰ্বত্র
ব্যাপ্তঃ কুন্ডঃ কুন্ডবৎ, সংবৎসরাদিরূপোইনবচ্ছিন্নো জগঃ কাল আহিতো
নিহিতো বৰ্ত্ততে । তং জগৎ কালং সন্তঃ সৎপুরুষা বলুধা নানাশ্রকার-
মহোরাত্রভেদেন পশ্যামো নু অনুভবামঃ খলু । অথবা তং জগৎকালধারং
পরমাশ্চানং বলুধা বলুভিঃ শ্রবণমননিদিধ্যাসনৈঃ পশ্যামঃ সন্তঃ সৎ-
রূপত্রক্ষোপাসকা বয়ম্ । স কাল ইমা ইমানি পরিদৃশ্যমানানি বিশ্বাণি
ব্যাপ্তানি ভুবনানি ভূতজ্জাতাতি প্রত্যঙ্ প্রত্যক্ষেণ সৰ্বং জগৎ ব্যাপ্নোতি ।
তং কালং পরমে উৎকৃষ্টে ব্যোমন্ ব্যোমনি পরমানন্দপ্রদায়কে স্বস্বরূপে
বৰ্ত্তমানমার্ছবিদ্বাসঃ ।

④ স এব সৎ ভুবনান্যা ভরৎ স এব সৎ ভুবনানি
পঠৈর্ষৎ ।

পিতা সন্নভবৎপুত্র এষাৎ তস্মাট্ছ নানাৎ

পরমন্তি তেজঃ ॥ 4 ॥

অনেন সূক্তেন সর্বজগৎকারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাত্মা স্তুযতে ।
স এব কালো ভুবনানি ভূতজাতানি সমাভরৎ আহরৎ আহবতি
উৎপাদয়তি । স এব কালো ভুবনানি সংপঠৈর্ষৎ, সম্যক্ পরিগচ্ছতি
ব্যাপ্নোতি । স এব পিতা এষাৎ ভুবনানাং জনকঃ উৎপাদয়িতা সরেষাং
পুত্রো ভবতি উৎপাদকরূপেণ জাতো ভবতি । কাল এব পিতৃৎসেন
পুত্রৎসেন চ ব্যবহ্রিয়তে । যঃ পূর্বজন্মনি পিতৃৎসেন জাতঃ স এব অশ্বিন্
জন্মনি পুত্রৎসেন ব্যবহ্রিয়তে । তস্মাৎ সর্বোৎপাদকত্বাৎ সর্বগতাৎ
পুত্রাদিরূপেণ ভবিষ্যতশ্চ তস্মাৎ কালাৎ অত্য়ৎ পরমুৎকৃষ্টং তেজো নাস্তি ।

5. কালোহমুৎ দিবম্ভজনয়ৎ কাল ইমাঃ পৃথিবীরূত ।
কালে হ ভূতং ভবাৎ চেষিতং হ বি তিষ্ঠতে ॥ 5 ॥

অনেন সূক্তেন সর্বজগৎ কারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাত্মা স্তুযতে ।
কালঃ পরমাত্মা অমুৎ বিপ্রকৃষ্টাং দিবং ছ্যালোকমজনয়ৎ উৎপাদিতবান্ ।
উতাপি পুনরপি চ ইমাঃ পরিদৃশ্যমানাঃ সর্বপ্রাণ্যাধারভূতাঃ পৃথিবীঃ ।
ব্যত্যায়েন অত্র বহুবচনং প্রযুক্তম্ । তথাচ মন্ত্রবর্ণঃ । কালরূপঃ পরমাত্মা
স্বর্গস্থ উৎপাদয়িতা পৃথিব্যাশ্চ জনয়িতা । দ্বিতীয়পাদে হশব্দঃ এবার্থে ।
পুনশ্চ কাল এব ভূতং ভূতকালে আধারেহবচ্ছিন্নং ভবাৎ ভবিষ্যৎচেযি-
তমিষ্টমিচ্ছ্যমানং বর্তমানকালাবচ্ছিন্নং চ জগদ্বিতিষ্ঠতে বিশেষাশ্চিত্তং
বর্ততে । অত্র তিষ্ঠতে ইত্যত্র 'সমপ্রবিভ্যঃ স্থ' ইত্যনেন পাণিনীয়সূত্রেণ
আত্মনেপদম্ ।

6. কালে মনঃ কালে প্রাণঃ কালে নাম সমাহিতম্ ।
কালেন সর্বা নন্দন্ত্যাগতেন প্রজা ইমাঃ ॥ 7 ॥

সৃষ্কেনানেন সৰ্বজগৎকারণভূতঃ পরমাত্মা স্তুষ্যতে । কালে পর-
মাত্মনি মনঃ জগৎসিসৃক্ষানিমিত্তং ভূতং বৰ্জতে । তস্মিন্লেব প্রাণঃ
সূত্রাত্মা সৰ্বজগদন্তর্ধামী বৰ্জতে । কেবাঞ্চিন্মতে মনঃ ইতি শব্দো
জাতাবেকবচনম্ । সৰ্বেষাং প্রাণিনাং মনাংসি । প্রাণঃ পঞ্চবৃত্তিকঃ ।
প্রাণা অপি পরমাত্মণেব বৰ্জন্তে । তথা নাম নামধেয়ং সৰ্বেষাং
বক্তৃনাং সংজ্ঞা অপি তত্রৈব সমাহিতম্ । স্ত্রীপুরুষাদিসংজ্ঞাভিঃ কাল
এব উচ্যতে ইত্যর্থঃ । যদ্বা, সৰ্বেষাং কপাণি কৃত্বা তেষাং নামাশ্ৰুপি
শ্বয়মেব বাবহরতীত্যেতদভি খায়েণ কালে নাম সমাহিতমিত্যুক্তম্ ।
কালেন বসন্তাদিক্রমেণ আগতেন সর্বা ইমাঃ প্রজা নন্দন্তি সন্তুশ্চন্তি,
শ্বশ্বকার্গসিন্ধেঃ ।

7. কালে তপঃ কালে জ্যেষ্ঠং কালে ব্রহ্মসমাহিতম্ ।
কালো হ সৰ্বসোশ্বরো যঃ পিতাসীৎ-
প্রজাপতেঃ ॥ 8 ॥

অনেন সৃষ্কেন সৰ্বজগৎকারণভূতঃ পরমাত্মা স্তুষ্যতে । কালে
পরমাত্মনি তপঃ সৰ্বজগৎসৰ্জ্জনবিষয়ং পর্যালোচনম্ । তপঃ পর্যা-
লোচনে । অস্মাদস্মুন্ । তপসা চীয়েতে ব্রহ্ম ইত্যাদৌ তপঃশব্দঃ
পর্যালোচনার্থেহন ব্যাখ্যাতঃ । তথা জ্যেষ্ঠং সৰ্বশ্চাদিভূতং হিরণ্য-
গৰ্ভাখ্যম্ । যদ্বা, তপঃ কৃচ্ছ্রাচান্দ্রায়ণাদিকম্ । তৎফলদাতৃহান্তত্রৈব
বৰ্জনম্ । একঃ কালশব্দঃ যৌগিকঃ । কলয়িতরি কালে জ্যেষ্ঠং
ব্রহ্ম হিরণ্যখ্যম্ । জ্যেষ্ঠং ব্রহ্ম শ্রেষ্ঠং ব্রহ্ম ইতি হি শ্রুতাস্তরম্ ।
ই-শব্দোহবধারণে । কালঃ সৰ্বশ্চ জগতঃ ঈশ্বরঃ স্বামী । যঃ কালঃ
প্রজাপতেঃ প্রজানাং স্রষ্টৃশ্চতুর্মুখশ্চ পিতা জনক আসীৎ ।

✓ ৪ তেনেষিতং তেন জাতং তদু তস্মিন্ প্রতীতম্ ।
কালো হ ব্রহ্ম ভূতা বিভক্তি পরমেষ্ঠিনম্ ॥ ৭ ॥

অনেন সূক্তেন সৰ্ব্বজগৎকারণভূতঃ পবমাত্মা জুয়তে । তেন কালেনেধিতম্ ইষ্টং সৰ্ব্বং শ্রষ্টব্যং জগৎ । কামিতমিত্যর্থঃ । তেনৈব কালেন উৎপাদিতং জগৎ । তৎ তজ্জগৎ । হশব্দোইবধাবণে তস্মিন্বেব কালে প্রতিষ্ঠিতম্ । কালো হ কাল এব ব্রহ্ম দেশকালাবচ্ছিন্নং পরমার্থতঃ ভূতা পরমেষ্ঠিনঃ পবমে স্থানে সত্যলোকে তিষ্ঠন্তঃ চতুর্মুখং বিভক্তি ।

Q. 1. অথর্ববেদোক্তকালসূক্তস্য তাৎপর্যং মাহাত্ম্যং চ বিবৃণুত ।

Ans : অথর্ববেদে “কালো অশ্বো বহতী”তি সূক্তস্য কাল-প্রতিপাদকত্বাৎ কালসূক্তমিতি প্রসিদ্ধিঃ । কালো হত্র পরমাত্মা । অতএব কালসূক্তেন সৰ্ব্বজগৎকারণভূতঃ কালরূপঃ পরমাত্মা জুয়তে ।

কালসূত্র প্রথমতঃ অশ্বাত্মনা রূপ্যতে । সহস্রাক্ষঃ সপ্তরশ্মিঃ প্রভূতবীৰ্যঃ অশ্বঃ স্বারোহকান্ অভিমতং দেশং প্রাপয়তি । তমশ্বম্ অশ্বাবরোহণারোহণাদিষু কুশলা ধীমন্ত আরোহন্তি, আকৃচ্ চ স্বাধীনঃ কুৰ্বন্তি । তথৈব কালরূপঃ পরমাত্মা সপ্ততুর্যুক্তঃ সহস্রসংখ্যাকা-হোরাত্রযুক্তঃ অজরঃ প্রভূতজগৎসৃষ্টিশক্তিসম্পন্নঃ প্রাণিজাতং স্বশ্ব-কর্মসু প্রাপয়তি । তং কালং ক্রান্তদর্শিনো বিদ্বাংস আবোহন্তি । স্বাধীনকালোঃ কুৰ্বন্তীত্যর্থঃ । এষ সৰ্ব্বজগৎকারণত্বেনামুভূয়মানঃ কালঃ সপ্ততুর্নু অল্পক্রমেণ বহতি । কালোহয়ং সৰ্ব্বশ্চ জগতঃ কলয়িতা সৰ্ব্বশ্চ আদিভূতঃ দেবঃ নিতাজ্জানকপঃ হৃদিশ্চৈতন্যস্বরূপঃ তদৈঃ জায়তে । স সৰ্বত্র ব্যাপ্তঃ, বিশ্বানি ভূতজাতানি ব্যাপ্য বর্তমানঃ অবিচ্ছিন্নঃ সৰ্বেষাং জ্ঞানামাধারভূতঃ । তং কালং সন্তুঃ নানাপ্রকারম্

অহোরাত্রভেদেন অনুভবন্তি । বিদ্বাংসশ্চ তং সাংসারিকদুঃখদ্বন্দ্বাদি-
দোষরহিতে পরমানন্দদায়কে বর্তমানমাহুঃ কালং তমাহুঃ পরমে
ব্যোমন্ ইতি ।

এষ এব কালঃ সর্বেষাং ভূতজাতানামাধারতয়া সর্বেষাং জনকো
জাতঃ । স এব এষাং ভুবনানাং পিতা সন্নেষাং পুত্রো ভবতি ।
কাল এব পিতৃহেন পুত্রহেন চ ব্যবহ্রিয়তে । যঃ পূর্বজন্মনি পিতৃহেন
জাতঃ স এব অস্মিন্ জন্মনি পুত্রহেন জাতঃ অবচ্ছেদকালাদীনহাৎ
সর্বশ্চ ।

স কালঃ ত্র্যালোকং সর্বপ্রাণ্যাধারভূতাং পরিদৃশ্যমানাং পৃথিবীং
চামৃজৎ । তদাশ্রয়ে এব সর্বং জগৎ বর্ততে । স এব দেশকাল-
বচ্ছিন্নং পরমার্থতত্ত্বং ভূহা সত্যলোকে তিষ্ঠন্তং চতুমুখং বিভাতি ।
সর্বেষাং প্রাণিনাং মনাंसি প্রাণা অপি কালরূপে পরমাত্মনি বর্তন্তে,
কালেন বসন্তাদিরূপেণ আগতেন সর্বাঃ প্রজা নন্দন্তি । অয়মেব
কালসূক্তশ্চ সারঃ । ইথঞ্চ সূক্তমেনং পর্যালোচ্য জ্ঞায়তে যৎ কাল-
রূপঃ পরমাত্মা নিতাঃ অবিনাশী জরারহিতঃ সর্বত্র ব্যাপ্তঃ ব্রহ্মণো-
হপি শ্রষ্টা আদিভূতঃ দেবঃ পরিদৃশ্যমানানি ভূতজাতানি স্বস্বকর্মসু
প্রাপয়তীতি সংক্ষেপঃ ।

Aitareya-Brahmana

1. दीक्षणीयेष्ट्यां दीक्षितसा ये संस्कारा ऋतरेय-
ब्राह्मणे आस्तातांस्तु संक्षिप्य लिख्यन्ताम् ।

अथवा

दीक्षणीयेष्ट्यां दीक्षितसा संस्कारविशेषान् विधा-
तुम् ऋतरेयब्राह्मणे आस्तातान् प्रकारान् यथाभाषामुप-
वर्णय ।

अथवा

Bring out the symbolical significance of
दीक्षणीयेष्टि as given in the Aitareya-Brahmana.

८

अथवा

पुनर्वा एतमृत्तिजं गडं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्तीति'
ब्राह्मणसंस्कारार्थं व्याख्यायित्वा सविशेषं पवित्ररणीयः ।

सोमयागे प्रवृत्तञ्च यजमानञ्च संस्कारो दीक्षणम् । तस्य च संस्कारञ्च
हेतुः कर्मविशेषो दीक्षणीयांशकवाचाः । ज्योतिष्टोमे यजमानञ्च
संस्कारार्थं प्रथमदिने दीक्षणीयेष्टिविहितः । “आग्नावैश्वमेकादशकपालः
निर्वपेद्दीक्षिण्यमाणः” इति अस्या इष्टैरुत्पत्तिवाक्यम् । अत्राग्नाविष्णु
देवते एकादशकपालसंस्कृतः पुरोडाशो ज्वयामिति बोध्यते । अनया
इष्ट्या यजमानो दीक्षितो भवति । इष्टैरुत्पत्तिवाक्यं यजमानञ्च नव-
संध्याकाः संस्कारा ऋतरेयब्राह्मणे विहितान्ते च संस्कारा यजमानञ्च
दीक्षितत्वावच्छातका भवन्ति । तत्र ये ये संस्कारा विधीयन्ते तैः

সর্বৈঃ গৰ্ভগতশিশুসাদৃশ্যং যজ্ঞমানস্য বোধনীয়ং ভবতি । অর্থাৎ যথা
লোকে মাতাপিতৃভ্যাং গৰ্ভস্য পুত্রেণ বৈদিককৰ্ম্মণা সংস্কারঃ ক্রিয়তে
তথৈব অত্রাপি দীক্ষিতে যজ্ঞমানো গৰ্ভকল্পঃ ঋত্বিগ্ভিঃ সংস্কারৈঃ
পালনীয় ইতি গৰ্ভসাদৃশ্যং প্রতীপাঙতে । তত্র নবসংখ্যকেষু সংস্কারেষু
প্রথমঃ সংস্কারঃ—অস্তিরভিষেক্তীতি । অপ্‌সু স্নপয়স্তীত্যর্থঃ । যজ্ঞমানেন
পূর্ঘ্ন স্নানে কৃত্তেপি অস্তিরভিষেচনস্য বিধানমদৃষ্টার্থমঙ্গীকৰ্ত্তব্যম্ । শাখাস্ত-
রেষু দেবা অপ্‌সু দীক্ষাতপসী প্রাবেশয়ম্ ইতি বিধানেন অপ্‌সু
দীক্ষাবন্ধং প্রতীয়তে । অতএব অপামভিষেচনসাধনত্বমুপপন্নং ভবতি ।
কিঞ্চ অভিষেকসাধনীভূতা আপঃ রেতোরূপেণ প্রশংস্যন্তে । রেতসা
সহ অপাঞ্চ কার্যকারণভাবসম্বন্ধাৎ তয়োরভেদবিবাক্তত্বাচ্চ গৰ্ভসাদৃশ্যম্ ।

অথ দ্বিতীয়ঃ সংস্কারঃ—নবনীতেনাভ্যঞ্জস্তীতি । ঋত্বিজ্ঞো নবনীতেন
যজ্ঞমানমল্লিম্পস্তীত্যর্থঃ । আজ্যং ঘৃতমাযুতং নবনীতক্ষেতি চক্ষারো
বিকারাঃ সর্পিষো ভবন্তি । তত্র আজ্যং দেবানাং ঘৃতং মল্লুগ্ৰাণাম্ ।
ঈষদ্বিলীনং সর্পিরাযুতাখ্যানম্ । তৎ পিতৃগাম্ । নবনীতং তু গৰ্ভে
প্রসিদ্ধং “নবনীতং গৰ্ভাণামিতি” ব্রাহ্মণোক্তেঃ । তেন নবনীতস্য গৰ্ভ-
পরিপোষকত্বেন বর্ণিতত্বাদ্ যজ্ঞমানোইপি নবনীতাভ্যঞ্জনেইম সংস্কৰ্ত্তব্যঃ ।
তথা সতি তয়োঃ সামাং সিধ্যতি ।

ততোইস্য দৃষ্টিশক্তিবর্দ্ধনায় নেত্রয়োরঞ্জনেন সংস্কারো বিহিতঃ—
আঞ্জ্ঞেয়নমিতি । অঞ্জনেস্য দৃষ্টিপ্রসাদহেতুভক্ষোস্তেজস্করস্তঞ্চ লোকে
প্রসিদ্ধম্ । প্রায়েণ মাতরঃ শিশোরপ্যেবমাচরন্তি, অতো গৰ্ভসাদৃশ্যম্ ।
অপি চ যজ্ঞমানেন নেত্রয়োরঞ্জনেন সংস্কারে কৃত্তে যে তস্য শত্রবস্তেবাং
নেত্রাণি মাৎসর্ঘ্যেণ বিলীনানি ভবস্তীতাপি শাখাস্তরে বর্ণিতমস্তি ।

চতুর্থসংস্কারঃ বর্ণয়তি—একবিংশত্যা দৰ্ভপিঞ্জলৈঃ পাবয়স্তীতি ।
একবিংশতিসংখ্যকৈঃ কুশসংঘৈর্ঘজ্ঞমানং মার্জয়িত্বা শুদ্ধং কুৰ্য্যবিত্যর্থঃ ।
ইয়ঞ্চ শুদ্ধরদৃষ্টার্থৈব । যত্বপি যজ্ঞমানোইভিষেকৈণেব পূর্বং শুদ্ধস্তথা-
পাতিশয়েন পবিত্রত্বসিদ্ধয়ে পুনরিদং পাবনং বিহিতম্ । লোকেইপি
সীমন্তসংস্কারাবসরে এতাদৃশং পাবনমাচরস্তীত্যতো গৰ্ভসাদৃশ্যমুপলব্ধম্ ।
অত্র চ পাবনসাধনতয়া একবিংশতিসংখ্যকা দৰ্ভাঃ সন্তি । শাখাস্তরেষু

ত্রয়াণাং চতুর্নামপি দর্ভাণাং পাবনত্বসাধনং প্রতিপাদিতম্ ।

অনন্তরসংস্কারঃ—দীক্ষিতবিমিতং প্রপাদয়ন্তীতি । জ্যোতিষ্টোমে দীক্ষিতস্ত প্রবেশায় বিশেষণ যা শালা নির্মায়তে সা প্রাচীনবংশ-পদেনোচ্যমানা দীক্ষিতবিমিতশব্দেনাত্ৰাভিধীয়তে ; তাং শালাং দীক্ষিতং যজ্ঞমানং প্রবেশয়ন্তীত্যর্থঃ । ইমাং শালাং প্রবিশ্য যজ্ঞমানো ন বহিরগ্নত্র নিষ্ক্রমেৎ । যানি চ কাষ্যাণি অনিবার্ঘ্যাণি ভবন্তি তেষাং সম্পাদনার্থং যজ্ঞমানসা বহির্গমনবাবশ্যকমেব । তত্রাপি যদা আদিত্যঃ অভূদেতি অস্ত বা গচ্ছতি ঋত্বিগ্ভির্বা আশ্রাবণং ক্রিয়তে তেষু কালেযু তৎস্থানং যজ্ঞমানঃ সর্বথা ন পরিতাজেৎ । অস্যা প্রাচীনবংশস্য যোনিষ্চেনোপচারাৎ তেন প্রাচীনবংশপ্রবেশেন গর্ভস্থানসা যজ্ঞমানসা স্বকীয়যোনি প্রবেশঃ সংপাচ্ছতে । যথা লোকে স্থিরে যোনিমধ্যে নব-সংখ্যকান্ মাসান্ গর্ভো ধার্যতে তথা গর্ভস্থানীয়স্য দীক্ষিতস্যাপি স্থিরে দেবযজ্ঞস্থানে যোনিরূপে উপবেশনং সঞ্চরণঞ্চ যুক্তমেব ।

অনন্তরং বাসসা প্রোগুবন্তীতি বস্ত্রেন বেষ্টনরূপঃ যজ্ঞমানসা ষষ্ঠ-সংস্কারঃ । যজ্ঞমানং বস্ত্রোচ্ছায়ন্তীতি সংস্কারস্য স্বরূপম্ । গর্ভস্থানীয়ং দীক্ষিতং প্রভৌচিতেন বস্ত্রসোম্বহ্নত্ৰাভিপ্রেতম্ । উল্লঞ্চ গর্ভবেষ্টনং চর্ম । অতো গর্ভসাদৃশ্যম্ ।

তদন্তরং কৃষ্ণাজিনমুত্তরং ভবতীতি সপ্তমঃ সংস্কারঃ । বস্ত্রাহুপরি কৃষ্ণাজিনেন যজ্ঞমানমাচ্ছাদয়েদিত্যর্থঃ । অতএব বহির্বেষ্টনত্বসাম্যেন কৃষ্ণ-জিনস্য জ্বরায়ুরূপবাদ্ গর্ভসাদৃশ্যং প্রতিপাচ্ছতে ।

ততোহষ্টমঃ সংস্কারঃ—মুষ্টি কুরুতে ইতি । যজ্ঞমানঃ হস্তয়োর্মুষ্টিং কৃৎবা তিষ্ঠেদিত্যর্থঃ । মুষ্টিকরণং নামাস্তুলীনাং বন্ধনম্ । ইদং মুষ্টিকরণং গর্ভসাদৃশ্যমবছোত্তয়তি । যথা গর্ভস্থঃ শিশুমুষ্টিং কৃৎস্ব শেতে তথৈব যজ্ঞমানোহপি প্রাচীনবংশে মুষ্টিকৃত্য অবতিষ্ঠেত ইতি । ইদং মুষ্টিকরণং যজ্ঞস্য দেবতানাঞ্চ ধারণায় ভবতীতি ব্রাহ্মণভাগো বদতি ।

তদূর্দ্ধং নবমঃ অস্তিমো বা সংস্কারঃ—উগ্মুচ্য কৃষ্ণাজিনমবভূথম-ভ্যবৈতি ইতি । যজ্ঞমানো বস্ত্রাহুপরি বিद्यমানং কৃষ্ণাজিনমুগ্মুচ্য অবভূথ-স্তানায় প্রাগ্ বংশশালাতঃ বহির্নিগচ্ছেদিত্যর্থঃ । যোনিস্থানীয়াদেবযজ্ঞন-

দেশাগ্নির্গত্যা বভূথগমনং গভর্নরূপস্য দীক্ষিতস্য জন্মস্থানীয়ম্, জন্ম চ লোকে
 জরায়ুরূপস্য বেষ্টনস্য ছেদে সতি পশ্চাৎ সংপাদ্যতে । তস্মাদত্রাপি
 জরায়ুস্থানীয়সা কৃষ্ণাজিনস্য উন্মোচনানন্তরং যজ্ঞমানস্য জন্মস্থানীয়মবভূথ-
 দেশগমনং ভবতীতি গভর্নাদৃশ্যম্ । বহুস্য চ উৎস্থানস্মার উন্মোচনং
 কর্তব্যমिति তাৎপর্যম্ ।

2. ঐতরেয় ব্রাহ্মণতো ভরতম্বাহায়া প্রতিপাদকানাং শ্লোকানাং তাৎপর্যাং প্রদর্শয় ।

মমতাখ্যায়াঃ স্ত্রিয়াঃ পুত্রো দীর্ঘতমা-নামা য়ুনিঃ ছ্যস্তপুত্রস্ত ভরত-
 স্মাভিষেকমকরোৎ । ভরতোহপি দিগ্বিজয়েন পৃথিবীং পরীত্য অখমেধযজ্ঞং
 কৃতবান্ । ঐতরেয়ব্রাহ্মণস্ত অত্রাংশে ভরতাভিষেকমাহায়াং দর্শয়িতুং
 পঞ্চ শ্লোকাঃ পরিগীয়ন্তে । নৃপঃ ভরতঃ সর্বাভরনযুক্তান্ শরীরপুষ্ট্যাং
 বর্ণোৎকর্ষে সতি অত্যন্তং কৃষ্ণান্ শুক্রাভ্যাং দস্তাভ্যাং যুক্তান্ শতকোটি-
 রূপান্ সপ্তাধিকশতসংখ্যাকান্ চ যুগান্ (অত্র গজান্) মস্মারনামকে দেশে
 দস্তবান্ । সচিগুণনামকে কস্মিংশ্চিদে দেশে ছ্যস্তপুত্রস্ত ভরতস্ত অগ্নি-
 চয়নমনুষ্ঠিতম্ । যস্মিন্নগ্নিচয়নে সহস্রসংখ্যাকাঃ ব্রাহ্মণাঃ প্রত্যেকং
 শতকোটিসংখ্যাকানাং গবাং বিভাগং কৃতবন্তঃ । অতঃ ভরতরাজা
 অখমেধযজ্ঞসম্পাদনাং পঞ্চাধিকপঞ্চাশৎ সংখ্যাকান্ হয়ান্ গজাতীরে
 বৃহদ্বনামকে দেশে অবধাৎ । গজাতীরে অনুষ্ঠিতে যজ্ঞে সোহয়ং রাজা
 দৌষ্যস্তিঃ তাবদস্থান্ যজ্ঞযোগ্যাধিযুক্তক্রমেণ বন্ধয়িত্বা অতিশয়েন
 মায়াবীসন্ স্বকীয়শত্রোর্মায়ামতিক্রান্তবান্ । যথা নিষাদপঞ্চমাশ্চহারো-
 বর্ণাঃ মনুষ্যাঃ হস্তাভ্যাং স্বর্গং স্পষ্টমশক্তাঃ ভবন্তি তদৎ দৌষ্যস্তিকৃতং
 এবংবিধযজ্ঞং তস্ত পিত্রাদয়ো পুত্রপৌত্রাদয়শ্চ কর্তুং নাশকুবন্ । সোহয়ং
 মহাভিষেকস্ত মহিমেত্যর্থঃ ।

3. ঐতরেয় ব্রাহ্মণত ঐন্দ্রমহাভিষেক সস্বজ্জিনং বাসিষ্টসাত্যাহব্যাকথাং বর্ণয় ।

ইন্দ্রসস্বজ্জিনং মহাভিষেকমাহায়াং দর্শয়িতুং ঐতরেয়ব্রাহ্মণে বাসিষ্ট-

সাত্যহব্যাকথা অবতারিতা । বাসিষ্ঠসাত্যহব্যামুনিঃ অত্যরাতিনামকায়
জনস্তপপুত্রায় মহাভিষেকং প্রোবাচ । তস্মাদেব কারণাৎ অয়ং জনস্তপিঃ
স্বয়ংরাজ্যাসন্ অভিব্যেকবিভ্রয়া জয়ং প্রাপ্তঃ পরিতো গতবান্ । যথাভিষেকে
শপথং কৃৎস্বা গুরুদ্রোহো ন কর্তব্যঃ তস্মাৎ গুরুঃ অত্যরাতিং শিষ্যঃ
উবাচ—হে অত্যরাতে স্বং বিত্তাসামর্থ্যাৎ পৃথিবীং জিতবানসি । অতো
মাং গুরুং মহত্বমৈশ্বর্য্যং প্রাপয় । ততঃ অত্যরাতিরেবমুবাচ—মা
ভূদিদানীং তব মাহাত্ম্যম্ । হে ব্রাহ্মণাচার্য, যদাহং হিমবতপর্বতস্ত
উত্তরকুরুনামকান্ উত্তরদেশান্ জয়েয়ং তদানীং স্বমেব পৃথিব্যা রাজা ভব ।
অহং তু তদীয়ঃ সেনাপতিরেব ভবামি ।

ততঃ গুরুরেবমুবাচ—হে অত্যরাতে, মেরোরুত্তরতো যদস্তি তদেত-
ক্ষেত্রং মনুষ্যো জেতুং নৈবাহীতি । স্বং তু মে দ্রোহং কৃতবানেব ।
মদপেক্ষিতং মহত্বং দাতুমনিচ্ছুঃ সন্ বঞ্চনার্থং যং কিঞ্চিদুকৃতবানসি ।
অতঃ শপথোল্লঙ্ঘিনো গুরুদ্রোহিণস্তব সামর্থ্যমপহরামীতি । ততঃ সামর্থ্য-
হরণাদত্যরাতিং কশ্চিচ্ছক্রুতাপনঃ শিবিপুত্রঃ শুশ্রিণাথ্যো রাজা হতবান্ ।
অধুনা কথিতায়াঃ আখ্যায়িকায়াঃ তাৎপর্য্যং বক্ষাতে । যস্মাদ্ গুরুদ্রোহে
মহতী হানিরুক্কা তস্মাদেবংবিভ্রবে মহাভিষেকাভিজ্ঞায় ব্রাহ্মণাচার্য্যায়
কত্রিয়ো ন দ্রুহেৎ । গুরুদ্রোহেণ শিষ্যানাং রাষ্ট্রান্ প্রাণাংশ্চ নশেৎ ।
অয়ং চ আশয়ঃ

Satapatha-Brahmana

1. Describe the Scheme of the order of creation as you notice in the Satapatha Brahmana.

OR

शतपथब्राह्मणतः प्रजासृष्टिप्रतिपादिका आध्यायिका
वर्णनीया ।

Ans: शतपथब्राह्मणे चतुर्मास्रयागस्य द्वितीयपर्वणः वैश्वदेवस्य प्रजासृष्टि-
हेतुतामाध्यायिकाद्वारा प्रतिपादयति । सृष्टेः पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः
एक एवासौ । कार्यस्य जगतः कारणभूते प्रजापते लीनत्वात् स एक
एवासौ । ततः स चिन्तयामास— प्रचुराः प्रजाः सृज्यमिति । स
प्रजापतिकारणं तपस्तप्त्वा— प्रजाः सृष्टुमावेत् । प्रथमायां सृष्टौ-
विहङ्गाः जाताः । ते जातमात्रेण मृता अभवन् । एवमेव द्वितीयायां
सृष्टौ सरिसृपाः, तृतीययां सृष्टौ सर्पाश्च प्रजापतिना उपपादिताः,
सृष्टिमात्रमेव ते मृता अभवन् । तदा ब्रह्मा इदं चिन्तयामास— एतेषां
प्राणिनां विनाशे को हेतुरिति ? सम्यक् विचिन्त्य स प्रजानां मरणे
आहाराभावः कारणमिति निश्चितवान् । यदाहि प्राणिनः जातास्तदैव
ते खादितुमिच्छन्ति । अतएव खाद्यं प्रथमं सृष्ट्वा अनन्तरं प्राणिनां
यदि सृज्यान्ते तर्हि ते न मृताः भवेयु इति निश्चित्य प्रजापतिः आर्दो
आहाररूपं पयः सृष्टवान् । तेन च जाता जन्तवः उपपन्नानन्तरं न
मृता अभवन् । एवमाहारः सृष्ट्वा तस्य जरणाय अग्निं वायुं च ससृज् ।
तदनन्तरं सृष्ट्वा प्रजाः जरायुजा अभवन् । प्रथमद्वितीयतृतीयसर्जने
अणुजा एव प्रजा आसन् । अतएव तेषां जीवनं चिरकालं नाभूत् ।

যদা প্রভৃতি জরায়ুজ্ঞানামুৎপত্তিস্তদারভ্য প্রজানাং জীবনং চিরকালমভুৎ ।
তত্র চ কারণম্ আহাররূপং পরম্ । এৰং প্রজাপতির্মহুয্যাথাঃ প্রজা
অগ্না শ্চ প্রাণিনঃ সৃষ্ট্বা তান্ ররক্ষ । যেন প্রকারেন পুরা প্রজাপতিঃ
প্রজা অসৃজত তেইনৈব প্রকারেন ইমা মহুয্যাথাঃ প্রজাঃ প্রজায়ন্তে ।
জন্মগ্রহণান্তরং পরোধরৌ (স্তনৌ) এব অভিপাশ্চ স্তনুপানেন সম্ভবন্তি
প্রবর্কিতে ন বিপাশন্তে । তত্র পরোরূপমন্নমিতরান্ অপেক্ষয়া প্রধানম্ ইতি
হেতোঃ প্রজাপতি স্তনু মুখ্যং প্রতিপাদয়তি

2. শতপথব্রাহ্মণান্যনো ঋষভোপাখ্যানম্ সংক্ষিপ্য
লেখ্যাম্ ।

Or

হবিষ্কৃদাহ্বানমুপজীব্য শতপথব্রাহ্মণে যদা স্মাতং
তস্য স্বরূপং সংক্ষিপ্য প্রদর্শয় ।

Or,

শতপথব্রাহ্মণত যজ্ঞপাত্রসম্বাহনন বিধায়কম্
আখ্যানং সংক্ষিপ্যেণ অভিধিয়তাম্ ।

Or,

শতপথব্রাহ্মণে হবিষ্কৃদাহ্বানপ্রসংপনোপস্থাপি-
তাখ্যানিকা সামগ্র্যেণ বর্ণনীয় ।

Or,

বর্ণভেদেন হবিষ্কৃদাহ্বানমন্ত্রভেদমুপবর্ণ্য শম্বায়
দৃশদুপলভ্যোঃ সম্বাহননম্ আখ্যানিকা মুখেন বর্ণয়ত ।

ব্রহ্মকৃত্যদিবর্ণভেদোপজীবনেন হবিষ্কৃদাহ্বানমন্ত্রে বিশেষমাহ । বৈশ্বশ্চ
হবিষ্কৃদাগহীতি মন্ত্রঃ । ঋত্রিয়জ্ঞাতেইবিষ্কৃদাজবেতি । আপস্তম্বস্তু রাজশ্চ-
বৈশ্বশ্চোর্বৈপরীতোনাসূত্রয়ং । হবিষ্কৃদেহীতি ব্রাহ্মণশ্চ হবিষ্কৃদাগহীতি
রাজশ্চ হবিষ্কৃদাজবেতি বৈশ্বশ্চ হবিষ্কৃদাধাবেতি শূদ্রস্যোতি । এহী-
ভ্যোতং খলু অতিশয়েন যজ্ঞার্থম্ । আগহ্নাজ্বাদেঃ সকাশাদেহীভ্যোক্ত-
দেবাতিশয়েন শাস্তম্ । আগহ্নাদীনাং চ নিকৃষ্টপ্রেষণরূপস্বাচ্চেত্যর্থঃ ।

পুরা ঋষেতদাহ্বানানস্তরাং হবিষ্কৃদভুৎ । ইদানীং জায়া বা অণু
কোহপি ঋত্তিগ্ হবিষ্কৃৎ ভবতি । হবিষ্কৃদাহ্বানসময়ে দৃষত্পলয়োঃ
শম্যয়া সমাহননং বিধন্তে । সমাহননজনিতাং বাচং প্রশংসিতুমনুবদতি ।
যজ্ঞায়ুধধ্বনেষ্জ্জবিষাতকাস্তুরাদিনিবৃত্তিহেতুতামুপপদয়িতুমিতিহাসমুদাহ-
রতি । পুরা মনোঃ সম্বন্ধিনঃ ঋষভস্য প্রশাসাত্রবাচ অসুররাক্ষসাদয়ঃ
বাধ্যমানতাং গতাঃ । তে চ পরস্পরং মন্ত্রাণাং কৃতবস্তুঃ । অয়মৃষভো
অস্মাকং পাপং প্রাপয়তি কথং খলু ইমং হিংস্র ইতি । এবং সংবাদে
কৃতে কিলাতশ্চাকুলিতশ্চ দ্বাবাসুরপুরোহিতৌ বভূবতুঃ । তৌ অবদতাম্ ।
আবামস্য মনোভিপ্রায়ং জানীবঃ । হে মনোহ্বামনেন ঋষভেন যাজয়াব ।
এবং কৃতে সা (বাক্) মনোরেব জায়াং মনাবীং প্রবিবেশ । যস্মিন্
দেশে বদন্ত্যাস্তস্য্যাঃ শব্দং শৃষন্তি তস্মাৎ স্থানাৎ অসুরাদয়ো বাধিতাঃ
পলায়ন্তে ইত্যর্থঃ । ধ্বনিশ্রবণাৎ প্রাগস্মাকং নিকর্ষমাত্রং প্রাপ্তমিদানীং
তু মগ্নশরীরান্নির্গতবাচঃ শ্রবনাদস্মাকমাতশয়িতং পাপং প্রাপ্নোতি ।
তির্য্যগ্বাচঃ সকাশাস্তুয়ো মানুষ্যৌ বাগ্ বদতি । এতদাকর্ণ্য তৌ
পুরোহিতৌ অস্যাপি প্রতিক্রিয়াং চক্রতুঃ অসুরস্বীবাক্ ক্রমেণ
ঋষভেজায়ায়াং চাসীৎ । স তয়োহ্ননান্নিরাশ্রয়া সতী যুক্তমেবাশ্রয়িতুং
যজ্ঞপাত্রানি প্রবিবেশ । ততস্তেভ্যো যজ্ঞপাত্রৈভ্যঃ বাচং নির্হৃতুং
নির্গময়িতুং ন শেকতুরসুরপুরোহিতৌ সেষা যজ্ঞপাত্রগতা বাক্ শম্যয়া
সমাহননাত্তদগচ্ছতি । বিহিতং সমাহননমনুগ্ মন্ত্রং বিধন্তে । সমাহন্তি
কুক্কটোহসীতি । স খলু ঋষভো দেবানাং মধুজিহ্বো মধুরবাগাসীৎ ।
জয়হেতুত্বাৎ অসুরেভ্যস্ত বিষজিহ্বো বিষবাগাসীৎ পরাজয়হেতুত্বাৎ ।
অথ সমস্ত্রকং শূর্পাধানং বিধন্তে বর্ষবৃদ্ধমসীতি ।

Nirukta

1. “तान्निविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः
आध्यात्मिकाश्च” सोदाहरणं ऋचां त्रिविध्यां प्रदर्शनम् ।

Or,

कतिविधा ऋचः इति सोदाहरणं सोपपत्तिकं
प्रदर्शयाम् ।

प्रतिमन्त्रं ऋषिदेवताछन्दोविनियोगश्चेति चतुर्विधाः पदार्थाः प्रति-
पाद्याः सन्ति । तदा को मन्त्रः किं दैवतः इति जिज्ञासायामाह
'यत्कामं ऋषिर्गच्छां देवतायामार्थपतामिच्छन् क्षृतिं प्रयुञ्क्ते स मन्त्रः
तदैवतः भवति' अश्रायमभिप्रायः । यत् वक्ष्य स्वर्गादिरूपं गवादिरूपं
वा कामयमानः ऋषिः यस्यां देवतायाम् अभिर्भूतायां सत्यां स्वस्य
अर्थपतां स्वामिहम् इच्छन् क्षृतिं प्रयुञ्क्ते तस्य मन्त्रस्य सा देवता
भवति । अतः सा प्राधान्यक्षृतिभाक्दैवता प्रतिमन्त्रं प्रतिपाद्यते ।
सा च क्षृतिश्चतुर्विधः क्वचिं नाम्ना, क्वचिं वक्षुभिः, क्वचिं कर्मणा,
क्वचिं स्वरूपेण प्रतिपाद्यते । साम्प्रतम् ऋचः भेदः प्रदर्शयते । ताः
ऋचः त्रिविधाः परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिकाश्च ।

यत्र सर्वैः प्रातिपतिकैः सर्वाभिः निभक्तिभिश्च आध्यात्म्यं
प्रथमपुरुषैश्च ऋचः प्रयुज्यान्ते ताः परोक्षकृताः बोद्धव्याः । उत्रा
प्रथमाविभक्त्यस्तस्य उदाहरणम्—इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इत्यादि
अयम् मन्त्रः सृग्यस्तुते विनियुज्याते । किञ्च निक्षेपलो नाम श्लोत्र
सामगाने विनियुज्याते । अस्य च अयमर्थः । इन्द्र एव पृथिव्याः
भूमेरपि ईश्वरः भवति । इन्द्र द्यालोकस्य ईशे ईश्वरो भवति ।
एवम् अपाम् उदकानाम् ईश्वरः । इन्द्रः एव पर्वतानां मेघानाम् ईश्वरः
इन्द्रः एव मेघीराणां प्रज्जावतां धनवतां वा ईश्वरः । इयं ऋक्

পরোক্ষকৃতাঃ । এবম্ ইন্দ্রমিদগাধিনো বৃহদিত্যাदि । এবং सर्वासु
विभक्तिषु उदाहरणं बोधायम् । इन्द्रश्च नू वीर्यानि प्रबोच, यानि
प्रथमानि वज्री इत्यादि । अत्र प्रत्यक्षकृतायाः ऋचः लक्षणमुदाहरणम् ।

যে মন্ত্রাঃ মধ্যমপুরুষেণ সংযুক্তাঃ সন্তি কিঞ্চ স্বমিত্যাদিযুস্মৎ
প্রকৃতিযুর্বস্তে সংযুক্তা সন্তি তে মন্ত্রাঃ প্রত্যক্ষকৃতাঃ উচ্যন্তে । উদাহরণম্
—ইন্দ্র বলাদধি । অশ্রায়মর্থঃ—হে ইন্দ্র স্বং সাহসঃ পরসাম্
অভিভবনসমর্থাৎ বলাৎ অধি অধিপোহসি । অপি চ ওজসঃ ওজগুণ-
যুক্তাৎ বলাৎ জাতোহসি । স্বং কামানাং বর্ষিতা ভবামি । অত্র যুস্মৎ-
শব্দপ্রয়োগেন মন্ত্ৰোহয়ং প্রত্যক্ষকৃতো বুধ্যতে । এবং ‘বি ন ইন্দ্র মুধে
জহি’ হে ইন্দ্রঃ স্বং নঃ অস্মাকং মুধ সংগ্রামস্থান শত্রুন্ বিজহি বিশেষেন
বিনাশয় । হৃদন্ত বোধায় । যত্র স্তোতারঃ প্রত্যক্ষকৃতাঃ ভবন্তি স্তোত-
ব্যানি চ পরোক্ষকৃতানি ভবন্তি তত্রাপি মন্ত্রাণাং প্রত্যক্ষকৃতং বোধায় ।
অস্ম উদাহরণম্—মা চিদশ্রদ্বিশংসত সখায়ো মা বিষণ্যত অশ্রায়মর্থঃ—
হে সখায়ঃ সমানজ্ঞানবন্তুঃ স্তোতারঃ ইন্দ্রস্তোত্রাৎ অশ্রাৎ স্তোত্রঃ বিশংসত
মা উচ্চারয়ত । অশ্রদীয় স্তোত্রোচ্চারণেন আশ্রনঃ হিংসাং মা কুরুত ।
হিংসাম্ মা অভিলষ্যত ইতি ।

অস্মিন্ মন্ত্ৰে স্তোতারঃ ঋত্বিজঃ প্রত্যক্ষাঃ সন্তি স্তোতবাঃ ইন্দ্রশ্চ
পরোক্ষেন বর্ততে । অতঃ অয়মপি মন্ত্রঃ প্রত্যক্ষকৃতঃ বোধায় । অথ
আধ্যাত্মিকায় ঋচঃ লক্ষণম্ উদাহরণম্ । আখ্যাতশ্চ উত্তমপুরুষ যোগেন
অহমিতি সর্বনামনির্দেশেন বা ঋচঃ অধ্যাত্মিক্যঃ বোধব্যায়ঃ । অত্র
ত্রিবিধম্ উদাহরণম্ । বৈকুণ্ঠী ঋক্ প্রথমম্ উদাহরণম্ বোধায় ।
লবমুক্তং দ্বিতীয়ম্ উদাহরণম্ । বাগাস্ত্ৰীয়াং সূক্তং তৃতীয়ম্ উদাহরণম্ ।
তদ্ যথা— অহং ভুবং কস্মুনঃ পূর্ব্যাম্পতিরহং ধনানি সংজয়ামি শাখত্ ।
অশ্রায়মর্থঃ—অহম্ ইন্দ্রঃ বহুনো ধনশ্চ পূর্বঃ অসাধারণঃ পতিঃ
অস্মি । অহং শত্রোঃ ধনানি সংজয়ামি সম্যক্ জয়ামি ইত্যর্থঃ । অহং
শত্রোঃ শত্রুসম্বন্ধঃ ধনানি জিতবানস্মি । কিঞ্চ মামেব যজমানাঃ হবস্তে
আহ্বায়ন্তি । অহং দাস্তুষে হর্বিদন্তবস্তে যজমানায় ভোজনং ধনং বা
বিভজ্যামি । এবং লবমুক্তমপি উদাহরণং বোধায় । তৃতীয়ং বাগাস্ত্রীয়া-

সূক্তস্ত উদাহরণম্—“অহং রুদ্রেভির্বসুভিশ্চরামাহমাদিত্যৈরুভ বিশ্বদেবৈঃ ।
 অহং মিত্রাবরুণোভাবিভর্ম্যহমিল্লাগ্নী অহমশ্বিনোভা ।” ইদমপধেয়ম্—
 পরোক্কৃতাঃ প্রত্যোক্কৃতাঃ চ ঋচঃ বহবঃ সন্তি । আধ্যাত্মিক্যঃ ঋচঃ
 অগ্নাঃ সন্তি । কচিৎ মস্ত্রে স্তুতিরেব দৃশ্যতে ন অশীর্বাদঃ দৃশ্যতে ।
 যথা—ইন্দ্রস্ত নু বীর্যানি প্রবোচং যানি চকার প্রথমানি বজ্রী স্তুতিরেব ।
 ‘সুচক্ষা অহমক্ষীভ্যাং ভূয়াসম্’ ইত্যাদৌ আশীরেব দৃশ্যতে । কচিৎ
 শপথো দৃশ্যতে অভিশাপো বা দৃশ্যতে । কচিৎ পদার্থস্ত ‘আচিখ্যাস্ত’
 মস্ত্রেষু দৃশ্যতে যথা ‘ন মৃত্যুরাসীদমৃতং ন তর্হি । তন্ আসীত্তমসা
 গুল্হমগ্নে’ । কচিৎ পরিবেদনা দৃশ্যতে ন স্তুতিঃ যথা ন বিজ্ঞানামি
 যদি বেদস্মী । কচিৎ মস্ত্রে নিন্দাপ্রশংসে দৃশ্যতে যথা ‘কেবলাঘো
 ভবতি কেবলাদী ।’

2. নিরুক্তকারমতে কতি দেবতাঃ সন্তি ইতি মত- ভেদমুপনাস্য সমাধীয়তাম্ ।

পূর্বম্ আত্মবিৎপক্ষে (বেদান্তদর্শনমতে) দেবতানাম্ ঐকাত্ম্যং
 প্রতিপাদিতম্ । ষাঞ্জিকানাং মতে তু যাবতা অভিধানং তাবতা নানাঃ
 অভিহিতম্ । তৌ এতৌ পক্ষৌ আক্ষেপুং নিরুক্তকারঃ স্বকীয়ং মতং
 প্রদর্শয়তি । ‘তিস্র এবদেবতা ইতি নৈরুক্তা’ এব শব্দঃ অবধারণার্থঃ,
 পূর্বোক্তপক্ষৌ বাাবর্তয়িতুং স্থিতঃ । (১) অগ্নিঃ পৃথিবীস্থানঃ (২) বায়ুর্বা
 ইন্দ্রো ইতি অন্তরীকস্থানঃ (৩) সূর্য্যো হ্য স্থানঃ । নিরুক্তকারমতে
 স্থানভেদেন দেবতায়াঃ এয়ো ভেদাঃ দর্শিতাঃ পৃথিবীস্থানং যস্ত অসৌ
 অগ্নিঃ প্রথমো দেবঃ । বায়ুর্বা ইন্দ্রো বা অন্তরীকস্থানকঃ । অত্র
 নিরুক্তকারমতে একসৌব দেবস্য অন্তরীকস্থানত্বাৎ ইন্দ্রশব্দেন বায়ু-
 শব্দেন চ প্রতিপাদনং বোধ্যম্ । সূর্য্যো হ্যস্থানঃ । নহু মধ্যমস্য দেবস্য
 কথং শব্দদ্বয়েন ইন্দ্রবায়ুরূপেন প্রতিপাদনম্ । পার্থিবত্বমনয়োঃ দেবতয়োঃ
 একৈকেন শব্দেন চ ইতি জিজ্ঞাসায়াম্ উচ্যতে । মধ্যমস্ত দেবস্ত হি

দ্বৌ কৰ্মাৰ্থানৌ বিদ্যাধ্বয়াৰ্থৌ স্তঃ । তয়োঃ অনিত্য দৰ্শন একো বিদ্যা-
দাৰ্থ্যো দেবো অপবস্তু নিত্যদৰ্শনো বায়ুৰ্থাঃ, স চ হৃগিন্দ্ৰিয়েন
শ্ৰত্যক্ষঃ । ততশ্চ অমুখ্যোহপি অয়ং দেবঃ মুখেন ইন্দ্ৰেন দেবেন সহ
বিকল্পাতে ইতি ।

ননু যদি পৃথিবীস্থানঃ একঃ এন অগ্নিদেব স্মাৎ জাতবেদে। বৈশ্বানরো
কুপিটোযোঁনঃ ইত্যাদি বহুভিধানং কথং সঙ্গচ্ছতে ইতি জিজ্ঞাসায়াম্
উচ্যতে । তাসাং মহাভাগ্যাৎ একৈকস্মাপি বহুনি নামধেয়ানি ভবন্তি ।
অয়মাশায়ঃ । তাসামেব পূৰ্বোক্তানাং তিস্মিণাং দেবতানাং মহৈশ্বৰ্যা-
যোগাৎ আত্মানং অনেকধা বিকুৰ্বতীনাম্ একৈকস্মাঃ দেবতয়াঃ শ্ৰতি-
বিকারং জাতবেদা বৈশ্বানরো ইতি বরুণঃ রুদ্রঃ ইতি, অশ্বিনৌ ইতি,
পুষা ইতি, বহুনি নামধেয়ানি ভবন্তি । কিঞ্চ শ্ৰতিস্থানং স্বপ্নকৃতাঃ
অভেদাৎ ঐক্যাত্মাং ন জহাতি । 'অপি বা কৰ্মপৃথক্কাৎ' কিঞ্চ স্বং
স্বং আত্মানম্ অবিকুৰ্বতীনাং দেবতানাং কৰ্মনঃ পৃথক্কাৎ অনেককৰ্ম-
যোগাৎ নান্যেষস্ম ভেদ উপলভ্যতে । তত্র বৈদিক দৃষ্টান্তমাহ । যথা
একস্য কৰ্ত্ত্বুঃ ঋত্বিজঃ কৰ্মভেদেন হোতা, অধার্যু ব্ৰহ্মা, উগদাতা
ইত্যাদি বহুনি নামানি ভবন্তি ইতি নিরুক্তকারমতং পর্যাবসন্নম্ ।
সাম্প্ৰতম্ যাজ্ঞিকমতেন দেবতাভেদমাহ 'অপি বা পৃথগ্গেব স্মাঃ' পৃথক্
হি স্ততয়ো ভবন্তি । যাজ্ঞিকমতে হি দেবতাঃ পৃথক্ পৃথক্ অত্যন্তভিন্নাঃ
এব উৎপত্তিকেন ভেদেন ভবন্তি । অগ্ন্যাদীনাং দেবতানাং পৃথক্ পৃথক্
স্ততয়ো দৃশ্যশ্চ তৎ যথা অগ্নিনীলে পুরোহিতম্ ইত্যাদিস্মৃক্তম্ অগ্নিং
শ্ৰৌতি । 'নুনং জাতবেদসম্' ইত্যাদিস্মৃক্তং জাতবেদসম্ শ্ৰৌতি ।
'হরিভ্যাম্' ইত্যাদিমন্ত্ৰঃ ইন্দ্ৰং শ্ৰৌতি । এবং বিভিন্নস্ততিদৰ্শনে দেবতাঃ
অত্যন্তভিন্নাঃ ভবন্তি ইতি তাৎপৰ্যম্ । কিঞ্চ অভিধানান্যপি ভিন্নানি
সন্তি । অয়মাশয়ঃ—আগ্নেয়ং অষ্টকপালং নিৰ্বপতি ব্ৰহ্মচৰ্মসকামঃ ইতি
বিধিবাক্যং অগ্নিদেবতাকং অষ্টকপালদ্রব্যকং যাগং বিধত্তে । এনঞ্চ
যে নৈব অভিধানেন বিধিবাক্যং যাগং বিদধাতি তেনৈব নিৰ্বাপনাদাবভ্যঃ
যাগঃ সমাপ্যতে ।

তত্রৈদং শঙ্ক্যতে যৎ পুনঃ এতচ্ছক্ৰং কৰ্মপৃথক্কাৎ নামধেয়ে ভেদঃ

उपलभ्यते इति । स च अनैकास्तिको दृष्टान्तः । तथाहि अनेकेषां मानवानां एकस्मिन् कर्मणि योगः दृश्यते इति पुरुषानामेककर्मनोऽपि नानाङ्गप्रसङ्गः स्यात् इति । तत्रेदम् समाधानम्, तत्र स्वस्थानैकङ्गं सञ्चैकङ्गं च उपेक्षितव्यम् । अयमाशयः तस्मिन् पृथक्त्वे सति समान-स्थानतया देवानाम् एकङ्गं भवितुमर्हति । अत्र वा परम्परारोपकारितया समानकार्यतया वा एकङ्गं भवितुमर्हति । यथा, पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवाश्च इत्येतेषां समानं स्थानं समानः उपकार्योपकारभावश्च दृश्यते तथैव देवानामपि भवेत् । तदा अत्यन्तभेदः सिद्धः एव । यथा 'पृथिव्याः पर्जन्येन च वायुदित्याभ्यां च सञ्ज्ञागोऽग्निना' दृश्यते । किञ्च अस्तुरिक्तस्य दिवश्च अग्निना सञ्ज्ञागः दृश्यते । तदेव कायैकङ्गां स्थानैकङ्गां देवतानां भक्तिं एकङ्गं न निषिधाते । इत्थं भेदाभेद-वादिनः उभयेऽपि प्रमाणं भवति—आश्रयिणो नैरुक्तयाञ्जिकाश्च । तत्र दृष्टान्तमात्रं 'तत्रैतन्नरराष्ट्रमिव' राष्ट्रम् इति अत्रेदद्वया बावह्यते । नरा इति च भेदद्वया बावह्यते । एवं पृथिव्याग्नि इति भेदः । ज्ञातवेदा वैश्वनरः इति च भेदः । एवम् आश्रय इति अत्रेदद्वयः । लोकाः लोकानः स्वर्गादयश्च इति भेदः आरोप्यते ।

3. देवता पुरुषविधा अपुरुषविधा वा ?

Or

Whether Vedic Gods are possessed of physical forms.

यत्कामाश्रयिणः यस्यां देवतायामित्यादि सन्दर्भेण मन्त्रैः ज्ञेयमानसं देवतात्वमित्येव प्रतिपादितम् । तत्र मन्त्रैः याः देवताः ज्ञेयस्ते ताः किं पुरुषविधा अपुरुषविधा वा इत्येव संशयः । अयं भावः—देवता विषये मन्त्रैर्विधायितम्—आश्रयिण्यतम्, नैरुक्तमतम्, याञ्जिकमतम् । तत्र आश्रयिण्यते नैः सन्देहावसरः । आश्रयः सर्वशक्तिमत्त्वात् तासां

সর্বাঙ্কতিমঙ্গমনাকৃতিমঙ্গলং সম্ভবতি । নৈরুক্তমতেহপি সূর্য্যাবায়ুগ্নীনাং
 প্রত্যক্ষেন অনাকৃতিমঙ্গলং হি তাসাং স্বীকৃতম্ । তেন অগ্নিন্ পক্ষেহপি
 ন সংশয়ঃ । কিন্তু যাজ্ঞিকমতে এব এষ সংশয়ঃ সম্ভাব্যতে । আভি-
 ধানিকা দেবতা যাজ্ঞিকৈকৈঃ মন্যতে । যাবদভিধানং দেবতানাং স্তিত্বং
 শব্দভেদে চ দেবতা ভিগ্নস্তে ইত্যেব তেষামভিপ্রায়ঃ । তেন অগ্নি-
 বায়ুসূর্য্য্যভিধানানি প্রত্যক্ষার্থাভিসম্বন্ধীনি জাতবেদো রুদ্রেন্দ্রপর্জ্জগ্নাভি-
 ধানানি অপ্রত্যক্ষাভিসম্বন্ধীনি সন্তি । শব্দানামাকৃতিপদার্থম্ অনাকৃতি-
 পদার্থম্ লোকে দৃশ্যতে । তেন রুদ্রেন্দ্রাদীনাং মন্ত্রেষু দৃষ্টানাম্
 আকৃতিমঙ্গমনাকৃতিমঙ্গলং বা ইত্যেব শঙ্ক্যতে ।

অমী রুদ্রাদিশব্দা কিং মনুষ্যাদিবদাকারবতা অর্থেন অর্থবস্তুঃ অথবা
 বায়ুআকাশাদিবৎ অনাকারবতা অর্থেন অর্থবস্তুঃ ? তত্র এতাঃ পুরুষবিধা
 এব ইত্যেকপক্ষঃ । দেবতাঃ খলু পুরুষানামিব সবিগ্রহাঃ তত্র হেতুশ্চ
 চেতনাবদ্ধি স্ততয়ো ভবন্তীতি । যস্মাং চেতনাবতামিব স্ততয়ো মন্ত্রা
 অভিধায়কা, তস্মাং এতাঃ দেবতাঃ পুরুষবিগ্রহা বোধ্যাঃ । তথাহি
 সংবাদসূক্তেষু পরম্পরমভিধানানি উক্তপ্রত্যুক্তানি সম্বন্ধার্থানি দৃশ্যতে ।
 তানি চ পুরুষানামিব চেতনাবতামেব সম্ভবান্তে । কিঞ্চ পুরুষাণাং
 যানি অঙ্গানি সন্তি মুখবাহুপাদ প্রভৃতীনি তৈর্বে^১ অঙ্গৈঃ দেবতা
 অপি সংস্কৃত্যন্তে । যথা “ঋত্বা ত ইন্দ্র স্ববিরসা বাহু” । “যং সঙ্গ্ভনা
 মঘবন্ কাশিরিত্তে ইত্যাদিষু মন্ত্রেষু বাহুমুষ্টি সম্বন্ধ দর্শনাজ্ জায়তে
 দেবতানাং পৌরুষবিধামিতি । কিঞ্চ পুরুষা যৈ দ্রব্যৈঃ ব্যাবহরন্তি
 তৈরেব দ্রব্যৈঃ সম্বন্ধভিধানাজ্ জায়ত এতানাং পৌরুষবিধামিতি ।
 তথাহি—

“এ দ্বাভ্যাং হরিভ্যাম্ ইন্দ্রযাহি ।

কল্যাণীর্জায়া স্বরণং গৃহেতে ॥” ইত্যাদিষু মন্ত্রেষু
 গৃহজায়া স্বরণাদিসম্বন্ধাং পৌরুষবিধায়ুপপন্নম্ । কিঞ্চ পুরুষাণাং যানি
 কর্মণি পানশ্রবণাদীনি তৈরপি কর্মভিঃ সংস্কৃত্যমানত্বাং দেবতানাং
 পৌরুষবিধায়ুপপাণ্ডতে । তদ্ যথা —

“অদ্বীজ পিব চ প্রস্থিতস্ত।”

“আশ্রুত্ কর্ণ শ্রুধী হনম্ ॥” ইত্যাদিষু পানশ্রবণাদীনাং ব্যবহারাজ্ জ্ঞায়তে দেবতাশ্চেতনা ইতি । এতাসাম্ অপৌরুষেয়-বিধোহপি কেচিৎ হেতবঃ সস্তি । অগ্নিবায়াদিতাপৃথিবীশ্চভূতয়ঃ যেহপি দেবা প্রত্যক্ষতো দৃশ্যন্তে, তেষাং অনাকৃতিমহং সর্বৈরূপ লভ্যতে । তেন অগ্নিবায়াদি দেবতা অপুরুষবিধা ইত্যেবম্ অভূাপগস্তবাম্ । ‘সুখং রথং সুযুজে সিদ্ধুরধিনম্’ ইত্যাদি নদীসূতো উদকাগ্নিকায়ান্ নদ্যাঃ প্রবহন্ত্যাঃ রথে অবস্থানাং বর্ণিতম্ । তেন যত্বেপি দেবতা চেতনারূপেণ অচেতনরূপেণ চ বর্ণিতাস্তথাপি কাচিদৌপচারিকং স্বীকার্যম্ । তেন অপৌরুষবিধিকৈরপ্লেঃ সংস্কৃতমানহাং অপুরুষবিধা পুরুষবিধা বা ইত্যেব ন বক্তব্যম্ । উভয়ত্রাপি চেতনাবৎ স্বীকার্যম্ । যত্র অচেতনা অপি চেতনাবৎ স্তুষ্যন্তে । তত্র উপচারিকমথবা তদুগত দেবতায়াঃ চেতনা-ভূতায়্যাঃ অনাভিব্যক্তায়াঃ স্তুষ্যমানহং বোধ্যম্ । তথাহি কুত্রাচিৎ প্রাবাণোহপি পৌরুষবিধিকৈঃ কর্মভিঃ স্তুষ্যন্তে । তত্র চেতনাবৎম্ ঔপচারিকম্ বোধ্যম্ । অয়ং ভাবঃ তত্রৈদং মন্ত্রহাং চতুর্ধা বিত্ততে । (১) পৌরুষাব্যয়ম্, (২) অপৌরুষবিধ্যম্ (৩) কর্মার্থমুভয়বিধাং (৪) নিত্যমুভয়বিধ্যম্ । তত্র যাজ্ঞিকপক্ষেহপি সর্বাসামাপ দেবতানাং শক্তি-মহাৎ অমূর্তী মূর্তী একধা, দ্বিধা, বহুধা চ সম্ভবন্তি । মন্ত্রত্রষ্টা ঋষিণা যথা বর্তমানঃ দৃষ্টং তথৈব সর্বেষুপি মন্ত্রেষু বর্ণিতম্ । তেন ন হি কুত্রচিদপি অমুপপত্তিরিত্যাদিক্ ।

4. “ন নির্বন্ধা উপসর্গা অর্থান্নিরাহুরিতি শাকটায়নঃ ।

নাম্মাখ্যাতয়োস্তু কর্ণোপসংযোগদ্যোতকা ভবন্তি ॥

— Explain.

Or,

উপসর্গঃ অর্থবান্ অনর্থকো বা অর্থবন্তেহপি
বাচকো দ্যোতকো বা ইতি নিরুক্তকাররীত্যা সম্যক্
বিত্তয়তাম্ ।

প্রথমং শাকটায়নমতেন উপসর্গস্ত অর্থকং প্রতিপাঠ্যতে “ন নির্বন্ধা

उपसर्गा अर्थान्निराहुरिति शाकटायनः” उपसर्ग शब्दश्च अयमर्थः—आख्यातं उपगृह्य तस्मैव अर्थविशेषः ये सृतास्ति ते उपसर्गाः प्रोदयः । ते निष्क्रिय नामाख्यातमध्यां पृथक्भूयवद्वाः पदवाकारूपेण रचिताः सन्तः अर्थान् निश्चयेन न आह इति आचार्यास्तु शाकटायनस्तु मतम् । तदा उपसर्गाः किं कुर्वन्ति इति जिज्ञासायामाह—“नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगोद्योतका भवन्ति । अस्यायमर्थः—नामाख्यातयो योऽर्थः क्रियारूपः तस्यां क्रियायामेव विशेषणम् उपयुज्या तद्वलेन विशेषम् अर्थं द्योतयन्ति व्याजयन्ति इति हेतोः ते उपसर्गाः उपसंयोगोद्योतकाः भवन्ति । किन्तु स्वातन्त्र्येण कमपि अर्थं अभिधयि न प्रकाशयन्ति । तस्यां अनर्थकाः पृथक् अवस्थिताः उपसर्गाः इत्येतावन्तं शाकटायनस्तु मतम् ।

साम्प्रतम् गार्गा-मतम् उपनश्यते—उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्गाः । अस्यायमर्थः—उच्चावचाः बहुप्रकाराः उपसर्गपदानाम् अर्थाः भवन्ति, नामाख्याताभ्याम् वियुक्तानामपि तेषाम् इति आचार्याः गार्गाः मन्त्रते । अयमभिप्रायः—गार्ग्यामते एवाम् प्रोदीनाम् उपसर्गानाम् मध्ये एकैकोऽप्युपसर्गः अनेकार्थः भवति । यथा प्र शब्द शक्ति तृप्ति-शुद्धि-कृति इच्छाम् अर्थेषु वर्तन्ते । एवम् आङ् कृत्विङ् इत्यर्थबोधकः । एवम् अग्नेहपि भवन्ति । यस्तु केनाप्युक्तम् उपसर्गाः वर्णवन्तः अनर्थकाः भवन्ति इति । तदयुक्तम् । मृदोवयवेषु मृन्मयघटादि निर्माणशक्तिः अस्त्येव । एवं वर्णेषुपि सामान्याभिधानशक्तिः अस्त्येव । सा च शक्तिः पदत्वेन समुदितानां वर्णानां अर्थविशेषे पर्यवस्यते । उपसर्गेषु घटे घटारम्भशक्तिः अतिव्यञ्जते । सैव शक्तिः मृत्सु अनतिव्यञ्जता तिष्ठति । अग्न्या अनर्थकैः वर्णैः आरम्भमानं पदं वाक्यं वा अर्थबोधकं न स्यात् । अतः वर्णाः अर्थवस्तुः इति वयं विश्वासिमः । किञ्च केचिन् उक्तवन्तः उपसर्गा प्रोदीपवन्तः अनर्थकाः भवन्ति इति घटादि निर्माणे प्रोदीपः न किञ्चिन् कारणं भवति । तस्यां प्रोदीपो यथा अनर्थकः तथा वर्णः अपि अनर्थकः । तदपि न युक्तम् । प्रोदीपोऽपि प्रकाशरूपे कार्यो अर्थवानेव । प्रोदीपस्तु सत्यापि अर्थवत्त्वे प्रकाशं घटादिकम् आधारीकृत्य प्रकाशयति, आत्मानं प्रकाशयति स्निग्धं शक्तिं अति-

ব্যঞ্জয়তি । এব উপসর্গাঃ অর্থবস্তোইপি সস্ত বহুবিধাং স্বার্থাভিধান-
শক্তিং আধারভূতে নামাখ্যাতে বোধয়িত্বা অভিব্যঞ্জয়েয়ুঃ ।

শাকটায়নমতস্য তু অয়মভিপ্রায়ঃ । উপসর্গাঃ নামাখ্যাভ্যাং
পৃথকভূতাঃ ন কঞ্চিৎ অর্থম্ অভিদধতি । কিন্তু নামাখ্যাতোপসং-
যোগেন তমেব ক্রিয়াবিশেষং অভিব্যঞ্জয়ন্তি । সর্বথা অর্থবাচকতাশক্তিঃ
নাস্তি উপসর্গেষু । তস্মাৎ শাকটায়নমতে উপসর্গানাং 'অর্থবৎ' সূত্রেণ
প্রাতিপদিক স জ্ঞা ন প্রাপ্নোতি অর্থবত্বাভাবাৎ । কিন্তু 'কৎতদ্ধিতসমা-
শাস্ত' ইতি সূত্রস্থ 'চ' শব্দবলেণ অনর্থকানামপি তেষাং প্রাতিপদিক
সংজ্ঞা সিধ্যতি ।

বৈয়াকরণাস্তু উপসর্গাঃ দ্ব্যোতকাঃ ইতি মন্ত্যন্তে ন তু বাচকাঃ ।
তেষাম্ অয়মভিপ্রায়ঃ স্ব-সমভিব্যাহৃতপদনিষ্ঠশক্ত্যুদ্বোধকত্বং দ্ব্যোতকত্বম্ ।
অস্ত্রোদাহরণম্—অনুভবতি । অত্র ভূ-ধাতোরৈব অর্থদ্বয় নিরূপিতা-
শক্তিরস্তি । ভবতীত্বাক্তে সত্ত্বারূপার্থ নিরূপিতাশক্তিঃ উদ্বুদ্ধা ।
অনুভবরূপার্থ-নিরূপিতাশক্তিঃ অনুদ্বুদ্ধা চ তিষ্ঠতি । অনু ইতি উপ-
সর্গস্য যোগে অনুদ্বুদ্ধা শক্তিঃ উদ্বুদ্ধা ভবতি অর্থাৎ অনুভবতি ইত্যস্য
জানাতি ইত্যর্থঃ । বৈয়াকরণমতে অর্থঃ ত্রিবিধঃ— বাচ্য, লক্ষ্য, বাঙ্গ্য-
শ্চেতি দ্ব্যোতকব্যঞ্জকশ্চেতি পর্গায়ঃ ॥ দ্ব্যোতকার্থমাদায় এব তস্য প্রাতি-
পদিক সংজ্ঞা সিধ্যতি । উপসর্গানাং দ্ব্যোতকত্বে প্রমাণং তু 'লঃ কর্ম্মণি
ভাবে চাক্ষ্মকেভ্যঃ' ইতি সূত্রমেব । তথাহি সাক্ষ্মকেভ্যঃ ধাতুভ্যঃ
কর্ম্মণি কর্ত্তরি চ লকারাঃ বিধীয়ন্তে । ভূ-ধাতোঃ সত্ত্বারূপেহর্থে
অকর্ম্মকত্বাৎ ভাবে প্রত্যয়ঃ স্মাৎ ন তু কর্ম্মণি । তদা অনুভূয়তে স্মৃৎ
দেবদত্তেন ইত্যাদৌ কর্ম্মণি লকারঃ ন স্মাৎ । যদা তু ধাতোঃ অনুভবোহর্থে
স্বীক্রিয়তে 'অনু' উপসর্গস্তু তস্মার্থস্য দ্ব্যোতকঃ ভবতি । তদা ভূ-ধাতোঃ
সাক্ষ্মকত্বাৎ কর্ম্মণি লকারঃ সিধ্যতি । এবং সাক্ষ্মৎ ক্রিয়তে গুরুঃ ইত্যাদৌ
সাক্ষ্মৎ ইত্যাদি অবয়বস্য দ্ব্যোতকত্বং বোধাম্ । এবং নমক্রিয়তে পিতা
ইত্যাদৌ নমঃ শব্দঃ দ্ব্যোতকো বোধ্যঃ ।

1) भावप्रधानमाख्यातम्, सत्प्रधानानि नामानि ।

—Explain.

यास्काचार्येण तदीय निरुक्ते नैघण्टूकांशे पदानां निर्वचन प्रसङ्गे
तेषां विभागः कृतः । चत्वारि पदजातानीति नामाख्यातेचोपसर्गनिपा-
ताश्च । तत्रापि लक्षणं विवक्षुना तेन प्रोक्तम्—भाव प्रधानमाख्यातमिति ।

यदि पदविभागकाले नाम्न उल्लेखः पूर्वः कृतस्तथापि आख्यातस्य
प्राधाग्यं द्योतयितुं प्रथममाख्यातसैव लक्षणं प्रदर्शितम् आख्यातं
तिङ्शुपदम् भावप्रधानं भवति । भावः प्रधानं यस्य एवञ्चुतम् ।
व्यापारो-भावना क्रिया उत्पादना प्रभृतयः एकार्थाचकाः शब्दाः ।
तथाचोक्तं वैयाकरणभूषणे “व्यापारो भावनाचैव चैव सैवोत्पादना
च क्रिया” इत्यादि । यद्यपि “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इति
पाणिनीय सूत्रेण लकारवाच्यं कर्ताकर्मभावश्चेति त्रितयमुक्तम् । तथापि
धात्वर्थभावश्चैव प्राधाग्यं स्वीकर्तव्यम् । अग्राथा देवदत्तः पचतीत्यादौ
पाकानुकूला या कृतिस्तद्वान् देवदत्तः इत्यादि प्रकारेण प्रथमास्तु विशेष्यकः
शब्दबोधः स्यात् । वैयाकरणमते निरुक्तमत्रे च देवदत्तकूर्तृको वर्तमान-
कालकः पाकः इत्येव शब्दबोधः । तत्र पाकस्य प्राधाग्यम् अनुभूयते ।
पाकरागप्रभृतयो घञ्शु शब्द भावार्थका एव । किञ्च किं करोतीति
पृष्ठे पचतीति प्रतिवचनं श्रूयते । नतु देवदत्तः उदनं वा । प्रश्नोत्तरयोः
समानार्थकत्वात् व्यापारप्राधाग्यमाख्यातस्य अवश्यमेव स्वीकर्तव्यम् । तेन
युक्तिप्रमाणसिद्धतया प्रथमपुरुषैकवचने परस्मैपदान्तस्य पचतीति
आख्यातशब्दस्य भावप्राधाग्यमुपपन्नम् । यद्यपि आख्यातेषु द्रव्यास्यापि
प्रतीतिर्भवति तथापि तस्य प्रतीयमानस्यापि अविबक्षया तस्याप्राधाग्यं
भावस्य च प्राधाग्यं स्वीकर्तव्यम् ।

उदनस्य नामानि क्रीडशानि इति जिज्ञासायामुक्तम् - सत्प्रधानानीति ।
सत्त्वं लिङ्गसंख्याद्विभक्तं द्रव्यं तत् प्रधानं येषु तानि । सौदतः लिङ्गसंख्या
यत्र, तत् सत्त्वम् । तेन यस्मिन् लिङ्गसंख्योरुपपन्नो भवति तत् सत्त्वमिति
श्रूयम् । प्रतीतिपदिकांशेषु नामस्य सद्धानां द्रव्यानां प्राधाग्यं स्वीकर्तव्यम् ।

নমস্তি আখ্যা তশদে গুণভাবেন বর্ত্তন্তে ইতি নামানি । যদ্বা নময়ন্তি স্বমর্থমাখ্যা তশদ্বাচে গুণভাবেনেতি নামানি । ইৎং নামশব্দবৎপত্ত্যা অপি নামস্ব সহপ্রাধাণ্যং লক্ষম্ । যথৈব হ্রাখ্যাতে বিদ্যমানমপি দ্রব্যমিবিক্রিতম্ এবমিহাপি বিদ্যমানাপি ক্রিয়া অবিক্রিতা দ্রব্যপরত্বাৎ সত্বশব্দস্য কিন্তু গুণীভূতা বোধ্যা । যথা পাচকঃ পাঠকঃ ইত্যাদি-শব্দেষু পচ্ধাত্বর্থঃ পঠ্ধাত্বর্থশ্চভাবোগুণীভূতঃ । কিন্তু প্রত্যয়ার্থস্য দ্রব্যসৈব তত্র প্রাধাণ্যম্ । পাচক-পাঠকাদিশব্দৈঃ দেবদত্তঃ প্রভৃতি প্রথমাস্তপদানাং সামান্যাদিকরণাৎ প্রতীয়মানং দৃশ্যতে । তেন নাম্নঃ সত্বপ্রাধান্যং স্বীকর্তব্যম্ ।

যথাচোক্তং কেনচিদাচার্হণ—“শব্দেন উচ্চারিতেনেহ যেন দ্রব্যং প্রতীয়তে তদক্ষরবিধৌ যুক্তং নামেত্যাহ্মনীষিণঃ” ইতি । যত্র পুনঃ বাক্যে নামাখ্যাতে উভাবপি স্তঃ তত্র কস্য প্রাধাণ্যমিতি জিজ্ঞাসায়ামুক্তং নিরুক্তকারণে “ভাবপ্রধানমাখ্যাৎ সত্বপ্রধানানি নামানি তত্ত্বোভে ভাবপ্রধানে ভবতঃ ।” যস্মিন্ বাক্যে নামাখ্যাতে স্মাতাং তত্র ভাবস্মৈব প্রাধাণ্যং স্বীকর্তব্যম্ । বাক্যে আখ্যা তস্য প্রাধাণ্যম্ ।

2. পূর্বাপরীভূতং ভাবমাখ্যাতেনাচষ্টে - ব্রজতি পচতীত্বাপক্রমপ্রভৃতাপবর্গপর্যাস্তম্ ॥—Explain.

“ভাবপ্রধানমাখ্যাৎ, সত্বপ্রধানানি নামানি” ইত্যুক্তং পূর্বম্ । ভাবঃ ক্রিয়া তৎপ্রধানমাখ্যাৎ । অধুনা আখ্যা তস্য নিগূঢ়ার্থং নির্বক্তুমাহ—“পূর্বাপরীভূতম্.....” ইত্যাদি । ভাবঃ ক্রিয়া ইত্যুক্তমেব । সর্বাসু ক্রিয়াসু বহবো ব্যাপারাঃ সন্তি ; ব্যাপারেষু পুনঃ সর্বেষু পরস্পরং কাল-পৌর্বাপর্যং বিদ্যতে । অস্মাচ্চ কাল-পৌর্বাপর্যং নিবন্ধনাৎ ব্যাপারাণাং ভাবঃ (ক্রিয়া) “পূর্বাপরীভূতম্” ইতি বিশেষণেন বিশেষিতঃ । বস্তুতস্ত সর্বদা এব ক্রিয়া একৈব ।

वत्त्वेव तर्हि तस्मिन् पौर्वापर्याभावः कथं संभवेत् । अश्वाः शङ्खाः निरासाय “पूर्वापरिभूतम्” इति पदम् “अभूततद्भावे चि” इति प्रत्यायेन निष्पातितम् । अयमाशयः—सा क्रिया न पौर्वापर्या-
विशिष्ट क्रमस्वरूपा, किन्तु अपूर्वमनपरः सन्तमेकहायं पूर्वापरिभूतं
पूर्वापरमिवावस्थितम् ; व्यापाराश्च क्रियायाः तस्या अवयवा एव ।
तद्वत्त्वं ऋन्दस्वामिना—

“सर्वेषु दर्शनेषु एकहायं क्रियायां न पौर्वापर्यामस्ति । ये
तु व्याजका बोधपादका तदर्थं वा अवयवभूता वा अधिश्रयणदयस्तेषां
पौर्वापर्यायं स्वयमपूर्वः न परः सहः पूर्वापरिभूतं साध्यासाधन-
रूपभावं लोक आख्यातेनाचष्टे । षट्पटादि निर्माणकाले अयमवयवः
पूर्वं करणीयः, अथः उद्भवरकाले करणीयं हात नास्ति । कोऽपि
विहितो नियमः, किन्तु क्रियायाः अवयवेषु (व्यापारेषु) सुनिर्दिष्टः
पौर्वापर्यानिमोहवशात्मेव विद्यते । तद्वत्त्वं कलापे “सा च क्रिया
पूर्वापरिभूतावयवैव” इति । इहाक्रमश्च क्रमप्राप्तिः चिप्रत्यायेनोच्यते
इत्युक्तं प्रागेव । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टीकरोति—

“ब्रजतिपचतीत्यापक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्याप्तम् ।” इति ब्रजति
क्रियायां गमनकर्तुः पादुकादिपरिधानम्, प्रथमः १ पादविक्षेपः,
पथि आहार-शयन-विश्रामादिः अन्तिमः पादविक्षेपश्च एते व्यापाराः
सन्ति । एवञ्च पचतीत्याक्ते तडुलधावनं, चूर्ण्यां स्थालारोपनं,
स्थाल्यां तडुलप्रदानं, चूर्ण्यां अग्निदण्डयोजनम्, तडुलानां विक्रिन्ति-
भवनम्, स्थालारोपनक्षेते सर्व एव व्यापारा बोध्यान्ते । एवमन्त-
त्रापि । तस्माद्व्यपक्रमनेकक्रियाभिर्निर्वर्तमानो भाव आख्यातेन
उच्यते इति ।

आह च—“क्रियासु बह्वीषतिसंश्रिते यः पूर्वापरिभूत इवैक
एव ।” क्रियाभिर्निवृत्तिवशेन सिद्धम् आख्यातशब्देन तमर्थमाहः ।

तथा चोक्तं हरिणापि—

“गुणसूतेरवयवैः समूहः क्रमजन्यनाम् ।

वृक्ष्या प्रकल्लिताभेदः क्रियेति व्यापदिश्रुते ॥” इति ।

তত্র সমুহব্যবহারো বৌদ্ধ এব ন বাস্তব ইতি সূচয়িত্বমেব একঃ
শব্দঃ প্রযুক্তঃ ইতি দিক্ ।

③ ইন্দ্রিয়নিত্যাং বচনম্ ওঁদৃশ্বরায়ণঃ ॥ — Explain.

নামাখ্যাতোপসর্গনিপাতরূপং যৎপদচতুর্ভয়মুক্তম্, তদেব ন সম্ভবতি
শব্দস্য অনিত্যত্বাৎ । ইতোবং শব্দনিত্যত্ববাদিনঃ ওঁদৃশ্বরায়ণনামকস্য
আচারস্য মতং প্রদর্শ্যতে ইন্দ্রিয়নিত্যামিত্যাদিনা ।

উদৃশ্বরস্যাপতামৌদৃশ্বরিরিঃ, তস্যাপত্যমৌদৃশ্বরায়ণঃ । তন্নামকঃ কশ্চিৎ
খাষিঃ । বচনম্ বাক্যম্, ইন্দ্রিয়নিত্যাং ইন্দ্রিয়ে বাগিন্দ্রিয়ে শ্রোত্রেন্দ্রিয়েচ
নিয়তমিতি মন্যতে । ইন্দ্র আত্মা, স যেন ঈয়তে লিঙ্গ্যতে অনুমীয়তে
চ তদিন্দ্রিয়ম্ । আত্মা অস্তীতানুমানেন চক্ষুরাদৌন্দ্রিয়ং করণম্ । ইন্দ্রিয়ঃ
সকর্তৃকং করণত্বাৎ কুঠারাদিবৎ যদ্ যৎ করণং তন্তৎ সকর্তৃকমিতি
ব্যাপ্তেঃ করণসা সকর্তৃকত্বনিয়মো হুভ্যুপেয়তে । ইন্দ্রিয়াণামপি করণত্বেন
কশ্চিৎ কর্তৃ অস্তীতি অনুমীয়তে । স এব আত্মা । তেন আত্ম-
লিঙ্গত্বাৎ ইন্দ্রিয়স্য ইন্দ্রিয়ত্বমভ্যুপগম্যম্ । ইন্দ্রিয়মিন্দ্রলিঙ্গ মিন্দ্রমুষ্টি-
মিন্দ্রজুষ্টিমিত্যাদিপানিণীয়নৃত্রেণ ইন্দ্রশব্দাৎ ষঞপ্রত্যয়েন নিষ্পন্নম্ ।
অত্র হি ইন্দ্রিয়-শব্দেন বাগ্ রূপং শ্রোত্ররূপঞ্চ গৃহ্যতে ।

অয়ং ভাবঃ—পদসমূহাত্মকং বাক্যং বাগিন্দ্রিয়ে শ্রোত্রেন্দ্রিয়ে চ
যাপদবতিষ্ঠতে তাবদেব তদস্তিত্বেন গৃহ্যতে । বক্তা যাবৎপর্যাস্তঃ
বদতি শ্রোতা যাবৎপর্যাস্তঃ শৃণোতি ; তাবদেব বাক্যস্য অস্তিত্বং
প্রতীয়তে । যদা বাগিন্দ্রিয়স্য শ্রোত্রেন্দ্রিয়স্য চ ব্যাপারাত্ভাবঃ, তদ
বাক্যম্ অস্তীতি কথমপি প্রত্যোক্তুং ন শক্যুয়াৎ । তেন বাক্যমনিত্যামিত্যাৎ
তদীয়ং তাৎপর্যম্ । তত্র কা ক্রতিঃ ইত্যাচ্যতে—“তত্র চতুর্ভয়ং নোপপত্তত্বে
ইত্যাদিনা গ্রন্থসন্দর্ভেন যাস্কাচার্যোণ যদা বাক্যস্থানিত্যত্বং স্বীক্রিয়তে
তদা চকারি পদজাতানীতি যৎপদানাং চতুর্ভয়মভ্যুপেতম্, তৎ নোপপত্ততে
তথাহি যদা আখ্যাতমুচ্চর্যতে, তদা নাম্নো বিনষ্টত্বাৎ তয়োর্গে ণপ্রাধাণ

ভাবো ন স্মাৎ । বিনষ্টাবিনষ্টয়োঃ যুগপদবস্থানাসম্ভবাৎ । এবঞ্চ “শাস্ত্রকৃতোযোগশ্চ” নোপপত্ততে শাস্ত্রে দৃষ্টৌ যঃ শব্দস্য শব্দান্তরেণ সম্বন্ধঃ সোহপি ন স্মাৎ । যদা ধাতুরুচ্চারিতঃ তদা উপসর্গো বিনষ্টঃ । তেন কথং উপসর্গঃ ধাতুনা ধাতুশ্চ প্রত্যয়েন সম্বধোত । নহি বিনষ্টা-বিনষ্টয়োঃ সম্বন্ধঃ কদাচিদপি উপলক্ষুং শক্যতে । তেন নামাখ্যাতয়োঃ যঃ ইতরেতরঃ গুণপ্রধানভাব উপসর্গনিপাতানাং নামাখ্যাতাভ্যাম্ব সম্বন্ধঃ । সর্বোহপি অনুপপন্নঃ স্মাদেতস্মিন্ মতে । তর্হি কিং সমাধানমিতি জিজ্ঞাসায়ামুক্তম্—“ব্যাপ্তিমহাত্ত্ব শব্দস্য” ইতি ।

অয়ং ভাবঃ—শব্দানামনিত্যে পদচতুষ্টয়ং নোপপত্ততে, তস্মাৎ শব্দানাং নিত্যমভ্যুপায়ম্ । তস্মিন্ হেতুস্ব ব্যাপ্তিমহত্বম্ । শব্দো নিত্য ব্যাপ্তিমহত্ব ইত্যেবানুমানেন শব্দানাং নিত্যত্বং স্বীকার্যম্ । শব্দা হি খলু আকাশবৎ সর্বত্র ব্যাপ্তাঃ, স্থানাগ্ৰভিষ্যতসংযোগেন তে হি অভি-বাপ্ত্যন্তে—ন তু উৎপাত্যন্তে । হৃদয়াকাশে স্থিতাঃ শব্দাঃ বায়ুনা তালাদিসংযোগৈঃ প্রকাশ্যন্তে । তেন ব্যাপ্তিমহত্বং শব্দানাং বাক্যানাঞ্চ নিত্যত্বং স্বীক্রিয়তে । অস্মিন্ স্বীক্রিয়মানে পদচতুষ্টয়ং নোপপত্ততে ইতি যা অনুপপত্তিঃ প্রদশিতা সা নিরাকৃত্যেতি ক্লিষ্ট ।

4. षड्भावविकारा भवन्तीति वार्थान्वयिः ॥ Explain.

ভাবস্তাবং দ্বিবিধঃ—কার্যরূপঃ কারণরূপঞ্চ । তত্র দ্রব্যগুণকর্ম্মাণাং যে খলু দৃশ্যমানাঃ পদার্থাঃ তে তু কার্যরূপাঃ । তেষাং বাচকং দ্বিবিধং—তিত্ত্বপদং কৃদন্তপদঞ্চ । তিত্ত্বপদেন সাধারণঃ ভাবোহভিধীয়তে । কৃদন্তপদেন চ সিদ্ধরূপ এব ভাবঃ । এতে তু কার্যরূপ-ভাবাৎ ঘটপটাदि-স্বরূপা অনিত্যভূতাঃ । এতে ভাবা যদা তু স্বকীয়করণরূপে ভাবে বিলীয়ন্তে, তদা কেবলং স্বেনৈব রূপেন ভবনমাত্রেন বিলসন্তোহবতিষ্ঠন্তে প্রলয়কালে । প্রলয়কালে তু প্রহীনসর্বাवस्तुः কারণরূপভাবঃ ভবনমাত্রেন প্রतीयমানঃ স্বরূপেইবতিষ্ঠতে । স তু ভাবঃ কারণরূপঃ সাংখ্যোक्त-

প্রকৃতে: অতিরিচ্যমানঃ বিরাজতে । অস্মিন্ মতে সাংখ্যোক্তো প্রকৃতি-
 পুরুষো উভাবপি অনিত্যো । তয়ো: সোপপদপ্রযুক্ত্যমানহাৎ । প্রযুক্ত্যতে
 হি প্রকৃতিভাবঃ পুরুষভাব ইত্যাদিরূপেণ বেদান্তপ্রতিপাত্তব্রহ্মণোহপি
 শ্রেষ্ঠোহয়ং ভাবঃ তস্মৈ নিরূপপদভেদে প্রতীয়মানহাৎ । ব্রহ্মাদয়স্ত সোপ-
 পদেন প্রযুক্ত্যন্তে যথা ব্রহ্মভাবঃ ইতি । কিন্তু ন কদাপি প্রযুক্ত্যতে
 ভাবাভাব ইতি । তস্মাৎ সর্বৈভ্যোহপি অতিরিচ্যমানহাৎ কারণরূপভাবঃ
 প্রলয়কালে স্বরূপেহবতিষ্ঠমানো বিরাজতে । স এব ভাবঃ যদা কার্য-
 রূপেণ বিপরিণমতে তদৈব কার্যভাব উচ্যতে । তস্মৈব ষড়্‌বিকারা-
 সস্তি ইতি বার্ষায়ণিনামকঃ কশিচৎ আচার্য্যঃ প্রতিপাদয়তি । যে খলু
 কার্যরূপা ব্রহ্মাদয়ো ভাবা: সস্তি তে তু ভাববিকারা এব । তেষাং
 ভেদষট্‌কহাৎ ষড়্‌ভাববিকারা ইত্যুক্তম্ ।

তত্র প্রথমো ভাববিকারঃ 'জায়তে' ইতি । জনিধাতোঃ প্রাতুর্ভাবঃ
 ইত্যর্থঃ । 'জায়তে' ইত্যনেন প্রাতুর্ভবতি ইতি প্রতীয়তে । স তু
 প্রতীয়মানো ভাবঃ যস্মাৎ ভাববিকারাণাং পূর্বম্ তত্র 'জায়ত' ইত্যনেন
 পূর্বাবস্থা প্রকাশ্যতে । উপক্রমপ্রভৃত্যপবর্গপর্য্যন্তং ভাবশব্দবাচ্যম্ । কিন্তু
 তস্মামবশ্যায়াম্ ঋগ্‌গাপ্যবস্থা যত্ৰাপি সস্তি তথাপি তাসাং প্রতীয়মানহা-
 ভাবাৎ পূর্বভাবস্ত ঋগ্‌গাপ্যবস্থা এব প্রকাশ্যতে । ন পরভাবঃ প্রকাশ্যতে ।
 ন তু অপরভাবস্ত প্রতিষেধোহপি তত্র প্রতীয়তে । অয়ং ভাব বিচ্যমানস্ত
 এব বস্তুনঃ প্রাতুর্ভাবো ভবতি । যদা তু 'জায়ত' ইত্যুচ্যতে, তদা
 যত্ৰাপি বস্তুনঃ বিচ্যমানতা অস্ত্যেব তথাপি সা ন প্রতীয়তে, অস্তুলীনহাৎ ।
 এবংপ্রকারেণ দ্বিতীয়ো ভাববিকারঃ অস্তুীতি । জায়মানস্তুেব বস্তুনোহস্তুীতি
 শব্দেন ব্যবহারো ভবতি । যদা অস্তুীতি ব্যবহ্রিয়তে তদা তৃতীয়ো
 ভাববিকারঃ বিপরিণমত ইতি প্রতীয়তে । নাপি চ নিষিধাতে । এবং
 প্রকারেণ যদা বিপরিণমতে ইতি ব্যবহ্রিয়তে তদা বর্দ্ধত ইতি ন
 প্রতীয়তে । ইখম্ বৃদ্ধি-অপক্ষয়-বিনাশাত্মকেষু ত্রিবিধেষুপি ভাব-
 বিকারেষু পূর্বস্ত প্রত্যয়ো ন অপন্নস্ত চ নিষেধ ন ইতি বোধ্যম্ ।
 জায়মানো হি পদার্থঃ অস্তুীতি ব্যবহ্রিয়তে । য এব অস্তুীতি ব্যবহ্রিয়তে
 স এব বিপরিণমতে । বিপরিণামং বিনা বৃদ্ধে:সম্ভবঃ । বৃদ্ধেরপি

ক্ষয়ং বিনা সম্ভবো নাস্তি । তেন য হি বর্দ্ধতে স এব অপক্ষীয়তে ।
 অপক্ষয়শ্চ বিনাশং বিনা ন সম্ভবতি । যস্ত ক্ষয়ঃ তস্য বিনাশোহ-
 বশ্যস্তাবী । তেন ষড়্বেভ্যে ভাববিকারাঃ সন্তি ইতি বার্ধায়ণিমতম্ । যথাপি
 অন্যোহপি বিকারা সম্ভবন্তি তথাপি তेषাং এষ ষট্শ্বেভ্যে অন্তর্ভাবা
 ইতি বোধ্যম্ ।

5. উচ্চাবচাঃ পদার্থা ভবন্তীতি গার্গ্যাঃ । Explain.

যাস্কাচার্যেণ নামাখ্যাতোপসর্গনিপাতাশ্চেতি চত্বারি পদজ্ঞাতানি প্রদর্শি-
 তানি । তত্র নামাখ্যাতয়োঃ লক্ষণং প্রদর্শ্য উপসর্গার্থং নিরুপয়িত্ব
 প্রারব্ধম্ । তত্র উপসর্গাণাং বাচকত্বাবচকত্ববিষয়ে মতদ্বয়ং বিদ্যতে—
 শাকটায়নমতঃ গার্গ্যমতঃ । তত্র শাকটায়নমতে উপসর্গাণাং বাচকত্বং
 নাস্তি, কিন্তু গ্ৰোতকত্বমেব । গার্গ্যমতে তু উপসর্গাণাং বাচকত্বমভ্যুপেয়তে ।
 তদুক্তং যাস্কাচার্যেণ—‘উচ্চাবচাঃ পদার্থা ভবন্তীতি গার্গ্যাঃ’ । উচ্চাশ্চ
 অবচাশ্চ উচ্চাবচাঃ বহুপ্রকারা ইত্যর্থঃ । নামাখ্যাতাভ্যাং যিযুক্তানামপি
 উপসর্গাণাং স্বকীয়ার্থাঃ সন্তি ইত্যেব তদীয়ং তাৎপর্যম্ । প্রাদীনা-
 মেকৈকমপি অনেকার্থা লোকে দৃষ্টাঃ । যথা—প্র-পর ইত্যেতস্ম
 এতিলোমাম্, অভীতস্ম আভিমুখ্যাম্ ইত্যাদি । অয়ং হি তদীয়াশয়ঃ ।
 যদি প্রাদীনাঃ স্বকীয়ঃ কশ্চিদর্থঃ ন স্যাৎ, তদা নামাখ্যাতাভ্যাং সংযোগেহপি
 কথং সৌহর্থঃ প্রতীয়েত । অস্বিত্যেতস্ম আনর্থক্যাং অন্তর্ভব ইত্যাদৌ
 যোহনুশব্দৌ দৃশ্যতে, তস্মাপি আনর্থক্যাং স্বীকার্যম্ । তেন অন্তর্ভবার্থকতা
 অন্তর্ভবতীত্যস্ম ন স্যাৎ ।

শাকটায়নেন যদুক্তং—যথা ষট্শ্বেভ্যে শব্দানাং একৈকস্ম ঘকারাদি-
 বর্ণস্ম অর্থবহুং নাস্তি, কিন্তু ষট্শ্বেভ্যে সমুদয়ানামর্থবহুং প্রতীয়েত, তথৈব
 এত্যেকস্ম উপসর্গাণামর্থবহুভাবোহপি নামাখ্যাতসংযুক্তানাং তেষাং বিশেষার্থ-
 গ্ৰোতকতা স্বীকার্যা ইতি । তত্ত্ব ন সমীচীনম্ । যদেকস্ম বর্ণস্মার্থবহুং
 ন স্যাৎ তদা সমুদিতানামপি বর্ণাণাং কথমর্থবহুং ভবেৎ । (১) নহি

हृत्कृत्स्नस्तुभिरारभ्यमानः पटः कदाचिदपि शुक्लो भवति । (२) एवञ्च
 अचक्रुश्चतुः जनानां समुदायः नहि चक्रुश्चान् भवति । (३) अवयवधर्मा
 एव अवयविनि दृष्टौ अवयवेषु अविद्यमाना धर्मा न कदाचिदपि
 अवयवेषु ज्ञायमाना दृष्टाः । परम् अवयवेषु तिर्रोहितो धर्म एव
 अवयवेषु अविद्यमानो भवति । (४) अतः सामाग्रा हि वर्णेष्वभिधानशक्तिरस्त्येव ।
 मूत्रं अनभिव्यज्यमानापि जलाहरणशक्तिः तदारक्यतेष्वभिव्यज्यमाना
 प्रतीयते । (५) ना सतो विद्यते भाव इति श्यामसदधर्माणः
 कदाचिदपि विद्यमानश्च न शक्यते अधिगन्तुं, तेन उपसर्गाणां प्रत्येकमपि
 स्वकीयोऽर्थः अभाष्यगन्तव्य इति ।

✓ 6. अथ निपाता उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति ।

—Explain.

यास्काचार्येणादौ नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति चतुर्विधानि पदजातानि
 भवन्ति इत्याहुः । तत्र नामाख्यातोपसर्गाणामर्थं निरूप्य निपातार्थ-
 प्रतिपादनकाले उक्तमिदं निपातस्य लक्षणम् । अतः निपाता उच्चाव-
 चेष्वर्थेषु निपतन्तीति । निपतन्ति एषु इति निपाताः । केषु निपतन्ति
 इति जिज्ञासायामुक्तम्—उच्चावचेषु अर्थेषु इति । उच्चावचाः नानाविधाः ।
 तेषु विविधप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्शीलत्वात् एते निपाता इत्याहुः ।
 तथाहि कचिं उपमार्थे कचिं कर्मोपसंग्रहार्थे कचिं पादपूरणार्थे
 एव प्रयुज्यान्ते ।

इव, न, चिं, नू, एते चहारो निपाता उपमार्थे प्रयुक्ता भवन्ति
 यथा अग्निरिव इत्यत्र इव-शब्द उपमाद्योतकः ।

न-इति निपातस्य प्रतिषेधार्थ उपमार्थश्च । निषेधार्थं पूर्वं प्रयुज्याते
 उपमार्थश्च पश्चात् प्रयुज्याते । यथा, नेन्द्रः देवममंस्तु इत्यत्र निषेधार्थको
 न इत्यस्य पूर्वप्रयोगः । वेदे न इत्यस्य निषेधार्थ उपमार्थश्च । किन्तु
 भाषायां केवलं निषेधार्थे प्रयुज्याते ।

चिं—इताञ्च नहवोर्हर्थाः— पूज्यायाम्, उपमार्थो. निन्दार्थे च । यथा
आचार्यश्चिदिदं क्रयादिति पूज्यायाम् । दधिचिदिद्युपमार्थे । कुल्यायांश्चिदा-
हर इति निन्दार्थे ।

ञ—इताञ्च हेतुद्योतकत्वे गन्तुपूज्यादो तन्त्रे, उपमार्थे च प्रयोगा
भवन्ति । यथा—इदं नू करिष्यति इति हेतुपदेशे । यथा उदाहरति
—कस्मादद्य देवदत्तः प्रीतिरेव तुङ्क्ते इत्याङ्के यदा उच्यते ग्रामं
नू गमिष्यति इति तदा ग्रामगमनस्य हेतुत्वं गमात्ते । यस्माद् ग्रामं
गमिष्यति तस्मात् प्रातर्भुङ्क्ते इति तस्यापदेशे नू शब्द इति । कथं
नू करिष्यति इतानुपृष्टे । एतस्य नू ते पुरुहूत वयाः इति उपमार्थे
इत्यादीनि उदाहरणानि ।

1. अथ यस्यागमादर्थपृथकत्वमिह विज्ञायते न
तौद्देशिकमिव विग्रहेण पृथकत्वात् स कर्मोपसंग्रहः ।

—Explain.

तत्र भवता निरुक्तकारेण यास्काचार्येण तावत् 'उच्चावचेषु अर्थेषु निपतन्ति'
इति निपाता इत्याहुम् । ततस्तत्रैवा विविधप्रकारेषु अर्थेषु निपतन्-
शीलत्वं दर्शयितुं प्रथममुपमार्थकान् निपातानुलिख्य अनन्तरं कर्मोप-
संग्रहार्थकान् निपातान् प्रदर्शयति । यस्यागमात् प्रयोगाद् अध्याहारात्
वा अक्षयमाणश्लेषे निपातस्य सरूपविरूपकशेषादर्थतो वा पृथक् भावो
विज्ञायते स कर्मोपसंग्रहार्थो निपातः । अस्युत्पत्तिः—सरूपाणामेकशेषे
विरूपाणामेकशेषे च देवदत्तस्य दत्तौ, पितरौ इत्यादौ द्वौ शब्दौ ज्ञायेते
किन्तु न तयोरर्थपृथक्त्वं चकाराध्याहारं विना बुधाते । इदमर्थपृथक्त्वं
तु तौद्देशिकमिव न, अर्थात् यथा तौद्देशिका उद्देशविषयीभूताः स्वकीयमर्थ-
पृथक्त्वं नोपयन्ति न तथेत्यर्थः यथा प्रत्येकमुद्दिश्यमानानां गाः अश्वान्
पुरुषान् पशून् इत्यादिक्रमेणोच्चारितानामर्थभेदो ज्ञायते । एकशेषे तु
विग्रहेण विज्ञेयेण चकाराध्याहारो देव अर्थपृथक्त्वं ज्ञायते यथा देवदत्तश्च

যজ্ঞদ্বন্দ্বশ্চ দেবদত্তযজ্ঞদত্তৌ ইতি, মাতা চ পিতা চ পিতরৌ ইতি । স
এষ পৃথক্বেন নিমিঃনোপলক্ষ্যমানঃ অর্থদ্বয়মর্থবল্লভং বা একস্মিন্ কৰ্মণি
উপসংগ্রহয়তীতি কর্মোপসংগ্রহ ইত্যুচ্যতে । ইদং ব্যাখ্যানং দুর্গাচার্যস্ম ।

৪. “তে নিগন্তব এব সন্তো নিগম্নান্নিঘণ্টব উচ্যন্তে ।”

-- Explain.

গণাদি দৈবপত্ত্বাস্তঃ শব্দসমুদায়ঃ ঋষিঃভঃ মন্ত্রার্থপরিজ্ঞানায়
উদাহরণভূতঃ পঞ্চাধ্যায়ীসংগ্রহরূপে একস্মিন্নায়ামে আচার্যৈঃ নিঘণ্টব
ইত্যুচ্যতে । কথং নিঘণ্টুরিতি সংজ্ঞা ইতি জিজ্ঞাসায়াম্ উচ্যতে—এতাঃ
শব্দজাতয়ঃ নিয়মেন মন্ত্রার্থস্য গময়িতারো ভবন্তি । বেদার্থজ্ঞানঞ্চ এতেষাং
শব্দানাম্ অর্থজ্ঞানমপেক্ষতে । নিশ্চয়েনাধিকং বা নিগূঢ়ার্থা এতে পরিজ্ঞাতাঃ
সন্তো মন্ত্রার্থান্ গময়ন্তি । যস্মাৎ মন্ত্রার্থপ্রতিপত্তেঃ তদর্থজ্ঞানপ্রতিবন্ধহাৎ
তদর্থজ্ঞানার্থম্ এনৈতে ছন্দোভ্যাঃ সমাহৃত্য সমান্নাতা এব । অতএব
তে অর্থনিগময়িত্বাৎ নিগন্তবো ভবন্তি । ততশ্চ নিগন্তবঃ অতিপরোক্-
বৃত্তিনা নিঘণ্টব উচ্যন্তে । বর্ণব্যাপ্তিদ্ধারেণ পৃষোদরাতিদ্বাৎ গকারস্থানে
ঘকারঃ, তকারস্থানে চ টকারঃ ।

নিঘণ্টু শব্দস্য ব্যুৎপত্তিঃ প্রদর্শ্য টীকাকারেণ দুর্গাচার্যমহোদয়েন প্রত্যক্ষ-
পরোক্-অতিপরোক্ রূপা ত্রিবিধা শব্দব্যবস্থা প্রদর্শিতা । তথাহি
শব্দশ্চ ত্রিবিধঃ -- প্রত্যক্ষবৃত্তিঃ, পরোক্-বৃত্তিঃ, অতিপরোক্-বৃত্তিঃ ।
তত্রোক্তক্রিয়ঃ প্রত্যক্ষবৃত্তিঃ, অন্তর্লীনক্রিয়ঃ পরোক্-বৃত্তিঃ, অতিপরোক্-
বৃত্তৌ চ অবিজ্ঞাতব্যুৎপত্তিহাৎ নির্বচনাভূতায়ঃ । তথাচ—নিঘণ্টব ইতি
অতিপরোক্-বৃত্তিঃ, নিগন্তব ইতি পরোক্-বৃত্তিঃ, নিগময়িতার ইতি প্রত্যক্ষ-
বৃত্তিঃ । অতিপরোক্-বৃত্তিঃ শব্দঃ পরোক্-বৃত্তিতামাপাণ্ড প্রত্যক্ষবৃত্তিনা
শব্দেন নির্বক্তব্যঃ । নিঘণ্টু শব্দস্য ব্যুৎপত্তৌ চাপি নাস্তি কশ্চিৎ নিয়ম-
ব্যত্যয়ঃ । যস্মাৎ নিগময়িতার এতে শব্দা অতো নিগন্তব ইতি নিঘণ্টব
ইত্যুচ্যন্তে ।

অত্রাপি নিষণ্টুশব্দে বর্ণবিপর্যয়ব্যাপ্তিলক্ষণম্ । এতে নিগন্তবঃ
সস্তো নিষণ্টব উচ্যন্তে ইত্যেবম্ অতিপরোক্ৰবৃত্তয়ো নির্বক্তব্যঃ । প্রায়েণ
চ উণাদিষু পরোক্ৰবৃত্তয়ঃ শব্দাঃ চিন্ত্যন্তে । অপরিসমাশ্চা হি উণাদয়ঃ
ইতি চ লক্ষণবিদঃ প্রতিজ্ঞানতে । সৰ্ব্বথাপি লক্ষণাসম্ভবে পৃষোদরাदि-
पाठसिद्धिरेव द्रष्टव्या ।

१. **महाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा
सूयते । Explain.**

‘महाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा सूयते’ । उच्चाते
सेवाते असौ भागः ईश्वर्याम् । महान् भागः यस्याः सा महाभागः
तस्याः भावः महाभाग्याम् । तस्यां हेतोः तस्याः महैश्वर्यावद्भावं इत्यर्थः ।
एकोऽपि देवताया बहुधा सूयते । कचिं प्रकृति भेदेन कचिं
अप्रकृतिभेदेन वा वर्तमानः आत्मा बहुधा सूयन्ते । तत्र प्रमाणं
ऋक् मञ्जोहंपि “रूपं रूपं मघवा बोधवीति मायाः कुषानस्तृणं परिश्याम् ।
त्रिर्षद्दवः परिमूहूर्तमागां शैर्महैरनूतुपा खतवा” ।^१ किं च ‘इन्द्रं
मित्रं वरुणमग्निमाहू’ इत्यादि । अयमभिप्रायः । यथा वेदान्तदर्शने
सच्चिदानन्दान्मकं ब्रह्म शुद्धचैतन्यं एकमेव किन्तु उपाधिभेदेन ईश्वरः
हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा, विराट् इति बहुविधं तं प्रतीयते । किं च
प्रमातृ, प्रमिति, प्रमाण, प्रमेय भेदेन तदेवं बहुधा भिद्यते यथा
अस्तकरणवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृ, अस्तकरणवृत्तिविशिष्टं चैतन्यं प्रमाणं
घटाद्यावच्छिन्नं चैतन्यं प्रमेयं, निरवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमितिः इत्याद्यते ।
तथैव ऋषेदेऽपि एक आत्मा उपाधिभेदेन बहुधा भिद्यते । प्रकृते
‘इन्द्रः मित्रं वरुणः अग्निमाहू’ इत्यादौ एकदेवताया अनेकाभिः
उपाधिभिः भिद्यते । यथा इन्द्रश्च उपाधिः रसादानं बलकृतिश्चेति ।
अग्नेः उपाधिः भौमपदार्थः, अस्तरीकश्च अग्नेः उपाधिः मण्डलाया
आदित्यः इत्यादि । प्रकृते निरुक्तकारमते एकस्यापि देवतात्मनः

ত্রিভিঃ ভাগৈঃ বিভাজিত্বাং তিস্রঃ দেবতাঃ উচ্যন্তে । অতঃপরং
বহুবীভিঃ উপাধিভিঃ বহবঃ দেবতাঃ প্রতীয়ন্তে । সাম্প্রতম্ দেবতায়াঃ
অঙ্গং প্রত্যঙ্গঞ্চ উচ্যতে । মহাভাগাদ্ একস্য দেবতাস্থানঃ প্রকৃতি-
ভেদেন অপ্রকৃতিভেদেন চ চেতনাচেতনবিকারধর্ম্মিহাং আস্থানং
বিকূর্ব্বতঃ । অস্য দেবস্য অগ্নিদেবাঃ প্রত্যঙ্গানি ভবন্তি । যথা অগ্নিদেবো
মুখাঃ জাতবেদাঃ বৈশ্বানরঃ ইত্যাদীনি প্রত্যঙ্গানি ভবন্তি । অপি চ
সস্থানাং অশ্বাদীনঃ প্রকৃতি বহুহেন বিকারাঃ অপি প্রকৃতিতো বিভজ্যন্তে ।

তে দেবাঃ ইতরেতরজন্মানঃ ভবন্তি ইতরেতরপ্রকৃতিশ্চ ভবন্তি
মহৈশ্বর্য্যাবহাং । তথাহি মনুশ্রীনাং মধ্যে পিতা পুত্রং জনয়তি ইত্যতঃ
পিতা প্রকৃতিঃ, ন পুনঃ ইচ্ছন্ অপি পুত্রঃ পিতরং জনয়তি । দেবানাং
তু অয়ং নিয়মো নাস্তি । তৎ যথা অগ্নেঃ সূর্য্যো অজায়ত সূর্য্যাস্তাঃ
সায়ং জায়তে । তস্মাৎ অগ্নিঃ সূর্য্যস্য প্রকৃতিরূপঃ বিকৃতিরূপশ্চেতি ।
অতঃ ক্রিমর্থং ঈশ্বরঃ সন্তো দেবাঃ জায়ন্তে ইতি জিজ্ঞাসায়ামাহ—
তে দেবাঃ কর্ম্মজন্মানঃ । কর্ম্মনে জন্ম যেষাং তে কর্ম্মজন্মানঃ, কর্ম্মফলস্য
স্বর্গাদেঃ সিদ্ধয়ে অগ্নিঃ বায়ুঃ সূর্য্যঃ জায়ন্তে । নহি অগ্নিবায়ুসূর্য্যান্
বিনা লোকস্য কর্ম্মফলাসিদ্ধিঃ স্ম্যাৎ । কিঞ্চ তে দেবা আত্মজন্মনো
ভবন্তি । সৃষ্টিকর্ত্ত্বি যন্মাত্রে দেবঃ ষোঢ়া আস্থানং বিভজ্য জগদ্ভাবং
বিভর্ত্তি । তত্র আত্মৈব উপাদান কারণং নিমিত্তকারণশ্চেতি বোদ্ধবাম্ ।
কিঞ্চ আত্মৈব এষাং দেবতানাং আয়ুধং ভবতি । আত্মা ঈশ্বরো
ভবতি । সর্বমপি এতৎ জগৎ ত্ৰোতমানস্য দেবস্য আস্থানঃ স্বরূপমেব ।
তস্মাৎ একস্তা দেবতায়াঃ মহৈশ্বর্য্যাবহাং বহুনি নামধেয়ানি ভবন্তি ।
অতএব যৎ কামঞ্চাধিষ্ঠাং দেবতায়ামার্পণতামিচ্ছন্ স্তুতিং প্রযুক্ত্বৈ স
মন্ত্রো তদৈবতকো ভবতি ইতি যৎ পূর্ব্বম উক্তং তৎ সমঞ্জসং ভবতি ।

कठोपनिषद्

यमनचिकेतः संवादे नचिकेतसा प्रार्थितया
तृतीयवरसा स्वरूपमुल्लिख्य सतांपर्यां विशदीक्रियताम् ।

Or,

Discuss the Nature and Significance of the boon referred to in the following text :—

“योहयं वरो गृह्णन्नुप्रविष्टो नाश्रं तस्मान्नचिकेता वृणीते ।”

बाह्यश्रवणः श्रवणः नचिकेता नाम तरुणः पुत्रः कदाचिन् विश्वजिन्नामके
यज्ञे दक्षिणादानरतं पितरं 'कस्यैश्चिज्जे मां दास्यसि' इति
परीपृच्छामानः क्रोशवशगेन पित्रा 'मृत्यावे वैवश्वतायः इयं प्रदत्त'
इत्याभिहितोऽश्रुवत् । तदनुसारेण नचिकेताः पितृवाक्यापुलनाय यमसदनं
गत्वा तत्र यममपशुन् दिनत्रयमुपवासनं तस्थौ । ततः प्रवासदागतः
यमः ब्राह्मणोऽतिथिः गृहमागतः अनादृतः सन् गृहिणाम् अकल्याणं
साधयतीति चिन्तयन् नचिकेतसमुपगम्य पूजापुरःसरं तस्मै त्रीन् वरान्
प्रदातुमैच्छत् । ततः नचिकेताः यमसकाशे आद्येन वरेण पितुः
परितोषणं द्वितीयेन च स्वर्ग्याग्निस्वरूपज्ञानं प्रार्थितवान् । तृतीयवरेण
च परलोकतत्त्वं जिज्ञासुः नचिकेताः यममाह—

येयं प्रेते विचिकिंसा मनुष्ये अस्तीत्योके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्याम् अनुशिष्टैस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥

यमस्तु देवैरपि विचिकिंसितम् आश्रुतश्च किं नचिकेताः ज्ञातुमर्हति
इत्येतत्परीक्षां नचिकेतसं प्रेलोभयन् तस्मै प्रकृतं हिरण्यरत्नादि,
दीर्घजीवनं विस्तारितास्त्राज्याम् इत्यादीनि दिव्यानि मानुषाणि च कामावस्तुनि

প্রদাতুম্ ঐচ্ছং । দৃঢ়নিশ্চয়ঃ নচিকেতাশ্চ যমেন এবং প্রলোভ্যমানোহপি মহাহৃদবদক্কাভ্য অনিত্যফলত্বাদগ্ৰং সৰ্বং প্রত্যাখ্যায় পূৰ্বপ্রার্থিতমেব বরং পুনরপি যাচিতবান্—

“যোহয়ং বরো গৃঢ়মমুপ্রবিষ্টো নাগ্ৰং তস্মান্নচিকেতা বৃণীতে” ।

এবং পরীক্ষ্য নচিকেতসঃ বৈরাগ্যম্ আত্মবিভাগগ্রহণযোগ্যতাঞ্চ অনুভূয় আত্মতত্ত্বম্ উপদিদিক্ষুঃ যমঃ প্রথমঃ শ্রেয়ঃশ্রেয়সোঃ বিভাগবিভাগয়োঃ গুণদোষৌ বর্ণিতবান্ ; শ্রেয়ো হি মোক্ষসাধকং প্রেরয়চ্চ অভ্যাসদায়কম্ । তাভ্যাং বিভাগবিভাগভ্যাং হি আত্মকর্তব্যাতয়া প্রযুক্ত্যতে সৰ্বঃ পুরুষঃ । শ্রেয় এব কেবলম্ আদদানশ্চ পুরুষশ্চ শিবং ভবতি, যন্ত শ্রেয়ো বৃণীতে স ভবপাশৈঃ এব বন্ধো ভবতি । অতঃ যো বিবেকী স গুণাতিশয়ং দৃষ্ট্বা শ্রেয়ো গৃহ্নাতি ; অবিবেকী তু আপাতরমণীয়ং শ্রেয় এব গৃহ্নাতি । পরন্তু সহশ্রেষু কশ্চিদেব এবং শ্রেয়োহর্থী আত্মবিদ্ ভবতি, অগ্রে তু অসংস্কৃতাত্মানঃ শৃণুস্তোহপি তম্ আত্মানং ন বিজানন্তি । অশ্চ বস্তাহপি অনেকেষু কশ্চিদেব আশ্চর্যঃ ভবতি । শ্রুত্বাহপি অনেকেষু কশ্চিদেব কুশলঃ অশ্চ আত্মনঃ লক্ষা ভবতি, লক্ষ্যাহপি কশ্চিদেব অস্যা বোদ্ধা জায়তে ইতি দুর্জয়ং দুর্লভং চ আত্মতত্ত্বম্ । প্রাকৃতবুদ্ধিনা আচার্যেণ ব্যাখ্যাতোহপি অয়মাত্মা অস্তি নাস্তি কৰ্ত্তা অকৰ্ত্তা ইত্যাত্মনেকপ্রকারেণ প্রতীয়মানো ন সুবিজ্ঞেয়ো ভবতি । কেবলম্ অপৃথগ্দর্শনা আচার্যেণ প্রতিপাদ্য-ব্রহ্মাত্মভূতেন প্রোক্তে সতি অয়মণীয়ান্ অতর্ক্যঃ আত্মা জ্ঞানবৈষয়ীভূতঃ জায়তে । অয়ং হি আত্মা অতিসূক্ষ্মহাৎ হৃদর্শঃ, অনভিব্যক্তস্বরূপহাৎ গূঢ়ঃ, প্রেরকতয়া জগদন্তঃ প্রবিষ্টঃ, বুদ্ধিগম্যঃ । রাগদ্বेषাদানর্থসংকুলে দেহে স্থিতশ্চ । সনাতনং স্বপ্রকাশকং তম্ আত্মানম্ আত্মবিষয়কসমাধিযোগেন বিজানন্ ধীরঃ জনঃ হর্ষশোকাদিময়াৎ সংসারান্মুচাতে—

✓ তং হৃদর্শং গৃঢ়মমুপ্রবিষ্টং

গুহাহিতং গহ্বরেষ্ঠং পুরাণম্ ।

অধ্যাত্মযোগাধিগমেন দেবং

মহা ধীরো হর্ষশোকৌ জহাতি ॥

तथा च इदम् आश्रितव्यं शरीरादेः जडवर्गात् पृथग्भूतं, शास्त्रोक्त-
धर्माधर्मातीतं कार्गकारणविलक्षणं कालत्रयव्यतिरिक्तम् । सर्वे वेदाः तं
तद्वम् अविरोधेन प्रतिपादयन्ति, तथासि सर्वाणि तं प्राप्नुये विहितानि,
तं प्राप्नुयामेव ब्रह्मचरम् अन्वेषीयते । तदेतत् तद्वम् एम्-शब्दाचाम्
एम्-प्रतीकम् । एतत् षड्वाररूपमकरं परमात्मायां ब्रह्म एव ।

ततः आश्रयः स्वरूपमुच्यते —

न जायते म्रियते वा विपश्चि-

न्नायं कुतश्चिन्नं बभूव कश्चिन् ।

अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुत्राणो

न ह्यगते ह्यमाने शरीरे ॥ इति ।

आत्मा खलु स्वरूपतः सर्वविकाररहितः ; नायम् उत्पद्यते विनश्यते
वा । न ह्ययं कुतश्चिन् कारणास्तुवात् बभूव, न वा आश्रयः बभूव
कश्चिदर्थान्तरभूतः । अतोऽयम् अज्ञो नित्यः शाश्वतः सदातनश्च ।
शरीरध्वंसे जातेऽपि आश्रयो विनाशो नास्ति । अणोऽपि अणूयान्
तथा आकाशादेवपि महिषान् अयमात्मा ब्रह्मादिस्तुष्वपर्यन्तस्य प्राणिजास्य
हृदये नियतं स्थितः, वीतरागस्य पुरुषस्यैव निर्मले ह्यनसि आश्रयः
महिमा प्रकाशितो भवति । सर्वाश्रयदयमात्मा विरुद्धैर्वान्, एकैव-
स्थितोऽपि सन् दूरं व्रजति, शयानश्च सर्गतो याति । देशतः कालतः
गुणतश्च अपरिच्छिन्नः सर्वव्यापी स्वयं शरीरनिमित्तकविकाररहितश्च अश्रय
अनितोषु शरीरेषु तिष्ठति । अयम् आत्मा शास्त्राध्ययनेन स्वकीयप्राज्ञाबलेन
वा न ज्ञेयो भवति, परन्तु आत्मकामस्य साधकस्य समीपे आत्मा
स्वकीयं याथाव्यायं स्वयमेव प्रकाशयति ।

१. श्रेयश्च श्रेयश्च मनुष्याद्येत-

स्तौ सम्परीत्या विविनक्ति वीरः ।

श्रेयो हि वीरोऽहं प्रशंसो वृणीते,

श्रेयो ह्यहं शोभ-श्रेयसाद् वृणीते ॥

कठोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयब्रह्मसुर्गतोऽयं मन्त्रः । ब्रह्म-

বিজ্ঞাপ্রতিপাদনপরায়াম্ অশ্রাম উপনিষদি উশন্ হ বৈ ইত্যাদিনা
বিজ্ঞাস্তৃতার্থা কাচিদাখ্যায়িকা উপনিষদ্বা । তত্র পিতৃবাক্যপালনার্থং
যমসদনং গত্ত্বা নচিকেতাঃ যমেন কৃতাতিথাঃ সন্ যমসকাশে আত্মতত্ত্বং
জ্ঞাতুমৈচ্ছৎ । যমস্ত পরীক্ষা নচিকেতসঃ বৈরাগ্যম্ আত্মবিজ্ঞাগ্রহণ-
যোগাতাপ্ত তনুভূয় আত্মতত্ত্বম্ উপদিদিক্ষুঃ প্রথমং শ্রেয়ঃপ্রেষসোঃ
বিজ্ঞাবিজ্ঞয়োঃ শৃণদেঃষৌ বর্ণংন্ অনন্তরং বিদ্বদবিজ্ঞাষোঃ শ্রেয়ঃপ্রেষ-
গ্রহণপ্রভেদমাহ অনেন মন্ত্ৰেণ—শ্রেয়শ্চ প্রেষশ্চতি ।

শ্রেয়ঃ ব্রহ্মজ্ঞানং প্রেষশ্চ শ্রিয়তমং দারাপত্যাদিকাম্যমানং বস্ত্র ;
স্বরূপতঃ কলতশ্চ তয়োকভয়োর্মতদন্তরমস্তি । বিজ্ঞাবিজ্ঞারূপত্বাত্তয়োঃ
বিরুদ্ধতয়া অত্মতরপরিভ্যাগেন একেন পুরুষেণ সত্যাত্মতমশক্যত্বং
তয়োঃ । তত্র যঃ পুরুষো ব্রহ্মবিজ্ঞামুপাস্তে তস্য সংসারবন্ধনমোচন-
রূপফললাভো ভবতি, যস্ত অদূরদর্শী প্রেয়ো বৃণীতে স পারমার্থিকাৎ
পুরুষার্থাৎ নিযুক্তাতে । এতে দেহপি পুরুষেণ কর্ণুং স্বায়ন্তে, তথাপি
জনঃ প্রেয় এৱ বাতলোন আদন্তে । তত্র চ কারণং তেষামবিবেকিত্বম্ ।
তে শ্রেয়ঃপ্রেষসী যদা পুরুষসকাশে প্রাপ্নুতস্তদা ধীমান খলু হংসঃ
যথা অন্তসঃ পক্ষ্ম আদন্তে তদদেব শ্রেয়ঃপ্রেষঃশক্তির্তো বিজ্ঞাবিদ্যারূপো
সম্যক্ পর্য্যালোচ্য শ্রেয়ঃ মোচকম্ প্রেষঃ এককমিতি নিশ্চিনোতি । এবং
বিবিচ্য চ প্রেষসোহভ্যর্হিত্বাৎ শ্রেয়সঃ শ্রিয়তমান্ দারাপত্যাদিকামান্
অবজ্ঞায় ব্রহ্মবিদ্যামেব বৃণীতে । যস্ত অল্পবুদ্ধিঃ স সদসদ্বিবেকসামর্থ্যাৎ
যোগক্ষেমনিমিত্তং ধনপুত্রাদিলক্ষণং প্রেয় এব বৃণীতে । যোগঃ খলু
অশ্রাপ্তকামপ্রাপ্তিঃ, ক্ষেমশ্চ শ্রীপুস্ত্য পরিরক্ষণম্ । অবিবেকী আপাত-
রমণীয়ঃ দৃষ্ট্বা এতদ্ব্যয়নিমিত্তং প্রেয় এব গৃহ্নাতি । বিবেকী তু
শৃণাতিশয়হেতোঃ শ্রেয়ো গৃহ্নাতি ।

2. ন সাম্পরায়ঃ প্রতিভাতি বাসং

প্রমাদান্তং বিস্তামাহেব মুচ্যম্ ।

অন্যং শোকো নাস্তি পর ইতি মারী

পুনঃ পুনর্বশম্পাদ্যতে মে ॥

কঠোপনিষদি শ্রীমদাখ্যায়ৈ দ্বিতীয়ব্রহ্মসুর্গতোহয়ং মন্ত্ৰঃ । ব্রহ্ম-

विद्याप्रतिपादनपरायाम् अश्नाम् उपनिषदि उशन् ह वै इत्यादिना विद्यास्तुतार्था काचिदाध्यायिका उपनिषद्वा । तत्र पितृवाकापालनार्थं यमसदनं गन्धा नचिकेताः यमेन कृतातिथ्याः सन् यमसकाशे आश्रितस्वः ज्जातुमैच्छन् । यमस्तु परीक्षा नचिकेतसः वैराग्याम् आश्रयित्वाग्रहण-योगात्ताप्य अमुभूय आश्रितस्वम् उपदिदिक्कूः प्रथमं श्रेयःश्रेयसोः विद्याविद्यायोः गुणदोषो वर्णयन् फलप्रदर्शनेन श्रेयसः निन्दां करोति अनेन मन्त्रेण—न साप्पराय इति ।

अविद्यापरपर्यायश्रेयः अधिलयन् मानवः कदापि अस्यां पाथिव-लोकां मुक्तिं न लभते । अन्नेन नीयमाना भक्षा यथा मार्गत्रिष्टाः परितः केवलं परिभ्रमन्ति तथैव अविद्यायामस्तरे वर्तमानाः कामभोगेन मोहिताः मूढाः जना जन्मान्तरेषु आवर्तन्ते । मूढत्वात् साप्परायस्तु समीपे न प्रतिभाति । समु सम्याक् परा पराक्काले देहपातादुद्धमेव द्वयते गमाते इति साप्परायः परलोकः । तत्प्राप्तिप्रयोजनः साधन-विशेषः शास्त्रीयः साप्परायः । स च अविबेकिनः समीपे न प्रकाशते । अविबेकी जनो हि विद्वमोहेन समाच्छन्नः सन् श्रेयःप्राप्तिविषये अनवधानो वर्तते । ज्जानालोकरहितस्तु तस्य जनस्तु परमज्जानं प्रतीति-विषयीभूतं न भवति । एवंविधो जनो हि योह्यं दृश्यमानः ज्ञान-पानादिविशिष्टः पाथिवलोक एव नित्यः, आमुष्मिकः स्वर्गादिलोकश्चकोऽपि नास्ति इतोव मन्थानः पुनः पुनवद्वा जायते यमयातनामनुभवन् च मृत्यावरणं करोति । जननमरणादिलक्षणहृत्प्रवक्काकृता एव भवन्ति एवं-विधा अविबेकिनः जना इति सरलार्थः । प्रायेण हि एवंविध एव लोकः ।

3) तं दूर्द्धर्षं गुह्यमनुप्रविष्टं

शुहाहितं गस्वरेर्त्तं पुराणम् ।

अध्यात्त्र-योगाधिगमेन देवः

मत्ता वीरो हर्षशाक्तो जहाति ॥

कठोपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयब्रह्मसुर्गतोहयं मन्त्रः । ब्रह्मविद्या-प्रतिपादनपरायाम् अश्नाम् उपनिषदि उशन् ह वै इत्यादिना विद्यास्तुतार्था

কাচিদাখ্যায়িকা উপনিবন্ধা । তত্র পিতৃবাকাপালনার্থং যমসদনং গহ্বা
নচিকেতাঃ যমেন কৃতাতিথ্যঃ সন্ যমসকাশে আত্মতত্ত্বং জ্ঞাতুমৈচ্ছৎ ।
যমস্ত পরীক্ষ্য নচিকেতসঃ বৈরাগ্যম্ অশ্ববিদ্যাগ্রহণযোগ্যতাঞ্চ অমুভূয়
আত্মতত্ত্বম্ উপাদিদিক্ষুঃ প্রথমং শ্রেয়ঃপ্রায়সোঃ বিদ্যাবিদ্যায়োঃ গুণদোর্যো
বর্ণয়ন্ অনস্তুরং দেহব্যাতিরিক্তাত্মদর্শিনঃ ফলকথনেন প্রশংসতি—তৎ
হৃদর্শমিতি ।

যম আত্মানং নচিকেতাঃ জ্ঞাতুমিচ্ছতি । যন্নিমিত্তং ধনপুত্রাদিকং সর্বং
কামাবস্ত তেন অবজ্জায়তে তস্মৈ আত্মনঃ স্বকপজ্ঞানং নহি আয়াসসাধ্যা ।
স আত্মা হৃদর্শঃ অতিসূক্ষ্মহাং প্রযত্নাতিশয়েন জ্ঞাতুং শক্যঃ । স
অনভিব্যক্তস্বকপঃ শ্রেয়কতয়া সর্বজগদন্তঃপ্রবিষ্টশ্চ । অপি চ তৎ
আত্মতত্ত্বং গুহ্যহিতং গুহ্যয়াং প্রাণিবৃন্দো আহিতং সংপ্তিতম্ । তত্রোপ-
লভ্যমানহাং । তচ্চ গহ্বরেষ্ঠং গহ্বরে রাগদ্বৈষাদ্বনর্থসংকুলে দেহে
তিষ্ঠতীতি । যতোহসৌ আত্মা গুহ্মমন্তপ্রবিষ্টঃ গুহ্যহিতশ্চ অতোহসৌ
গহ্বরেষ্ঠঃ, অতো হৃদর্শঃ । অত্র গুহ্মমন্তপ্রবিষ্টঃ গুহ্যহিতত্বঞ্চ গহ্বরে-
ষ্ঠেই হেতুঃ, তচ্চ হৃদর্শেই তেহুরিতি জ্ঞেয়ম্ । এবংস্বরূপঃ সনাতনঃ
স্বপ্রকাশঃ স্নোতমানঃ আত্মা অধ্যাত্মযোগাধিগমেনৈব জ্ঞাতব্যঃ, নাগুথা ।
বিষয়েভ্যঃ চেতঃ প্রতिसংস্কৃত্য আত্মনি তস্মৈ যৎ সমাধানম্ সোধিষাত্ম-
যোগঃ, তদাশ্রয়েণ ধীরো জনঃ আত্মানং বিজানাতি, জ্ঞাত্বা চ হৃদ-
শোকাগ্নমুভূত্বৈবপরীতাঃ বিজহাতি । আত্মন উৎকর্ষাপকর্ষয়োরভাবাৎ
স্বখহৃৎপ্রদায়কত্বমপি নাস্তি ।

৪) অণোরণীমান্ মহতো মহীয়ান্
আত্মাস্য জাত্তানিহিতো গুহ্যায়াম্ ।
তমক্রতুঃ পশ্যতি বীতশোকো
ধাতু-প্রসাদান্নহিমানম্মাত্মনঃ ॥

কঠোপনিষদি দ্বিতীয়বল্লাস্তুর্গতেইশ্বিন্ মন্ত্রে আত্মস্বরূপবর্ণন-
প্রসঙ্গেন বিপশ্চিতঃ জনশ্চ আত্মদর্শনপ্রকাঃ কথয়তি—অণোরণীমান্

इति । आञ्जतश्च खलु अतीव दुर्जेयम्, षतोहयमात्रा परमाणुप्रभृतेः सूक्ष्मपदार्थां सूक्ष्मतरः, तथा महतः आकाशादेरपि महत्परिमाणां अयं महत्तरः सर्वनामरूपवस्तुपाधिकत्वात् । स चात्रा अशु जन्तोः ब्रह्मादिसुक्ष्मपर्वस्तुश्च सर्वशु प्राणिजातशु गुहायां हृदये निहितः नियतं आञ्जतः स्थितः इत्यर्थः । सर्वस्मिन् निहितोऽपि अयमात्रा सर्वैः प्राणिभिः न द्रष्टुं शक्यते । यस्तु अक्रतुः अकामः, नास्ति क्रतुः संकल्पः कामना यशु सः, दृष्टादृष्टवात्तुविषयेभाः उपरतवृद्धिरित्यर्थः । स एव धातुप्रसादात् मनआदिकरणादि धातवः, एषां धातूनां प्रसादात् नैर्मल्यात् वीतशोकः विगतदुःखश्च सन् चिन्तनैर्मल्यात् अयमहमस्मि इति आञ्जनः महिमानं विजानन् विगतशोको भूया आञ्जने महिमानं कर्मनिमित्तवृद्धिस्वरहितं पश्याति साक्षात् करोति इत्यर्थः ॥ विमले दर्पणे यथा प्रतिबिम्बं दृश्यते एवं प्रसन्ने चित्ते एव आञ्जतश्चमुपलभ्यते इति यावत् ॥

5. नाञ्जमात्रा प्रवचनेन लभ्या

न मेधया न ब्रह्मना श्रुतेन ।

यद्येवमव वृणुते तेन लभ्या-

स्तौसाय आत्रा विवृणुते तनुंश्चाम् ॥

कठोपनिषदि द्वितीयब्रह्मसुक्तार्गतेऽस्मिन् मन्त्रे आञ्जनो दुर्बिजेय-
श्चेपि सुविज्ञानोपायमाह—नायति ।

अयमात्रा प्रवचनेन शास्त्राध्यायनेन व्याख्यानानेन वा न लभाः ज्ञेयः
भवति । नापि मेधया स्वकीयप्रज्ञाबलेन न वा ब्रह्मना श्रुतेन
शास्त्रश्रवणेन लभाः भवति । तर्हि आत्रा केन लभाः इति प्रश्ने
उत्तरमपि दीयते—एषः मुमुक्षुः साधकः यमेव स्वस्वरूपम् आञ्जानं
वृणुते प्रापातया प्रार्थयते तेनैवाञ्जना वरित्वा अयमात्रा लभ्या
ज्जायत इत्येतत् । निष्कामश्चात्तु नैमेव प्रार्थयते ; आत्तुनैवात्रा

লভ্যত ইত্যর্থঃ । অথবা এষঃ ঈশ্বরঃ ভক্ত্যারাদিতঃ সন্ যম্ এব মেবকং বৃণুতে আত্মদর্শনায় যস্মৈ প্রশীদতীতি যাবৎ তেনৈব বৃতেনৈব লভাঃ দর্শনীয়ঃ ভবতি । যত এষ, আত্মা স্বাং স্বকীয়াং পারমাথিকীং তনুং মূর্ত্তিং স্বকীয়াং যথাহ্মামিত্যর্থঃ তস্ম সাধকস্ম সমীপে বিরূণুতে প্রকাশয়তি ।

৬. ঋতং পিবন্তৌ স্কৃতস্য লোকে

গুহাং প্রবিষ্টৌ পরমে পরাৰ্দ্ধে ।

ছায়াতাপৌ ব্রহ্মবিদো বদন্তি

পঞ্চাগ্নয়ো যেষ চ ত্রিণাচিকতাঃ ॥

কঠোপনিষদি তৃতীয়বল্লাহুর্গতোহয়ং মন্ত্রঃ । ইতঃ প্রাক্ আত্ম-স্বরূপং বর্ণয়ন্ অধুনা প্রাপ্যপ্রাপকবিবেকার্থং পরমাত্ম-জীবাঃনোঃ স্বরূপভেদমাহ ঋতং পিবন্তৌ ইতি ।

লোকে অস্মিন্ শরীরে স্কৃতস্য কর্মণঃ ঋতম্ অবশ্যস্তাবিহাং সতাং ফলম্ সুগছঃখাদিকম্ পিবন্তৌ ভুঞ্জানৌ ; যতপি একস্তত্র কর্মফলং পিবতি ভুঙ্ক্তে নেতরং, তথাপি পাত্ৰসম্বন্ধাৎ পিবন্তৌ ইতুচেতে ছত্রিণ্যায়েন । গুহাং গুহায়াং বুদ্ধৌ প্রবিষ্টৌ পরমে বাহ্যাকাশাপেক্ষয়া উৎকৃষ্টে পরাৰ্দ্ধে পরস্ম ব্রহ্মণোহর্দং স্থানং পরাৰ্দ্ধে হৃদয়াকাশে, তত্র হি পরং ব্রহ্ম উপলভ্যতে । ততঃ তস্মিন পরমে পরাৰ্দ্ধে হার্দাকাশে প্রবিষ্টৌ ইত্যর্থঃ । তৌ চ হৌ আত্মানৌ ছায়াতপাবিব বিলক্ষণৌ সংসারিহাসংসারিহেন ইতি ব্রহ্মবিদো বদন্তি কথয়ন্তি । ন কেবলমকর্মিণ এব বদন্তি ; পরন্তু যেষ চ পঞ্চাগ্নয়ঃ গার্হপত্যাহবনীয়দক্ষিণাগ্নিসত্যাবসথ্যাঃ পঞ্চ অগ্নয়ো যেষাং তে ; ছাপ ঙ্গপৃথিবীপুরুষস্ত্রীরূপ-পঞ্চাগ্নিবিদ্যানিষ্ঠা বা গৃহস্থাঃ, তথা ত্রিণাচিকতাঃ ত্রিঃকৃষ্ণঃ নাচিকতোহগ্নিষ্চিতৌ যৈঃ তে ত্রিবারকৃতনাচিকতোগ্নয়ঃ যে, তে চ বদন্তি । 'ব্রহ্মবিদঃ' ইত্যনেন জ্ঞানিনাম্, পঞ্চাগ্নয়ঃ

ইত্যনেন উপাসকানাং । ত্রিণাটিকেতা ইত্যনেন কর্মিণাং বা পৃথগেব উদ্দেশঃ কৃত ইতি বোদ্ধবাম্ ইতি । অত্র জীবঃ সাক্ষাৎ পিবতি, পরমায়া তু স্বয়ম্ অপিবন্ অপি জীবঃ পায়য়তি, অতঃ চ পান-প্রয়োজকস্তাপি তস্য কর্তৃহম্ উপযুক্তো ইত্যাশয়ঃ ।

7. আত্মানং রথিনং বিদ্ধি শরীরং রথমেব তু । বুদ্ধিস্ত সারথিং বিদ্ধি মনঃ প্রগ্রহমেব চ ॥

কঠোপনিষদি প্রথমাধ্যায়ে তৃতীয়বল্লাস্তুর্গতোহয়ং মন্ত্রঃ । পিতৃবাক্য-পালনার্থং যমসদনং গন্ধা নচিকেতাঃ যমেন কৃতাতিথাঃ সন্ যমসকাশে আশ্রিত্বঃ ছাত্তুমৈচ্ছৎ । যমস্ত পরীক্ষা নচিকেতসঃ বৈরাগ্যাম্ আশ্র-বিদ্যাগ্রহণযোগাতাঞ্চ অন্তভূয় আশ্রিত্বম উপদিদিক্ষুঃ প্রথমং বিদ্যাবিদ্যয়োঃ বিরুদ্ধফলত্বম্ উপশাস্ত্ব অধুনা তৃতীয়বল্লাঃ বিদ্যাবিদ্যাবশাৎ সংসার-মোক্ষলাভসাধনং শরীরং রথকপককল্পনয়া আহ—আত্মানমিত্যাদিনা প্লোকেন ।

বিদ্যয়া মোক্ষঃ অবিদ্যয়া চ সংসারঃ গম্যতে, তত্র তদ্ব্যভয়গমনে সাধনো রথঃ কল্পাতে । শরীরঞ্চ স রথঃ । শরীরার্থিত্বাৎ জীবায়া খলু রথস্থানী বোদ্ধবাম্ । বথবদ্ধহয়স্থানীয়েঃ ইন্দ্রিয়ৈঃ আকৃশ্মমাণত্বাৎ শরীরস্য রথকল্পনম্ । নিশ্চযাত্মকম্ অন্তঃকরণম্ অশ্র শরীরাত্মকরথস্য চালকঃ বুদ্ধিনেতৃপ্রধানত্বৎ শরীরস্য ; সারথিনেতৃপ্রধান ইব চ রথঃ । আত্মনঃ রথস্থানীম্বেহপি ন তস্য চালকত্বম্ । বুদ্ধিপ্রভাবেন হি শরীর-রূপরথঃ কর্মস্থ নীযতে । সর্বং হি দেহগতং কাগং বুদ্ধি কর্তব্যমেব প্রায়েণ । অপি চ রথচালনে অশ্বাদীনাং সংযমনার্থং রশনা গৃহতে । দেহরথচালনে চ সংকল্পবিকল্পাদিলক্ষণং মনঃ প্রগ্রহত্বেন বোদ্ধবাম্ । মনসা হি প্রগৃহীতানি শ্রোত্রাদীনী করণানি প্রবর্ত্তন্তে, যথা রশনয়া অশ্বাঃ ।

8. ইন্দ্রিয়ানি হয়ানাভিবিষম্মাংস্তসু গোচরান্ । আত্মেন্দ্রিয়মনোযুক্তং ভোক্তৃত্যাহর্মণীষিণঃ ॥

কঠোপনিষদি প্রথমাধ্যায়ে তৃতীয়বল্লাস্তুর্গতোহয়ং মন্ত্রঃ । পিতৃবাক্য-

পালনার্থং যমসদনং গহ নচিকৈতাঃ যেনে কৃতাতিথঃ সন্ যমসকাশে
আত্মতত্ত্বং জ্ঞাতুমৈচ্ছং । যমস্ত পরীক্ষ্য নচিকৈতসঃ বৈরাগ্যম্ আত্ম-
বিদ্যাগ্রহণযোগ্যতাঞ্চ অনুভূয় আত্মতত্ত্বম্ উপদিদিক্ষুঃ প্রথমং বিদ্যাবিদ্যাযোঃ
বিকল্পফলত্বম্ উপশ্রুত্বা অধুনা তৃতীয়বল্ল্যাং বিদ্যাবিদ্যাবশাৎ সংসার-
মোক্ষসাধনং শরীরং রথকপককল্পনয়া আহ—ইন্দ্রিয়াণীত্যাদিনা ।

বিবেকজ্ঞানসম্পন্নাঃ রথকল্পনাকুশলাশ্চ মনীষিণঃ জনাঃ চক্ষুকর্ণাদীনি
ইন্দ্রিয়ানি অশ্বতুল্যানি মগ্নস্তে শরীরববধাকর্ষণসামাছাৎ । অশ্বৈঃ যথা
রথাদয়ঃ বাহ্যস্তে ইন্দ্রিয়াণাপি তথা শরীরকর্গসম্পাদনে শরীরং বহন্তি
ইব ইত্যেতেষাং সাদৃশ্যম্ । অশ্বাঃ খলু রথমাদায় মার্গেষু বিচরন্তি ;
ইন্দ্রিয়াস্থানাঞ্চ রূপরসগন্ধস্পর্শকাদয়ঃ বিষয়ভূতাঃ সঞ্চরণদেশস্থানীযাঃ ।
এতৈঃ শরীরেইন্দ্ৰিয়মনোভির্যুক্ত আত্মা চ অস্মিন্ সংসারে ভোক্তা
সুখদুঃখানুভবকর্ষেতি বা কথ্যতে । আত্মা খলু শরীরেইন্দ্ৰিয়মনোভি-
যুক্তোইপি তেভ্যঃ পৃথগ্ভূতঃ । নহি কেবলম্ নিত্যশুদ্ধবুদ্ধৈচেতন্যশ্চভাবশ্চ
আত্মনঃ ভোক্তৃহমস্তি । শরীরেইন্দ্ৰিয়মোভির্ভদা আত্মনঃ সংযোগো জায়তে
তদৈব বুদ্ধাছাপধিকৃতমেব তস্মি ভোক্তৃহমায়াতি । শ্রুতাস্তবেহপি 'ধ্যায়তীব
লেলায়তীব' ইত্যাদিনা কেবলম্ আত্মনো ভোক্তৃত্ববাহিতামেব প্রদর্শিতম্ ।

9. উত্তিষ্ঠত জাগ্রত প্রাপ্য বরান্ নিবোধত ।

ক্ষুরসা ধারা নিশিতা দুরতায়্যা দুর্গং পথস্তং

কবায়ো বদন্তি

কঠোপনিষদি তৃতীয়বল্ল্যাস্তর্গতে অস্মিন্ মগ্নে আত্মদর্শনোপায়ং
দর্শয়ন্ মুমুক্শুন্ প্রত্নাপদেশঃ দীয়তে—উত্তিষ্ঠত ইতি । হে মুমুক্শবঃ
সাধকাঃ, যুয়ম্ উত্তিষ্ঠত নানাবিধবিষয়চিন্তাং পরিত্যজ্য আত্ম-
জ্ঞানোন্মুখা ভবত । জাগ্রত অজ্ঞানমোহনিদ্রাং সর্বানর্থবীজভূতাং
মুঞ্চত । বরান্ প্রকৃষ্টান্ আচার্শান্ তদ্দিদঃ প্রাপ্য উপগম্য তদুপদিষ্টং
সর্বানুত্তরমাশ্বানম্ 'অয়মহমস্মি' ইতি নিবোধত অবগচ্ছত । তত্র
সাধনেনে ভবিতব্যং ন হ্যপেক্ষিতব্যমিত্যত আহ—ক্ষুরশ্চেতি ।

निशिता तीक्ष्णकृता दूरताया द्रुःथेन अत्येतुम् अतिक्रमिदुः शक्या
दृढतरसाधनं विना अत्येतुमशक्या इतार्थः । क्षुरस्य केशनिकृन्तन-
साधनस्य धारा प्रान्तभागमिव दुर्गं दुर्गमं द्रुथेन गच्छन्
शकामिति यावत् तत् तत् पथः पद्मानं तद्वज्रानलक्षणम् कवयः
क्रान्तदर्शिनः विवेकिन इति यावत् वदन्ति कथयन्ति । ज्ञेयश्रुति-
सूक्ष्मत्वात् तद्वियस्य ज्ञानमार्गस्य दुःसम्पाद्यत्वं वदन्तीति प्रतीयते ।

10. पराक्षि खानि वातृणं स्वयम्भु-

तस्मात् पराङ् पश्यातिनास्तुरात्तन् ।

कश्चिद्धीरः प्रतागात्तनोमस्फ-

दावृत्तं चस्फुरमुत्तमिच्छन् ॥

कठोपनिषदि द्वितीयेऽध्याये प्रथमबल्ल्यास्तुर्गतोऽहयं मन्त्रः । ब्रह्मविद्या-
प्रेतिपादनपरायाम् अस्याम् उपनिषदि 'उशन ह वै' इत्यादिना विद्या-
स्तुतार्था काचिदाध्यायिका उपनिबद्धा । तत्र आत्माविद्यां शुद्धात्मनोऽप्य-
नचिकेतसः तद्विदाग्रहणयोग्यातां परीक्ष्य तस्मै आत्मतत्त्वोपदेशप्रदान-
काले आत्मनो हृदिगमत्कारणं बल्लुमुपक्रमते—पराक्षीत्यादिना
मन्त्रेण ।

स्वयम्भुः परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति सर्वदा, न परतन्त्र
इति । खानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि खानि इत्याद्यांश्च पराक्षि पराणि
बाह्यवस्तूनि अक्षयि गच्छन्ति इति पराङ्मुखानि । इन्द्रियाणि पराक्षोव
शब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तन्ते । यस्मादेवं स्वभावकानि तानि वातृणं
त्रिसितवान् जननं कृतवान् इतार्थः । तस्मात् कारणात् जीवः पराङ्
वाह्यान् विषयान् अनभ्युत्तान् शब्दादीन् पश्याति उपलभते । न
अस्तुरात्तन् अस्तुरात्तानं बाह्यज्ज्ञानकरणैः इन्द्रियैः जडुमुपलक्ष्यं वा न
शक्नोति । एवं स्वभावेषुपि सति लोकस्य कश्चिदेव धीरो ज्ञानी
अमृतमिच्छन् मुक्तिं कामयमानः आवृत्तच्छुः चस्फुरिति अग्रेषामिन्द्रियाणाम्
उपलक्षणम् । आवृत्तं आवृत्तः चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातम् अशेष-
विषयाद् यस्या स आवृत्तच्छुः विषयेभ्यः प्रेत्याहृतं सर्वेन्द्रियः सन्

প্রত্যগাখ্যানং প্রত্যক্ চাসাবাখ্যা চেতি প্রত্যগাখ্যা তং স্বং স্বভাবং
ব্রহ্মস্বরূপম্ আখ্যানম্ ঐক্ষৎ ঐক্ষত সাক্ষাৎ পশুতীতার্থঃ ।

11. পরাচঃ কাম্মাননুযন্তি বালা-

শ্চে মৃত্যোঽৰ্ষন্তি বিততস্য পাশম্ ।

অথ ধীরা অমৃতত্বং বিদিত্বা

ঋবম্ভ্রুবেষিহ ন প্রার্থয়ন্তে ॥

কঠোপনিষদ তৃতীয়ায়ং ব্রহ্মায়ং আখ্যানঃ ছুরদিগমদ্বকারণং বিবক্ষন্
অস্মিন্ মন্ত্রে আয়তত্বং জিজ্ঞাসুঃ জনঃ সৰ্ব্বথা অপ্রমাদী স্মাদিত্যাহ-
পরাচঃ ইতি ।

যে বালাঃ বালবৎ অবিবেকিনঃ অল্পপ্রজ্ঞা ইতি যাবৎ । পরাচঃ
বাহ্যান্ কামান্ শ্রকু-চন্দন-বনিতাদিকামাবিষয়ান্ অনুযন্তি অনুগচ্ছন্তি তে
বিততস্ত বিস্তীর্ণস্ত সৰ্ব্বতো বাণ্ডুস্ত মৃত্যোঃ অবিজ্ঞাকামকর্মসমুদায়স্ত
পাশম্—পাশ্বতে বধ্যতে যেন তং পাশম্, বন্ধনম্—দেহেन्द्रিয়াদিসংযোগ-
বিযোগলক্ষণম্ তৎকৃতজননমরণাদিক্রেশম্ ইত্যর্থঃ যন্তি প্রাপ্নুবন্তি ।
যত এবম্ অথ তস্মাৎ ধীরাঃ বিবেকিনঃ অমৃতত্বং মোক্ষম্ প্রত্যগাখ্য-
স্বরূপাবস্থানলক্ষণম্ ঋবং কৃটস্থং বিদিত্বা । দেবাচ্চমৃতত্বং হ্যঋবম্, ইদন্ত
প্রত্যগাখ্যস্বরূপং স্থানলক্ষণং ঋবম্ “ন কর্মণা বদ্ধতে, নো কনীয়ান্”
ইতি ঋতেঃ । তদেবমৃতত্বং কৃটস্থম্ অবিচাল্যম্ অমৃতত্বং বিদিত্বা ইহ
সংসারেহনর্থপ্রায়ে অঋবেষু সৰ্বপদার্থেষু অনিত্যেষু বিস্তাদিবিষয়েষু ন
প্রাণযন্তে কিঞ্চিদপি, প্রত্যগাখ্যদর্শনপ্রতিকূলত্বাৎ । অমৃতস্বরূপঃ জ্ঞাত্বা
বিবেকিনঃ প্রাজ্ঞাঃ পুত্র-বিদ্ব-লোকৈকেষণাভ্যো বৃষ্টিগচ্ছোবেতাভিপ্রাথঃ ।

12. হংসঃ শুচিষদসুরস্তরিক্ষস-

ছোতা বেদিষদতিথিদুরোণসৎ ।

বৃষদ্বরসদৃতসদ্যোমসদজা গোজা ঋতজা

অদ্বিজা ঋতং বৃহৎ ॥

কাঠকোপনিষদি আয়তত্বপ্রতিপাদনাবসরে তস্মৈব আখ্যানঃ সৰ্ব-
পুরসম্বন্ধিৎসাহ অস্মিন্ মন্ত্রে—হংসঃ ইতি ।

আত্মা নহি একপুরবর্ত্তোব, কিন্তু সৰ্ব্বপুরবর্ত্তী। কথমিতি অয়ং মন্থঃ প্রারভাতে। হংসঃ হস্তি গচ্ছতি সৰ্বং বাপ্নোতীতি হংসঃ পরমাত্মা সূৰ্যশ্চ। স এব শু'চষৎ শু'চো দিবি আদিত্যাঅনা সীদতি বসতীতি। স এব বন্থঃ বাসয়তি সৰ্বমিতি বন্থঃ সৰ্বলোকস্থিতিহেতুঃ। অন্তরিক্ষসং বায়ু'অনা অন্তরিক্ষে সীদতীতি অন্তরিক্ষগঃ ইত্যর্থঃ। হোতা অগ্নিঃ, 'অগ্নিৰ্বে হোতা' ইতি শ্রুতেঃ। যদা জুহোতি শব্দাদি-বিষয়ান্, অস্তি অনুভবতীতি-ইন্দ্রিয়াদিস্থঃ। বেদিসং বেতাং পৃথিবাং পূজ্যতয়াস্তীতি বেদিসং। 'ইয়ং বেদিঃ পরোহস্তঃ পৃথিবাঃ' ইতি মন্থবর্ণাৎ। অতিথিঃ সোমঃ সন্, ছুরোগসং ছুরোগে সোমরসপাত্রে কলসে সীদতীতি ছুরোগসং। নুষৎ নুষু মনুষ্যেষু সীদতীতি নুষৎ বরসং বরেষু ব্রহ্মাদিদেবেষু সীদতীতি বরসং। ঋতসং ঋতং সতাঃ যজ্ঞো বা, তস্মিন্ সীদতীতি ঋতসং। ব্যোমসং ব্যোম্নি আকাশে সীদতীতি ব্যোমসং। তথা অজ্ঞা অপ্-সু শঙ্খ-শুক্টিমকরাদিরূপেণ জায়ত ইতি অজ্ঞাঃ। গোজ্ঞাঃ গবি পৃথিবাং ত্রীহিযবাদিরূপেণ জায়ত ইতি গোজ্ঞাঃ। ঋতজ্ঞাঃ সতাফলযজ্ঞাদিরূপেণ জায়ত ইতি ঋতজ্ঞাঃ। অদ্রিজ্ঞাঃ অদ্রিভ্যো পৰ্বতেভ্যো নগাদিরূপেণ জায়ত ইতি অদ্রিজ্ঞাঃ সৰ্ব্বাত্মাপি সন্, ঋতম্ অবিতথস্ৰভান্ এব। বৃহচ্, মহান্ সৰ্বকারণাৎ অত্র পরমাত্মপক্ষে সূৰ্যপক্ষে চ সৰ্বাণি বিশেষণানি যথাসম্ভবং যোজ্যানি যত্নপাদিত্য এব মন্থেণোচ্যতে, তদাপ্যাত্মস্বরূপহমাদিত্যশ্ৰীকৃতমিতি ব্রহ্মপরব্যাক্যানেহপ্যাবিরোধঃ। সৰ্বথা এক এবাত্মা জগতো নাত্মাভে ইতি মন্ত্ৰার্থঃ।

13

অগ্নির্ঘৈথকো ভুবনং প্রবিষ্টো

রূপং রূপং প্রতিক্রাপো বভূব।

একস্তথা সৰ্বভূতান্তরাত্মা

রূপং রূপং প্রতিক্রাপো বহিষ্চ ॥

কঠোপনিষদ দ্বিতীয়াধ্যায়ে দ্বিতীয়বল্লাশ্লগতোহয়ং মন্থঃ। আত্ম-স্বরূপপ্রতিপাদনাবসরে দেহভেদেহপি আত্মান একত্বং প্রতিপাদয়িতুমশ্মি

শ্রীকে সদৃষ্টাশ্রমাহ—অগ্নিরিতি ।

অগ্নির্থা এক এব প্রকাশাত্মা সন্ ভূবনং ভবন্ত্যশ্মিন্ ভূতানীতি
 হ্ৰস্বম্ অয়ং লোকঃ, তমিমং প্রবিষ্টোহনুপ্রবিষ্টঃ সন্ রূপং রূপং প্রতি
 াষ্ঠাদিদাহভেদানুসারেণ ইত্যর্থঃ প্রতিক্রপস্তত্র তত্র প্রতিক্রপবান্ দাহ-
 ভদেন বহুবিধো বভূব । তথা সর্বভূতান্তরাত্মা সর্বেষাং ভূতানাম্
 যভ্যস্তরস্থ আত্মা এক এব সন্ রূপং রূপম্ প্রতিদেহম্ অতিসূক্ষ্মহাৎ
 ার্বাদিদ্বিব সর্বদেহং প্রতি প্রবিষ্টহাৎ প্রতিক্রপঃ তত্তদেহপাধ্যানুরূপঃ
 হ্ৰস্বন্ অপি বহিষ্চ সর্বভূতেভাঃ পৃথক্ এব, হ্রয়মবিকৃত এব আকাশবৎ
 তষ্ঠতীত্যশয়ঃ ।

✓14. বায়ুর্ঘটক..... প্রতিক্রপো বহিষ্চ ।

12 নং-এর অনুরূপ : কেবল অগ্নি স্থানে বায়ু লিখিতে হইবে ।

15 ন তত্র সূর্যো ভাতি ন চন্দ্রতারকং

বৃষ্মা বিদ্যাতো ভাস্তি কুতোহয়মগ্নিঃ ।

তমেব ত্ৰ্যস্তম্বনুভাতি সর্বং

তস্য ভাসা সর্বমিদং বিভাতি ॥

কাঠকোপনিষদি দ্বিতীয়াধ্যায়ে দ্বিতীয়বল্ল্যাং বর্ত্ততেহয়ং মন্ত্রঃ । আত্ম-
 রূপপ্রতিপাদনাবসরে অশ্মিন্ মন্ত্রে অনির্দেশ্যরূপস্য আত্মবিজ্ঞান-
 ষস্য অপরাপ্রকাশ্যমাহ—ন তত্রিতি ।

তত্র তশ্মিন্ স্বপ্রকাশানন্দস্বরূপে আত্মনি সূর্যঃ সর্বাভাসকোহপি
 ভাতি ন প্রকাশয়তি, তদ্ ব্রহ্ম ন প্রকাশয়তীত্যর্থঃ । তথা চন্দ্রতারকং
 মন্ত্রঃ তারকাসঙ্ঘশ্চ ইমাঃ দৃশ্যমানা বিদ্যাতঃ ন ভাস্তি, কুতোহয়ম্
 স্মদৃষ্টিগোচরোহগ্নিঃ । কিং বহুনা, যদিদমাদিত্যাদিকং সর্বং ভাতি, তৎ
 মেব পরমেশ্বরং ভাস্তং দীপ্যমানম্ অহুভাতি অহুদীপ্যতে । যথা
 লোকাস্থীকাদি অগ্নিসংযোগাদগ্নিঃ দহন্তমহুদহতি, ন স্বতঃ তদ্বৎ তস্মৈব
 াসা দীপ্ত্যা সর্বমিদং সূর্যাদি বিভাতি । যত এবং তদেব ব্রহ্ম

सूर्यादिज्योतिःस्वरूपेण भाति च विभाति च । कार्यगतेन विविधेः
भासा तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमान
भासनमग्रस्य कर्तुं शक्यम् ।

16 उर्कमूलोऽवाकशाथ एषोऽश्वथः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवायुतमुच्यते ।

तस्मिं लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नातोति कश्चन
एतदोव तं ॥

काठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीयब्रह्मम् अस्तुर्भूतोऽयं ब्रह्मः
आश्रितवृत्तिपादनावसरे संसारकार्यवृत्तावधारणेन तन्मूलं ब्रह्म प्रस्तौती
उर्कमूल इत्यादिना ।

एषः अश्वथः श्वः आगामिनि दिवसेऽपि न ज्ञाता इति अश्वथ
तदाश्वः वृक्षः, अत्र अव्यक्तादिश्रुतवराश्रुतः संसारवृक्ष इत्यर्थः । वृक्ष
ब्रह्मणां विनश्यत्वात् । उर्कमूलः उर्कः सर्वोच्चतमं ब्रह्म मूलं
(आदिकारणम्) यस्य सः उर्कमूलः अवाकशाथः अवाकः अधोवर्तिः
शाथः देवाः सुरमनुष्यादिरूपः विस्तारः यस्य सः, सनातनः अना
द्व्यर्च्यः प्रवृत्तः । यदस्य संसारवृक्षस्य मूलम्, तदेव शुक्रं शुक्रं शु
क्रज्योतिश्च चैतन्याश्रुतज्योतिःस्वभावम् । तदेव ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्, तदे
व्युतम् अविनाशस्वभावम् उच्यते कथ्यते सत्यत्वात् । तस्मिन् परम
सतो ब्रह्मणि लोका मायासदृशाः परमार्थदर्शनाभाववगम्यमानाः श्रि
आश्रिताः सर्वे समस्ता उपपत्तिश्रुतिलयेषु ; तद् तद्ब्रह्म नाते
नातिवर्तते मृदादिकमिव घटादिकायं कश्चन कश्चिदपि विकारः एतद्
तं ॥

শুদ্ধিপত্র

Press-এর দারুণ ক্রটির জন্য যইখানির মধ্যে যে সকল ভুল ধরা পড়িয়াছে তাহা যথাসাধ্য ভাবে শুদ্ধিপত্রে সংশোধন করা হইল। ছাত্র-ছাত্রীরা যেন শুদ্ধিপত্রের দিকে বিশেষ লক্ষ্য রাখেন।

পৃষ্ঠা	লাইন	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
Contents	শেষ লাইন	Kathapanisada	Kathopanisad
১	১৬	ব্রহ্মত্রীহি	বহুত্রীহি
২	২২	চেতস্ত	চেতাস্ত
২	৮	দাখাঃশং	দাখাঃসং
৩	৬	সোম	সোমঃ
৬	২৪	সমীপ	সমীপং
৪	১৬	সামথেনো	সামথেনো
৪	২২	বদায়িতা	বদায়িতা
৫	৩	সম্বুদ্ধান্তানি	সম্বুদ্ধান্তানি
৫	২৫	চ	Om
৮	১০	অম্মিন্	অম্মিন্
৯	৪	তদায়মে	তদায়মে
১০	৭	মতুপোবত্তম্	মতুপো বত্তম্
১০	২৬	তাপ্রিয়	তাপ্রিয়
১০	২৪	পর্যস্তাং	পর্যস্তাং
১১	৭	কুত্	কুত্
১১	১৫	অম্মান	অম্মান
১২	৫	স্ততবা	স্ততবান্
১২	৮	তস্যম দ্বয়মকং	তস্য মদ্বয়মকং
১৪	১৭	ম্নিজস্তাং	ম্নিজস্তাং
১৫	৫	ইদ্ব্যস্তোঃ	ইদ্ব্যস্তোঃ
১৫	১১	ছান্দসো	ছান্দসো

পৃষ্ঠা	লাইন	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
১৫	১	ঈবংরস্য	ঈকাবসা
১৫	২০	আশ্রয়সেবত্বক্	আজ্ঞ.সব্ধক্
১৬	৯	জ্ঞাং	জ্ঞাং
১৮	১২	প্রসংখ্যম	প্রসরম্ভম
১৯	৫	অকাবাস্তং	আকারাক্তং
২১	৩	বৃত্তাসুরেণ	বৃত্তাপুরেণ
২১	৬	স্বকীয়বশ্মি	স্বকীয়বশ্মি
২১	২২	বাজ্রিণো	বাজ্রিণো
২২	২৩	সানাসঃ	সনাসঃ
২৩	৫	স্বয়মেক	স্বয়মেকঃ
২৪	শেষ লাইন	অর্শাদি ত্রাদচ্	অর্শাদি ত্রাদচ
২৫	২০	স্ব ত্বানু	স্ব ত্বানু
২৫	২১	স্বননা	স্বননা
২৭	২১	মল্লো	মল্লো
২৯	১৭	যক্ষমাণ্ড	যক্ষমাণ্ড
৩০	২০	শৃং	শৃং
৩১	.	গাশ্চী	গাশ্চী
৩২	৭	অ গ্র	০ গ্র
৩৩	২	প্রাণনা	Omit
৩৩	১০	সন	সন
৩৪	১৭	শ্চ' গ্র	শ্চ' গ্র
৩৪	১১	বাদশস্তং	বাদশস্তং
৩৫	১০	আশ্চংকর্ণোতি	আশ্চংকর্ণোতি
৩৫	শেষলাইন	হোদিঃ	হোদিঃ
৩৬	৯	রক্ষণামিতি	রক্ষণামিতি
৩৬	১৩	গোমতী	গোমতো
৩৭	৮	ভৃতানং	ভৃতানং
৩৭	১০	যাস্তাচাষেণ	যাস্তাচাষেণ
৩৮	১৩	হনবীতিঃ	হনবীতিঃ
৪০	৯	স্থানেষু	স্থানেষু

পৃষ্ঠা	লাইম	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
৪৬	৫	আদিভ্যঃ	আদিভ্যঃ
৪৬	২০	ঋষি	ঋষিঃ
৪৭	২৩	অস্তং	অস্তং
৪৮	১৩	দীর্ঘতামা	দীর্ঘতমা
৪৮	২০	নিগৃঢ়ং	নিগৃঢ়ম্
৪৯	শেষলাইন	ঘডেঘোক্রাঃ	ঘডেঘোক্রাঃ
৫০	ঐ	প্রথম	প্রথমা
৫০	ঐ	দ্বাদশক্ষর	দ্বাদশক্ষব
৫১	৩	মধ্যমদিনে	মধ্যমদিনে
৫৫	২	বিশেষ্য	বিশেষ্য
৫৬	৩	অবয়বস্থিতি	অবয়বস্থিতি
৫৭	১৪	শু	শুঃ
৫৮	১৮ + ২৪	শাসিবসিযসৌণাঞ্চ	শাসিবসিযসৌণাঞ্চ
৫৯	১৫	আত্মনেপদী	আত্মনেপদে
৬০	১৮	বিসর্গী	বিসর্গে
৬১	৮	ভাবপঃ	ভাবপঃ
৬২	১০	স্থিতি	স্থিতি
৬৩	শেষলাইন	ইতিঃ	ইতি
৬৪	৭	ভিত্ত	ভিত্তা
৬৪	১৩	যুগ্মদ	যুগ্মন
৬৬	১১	সম্পাদাদিভ্যঃ দ্বিপ্	সম্পাদাদিভ্যঃ ক্বিপ্
৬৬	১৬	আদি—	আদি—
৬৭	১	উধাদদেশে	উধাদদেশে
৬৭	২৩	অস্তভাবিত	অস্তভাবিত
৬৮	৫	তেতি	নেতি
৬৮	৮	উক্তরূপম্	উক্তরূপম্
৬৮	১০	হেধি	হেধি
৬৮	১৫	ব্যত্যয়ন	ব্যত্যয়ন
৭১	৮	অসিদ্ধত্বম	অসিদ্ধত্বম

শৃষ্ঠা	লিঙ্গ	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
৭৩	৩	{ সংহিতাদীর্ঘ ইর্ঘবে হ।	{ সংহিতাদীর্ঘ দীর্ঘবে ইত।
৭৪	৬	ঐরিতাঐয়	ঐরিতঃ ঐয়ঃ
৭৪	১৮	পাদাদাববর্তমানস্ত	পাদাদাববর্তমানস্ত
৭৫	২৩	থঃ	থঃ
৭৮	১০	ঙ্‌মিপ্	ঙ্‌মিপ্
৮০	৮	ধাতোবিচ্	ধাতোবিচ্
৮১	১৮	অক্ষদস্তাং	অক্ষদস্তাং
৮৫	১৮	মতি	মতি
৮৬	৮	অভাগমে	অভাগমে
৮৭	৪	বিশ্বেঃ	বিশ্বেঃ
৮৭	৫	ভিন	ভিন্
৮৭	শেষলাইন	বিকল্পে	বিকল্পেষ্টে
৯০	২	ক্রতো	ক্রতো
৯০	৮,৯	সুত।	সুত।
৯১	১	ক্রতোঃ	ক্রতোঃ
৯১	১৬	আহতী	আহতি
৯১	১৯	যাজ্যযা	যাজ্যযাঃ
৯২	১৭	ফলিতো	ফলিতো
৯২	১৯	পঠনীয়	পঠনীয়
৯৪	১৭	চত্বার	চত্বারঃ
৯৫	১১	প্রায়ণীয়ম্	প্রায়ণীয়ম্
৯৫	১১	অস্তিম	অস্তিম
৯৬	১৫, ১৬	ক্ক	ক্ক্
৯৭	৩	নামঃ	নাম
৯৮	৩	ভৎ	ভে
১০০	৯	কর্ষিভা	কর্ষিভা
১০৫	১৭	অত্রাগচ্ছন্তি	অত্রাগচ্ছন্তি
১০৫	১৮	বিভ্রাডি	বিভ্রাডি

পৃষ্ঠা	লাইন	শুদ্ধ	অশুদ্ধ
১০৭	১৯	ধ্বং	গ্রহং
১০৮	৪	ছাগশ্য	ছাগশ্য
১০৮	২৪	তত্রতু	যত্র তু
১০৮	২৪	তত্রা	তত্র
১০৮	২৭	শত্রাণাস্ত	শত্রাণাস্ত
১০৯	৭	সোমযাজিন	সোমযাজিনা
১০৯	৭	ইক্রায়ঃ	ঐক্রায়ঃ
১০৯	৮	বিহিতঃ	বিহিতঃ
১১০	৮	জমদাগ্নিঃ	জামদগ্নিঃ
১১০	১৩	মত্রে	মত্রে
১১১	৯	দ্রাবক্ষ	দ্রবাক্ষ
১১১	২৪	যস্মিন্	Omic
১১২	১৩	তস্মতে	তস্মতে
১১২	১৩, ১৫	পবমানেষ্টী	পবমানেষ্টী
১১৪	১৩	তদনস্তমেক	তদনস্তরমেকঃ
১১৫	৯	দীপ্ততম্	দীপ্ততাম্
১১৭	শেষলাইন	কুত্	কুত্ ১)
১১৮	১৭	যত্রঃ	যত্রঃ ১)
১১৯	৬	অনেকৈ	অনেকে
১১৯	১৬	আশ্বনাঘন	আশ্বলাঘন
১২০	৯	বিরচয্য	বিরচয্য
১২১	২১	সামানাম্	সামানাম্
১২১	২১	শ্রিততং	শ্রিততং
১২২	৯	প্রামাণ্যমস্তি	প্রামাণ্যমস্তি
১২২	১১	অতদর্ধানাম্	অতদর্ধানাম্
১২৩	২০	বিতেন	বিতশ্বেন
১২৪	৬	বর্জগীষস্বম্	বর্জগীষস্বম্
১২৪	১৩	তত্রাপি	তত্রাপি
১২৫	৬	প্রমাণাস্তটৈ	প্রমাণাস্তটৈ

পৃষ্ঠা	লাইন	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
১২৫	১৪	জ্যোতিষামিতি	জ্যোতিষমিতি
১২৫	২৫	যুক্তেন	যুক্তেন
১২৬	১৭	নৈঘৃষ্টকং	নৈঘৃষ্টকং
১২৮	১৩	সৰত্র	সৰত্র
১২৮	১৪	শক্তিমত্তা	শক্তিমত্তা
১২৮	২৪	বেদাধ্যায়ন	বেদাধ্যায়ন
১২৯	৩	যথাক্রমম্	যথা ক্রমম্
১২৯	২০	সুতাতি	সুতাতি
১৩২	শেষলাইন	কিত্ত্বমি	কিত্ত্বমি
১৩৩	১৩	বর্কৈরেব	বর্কৈরেব
১৩৫	২৩	যদেনমঙ্কা	যদেনমঙ্কা
১৩৯	৬	কর্মণ্যাতি	কর্মণ্যাতি
১৩৯	৬	ছন্দা	ছন্দ
১৩৯	২৪	বাজসনেনি	বাজসনেনি
১৩৯	শেষলাইন	ধ্বস্ততে	ধ্বস্ততে
১৪১	৮	চতুর্হোত	চতুর্হোতা
১৪২	১৪	অশ্বি	অশ্বি
১৪৫	২১	কালোৎথা	কালোৎথা...
১৫২	৮	মুত্ৰিজঃ	মুত্ৰিজঃ
১৫২	৮	গভং	গভং
১৫২	১৩	বিষু	বিষু
১৫৩	১২	লিম্পস্তী	লিম্পস্তী
১৫৭	১০	মুতো	মুতা
১৫৮	১৩	অতিধিতাম্	অতিধিতাম্
১৫৮	১৫	সামগ্ৰেণ	সামগ্ৰেণ
১৫৮	১৫	বর্ণণীয়	বর্ণণীয়া
১৫৯	৪	পাদম্বিত্তম্	পাদম্বিত্তম্
১৫৯	৬	মঙ্গাগং	মঙ্গাগং
১৫৯	৯	মনোজ্জাম...	মনো জ্জাম...

ପୃଷ୍ଠା	ଲାଇନ	ଅସ୍ତକ	ସ୍ତକ
୧୧୧	୧୭	ନିର୍ଗତବାଚଃ	ନିର୍ଗତା ବାଚଃ
୧୧୧	୧୭	ଧ୍ୟାତୈଃ	ଧ୍ୟାତୈଃ
୧୧୧	୧୮	ସେଷା	ସୈଷା
୧୬୦	୧	ବିନିଯୋଗଚ୍ଚେତି	ବିନିଯୋଗାଚ୍ଚେତି
୧୬୦	୮	ଜାତୀ	ଜାତୀ
୧୬୦	୧୦	ପ୍ରଦର୍ଶନଃ	ପ୍ରଦର୍ଶନଃ
୧୬୦	୧୧	ପଦିକଃ	ପଦିକଃ
୧୬୦	୧୨	ତତ୍ରା	ତତ୍ରା
୧୬୧	୧	କ୍ରମଃ	କ୍ରମଃ
୧୬୧	୨	ଅଧ୍ୟାୟିକ୍ୟଃ	ଅଧ୍ୟାୟିକ୍ୟଃ
୧୬୨	୧୦	ହିତ	ବେଦି
୧୬୨	୨	ଏସୋ	ଏସୋ
୧୬୩	୨	ସଂସ୍କୃତ	ସଂସ୍କୃତ
୧୬୩	୩	ନିଃସଂସ୍କୃତ	ନିଃସଂସ୍କୃତ
୧୬୩	୧୧	ଉପନିଷଦଃ	ଉପନିଷଦଃ
୧୬୩	୧୨	ସତ୍ୟାପି	ସତ୍ୟାପି
୧୬୩	୧	ସଦା	ସଦା
୧୬୮	୧	କର୍ତ୍ତୃକ୍ରିତ	କର୍ତ୍ତୃକ୍ରିତ
୧୬୮	୧୬	ବାଦ୍ୟ	ବାଦ୍ୟ
୧୬୮	୧୮	କର୍ମାଗି	କର୍ମାଗି
୧୬୮	୨୦	ଭୃ-ଧାତୋଃ	ଭୃ-ଧାତୋଃ
୧୬୯	୨	ନୈଷଣ୍ଟକାଠେ	ନୈଷଣ୍ଟକାଠେ
୧୬୯	୬	ଧ୍ୟାତୈସବ	ଧ୍ୟାତୈସବ
୧୬୯	୯	ଚୈବ	Omit
୧୬୯	୧୨, ୧୫	ପ୍ରାଧାନ୍ୟମ୍	ପ୍ରାଧାନ୍ୟମ୍
୧୬୯	୧୬	ସଂସ୍କୃତ	ସଂସ୍କୃତ
୧୬୯	୧୭	କ୍ରମେ	କ୍ରମେ
୧୬୯	୨୦	ପ୍ରାଧାନୀତି	ପ୍ରାଧାନୀତି
୧୬୯	ଶେଷଲାଇନ	ସଂସ୍କୃତ	ସଂସ୍କୃତ

ପୃଷ୍ଠା	ଜାହିନ	ଅକ୍ଷର	ଶୁଦ୍ଧ
୧୧୨	୫	ଚତୁଷ୍ଠୟମ୍	ଚତୁଷ୍ଠୟମ୍
୧୧୨	୧୫	ପାନିନୀୟ	ପାନିନୀୟ
୧୧୨	ଶେଷଲାଇନ	ମୂର୍ଚ୍ଛାତେ	ମୂର୍ଚ୍ଛାର୍ଥାତେ
୧୧୭	୮, ୧୦, ୧୧	ମଦ୍ଭାତୁ	ମଦ୍ଭାତୁ
୧୧୫	୬	ଭାବାଭାବ	ଭାବଭାବ
୧୧୫	୧୮	ଅୟଃ ଭାବ	ଅୟଃ ଭାବଃ -
୧୧୫	୨୦	ତତ୍ର	Omit
୧୧୫	୨୨, ୨୫, ୨୬	ଅର୍ଥବଦ୍ଧଃ	ଅର୍ଥବଦ୍ଧଃ
୧୧୫	ଶେଷଲାଇନ	ମହି	ନ
୧୧୮	୧	ଦୈବପଦ୍ମାନ୍ତଃ	ଦେବପଦ୍ମ ବ୍ଧଃ
୧୧୮	୧୨	ନିର୍ବାଚନାଦ୍ୟପାଠ	ନିର୍ବାଚନାନାଦ୍ୟପାଠଃ
୧୮୦	୧	ବିକୃତତଃ । ଅସ୍ତ	ବିକୃତତଃ । ଅସା
୧୮୦	୧୫	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାମି	ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାମି
୧୮୦	୮	ପ୍ରକୃତ୍ତଚ୍ଚ	ପ୍ରକୃତ୍ତଚ୍ଚ
୧୮୦	୨, ୨୧	ବଦ୍ଧାଃ	ବଦ୍ଧାଃ
୧୮୦	୨୨	ସଂ କାମଧାୟି	ସଂକାମଧାୟି
୧୮୧	୧	ନଚିକେତସା	ନଚିକେତସା
୧୮୧	୮	ବୈବସ୍ୱର୍ତ୍ତାୟ	ବୈବସ୍ୱର୍ତ୍ତାୟ
୧୮୨	୫	ଅକ୍ଷୋଭା	ଅକ୍ଷୋଭା
୧୮୫	୧୮	{ ଶ୍ରେୟସୋଽକ୍ଷୋଭା- ଶ୍ରେୟସଃ }	{ ଶ୍ରେୟସୋଽକ୍ଷୋ- ଭା-ଶ୍ରେୟସଃ }
୧୮୬	୮	ଆସ୍ୟାସମାପା	ଆସ୍ୟାସମାପାମ
୧୮୧	ଶେଷଲାଇନ	କ୍ଷାତ୍ରାନ୍ନମେବ	କ୍ଷାତ୍ରାନ୍ନମେବ
୧୨୦	୧	ଗଦ୍	ଗଦା
୧୨୧	୩	ଦୁଃଖେନ	ଦୁଃଖେନ
୧୨୫	୧୧	୧୨ନଃ	୧୨ନଃ

* 90 ପୃଷ୍ଠା ହିତେ 119 ପୃଷ୍ଠାର ମଧ୍ୟେ Titleଏ ସେଠାରେ ସେଠାରେ Saiyana ବା Sayana ଛାପା ହିତାଦେ, ଏକକଲହାରେ Sayana ହିତେ ।

संस्कृत व्याकरण अम, ए, द्वितीय पत्र

अध्यापक, ब्यानार्जि ओ हालदार

प्राप्तिसंस्थान :
जे, एन, घोष एण्ड सन्स
७ बस्किम, चाटार्जि स्ट्रीट
कलिकाता-१२

প্রকাশনার :

শ্রীপ্রভাকর রায়চৌধুরী
গোবরডাঙ্গা হিন্দু কলেজ
২৪ পরগণা ।

ও

শ্রীমঞ্জু হালদার, এম. এ.
জয়গাছি, টাবাবেড়িয়া
২^১ পরগণা ।

প্রথম সংস্করণ ১৩৭৬ সাল ।

মূল্য ১০'০০

মুদ্রাকর :

বাবসা ও বাণিজ্য প্রেস
৯/৩ রমানাথ মজুমদার ষ্ট্রিট
কলিকাতা - ৯

ঃ ভূমিকা :

বহু প্রচেষ্টার পর সংস্কৃত এম. এ. দ্বিতীয় পত্র (বাংলা) প্রকাশিত হইল। 'পাণ্ডিত্য প্রকাশের জন্ম এই গ্রন্থ লিখিত হয় নাট। ছাত্র-ছাত্রীদের প্রয়োজনের দিকে দৃষ্টি রাখিয়া ইহা লিখিত হইয়াছে। এষ্ট গ্রন্থে কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের গত দশ বৎসরের প্রশ্নপত্রের ও সম্ভাব্য প্রশ্নের উত্তর দেওয়া হইয়াছে। সংস্কৃত এম. এ. পরীক্ষার্থীগণের ব্যাকরণ পত্রের উত্তর সংগ্রহ করা নিতান্ত কঠিন ব্যাপার। বিশেষতঃ যাহারা আইভেট পরীক্ষা দেন তাহাদের শিকট ব্যাকরণের প্রত্যেক একটি নিদারুণ সমস্যার সৃষ্টি করে। ছাত্র-ছাত্রীদের শ্রম লাঘব করিবার জন্ম গ্রন্থকারদ্বয়ের এই প্রচেষ্টা। পুস্তকখানি ছাত্র-ছাত্রী মহলে সমাদর লাভ করিলে গ্রন্থকারদ্বয় নিজদিগকে ধন্য মনে করিবেন।

এই পুস্তক রচনার ব্যাপারে যে সব গ্রন্থ হইতে প্রত্যক্ষ বা পরোক্ষ সাহায্য গ্রহণ করা হইয়াছে, এক্ষণে তাহার একটি তালিকা দেওয়া হইল। ঐ সমস্ত গ্রন্থ হইতে কখন কখন অংশ বিশেষও প্রয়োজন মত গ্রহণ করা হইয়াছে।

ইতি—

গ্রন্থকারদ্বয়।

১ : বিষয় সূচী :

বিষয়	পৃষ্ঠা
পূর্বাঙ্ক :	
১। সূত্র ব্যাখ্যাঃ	১—৩৯
২। পদসাধনানি	৪০—৭৭
৩। ফক্কিকা ব্যাখ্যাঃ	৭৮—১১১
১)	
উত্তরার্ক :	
১। সূত্রব্যাখ্যাঃ	১১৫—১৪৭
২। ফক্কিকা ব্যাখ্যাঃ	১৪৮—১৭১
৩। পদসাধনানি	১৭২—১১৫
<hr/>	
মহাভাগ্যম	২১৮—শেষ

पूर्वाह्न

जायते । सूत्रेऽस्मिन् गव्याम्, नाव्याम् इत्यादौ पदत्वेन 'लोपः शाकल्यश्च' इत्यनेन वकारस्य लोपः कथं नेति चेन्न, 'वाञ्च' इत्यत्र वकारप्रश्लेषेण श्रयमाणवकारादेशविधानात् ।

✓ **अनचि च** (८।४।४९)—'सूधी + उपाश्च' इत्यश्च 'ईको यणचि' इति सूत्रवलात् यणदेशे 'सूध् य् + उपाश्चः' इति स्थिते, 'अनचि च' इति सूत्रेण धकारस्य द्वित्वं विहितम् । अत्र सूत्रे 'यरोहन्नुनासिकेहनुनासिको वा' इत्यतः 'यरः' इति षष्ठीसुत्तः 'वा' इति चानुवर्तते । 'अचो रहाभ्यां षे' इत्यतः 'अचः' इति पञ्चम्यसुत्तः 'षे' इति चानुवर्तते । न अच् अनच्, तस्मिन् अनच् इति न पर्युदासः । तथा सति 'नङिप्रवयुक्तमन्त्रसदृशे तथा ह्यर्थगतिः' इति त्रायेण अभिन्ने हलीत्यर्थः स्यात् । तथा सति लाघवाद् हलीत्येव वदेत् । रामात् इत्याद्यवसानेषु च द्वित्वं न स्यात् । अतः अचि न भवतीत्यसमर्थसमाश्रित्य प्रतिषेधपरं वाक्यान्तरम् । तदुक्तम्—अचः परस्य यरो षे वा ष्टो न च्चि । अनेन सूत्रेण धकारस्य द्विरुच्चारणमित्यर्थः । धकारस्य उकारादचः परत्वादच्परकत्वाभावाच्चेति भावः । अनेन सूत्रेण—'सू ध् ध् य् + उपाश्चः' इति भवति ।

सुत्तं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा (१।१।७८)—इदं संज्ञा-सूत्रम् । अस्मिन् सूत्रे बोध्यमिति पदम् अध्याह्रियते । तदा सूत्रशान्तरमर्थः—व्याकरणसूत्रे वास्तविके वा शब्दस्य स्वकीयं रूपं संज्ञि इति बोध्यम् । यथा, उदाहरणम् 'अग्नेर्त्क्' । अस्मिन् सूत्रे अग्नि-शब्दस्य स्वकीयं रूपं बोध्यते न तु अग्निशब्दस्य बहिरूपोऽर्थः बोध्यते । एतत्सूत्राभावे तु 'अग्नेर्त्क्' इत्यत्र अग्निशब्देन बहिरूपोऽर्थः उपस्थितः । अर्थे प्रत्ययविधानरूपकार्यस्य असञ्जवात् तदर्थबोधकानां सर्वेषां शब्दानां ग्रहणं स्यात् । इत्थं अग्निशब्दात् ङकि यथा आग्नेय इति रूपं सिध्यति, तथा बहिरुक्त्वात् ङकि बाह्येय इति अणुक्तरूपं स्यात् ।

तद्वारणाय इदं सूत्रम् आवश्यकम् । सूत्रेहस्मिन् अक्षरसंज्ञा इतंशो वर्तते । तन्प्रार्थञ्च अयम्—शब्दे व्याकरणशास्त्रे या संज्ञा तत्र संज्ञावाचकशब्दे स्वरूपग्रहणं न भवति । अत्र बुद्धिगुणादिशब्द-स्वरूपञ्च ग्रहणं न भवति, तेषां व्याकरणे संज्ञापरत्वात् । अत्र गुणबुद्धिपदेन 'अदेङ् गुणः' 'बुद्धिरादेच्' इति सूत्रद्वयमेव ग्रहणीयम् । बुद्धिगुणशब्दार्थं सैवात्र ग्रहणमिति । किञ्च 'उपसर्गे षोः किः' इत्यत्र च इत्यनेन ङ-धातोः ग्रहणं न भवतीति वर्तुलितोऽर्थः ।

स्थानिवदादेशोऽनलविधौ (१।१।५७)—गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो लोकतः सिद्धः । कुशादि-स्थानापन्नेषु शरादिषु च वैदिकग्रायसिद्धः । इह तु शास्त्रे अत्र रूपं शब्दश्चेति वचनात् स्थानिधर्मा आदेशेषु न प्राप्नुयुरिति तत् प्राप्तरथं स्थानिवदादेश इत्यारम्भम् । 'आदेशः स्थानिवत्त्वात् न तु स्वाग्रला-श्रयविधौ' इति वृत्तिः । स्थानिवदादेशो भवति स्वाग्रलाश्रयेषु कार्येषु अलाश्रयेषु स्वाग्रलाश्रयानि कार्यानि वर्जयित्वा । स्थानं प्रसङ्गः । यत्र स्थाने अत्र विधीयते तत्स्थानि । येन विधीयमानेन अत्र प्रसङ्गः निवर्तते स आदेशः । स्थानिना तुल्याः स्थानिवत् । आदेशः स्थानिना तुल्या भवति । स्थानिधर्मको भवति । अस्मिन् समाहारो वर्णमात्रवाची । विधीयते इति विधिः कार्यम् । अलाश्रयो विधिः अलविधिः । न अलविधिः अनलविधिः । अनलविधिः अनेकालविधिः इति काशिका । अलाश्रयभिन्ने कार्ये कर्तव्ये इति प्रतीयमानोऽर्थः । अलाश्रयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत् न भवतीति कलितोऽर्थः । उदाहरणं 'रामाय' इति । अत्र ङेर्धादेशे कृते स्थानिवन्तावेन स्रप्-त्त्वमादाय 'स्रपि च' इति दीर्घो भवति ।

तुल्यानाश्रयत्वं सर्वम् (१।१।६)—तुल्याशब्दः सदृशपर्यायः । आश्रये मूढे भवमाश्रयं कर्णतादादिस्थानम् । प्रकृष्टः यत्रः प्रथमः स्पृष्ट-

तादिर्वर्णश्रुतः । आश्रुतं प्रयत्नं इति आस्यप्रयत्ने । तुल्या
 आस्यप्रयत्ने यस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् अक्षरम् इति शेषः । सूत्रस्याय-
 मर्थः—तादादिस्थानम् आश्रुतप्रयत्नश्च इत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यां
 तन्निधः सर्वर्णसंज्ञः स्यात् । अर्थात् तुल्या आश्रुते प्रयत्ने यस्य वर्णस्य
 येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सर्वर्णसंज्ञो भवति । चत्वारः
 आश्रुतः प्रयत्नाः सर्वर्णसंज्ञायामाश्रुतश्चेत् । स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता,
 संवृतता, विवृतता चेति काशिकाकारः । सूत्रस्योद्देश्यकरणम्—क, ख
 इत्यादीनां पक्षानां वर्णानां परस्परं सर्वर्णसंज्ञा भवति । एषां
 कर्णः स्थानं, स्पृष्टः आश्रुतप्रयत्नश्च तुल्या वर्तते । अतः
 सर्वर्णसंज्ञा सिद्धा । बाह्यप्रयत्नश्च वैषम्यासङ्घेऽपि सर्वर्णसंज्ञा सिद्धति ।
 यथा क-ख इत्यनयोः बाह्यप्रयत्नः भिन्नः । तथापि सर्वर्णसंज्ञा भवति ।

ऋदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्याम् (१।१।११)—ऋ, उँ, एँ इत्ये-
 वमस्तुः द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञः भवति । ऋदूदेदिति द्विवचन-
 विशेषणत्वात् तदस्तुविधिः । ऋकारास्तुम् उकारास्तुम् एकारास्तुम् यं
 द्विवचनम्, तत् प्रगृह्यसंज्ञः स्यादिति । द्विवचनमित्यनेन तु प्रत्ययत्वे
 अपि न तदस्तुं गृह्यते, 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदस्तुग्रहणं नास्ति'
 इति तन्निषेधात् । हरौ + एतो इत्यत्र ऋकारस्य परादिवत्ताश्रयणाद्
 द्विवचनम् । तस्य प्रगृह्यसंज्ञायाम् प्रकृतिभावे च कृते हरौ + एतो
 इति सिध्यति । प्रगृह्यत्वे सति 'प्लुतप्रगृह्याः' इति प्रकृति भावान्न यत् ।
 विष्णु + ईर्मो इत्यत्राप्येवम् । 'मनी बोद्धुश्च' इत्यत्र मनी + ईवेति
 ऋकारस्य प्रगृह्यत्वे सति प्रकृतिभावे सर्वर्णदीर्घो न, किञ्च ईवार्थे
 वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ।

ऋतोऽथार्थं सू (७।१।८२)—अवर्णां एजाद्योः एतेष्वेतयोः उँ
 च परे बुद्धिरैकादेशो भवति । यथा उँपेति, उँपेधते, एष्टौह
 इत्यादिषु बुद्धौ कृत्याम् रूपासिद्धिः । एचोत्यनुवर्तते, अत्र एजाद्यो-

रिति इन्धातोः एध्धातोश्च विशेषणम्, न तु ऊठः, असंभवात्, यदि एजाद्योरिति विशेषणं न दीयेत, तदा उप ईतः, प्रे ईदिधत् ईत्यादावपि वृद्धिः स्यात् । तद्वारणार्थम्, एजाद्योरिति विशेषणम् । तत्र एजादिस्वाभावात् वृद्धेरभावेन आद्गुण इत्यनेन गुणे कृते ऊपैत मा भवान्, मा भवान् प्रेदिधत् ईत्यादिप्रयोगसिद्धिर्भवति । सूत्रेहस्मिन् 'आद्गुण' इत्यत आदिति पक्षम्यास्तमनुवर्तते, वृद्धिरप्यत्रागच्छति । अतएव "आत् एतेथत्तूठ्स्व एति पूर्वपरयोः एको वृद्धिः" इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । अर्थश्च — 'आत्' अवर्णात् परम् 'एतेथत्तूठ्स्व' स्थितौ य एच् तस्मिन् सति पूर्वपरयोरैकोः वृद्धिः आदेशः स्यादिति । एतेथत्तूठ्योरैव एच् सञ्जवति न ऊठि, तथापि यदूठ् गृह्यते तेन ज्ञाप्याते ऊठि परे असत्यापि एति वृद्धिः स्यादिति । एतेथत्तूठ्योः 'एति पररूपम्' इत्यनेन उप एति उप एधत्ते इत्यादीनां पररूपे प्राप्ते वृद्धिर्विधीयते ।

✓ **शि तुक्** (१७७७१) — 'नश्च' इति सूत्रात् 'न' इति पक्षम्यास्तमनुवर्तमिह षष्ठ्यास्तमाश्रीयते, शब्दाधिकाराश्रयणात् पदस्येत्यधिकृतम्, अवयवषष्ठ्यास्तमाश्रीयते । 'हे मपरे वा' इत्येतौ 'वा' इत्यनुवर्तम् । सर्वम् एकैकृत्य दीक्षितपादेन उक्तम् — पदास्तस्य नस्य शे परे तुग् वा स्यात् । 'सन् शब्दुः' इति स्थिते 'शि तुक्' इति नकारस्यान्तावयवे तुकि अनुवक्तलोपे 'शश्छाहृति' इति शस्य छत्वे 'स्तोः च्चुनाश्चुः' इति तकारस्य च्छे पुनः 'स्तोः च्चुनाश्चुः' इति नकारस्य च्छेन एकारे 'वरौ वरि सवर्णे' इति चलोपे 'सञ्छब्दुः' इति ।

✓ **पुमः षष्मपार** (८७७७) — रूग्रहणम् अनुवर्तते । अम्परो यस्यादिति बहुव्रीहिसमासस्य विग्रहः । अम्परे ष्यि पुम् शक्यस्य कः स्यात् । पुमित्येतस्य रूर्भवति अम्परे ष्यि परत इति काशिका । 'पुम् कोकिलः' इति स्थिते पुमो मकारस्य क्छे 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु

पूर्वग्रहनसामर्थ्यात् उत्तरपदस्य असम्बन्ध इति कृत्वा न काचिंहानिः । यत्र उत्तरपदं किमपि नास्ति तत्रापि पूर्वमात्रस्य अणः अनेन दीर्घो भवति । तेन सिध्यति—अजर्घाः ।

उिः च पदे (८ ७२१)—“भोभगोअघोअपूर्वस्यायोश्शि” इत्यतः अपूर्वस्येत्यनुवर्तते । अनेनैव प्रकारेण सूत्रान्तरेभ्यः पदस्योति, व्योरिति, लोप इति चानुवर्तते । तेषु अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्धवयोरलोप उिः परे इति क्लृप्ति । उदाहरणं यथा— स उ एकाग्रिः । अत्र विसर्गस्यासिद्धत्वात् स उ इति स्थिते, सस्य ‘ससजूषो कः’ इत्यनेन रुद्धे सर् उ इति ज्ञाते । ‘भोभगो—’ इत्यपूर्वत्वाद् यत्त्वे स उ इति प्रागुम् । अत्र ‘लोप शाकल्यस्य’ इति विकल्प-निवृत्तार्थम् ईदं सूत्रम् । तेन यकारस्य नित्यं लोपः स्यादिति । प्रत्युदाहरणं यथा—तन्नुयुतम् । अत्र ‘पदे’ ग्रहणश्च क्विं प्रयोजन-मिति तददर्शयति । ‘पदे’ इत्यस्य अग्रहणे ‘तन्नु य् उतम्’ इति स्थितौ उिः परत्वात् यलोपापत्तिः, तद्वारणाय पदेग्रहणमावश्यकम् । सति च तस्मिन् उिः परत्वेऽपि तस्य पदत्वाभावात् पदात्प्रमात्रत्वात् नात्र यलोपापत्तिः ।

उदः श्वास्तोः पूर्वस्य (८ १४७१)—उदः परयोः श्वास्तोः पूर्वसवर्णः स्यात् । यथा उथानम् उत्तञ्जनम् इत्यादि । तत् उदस्थानम् उदञ्जन्तम् इत्यवस्थायाम् ‘तस्मादितुत्तरस्य’ ‘आदेः परस्य’ इति सूत्रद्वयसहकारेण विवारणसाधोषमहाप्राणप्रयत्नवतः सकारस्य स्थाने षकारे कृते ‘षरिच, इत्यनेन षकारस्थाने तकारे ‘षरो षरि सवर्णे’ इत्यनेन षकार लोपे उथानम् उत्तञ्जनञ्च सिध्यतः ।

कृत्तितसमासाश्च (१२१६७)—अस्मिन्सूत्रे पूर्वसूत्रात् प्राति-पदिकमित्यनुवर्तते, बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते । “प्रत्ययग्रहणे

यश्चां यः विहितः तदादेस्तुदस्तस्य ग्रहणमिति परिभाषया कृत्पदेन कृदस्तुतदादेः उपस्थितिः, तद्विहितपदेन तद्विहितान्तादेः उपस्थितिः । सूत्रस्यायमर्थः—अर्थबोधकं यं कृदस्तुं तदादितद्विहितान्तं तदादिशब्द-स्वरूपं समासश्च तं प्रातिपदिकसंज्ञकं भवति । कृदस्तस्य उदाहरणम्—पाचक इत्यादि । तद्विहितान्तस्य उदाहरणम्—उपगव इत्यादि । समासस्य उदाहरणम्—राजपुरुष—इत्यादि । अत्र सूत्रे समासग्रहणं नियमार्थमिति उक्तं दौक्षितपादैः । अयं भावः—‘प्रत्यय ग्रहणे यश्चां य विहितस्तुददादेस्तुदस्तस्य ग्रहणम्’ इति परिभाषया ‘राजन् ङस् पुरुष स्’ इति समुदायघटक राजन् ङस् इत्यस्य पुरुष स् इत्यस्य च प्रत्ययान्ततदादिहेपि राजन् ङस् पुरुष स्, इति समुदायस्य प्रत्ययान्त-तदादिभिन्नत्वात् ‘अर्थबद्धात्तुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्’ इति सूत्रेनैव प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धौ समासग्रहणं व्यर्थं सत् यत्र समुदाये पूर्वा भागः पदं तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चेत्तर्हि समासस्यैवेति नियमयति । तेन गामानयेति वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भवतीति फलम् ।

✓संज्ञानाम्नेकाशय एकविभक्तौ (१।२।७४)—प्रातिपदि-कार्थगतद्विधादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्ताविदं सूत्रम् । एकविभक्तौ इति संज्ञानामित्यत्राशेषेति । समानं रूपं येषां तानि संज्ञानि । तेषां तुल्यमूर्त्तीनामित्यर्थः । एकस्यां विभक्तौ परतः संज्ञानामेव दृष्टानां मध्ये एकः शिष्यते इति फलति । इह रूपे ग्रहः न तु अर्थे, भिन्नेपि अर्थे भवति । तथा च पादा इति किरणेपि चरणेपि युगपदेव, ‘एकशेषः’ इत्यत्र एकशब्दः असहायवाची । अनेकेषु अपि सम्प्राप्तेषु एकः शिष्यते इत्यर्थः । ‘एकविभक्तौ’ इत्यत्र तुल्यवाची, एतेन राम राम ङ इत्यत्र राम ङ इति शेषः । ततः ब्रह्मो रामो इति रूपम् । ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन ब्रह्मर्वाधः ‘नादिचि’ इत्यनेन बाध्यते । अतो बाधे गते सति ब्रह्मः प्रवर्तते ।

✓ **अतो षुण** (७।१।२१)—‘एङि पररूपम्’ इत्यर्थः पररूपमित्यनु-
वर्तते । ‘उस्यपदास्त्यां’ इत्यतः अपादास्त्यादित्यनुवर्तते । ‘एकः
पूर्वपरयोः’ इत्यधिकृतम् । अत इति पक्षमी । ‘तपरस्तुत्कालस्य’
इति सूत्रबलात् ह्रस्वास्त्यमिति बोध्यम् । तेन अपादास्त्यादकाराद् षुणे
परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यादित्यर्थः । उदाहरणं
यथा—पचस्ति, भवस्ति । भव अस्ति इति स्थिते ‘अकः सर्वर्णे दीर्घः’
इति सर्वर्णदीर्घे प्राप्ते तदपवादत्वेन ‘अतो षुणे’ इति द्वयोरकारयोः
पररूपे कृते ‘भवस्ति’ इति रूपं निष्पन्नम् । सूत्रमिदम् ‘अकः सर्वर्णे
दीर्घ’ इति सर्वर्णदीर्घस्यापवादभूतम् । अतो यत्र उभयोः सूत्रयोः
प्राप्तिर्भवति तत्र तं सर्वर्णदीर्घं वाधित्वा अपवादत्वात् पररूपमिदं
प्रवर्तते इति दिक् ।

✓ **सर्वादानीं सर्वनामानि** (१।१।२१)—सर्वः सर्वशब्द आदिः
प्रथमो येषां तानि सर्वादानीं सर्वादिशब्दस्वरूपानि इत्यर्थः । सर्वशब्दः
स्वरूपपरः । नपुंसकवशात् शब्दरूपानीति विशेष्यमध्याहार्यम् । ‘स्व
रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा’ इत्यनेनापि शब्दस्य स्वं रूपमेव गृह्यते । तेन
सर्वस्यैव सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलदीनामपि । सर्वशब्द आदि-
र्षेषां तानीमानि सर्वादानीं सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्व आदिरात्ता-
वयवो येषां तानीति विग्रहे तद्वृत्तसंविज्ञानो बह्वव्रीहिरयम् ।
उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासाथं इति बह्वचनम् । सर्वः, विश्वः,
उभः, उभयः, उतरः, उतमः, अग्रः, अग्रतरः, इतरः, इत्, इत् नमः, समः,
सिम—इत्येताः सर्वादयः शब्दाः । ‘न बह्वव्रीहो’, ‘द्वन्द्वे च’ इत्यादौ
सर्वनामसंज्ञानिषेधात् संज्ञायते यत् द्वन्द्वास्त्यानां सर्वादिशब्दानामपि
सर्वनामता अस्त्येव । अतएवात्र तदस्त्यविधिः विहितः । तेन
सप्तम्यास्त्यात् सर्वनामो विधीयमानः त्रल् सर्वनामस्त्यपि भवेत् । एवं
‘परमसर्वत्र’ इत्यत्र त्रल् स्यादेव ।

यचिडम् (११४१८)—‘स्वादिषु सर्वनामस्थाने’ इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । ‘यस्मिन् विधिसुदादिः’ इति परिभाषया यचिपदेन यकारादौ अजादौ च इत्यर्थो लभ्यते । इदं भसंज्ञाविधायकं सूत्रम् । तदा सूत्रस्यागमर्थः—स्वादिषु सर्वनामस्थानभिन्नेषु यकारादिषु अजादिषु च कप्-प्रत्ययावधिषु परेषु पूर्वस्याः प्रकृतेः भसंज्ञा भवति । इयं भसंज्ञा पदसंज्ञाया वाधिका । आकङ्कारादेका संज्ञा इति सूत्रेण एकस्य संज्ञिनः कृतेकव संज्ञा विधीयते । तेन भसंज्ञा पदसंज्ञायाः बाधः अनवकाशत्वात् कृत्विं सावकाशत्वेऽपि परत्वात् संज्ञायाः बाध्य-बाधकभावः । यथा धनुषा विध्यति इत्यत्र धनुशब्दस्य अवधित्वात् प्राप्तायाः अपादानसंज्ञायाः परात् करणसंज्ञया बाधः क्रियते । तेन धनुषा इत्यत्र तृतीया भवति । सूत्रस्यास्य उदाहरणम्—दतः, दन्तुशब्दस्य द्वितीया बहुवचने दन्तु आदेशे कृते भसंज्ञायां जशङ्गं न भवति पदत्वाभावात् ।

न लुप्तताङ्गस्य (११५७३)—‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’ इति पूर्वसूत्रमत्रानुवर्तते । पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुप्तताङ्गशब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्यय-लक्षणः कार्यः न भवति । लू इत्येकदेशोऽस्यास्तौति लुमान्—लूक्शब्दः श्लुक्शब्दः लुप्शब्दश्च । तेन शब्देन प्रत्ययलोपे विहिते सति प्रत्ययनिमित्तकम् अङ्गकार्यं न स्यादित्यर्थः । ‘अङ्गस्य’ इत्यनुक्तौ पक्षः, लुप् इत्यादौ ‘सुप्-तिङ्श्लुम्’ इति पदसंज्ञा न स्यात्, जशङ्गो लुक्का मुप्त्वात् । ततश्च ‘न लोपः प्रातिपदिकास्तस्य’ इति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्य इत्युक्तम् । एवं च जसि लुक्का लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावाद् जसि च’ इति श्लुणो न भवतीत्यभिप्रेत्य उदाहरति—कति, कतिभि-रेत्यादयः ।

मय्य ङो वा वा (११७१३) मय्य इति प्रत्याहारः । मय्य इति पक्षमी । ङश्च इति षष्ठी । ‘ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्याम्’

इत्यत्र अचीत्यनुवर्तते । तेन मयः परस्य उः श्वादि
 इत्यर्थो लभाते । उदाहरणं यथा—किम् उक्तम्, किन्मुक्तम् । किम्
 उक्तमिति स्थिते मकाराङ्कारस्य उः श्वादि 'निपात एकाज्जाङ्' इति
 नित्यं प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावाद् यणभावे प्राप्ते सति वङ्गवचनमिदम् ।
 यद्येवं तर्हि 'इको यणचि' इत्यनन्तरमेव 'मय उः श्वादि वा' इति
 सूत्रं पठनीयम् । वग्रहणाभावेन लाघवात् । त्रिपाद्यां पाठे वग्रहणस्यापि
 कर्तव्यत्वेन गौरवादिति प्राप्ते उच्यते—यदि षष्ठीयास्य प्रथमे
 पादे 'इको यणचि' इत्यत्रैव 'मय उः श्वादि' यणदेशविकल्पो विधीयते,
 तर्हि 'किन्मुक्तम्' इत्यत्र 'मोहनस्वारः' इति मकारस्य वकारे परे
 अनुस्वारः स्यात् । वङ्गस्यासिद्धत्वमेव पाणिनेराचार्यस्य अभिप्रेतम् ।
 अतः सूत्रमिदम् असिद्धकाण्डे पठितम् । त्रिपाद्यां वङ्गविधौ तु
 तस्यासिद्धत्वाननुस्वारः । त्रिपाद्यामनुस्वारविध्यापेक्षया वङ्गविधेः परत्वा-
 दिति भावः ।

तस्माच्छसो नः पुंसि (७।१।१०३)—अत्र 'प्रथमस्योः पूर्वस-
 वर्णः' इति पूर्वसूत्रकृतः सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः तस्मादित्यनेन
 परामृशते । परस्येत्याहार्थम् । शस इत्यवयवषष्ठी, स चावयवः
 परत्वेन विशेष्यते । अत्र सकार एवावयवो ग्राह्यः अत्रस्यासम्भवात् ।
 तेन कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परो यः शसः सकारस्य नः स्यात् पुंसि
 इत्यर्थः पर्यावस्यति । अतः रामास् इत्यत्र सस्य नकारे कृते रामान्
 इति भवति । कृतपूर्वेति किम् ? दीर्घात् परस्य शसवयवस्येत्याहुः
 तु एतान् गाः पशुत्यात्र गोशब्दात् शसः सस्यापि णत्वप्रसङ्गः स्यात् ।
 अतः कृतपूर्वसवर्णदीर्घादित्याहुः । गा इत्यत्र च ऋतोमृशसो-
 रित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घः इति ततः परस्य न नङ्मिति
 भावः । शसः किम् ? रामाः । अत्र तु जसि सस्य नङ्गं न स्यात् ।
 अकृते च नङ्गे रामान् इति रूपं सिध्यति ।

आदेश प्रत्यायनाः (८।७।६७)—अत्र 'अपदान्तस्य मूर्ध्नाः, इत्याद्याधिकारो वर्तते । 'इण्कोः' इत्याधिकृतम् । 'सहेः साडः सः' इति सूत्रात् 'सः' इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । ततश्च इण्कवर्गाभ्यां परयोरपदान्तयोराम्देशात्प्रत्यायवयवात्प्रत्ययस्य सकारयो मूर्ध्नाः आदित्यर्थः । अत्र आदेशश्च प्रत्यायवयवश्च सकारश्च मूर्ध्नाः आदितुक्तम् । यदि आदेश विषये अपि अवयववृत्ती प्रवर्तेत अर्थात् आदेशावयवश्च सश्च षः स्यादित्युच्यमाने तिस्रः तिस्रणामित्यादौ षड्वापस्त्रिह्रुवारा इति केवलमादेशवचनम् । अत्र मूर्ध्नात्तम् ऋटुरवेषविशिष्टम् । 'ऋ-टु-र-वाणां मूर्द्धा' इति विहितत्वात् । तेषां मध्ये विवृतत्वरूपाभ्यान्तरप्रयत्नवतः अघोषरूपवाह्य प्रयत्नवतश्च सकारस्य तद्वत्प्रत्ययकः षकार एव भवति । ऋकारटकारयोस्तु बाह्याभ्यान्तर प्रयत्नभेदात् सकारस्थाने प्रवृत्तिर्न इति विधीयते । उदाहरणं—यथा—रामेषु । रामशब्दात् रूपि 'राम रूप्' इति स्थिते 'हलन्त्याम्' इत्यनेन सकारस्येत्संज्ञालोपयोः कृतयोः, 'बह्वचने ऋल्येत्' इत्येते च कृते 'रामे सु' इति जाते प्रकृतसूत्रेण षकारे 'रामेषु' इति सिद्धम् । प्रत्यादाहरणं यथा—रामस्य । अत्र सकारश्च षत्वं न भवति इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् ।

जराया जरस्यत्तरस्याम् (१।१।१०२) अत्र 'अष्टन् आ विभक्तौ' इत्यतः 'विभक्तौ' इत्यनुवृत्तम् 'अचि र ऋतः' इत्येतोहनु-वृत्तेन अतीत्यानेन विशेष्यते । अतएव 'अचि विभक्तौ' इति ज्ञातम् । अत उक्तम् जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवति, अथत्तरस्याम् अजादौ विभक्तौ परतः । 'यस्मिन् विधिः—'इति तदादिविधिः । ननु जराशकस्य विधीयमानो जरसादेशः कथं निर्जरशकस्य भवेदित्यत आह—'पदाधिकारे अजाधिकारे च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोधायम्' इत्यनेन जरसादेशश्चायमजाधिकारस्यत्वाद् जराशकस्य तद-न्तस्य च भवति । तेन निर्जर इत्याद्यापि 'जर' इत्यस्य जरसादेशः । ननु

जराशब्दास्तस्य विधीयमानो जरसादेशो निर्जरशब्दस्य कृत्स्नस्य
 द्यात् अनेकाल्हादित्याक्षिप्य समाधत्ते—‘अनेकाल्हात् सर्वादेशे
 प्राप्ते निर्दिशमानस्यादेशा भवन्ति’ इति—‘जरा’ शब्दस्यैव जरसादेशः
 न तु सर्वस्य निर्जरशब्दस्य । ननु निर्जरशब्दस्य जराशब्दस्वरूपाभावात्
 कथमिह जरसादेशः इत्यत आह—एकदेशविकृतस्य अनन्तत्वात्
 जरशब्दस्य ‘जरस् ।’ ‘हिल्लेहपि पुच्छे खा खा एव न चाखो न च
 गर्दभ’ इति ग्रायेन ‘जर’ इत्यस्य आकारहीनत्वे अपि र्जरास्वरूपत्वात्
 जरसादेशः स्यादेव । तेन अज्जार्दो विभक्तौ प्रथमाद्वितीययोर्धि-
 वचने बहुवचने च निर्जरसो निर्जरस इति वा भवेत् ।

न बहुव्रीहो (१।१।२२)—अत्र ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ इति
 सूत्रमनुवर्तते । चिकीर्षिते इति पदमध्याहरणीयम् । तदा सूत्र-
 स्यायमर्थः -- बहुव्रीहिसमासे चिकीर्षिते सति सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि
 न भवन्ति । अस्य उदाहरणम्—ङ्कपितृकः, मङ्कपितृकः । ङ्कं
 पिता यस्य, अहङ्कं पिता यस्य इति लौकिकविग्रहवाक्ये युष्मद्, सु-
 पितृ सु, अस्मद् सु पितृ सु इति अलौकिकविग्रहवाक्ये बहुव्रीहि-
 मासे कृते ङ्कपितृकः, मङ्कपितृकः इति रूपं सिध्यति । अत्र
 लौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामसंज्ञा न निषिध्यते । तस्यां स्थितौ
 ह्यत्राहः चिकीर्षाभावात् अलौकिकविग्रहवाक्ये तु समासस्य चिकीर्षि-
 त्वात् सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते ; बहुव्रीहिसमासे सर्वनामसंज्ञानिषेधस्य
 । किञ्चिन् फलम्, ‘संज्ञोपसर्जनौभूतास्तु न सर्वादयः’ इत्यनेनैव सर्वनाम-
 संज्ञानिषेधसिद्धौ । अतएव सूत्रे चिकीर्षितम् इति पदम् अध्याह्रियते ।
 यदि बहुव्रीहिसमासे कृते सति सर्वनामसंज्ञानिषेधः स्यात् तदा
 पूर्वं जातस्य अकच्प्रत्ययस्य समासेहपि श्रवणं प्रसज्येत । तत् मा-
 ह् इति अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अत्र
 यतिरेकदृष्टान्तमाह—भवकञ्चम् अतिक्रान्तः अतिभवकान् इत्यत्र
 भवशब्दस्य पूर्वं सर्वनामसंज्ञासत्त्वेन जातः अकच्प्रत्ययः समासेहपि

শ্রয়তে । কিন্তু সমাসে জ্ঞাতে উপসর্জনত্যাং সর্বনামসংজ্ঞা, ন ভবতি ।
অতঃ অলৌকিকবিগ্রহবাক্যে সর্বনামসংজ্ঞানিষেধে ক-প্রত্যয়ে কৃৎ
ত্বকংপিতৃকঃ, মকংপিতৃকঃ ইতি রূপদ্বয়ং সিধ্যতি ।

✓ অচ্ ঘেঃ (৭।৩।১১৬) 'ডেরাম্ নদ্যায়ীভ্যঃ' ইত্যতঃ ডেরিত্যনু-
বর্ততে । 'ইহুদ্ভ্যাম্' ইতি 'ঔৎ' ইতি সূত্রধ্বস্মানুবর্তনমপ্যস্ত্যত্র ।
তথা চ দীক্ষিতকৃত্য বৃত্তিঃ—ইহুদ্ভ্যাম্, উত্তরস্য ডেঃ ঔৎ স্যাৎ ঘে
অস্তাদেশশ্চ অকারঃ, অতঃ হরিশব্দাৎ সপ্তমোকবচনে হরি+ঙি ইতি
স্থিতে 'শেষো ঘ্যসধি' ইতি ঘিসংজ্ঞায়্যাং প্রাপ্তায়্যাং 'ঘেঙিতি' ইতি ঙ্ণে
প্রাপ্তে তং প্রবাধ্য অচ্ঘেঃ ইতি ডেরৌছে ঘিসংজ্ঞকস্যাকারাস্ত্যাদেশে
চ কৃতে, হব+ঔ ইতি স্থিতে 'বুদ্ধিরেচি' ইতি বুদ্ধৌ 'হরৌ' ইতি
পদং সিদ্ধম্ ।

এরনেকাচোহসংযোগপূর্বস্য (৬।৪।৮২)—'ই' রিতি শব্দস্য
ষষ্ঠ্যেকবচনে এরিতি পদম্ । 'এঃ' ইতি পদস্য 'ইবর্ণস্য' ইত্যর্থঃ ।
পূর্বসূত্রে 'শ্মুধাতুক্রবাম্' ইতি দ্বন্দ্বনির্দেশেহপি 'ধাতো' রিতি পৃথক্
কৃত্য ষষ্ঠ্যস্তমনুবর্ততে । 'ইণো যণ্' ইতি সূত্রাৎ 'যণ্' ইতি পদস্য
অনুবৃত্তিরস্তি ! এরিতি চ ধাতোরিতি ষষ্ঠ্যস্তস্য বিশেষণম্ ।
অনেকাচ ইতি পদম্ অঙ্গবিশেষণম্ । ধাতোরিতি পদম্ 'অসংযোগ
পূর্বস্য' ইত্যস্য সংযোগাংশে অস্মেতি । অতঃ কলিতোহর্থঃ—ধাত্ববয়ব-
সংযোগপূর্বে। ন ভবতি যঃ ইবর্ণস্তদন্তো যো ধাতুস্তদন্তস্য অনেকা-
চোহঙ্গস্য যণ্ স্যাদজ্ঞান্দৌ প্রত্যয়ে পরে । ধাত্ববয়বো যঃ সংযোগ-
সংযুক্তবর্ণঃ সঃ পূর্বে। যস্মাৎ সঃ তাদৃশঃ ন ভবতি য ইবর্ণ ইত্যর্থঃ ।
এবং যনি সতি ঔবিভক্তৌ কুমারী ঔ ইতি স্থিতে 'অচি শ্মুধাতু-'
ইত্যাদিনা প্রাপ্তমিয়ঙং বাধিত্বা অনেন সূত্রেণ 'কুমার্যৌ' ইতি । এ-
কুমারী অস্ কুমার্যঃ ।

'यस्येति च' इत्यकारलोपः । गौरीत्यत्र वर्णवाचिद्वेषि किट्स्वरैण अस्त्रोदात्तत्वाद् 'अस्त्रतो ङीष्' इत्यष्टांशेऽपि विधिः । अनडूहशकस्य गौरादिगणे पाठां ङीष् प्राप्ते 'अनडूहः स्त्रियाम् आम् वा' इति-वर्तिकेन आम्, यणादेशे विभक्त्यादिकार्षे 'अनडूही', आमभावे 'अनडूही' इति च बोध्यम् । गौरादिर्षथा—गौर, मनुष्य, मंस्य, शृङ्ग, हय, गवय, ऋष्य, पट, ऋण, द्रोण, हरिण, ककन, पट्टर इत्यादयः ।

अस्त्रवत्पतिवत्तानुक् (४।१।७२)—अस्त्रवत्पतिवत्पक्षयोः

स्त्रियाम् नुगागमः स्यात् । अत्र किञ्चामर्थ्यादयमागमो न तु प्रत्ययानु-
इति भावः । 'आद्यस्त्रो टकितो' इति किञ्चानुवाक्यव्यवः । अस्त्रवत्
न, पतिवत् न इति स्थिते 'अस्त्रेभ्यो ङीप्' इत्यनेन ङीप् 'अस्त्रवत्' इति
'पतिवत्' इति रूपद्वयं निष्पन्नम् । विशेषमाह वार्तिककारः—
गर्भिण्यां जीवन्तुर्भूक्यां च स्त्रियाम् 'अस्त्रवत्' 'पतिवत्' इति प्रकृति-
भागो नुकूलनियोगेन निपातयेते, तयोर्मध्ये 'अस्त्रवत्' इत्यत्र
अस्त्रस्यस्यार्थं गर्भ इति विग्रहे अष्टांशो मत्व् निपातयेते । पतिवत् इति
इत्यत्र तु पतिरस्य अस्तीति विग्रहे 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि मत्वप्' इति
मत्वूपो मकारस्य माह्वपथात् परत्वाभावेन 'माह्वपथात् च—' इति
वद्व्यप्राप्तं निपातयेते इत्यर्थः । पतिमती पृथिवी इति हि प्रत्युदा-
हरणम् । प्रभुविशिष्टा पृथिवीत्यर्थः । जीवन्तुर्भूक्यामेव वद्व्यनिपातना-
दिह वद्व्यभाव इति भावः ।

कर्तृरूपिततमः कर्म (१।४।४२)—कारके इत्यनुवृत्तं
प्रथमया विपरिणम्यते । कर्तृरूपिततममित्यस्य आप्तुमिच्छमाणमपि-
मित्यर्थः । अतिशयेन कर्तृरूपितम् इति हि सारः । धातुप्राप्तव्यापाराश्रयः
कर्ता । केनाप्तुमत्याकाङ्क्षायां कर्तृविशेषणभूतव्यापारेण इत्य-
र्थान्नह्यते । अतएव दीक्षितपादैरुक्तम्—कर्तुः क्रियया
आप्तुमिच्छितमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । नूत्रेहस्मिन् कर्तृरूपिततमग्रहणं

न कर्तव्यम् । अर्थात् कर्तृरुद्देश्यं कर्म एतेनैव ग्रामं गच्छति, इति
 भङ्गति इत्यादौ कर्मसंज्ञासिद्धिः । उल्लरयति—यदि ऋषित्तमग्रहणं न
 क्रियते तदा परसा षडनं भुङ्क्ते इत्यत्र कृतभोजनः बालः पर्यो-
 लाभार्थं तल्लोभेन यत्र भुङ्क्ते तत्र पर्योहपि कर्तृरुद्देश्यम् । तस्मात्
 कर्मसंज्ञाया अपत्तिः स्यात् । तदर्थम् ऋषित्तमग्रहणं कर्तव्यम् । परः
 यद्यपि अत्र ऋषित्तं तथापि न ऋषित्तमम् । अतएव न कर्मसंज्ञाया
 आपत्तिः ।

किञ्च तमपग्रहणाभावे अग्नेः माणवकं वारयति इत्यत्र अग्नेरपि
 ऋषित्वात् तस्मादपि द्वितीयापत्तिः । यदि च अनवकाशत्वात् वारणार्था-
 नाम् ऋषित्त इत्यनेन पक्षमी क्रियात् तदा तुल्ययुक्त्या माणवकादपि
 पक्षम्या आपत्तिः । तमपग्रहणे कृते तु अतिशये अर्धे तमप-
 ग्रहण्यो भवति । तेन अतिशयने ईच्छाविषयीभूतः अर्थश्च माणवक
 एव । तेन कर्मसंज्ञा । यच्च ऋषित्तः अग्निः तस्य अपादानसंज्ञा इति
 अग्निपदात् पक्षमी इति व्यवस्था सिद्धा भवति । तमपग्रहणाभावे सा
 व्यवस्था न स्यादिति दिक् ।

अकथितं च (११४ ५२)—अपादानादिविशेषैरविवक्षितं
 कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । अपादानं संप्रदानम् अधिकरणं कर्म करणं
 कर्ता हेतुरिति कारकसंज्ञम् । तदेतद् यदा अपादानादि-
 विशेषाअना न विवक्षितं किञ्च संवक्षसामात्राअनैव तदा तत्कर्मसंज्ञ-
 कमित्यर्थः । ननु तर्हि 'शक्रन् हस्ति रणे' इत्यत्र अधिकरणत्वस्य अविष्कारा
 शक्रन् हस्ति रणम् इति भवतु । 'नटात् गाथां शृणोति' इत्यत्र च
 नटस्य अपादानत्वे अविवक्षिते अनेन कर्मत्वमस्य । मा एवम् । इयं
 संज्ञा कचिदेव प्रवर्तते, न सर्वत्र । तदुक्तम्—'द्वयात्पचदुर्बुधि
 प्रच्छि' इत्यादिना । वार्तिकार्थसंग्रहणोक्तोऽयम् । "द्वहादीनां
 दादशानां तथा नीप्राभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद् युज्यते तदेवाकथितं
 कर्म" इति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—गां दोग्धि

पयः। पयः इति प्रधानं कर्म। गोः इत्युपादानस्य अविबक्ष्या गामित्यप्रधानम्। गामिति अकषितं कर्म। बलिं याचते वन्नुधाम्। अत्र वन्नुधामिति प्रधानं कर्म। बलिमित्यविबक्षितमपादानमप्रधानम्, ईदं हि अकषितं कर्म। एवमग्नौ। अर्थनिबन्धेयं संज्ञा। न केवलं द्रुहादीनामेव अकषितं कर्म, अपि तु तत् समानार्थकानामपि धातूनाम्। तेन भिन्नाभ्युत्पत्तयोऽपि द्विकर्मकाः।

✓ **अभिनिविशश्च** (१।४।४९)—कर्म इत्यनुवर्तते आधारस्तु अनुवृत्त एव। अभिनौति संघातग्रहणम्। अभिनौत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यादिति हि सूत्रस्यार्थः। अभिनिवशते सम्प्रार्गम्। 'निविशते यदि शृकशिखापदे' इत्यत्र संघातग्रहणाभावात् कर्मत्वं न। क्वचित्तु अभिनौत्यस्य प्रयोगेऽपि आधारस्य कर्मत्वं न। यथा, पापेऽभिनिवेशः। अत्र 'परिक्रमणे सम्प्रदानमग्नौतरस्याम्' इति सूत्रात् 'अग्नौतरस्याम्' इति विकल्पबोधकस्य शब्दस्य ग्रहणमनुवर्तय विकल्पः। तर्हि अभिनिवशते सम्प्रार्गम् इत्याद्यापि विकल्पः स्यादित्यत आह— व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिन्न। 'व्यवस्थितार्याः' निर्दिष्टविषयाः 'विभाषायाः' विकल्पस्य 'आश्रयणात्' ग्रहणात्, इह आधार एव, इह कर्म एव इति विषयविभागकल्पनात् अनिष्टं परित्यज्यते। ननु 'परिक्रमणे सम्प्रदानमग्नौतरस्याम्', 'आधारोऽधिकरणम्', 'अर्थिणीङ्स्थासां कर्म' 'अभिनिविशश्च' इति हि सूत्रक्रमः। तत्र 'परिक्रमणे—' इति 'अभिनिविशश्च' इत्येतयोर्मध्ये पतितेषु 'आधारोऽधिकरणम्', इत्यादिषु सूत्रेषुपि व्यवस्थितविभाषा प्रसज्याते। तदाह—'मणुकप्लुत्य अनुवर्तय' इति। मणुका यथा मध्ये पदानि सन्ततमप्रक्षिपन्त एः उत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदनुवर्तय इत्यर्थः। 'एष्वर्थेषु अभिनिविष्टानाम् इति भाष्यप्रयोगेऽत्र मानम्। तथा च माघः—स्वहस्तदन्ते मुनिमासे मुनिश्चिरञ्जनस्तावदभिग्रावौविशत्।

✓ **अनुलक्षण** (११८१४)—लक्ष्यलक्षणभावसंबन्धे द्योत्ये अनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । लक्ष्यते अनेन ज्ञायते अनेनेति लक्षणम्, तच्च हेतुभूतं विवक्षितम् । न तु वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युदिति वत् चिह्नमात्रम् । तथा सति 'लक्षणेऽस्य' इत्येव सिद्धेरिति गत्युपसर्गसंज्ञापवादोऽयम्, किंतु कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवति । अनेन क्रियायोग एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति सूचितम् । 'कर्म-प्रवचनीयाः' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादन्वयम् । कर्मप्रवचनीयाः क्रियामेव न द्योतयन्ति किन्तु क्रियानिरूपित संबन्धविशेषं द्योतयन्ति । एवं च अनुप्रत्यादिषु क्रियानिरूपितसम्बन्धस्य द्योत्यात्वेन कर्मप्रवचनीय-त्वम् । अत्रथा गत्युपसर्गसंज्ञायाः प्राप्तिर्भवति । जपमनुप्रवर्ष-दित्या कदा पर्जन्याहर्षदिति प्रश्ने उद्वेगमिदम् । अत्र 'अनुलक्षणे' इत्यनेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' इत्यनेन द्वितीयायां जपमनु इति वाक्यघटकजपमित्याश्रयः सिद्धिः । सम्यक्शात्र लक्ष्यलक्षणभावः । अत्रोदाहरणे अनुना न क्रियाविशेषो द्योत्यते, अनुभूयते सुखमित्यादौ यथा । नापि अनुशब्देन सम्यक् उच्यते द्वितीयैव तस्य उक्तत्वात् । प्रादेशं विपरिलिखति (विमाय परिलिखति) इत्यादिवत् अनुशब्देन इह क्रियास्य न आक्षिप्यते । किन्तु जपसर्वत्र वर्षणम् इति द्वितीयया अवगतः सम्यक् एव अनुना इह विशेषेण अवस्थाप्यते ।

✓ **साधकतमं करणम्** (११८१२)—क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोप-हारकं कारकं कर्मसंज्ञं श्राव । कर्त्रा क्रियायां जनयितव्यायां यत् हायभूतं तदुपकारकमित्युच्यते । साधकतममित्यस्य व्याख्यानमेतत् । यतिशयितं साधकं साधकतममिति भावः । यद्व्यापारानुसृतं च कल-नेष्पत्तिस्तुदेव प्रकृष्टम् । उक्तं—“क्रियायाः कलनेष्पत्तिर्विद्यु-पारानुसृतम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत् तदा न्युतम् ॥” ति । विवक्ष्यते इत्यनेन शाल्यादीनामपि करणत्वमस्तीति सूचितम् ।

ननु सूत्रे अस्मिन् 'साधकं करणमि'त्येवोच्यताम्; कारकाधिकारात् इह कारकमिति वर्तते । साधकं कारकं हि पर्यायः । तथा च उभयो-
पादानेन प्रकर्षः लभ्यते, प्रकृष्टं साधकमिति विज्ञायते । अतः
सूत्रे तमवग्रहणं ब्यर्थमिति आह—तमवग्रहणं किमिति ।
अत्रोच्यते—सत्यां विनापि तमप् प्रत्यायेन करणे ईदृशसिद्धिः किञ्च
अधिकरणे अनिष्टप्रसङ्गः । आधारोऽधिकरणम् इत्युक्तम् । आश्रित्यते
यस्मिन् स एव आधारः । स च आधारस्त्रिविधः—ऋकदेशिकः,
ऋपञ्चैषिकः, वैषयिकश्चेति । गौणमुखायोः मुख्ये एव कार्यसम्प्राप्तयः
इति यो आश्रित्यो विद्यते स एतत्सूत्रादश्रितं न प्रवर्तते इति
ज्ञापनाय इह तमवग्रहणम् । अथवा आधारोऽधिकरणमिति सूत्रेऽपि
प्रयुक्तत्वात् तस्मादेव आश्रित्यो तिलेषु तैलम्, दधि सर्पिरित्यादौ
मुखाधारस्यैव अधिकरणत्वं स्यात्, गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिके
ऋकदेशिके च अधिकरणता न जायते । अश्व वारणाय एव तमव-
ग्रहणं कृतम् ।

क्रियार्थोपपदसा च कर्मणि स्थानिनः (२।३।१४)—क्रियार्था
क्रिया उपपदं यश्च तश्च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानश्च तूमुनः कर्मणि चतुर्थी
स्यात् । यथा, कलेभ्यो याति इत्यत्र कलानि आहर्तुं यातीत्यर्थः ।
नमस्कुर्मो नृसिंहाय इत्यत्र नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभूवे
नमस्कृत्य इत्यत्रापि । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा क्रिया उपपदं
यश्च तश्च इत्यर्थः । पदस्य समापम् उपपदमित्यर्थः । अत्र यद्यपि
क्रियाराः उपपदत्वं न सम्भवति तथापि स्ववाचकशब्दद्वारा तद् बोध्यम् ।
स्थानिनः इत्यश्च अप्रयुज्यमानश्च इत्यर्थः । 'युञ्ज्यापपदे समानाधिकरणे
स्थानिश्चपि मध्यमः' इति सूत्रेऽपि तथादर्शनात् इति भावः, तूमुन् इति
तूमुनश्च धातोरित्यर्थः । तूमुनश्चार्थाध्याहारं दर्शयति—नृसिंहमनुकूलयि-
तुमिति । न चात्र 'नमःशस्त्रि—' इत्येव चतुर्था सिद्धेति वाच्यम् ।
“उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वर्जनीयसी” इति वचनात् । अप्रयुक्तारा-

सुमुरञ्ज्याः गुलञ्ज्या वा क्रियायाः कर्मणि चतुर्थी स्यादिति च सूत्रार्थो
 ज्ञातः । तथा 'गुलञ्ज्यस्य उदाहरणम्—'सतः पालकः अवतरति'
 इत्यर्थे 'सन्त्यः अवतरति' इति ।

तादर्थे चतुर्थी—तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या इति वार्तिककारवचनम् ।
 तस्मै कार्याय ईदं तदर्थम् । अर्थेन नित्यसमासः । तस्य भावः
 तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादिज्ञात्वात् श्रद्धं । तन्निमित्तमित्यर्थः । तादर्थ्य-
 शब्देन उपकार्योपकारकभावसम्बन्धः विवक्षितः । यदर्थं किञ्चिज्ज्ञातः
 तत्र चतुर्थी विभक्तिर्भवति । हरिभजनं मुख्यार्थमिति मुख्ये इति
 चतुर्थी । निमित्तं च द्विविधम् । तेन यत् प्रयोजनं प्राप्नुमिष्ठं तस्मात्
 चतुर्थी स्यात् । यत् प्रयोजनं निर्वर्तयितुमिष्ठं तस्मादपि चतुर्थी स्यात् ।
 उदाहरणं यथा—कुण्डलाय हिरण्यम्, पिपासार्थे जलमित्यादि ।

वारणार्थानाम्पितः (१।४।२३)—प्रवृत्तिविधातो वारणम्
 अर्थात् प्रवृत्तिविमूषाकरणं वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे
 ङ्पितोऽर्थः अपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति इत्यत्र
 यवेषु प्रवर्तितुकामां गां प्रवृत्तिविमूषी करोतीत्यर्थः । ङ्पितः
 इति-कर्तुरीप्सितः । यवेभ्य इत्यत्र यवा ङ्पिताः, नोचेत् कथं
 तेभ्यो वारयति ? गौश्च ङ्पिता अग्रथा कथं तामेव वारयति ?
 वारणक्रियाद्वारा प्राधाञ्चनं गौरैव व्याप्ता । अतत्रवात्र 'कर्तुरीप्सिता
 यवाः, गौश्च ङ्पिततमा । तेन यवा अपादानं, गौश्च कर्म 'कर्तुरीप्सित-
 तमं कर्म' इत्यनेन । अग्नेर्मापवकं वारयतीत्यादौ अपि एवम् ।
 'ङ्पितः' इति कर्मणा ङ्पित इति व्याख्याने तु 'अग्नेर्मापवकं
 वारयति—' 'कृपादङ्कं वारयतीति' इति भाष्योक्तमुदाहरणद्वयं न
 सिद्धम् । भाष्ये तु वृद्धि-कलितसंयोगविश्लेषकृतमपादानत्वमाश्रित्य
 प्रत्याख्यातमिदं सूत्रम् ।

च—कृष्ण कृतिः । अगतः कर्ता कृष्णः इति । अत्र यथाक्रमं 'कृष्ण-
चक्रे' इति 'अगतं चकार कृष्णः' इति च द्वितीयोपवादः यष्टी । गुणकर्म
इति अप्रधानं कर्म । कृदन्तु द्विकर्मकथातुषोणे अप्रधानकर्मणि यष्टी-
विकल्प इत्यत इत्यर्थः । प्रधानकर्मणि तु निर्येव यष्टी । 'अकथितं
च' इत्यत्र भाष्ये स्थितमेतत् । नेता अश्वश्च अश्वश्च अश्वश्च वा इत्यादाहरणे
अश्वः प्रधानकर्म, अश्वश्च गुणकर्म इति ज्ञेयम् । ननु इह क्रियायोगे
कर्तृता कर्मता चोपजायते, तत् 'कर्तृकर्मणोः' इत्येतावतैव क्रिया-
योगो गम्यते । क्रिया च धातौ तिङ्शोभात् कृद्योगात् लभ्यते
नान्था । तत्र तिङ्शोभात् कटं करोतीत्यादौ 'न लोकाव्यय—'
इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योग एव यष्टी
भविष्यति । तस्मात् किं कृद्ग्रहणेन इति प्रश्नः । उत्तरमाह—तद्विभे-
दा भूदिति । कृदन्तुर्गतद्विकृतान्तस्य अनुक्ते कर्तुरि कर्मणि च यष्टी मा
भूदिति बोधनाय कृद्ग्रहणम् । अत्रोदाहरणं 'दर्शयति—कृतपूर्वा
कटमिति ।

✓ कृत्यानां कर्तुरि वा (२।१।११)—कृत्यानां कर्तुरि यष्टी वा
श्यात् । तव्यानीशौ' ण्यद् यत् क्यप्—एतेषां पक्षसंख्याकानां कृत्य-
प्रत्ययानामित्यर्थः । 'अनभिहिते' इत्याधिकृतमस्ति । कृत्यप्रत्ययानां
प्रयोगे अनभिहिते कर्तुरि यष्टी वा स्यात् । 'कर्तृकर्मणोः कृति'
इति नित्यं प्राप्ता यष्टी इह विकल्प्यते । उदाहरति च—मम सेव्यो
हरिः मया वा । विकल्पश्च कर्तुरि एव, कर्मणि निर्येव यष्टी । अतः
गणः साम्नाम्, न तु सामाश्रुपि । ननु 'नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णं'
इत्यत्र कृत्यसंज्ञकतव्यप्रत्यययोगात् 'उभयप्राप्तौ' इति बाधित्वा
कृष्णां यष्टीविकल्प स्यात् । ब्रजास्तु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति नित्यं यष्टी
स्यादित्यत आह—अत्र शोभा विभज्यते इति । योगविभागात्
'कृत्यानाम्' इत्येकं सूत्रम् । अनुवृत्त्या सह 'उभयप्राप्तौ न कृत्यानाम्'
इति भवति । कृत्यानां योगे कर्ता कर्म च उभयं यदि अनुक्तं

भवति तदा न कर्तुरि षष्ठी नापि कर्मणि इति तस्यार्थः । उदाहरणे 'नेतव्या' इति 'प्रधाने नीह्रकृष्वहाम्' इति वचनात् प्रधाने कर्मणि तव्याः । तेन 'गावः' इति उक्तम् । 'कृषेण' इत्यनुक्तः कर्ता । ब्रह्ममिति पदं च अनुक्तगुणकर्म । उभयत्रानेन षष्ठीनिषेधः । 'नेतव्या' इत्यत्र यदि कृत्यप्रत्यायो न प्रयुज्याते, तर्हि ब्रह्मं ब्रह्मस्य इति द्वयमपि भवति । 'कृत्यानाम्' इति सूत्रप्रणयनानन्तरं 'कर्तुरि वा' इत्यांशे 'उभयप्रार्थो न' इत्यस्य न सम्यक् । तेन कृत्यप्रत्यायानां प्रयोगे कर्तुरि षष्ठी वा स्यादित्यर्थः प्रापुः ।

पङ्कमी विभक्त (२।७।४२)—विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणश्च यत्र भेद एव तत्र पङ्कमी स्यात् इति दौक्षितविवरणम् । विभक्तमिति नपुंसके भावे क्तः । क्वदभिहितो भावो ज्वव्यवत् प्रकाशते इति वचनात् विभक्तमित्यस्य विभागः भेद इत्यर्थः । अत्र बालमनोरमा—'निर्धारणावधित्तानां मनुष्यादीनां निर्धार्यमाणानां द्विजानां च सामान्याअना अभेदो विशेषाअना भेदश्च स्थितः । एवञ्च निर्धारणे सर्वत्र कथक्किद्वेदस्य सद्वां विभक्त इत्यनेन भेद एवेत्यर्थो विवक्षितः ।' पूर्वसूत्रात् 'यत्श्च निर्धारणम्' इत्यनुवर्तते । निर्धार्यमाणयोर्भिन्नयोः द्वयोः यस्यात् विभागः (उक्कर्षोऽपकर्षो वा) विवक्ष्यते । तत्र प्राग्-विहितयोः षष्ठीसप्तम्योरपवादः पङ्कमी स्यादिति सूत्रार्थः । पृथक्कृते एकदेशे सर्वत्र निर्धारणे भेदः प्रातीयते । यत्र तु पृथक्करणे प्रागपि भेदः एव स इह विषयः । माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्यतरा इति उदाहरणे मथुरादेशीयत्पटलीपुत्रदेशीयत्वयोः गोदाश्व-वद्विरोधात् कथक्किदपि तद्गुणेन नाभेद इति निर्धारणावधेः पङ्कमीति भावः ।

नक्त्रे च लुपि (२।७।४५)—अत्र सप्तम्याधिकरणे च इत्यतो मण्कपत्त्या 'अधिकरणे' इत्यनुवर्तते । 'नक्त्रे' इति भावे सप्तमी ।

नक्त्र इत्यनन्तरं प्रकृत्यर्थे सतीति शेषः । लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययार्थो विवक्षितः । नक्त्रवाचिनी प्रकृतिः, लुप्तश्च लुप्संज्ञया प्रत्ययः तेन योऽर्थो जातः तस्मिन्नर्थे वर्तमानां शब्दां अधिकरणे तृतीयासप्तम्यो स्तः । अत्रोदाहरणम्—मूलेनावहेः देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । अत्र मूले श्रवणे इति वा । मूलेनेति मूलनक्त्रयुक्तकाल इत्यर्थः । मूलश्रवणशब्दाभ्यां 'नक्त्रेण युक्तः काल' इत्यण् । तश्च 'लुवविशेषे' इति लुप् । नक्त्र इति किम् ? पङ्गालेषु तिष्ठति । इह जनपदे लुप् न नक्त्रे । तेनात्र सप्तम्येव न तृतीया ।

समर्थः पदविधिः (२।१।३)—पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसङ्घी विधिः । स हि समासादिः । परिभाषेरम् । इह व्याकरणशास्त्रे यः कश्चित् पदविधिः ऋयते, स समर्थाश्रितो बोध्यः । सूत्रे समर्थशब्दः समर्थाश्रिते लाक्षणिकः । वर्णविधौ सङ्घी तु समर्थपरिभाषा मा भूत् इत्येतदर्थं सूत्रे पदग्रहणं कृतम् । तथा च तिष्ठतु दधानस्य तक्रम् इत्यत्र संहितायां सामर्थ्याभावेऽपि यण् श्यादेव । पश्चात् कृष्णः श्रितो देवदन्तमित्यत्र तु कृष्णः श्रित इति समासो न श्यात् सामर्थ्याभावात् । समर्थ इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनपरः । तुल्याप्रयोजन इति यावत् । 'राजः पुरुषः' इति राजस्वामिकं कर्षितं पुरुषं बोधयति । अत्र 'राजः' इति पदं यथा सप्रयोजनं पुरुष इत्यपि तथा । शब्दद्वयश्च तुल्याप्रयोजनम्, तौ च परस्परसापेक्षौ । एवं समर्थो हि सापेक्षः । समर्थश्च भावः सामर्थ्यां, सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि । सामर्थ्यामिह द्विविधम्—व्यपेक्षाभिधम् एकार्थीभावलक्षणम् । स्वार्थे पर्यायसाग्निनां पदानाम् आकाङ्क्षायोग्यतासन्निवशात् यः परस्परसङ्घः तद् व्यपेक्षाभिधं सामर्थ्यम् । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा ; सङ्घकार्थः समर्थ इति वृत्पन्तेः । अपेक्षाराम सत्यां यो यः सन्निहितो योगाश्च तेन तेन सङ्घो व्यपेक्षया अभ्यापेयते । इदम् सामर्थ्यां वाक्ये एव भवति । यथा, राजः पुरुष इत्यत्र राजः

इत्याङ्के राज्ञः किमिताकाङ्क्षायां सन्निहितो योग्यश्च शब्दः पुरुष इत्यनेन अक्षरो भवति । एवञ्च, राज्ञः पुरुषः अश्च इत्यात्र बाक्ये । एकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यात् प्रक्रियादशायां पृथगर्थवद्भेदेन गृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादकतारूपम् । सङ्गतार्थः समर्थः सङ्गिष्ठार्थः समर्थ इति वा व्यापङ्गेः । एकीभूत इत्यर्थः । इदं च सामर्थ्यां राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव । अतएव राजपुरुष इत्यात्र राज्ञि ऋक्षश्च इति विशेषणं न अस्मिन् राजशब्दश्च तत्र पदार्थैकदेशत्वात् । तथाहि राजपुरुषमानय इत्याङ्के न केवलं राजानम् आनयति न वा केवलं पुरुषम् परञ्च राजाधीनपुरुषविशेषमानयतीति विशिष्टोऽर्थः प्रतिपाद्यते ।

सहस्रपा (२।१।४)—‘सुवामञ्जिते’ इत्यतः ‘सुप्’ इत्यनुवर्तते । सुवञ्चन सह समर्थः समञ्जते । तथाहि भूतपूर्वं इत्यात्र पूर्वः भूत इति लौकिकविग्रहे पूर्व अम् भूत सु इति अलौकिकविग्रहे च पूर्वम् इति समर्थः भूत इति सुवञ्चन च सह समञ्जते । समासत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रतिपादिकसंज्ञायां ‘सूपो धातुप्रतिपादिकयोः’ इत्यनेन प्रतिपादिकावयवश्च सूपो लुका अम् इत्यश्च सु इत्यस्य च लोपे पुनः एकदेशविकृतमनञ्च इति श्यायेन समुदायात् सुप् उट्पद्यते । ‘भूतपूर्वं चरट्’ इति निर्देशात् भूतशब्दश्च पूर्वनिपातश्च भवति । सह इति योगो विभज्यते । तेन कचिं तिङञ्चनानि सह समञ्जते यथा अनुव्यचलत् इत्यादि । अत्र वि—शब्दश्च ‘अचलत्’ इत्यनेन, ततो अनुशब्दश्च व्यचलत् इत्यनेन सङ्गः । ‘सह’ इति योगो विभज्यते चेत् ‘सुपा’ इति शिष्यते । ततोऽनुवृत्त्या सह जातं—सुप् सुपा समञ्जते इति । सुवञ्चं पदं समर्थेन सुवञ्चन सह समञ्जते इत्यर्थः । ‘सुप्’ इत्येकवचनं ‘सुपा’ इति च एकवचनम् । तेन एकमेव पदमेकनैव पदेन समञ्जते इति बहूनां समासो

प्रायेण न । द्वन्द्ववह्व्रीहोस्तु 'अनेकम्' इति विशिष्टोक्तेः बहुपदञ्च न दोषाय ।

चतुर्थी तदर्थावलिहितसुखरक्षितः (२।१।७७)—सूत्रे-
 अस्मिन् 'प्राक्कङ्कारात् समासः' इति सूत्रात् समास इति पदम् अधि-
 क्रियते । समर्थः पदविधिः इत्यस्य अधिकारः, तत्पुरुष इत्यस्य
 चाधिकारः । तदा सूत्रस्यास्यमर्थः—चतुर्थस्तु यत् सुवस्तुं समर्थं तदर्थे
 वाचकेन सुवस्तुनेन समर्थेन सह समस्यते । तदर्थावलिहित-
 उपकार्योप-
 कारकभावः प्रकृतिविकृतिभावश्च । अस्मिन् सूत्रे केवलं प्रकृति-
 विकृतिभावरूपे तदर्थावलिहितं चतुर्थीतत्पुरुषसमासो भवति । अस्या-
 दाहरणम्—यूपाय दारु यूपदारु, हाराय सुवर्णम् हारसुवर्णम् । ब्राह्मणाय
 दधि इत्यादौ न समासः, उपकार्योपकारकभावरूपस्य तदर्थावलि-
 हितस्य । अत्र च उपापकम्—अस्मिन् सूत्रे वलिहितसुखरक्षित-
 भूतेभ्यः वलिः भूतवलिः इत्यादौ तदर्थावलिहितेन समाससिद्धौ तद्ग्रहणं
 व्यर्थमेव स्यात् । एवं चतुर्थस्तु सुवस्तुं समर्थम् वलिहितसुखरक्षित-
 प्रकृतिकसुवस्तुः सह समस्यते ।

अर्द्धं नपुंसकम् (२।२।२)—खण्डवाची अर्द्धशब्दो न नित्य-
 नपुंसकः, ग्रामार्धो नगरार्ध इति यथा । समांशवाची अर्द्धशब्दस्तु नित्य-
 नपुंसकः, स एवेह गृह्यते । नित्यानपुंसकलिङ्गः अर्द्धशब्दः अवयव-
 वाचिना समस्यते इत्यर्थः सूत्रस्य । अर्द्धं पिपल्या इति वाक्ये अर्द्धं
 प्रधानं पिपल्यीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । शास्त्रतश्च अर्द्धं पिपल्य्यास्तुर्धिति,
 अर्द्धं पिपल्य्या तुङ्क्ते, अर्धेन पिपल्य्यास्तृप्याति इत्यादिषु पिपल्यीशब्दे
 नित्यवर्णनिर्देशनात् नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते'
 इति तस्य उपसर्जनत्वमेव । ततः समासे 'गोप्त्रियोः—' इति ह्रस्वश्च
 अर्धपिपल्यिः । तत्र भट्टोजिराह—'एकविभक्त्यावर्ध्यास्तृवचनम्' इति ।
 अर्थात् 'एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे अवर्ध्यास्तृमिति वक्तव्यम् ।

ततश्च पिप्लसौशकश्च षष्ठीसुद्धारोपसर्जनश्चमिति न ह्रस्वश्चमित्यर्थः । नष्टेव सति पक्षानां षट्पदानां समाहारः, समाहारं समाहारेण— इत्यादि विग्रहवाक्येषु षट्पदाशब्दश्च नियतविभक्तिकञ्चेहपि षष्ठीसुद्धारं अनुपसर्जनत्वात् 'गोस्त्रियोः—' इति ह्रस्वाभावे अदसुद्धाभावेन 'द्विगोः' इति ङीवभावे पक्षखट्वेति श्चात्, न तु पक्षखट्वेति । तत्र पुनराह— एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । पक्षानां षट्पदानां समाहार इत्यत्र तु द्विगुसमासे नायं निषेधाधिकारः प्राप्नुः, तेन पक्षखट्वेति सिध्यति ।

तात्रोपपदं सप्तमीसूत्रम् (७।१।२२)—अत्र धातोरिति पूर्व-सूत्राधिकारोऽनुवर्तते । सूत्रस्य तत्रेति पदं विभज्य भिन्नं वाक्यं क्रमव्यत्यासेन योज्याम् । सप्तमीति तदसुद्धाग्रहणम् । सप्तम्याञ्चे पदे वाच्यवाचक-भावसम्बन्धेन तिष्ठतीति-सप्तमीसूत्रम् । सप्तम्याञ्चवाच्यमिति यावत् । धातोरित्याधिकारसूत्रादुत्तरसूत्रमिदम् । ततश्च तदधिकारास्तुर्गतेषु 'कर्मण्य' इत्यादिसूत्रेषु यं सप्तम्याञ्चमुच्चारितं तदेवेह विवक्षितम् । तथा च धातोरित्याधिकारास्तुर्गते 'कर्मणि' इत्यादिसूत्रेषु यं सप्तम्याञ्चं कर्मणीत्यादि तद्वाच्यं यं कुञ्जादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञकं स्यादित्याधिकृतं वेदितव्यम् । पदं हि द्विविधम् । स्वस्य चिदुक्तं । उप (समीपे) उच्चारितं पदमुपपदम् । सामीप्यं अक्षरकृतम् । यस्य प्रत्ययार्थेन अक्षरसुद्धापदम् । तच्च तस्मिन् प्रत्यये समर्थम् । तस्मिंश्च सप्तम्याञ्चवाच्ये उपपदे सति अण्-प्रत्ययः स्यादिति कर्मण्य इत्यत्र ईदं सूत्रमुपस्थितम् । तत्र कर्मणीत्यात्र सप्तमीनिर्देशश्च उपपदसंज्ञाप्रवृत्त्यर्थः । अतएव कर्मणीति सप्तम्याञ्चं प्रथमासुद्धेन विपरिणम्यते । तस्य च वाच्यरूपेण स्थितं कर्मवाचकं यं कुञ्जादिपदं तदेव उपपदसंज्ञं प्रोच्येतव्यम् । तस्मिंश्च उपपदे सत्येव अण्-स्यादिति कसति । तस्मिन् सत्येव अण्-स्यादित्यभावे तु कार इत्येव केवलादपि धातोः कर्त्तव्ये अर्थे अण्-प्रत्ययः स्यात् । तं

प्रतिषेधार्थमेव तत्रेति भिन्नग्रहणम् । तदसति अस्मिन्नुपपदे एषः
प्रत्यायो न स्यात् ।

रात्राह्राहाः पुंसि (२।४।२२)—अत्र सूत्रे द्वन्द्वतः—
पुरुषयोरित्यनुवृत्तं प्रथमावहवचनेन विपरिणतं रात्रादिभिर्विशेष्यते ।
तदन्तुविधिरक्षम् । रात्रिशब्दास्तां तंपुरुषां द्वन्द्वात् समासांश्चे अत्रि
प्रत्याये कृते क्वचित् समासाङ्गस्य 'रात्र' इति रूपम् । अहन्-शब्दास्तां
तंपुरुषां ट्ठि प्रत्याये 'अह' इति 'अह्' इति वा । तदा तु समासः
पुंसि प्रयुज्याते इति सूत्रस्यार्थो जातः । परवर्लिङ्गतापवादोऽयम् ।
अतएव परवर्लिङ्गतायां रात्रास्तस्य स्त्रीत्वम् अहन्स्तस्य च क्लीबत्वमिति
हेतोरिदं वचनम् । ननु अहश्च रात्रिश्च इति समाहारद्वन्द्वे 'स
नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वप्रसङ्गः । न च नपुंसकत्वस्याप्ययं पुंस्त्व-
विधिरपवाद इति वाच्यम्, यतः 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन्
वाधश्चे नोन्तरान्' इति ज्ञानेन—'रात्राह्राहाः पुंसि' इति पुंस्त्वविधिः
परवर्लिङ्गतामात्रस्यैव अपवादः, न तु नपुंसकत्वस्य, नोन्तरान् इत्युक्तेः ।
अथ 'स नपुंसकमिति' 'रात्राह्राहाः पुंसि' इति सूत्रद्वयस्य तुल्यवल्-
विरोधे 'विप्रतिषेधे परं कार्यमिति' परिभाषया अहोरात्र इति
पुंस्त्वमेव । अतएवोक्तम्—अयं परत्वात् समाहारनपुंसकतां
वाधते इति । अहोरात्र इत्यत्र अहश्च रात्रिश्च इति द्वन्द्वसमासः ।
'अहः सर्वैकदेश—' इत्यनेनाच्-प्रत्ययः । पूर्वरात्र इत्यत्र रात्रेः
पूर्वमिति एकदेशितंपुरुषः, प्राथम्यम् ।

शेषो बहुव्रीहिः (२।२।२७)—एतदधिकारसूत्रम् । अनेकमन्त्र-
पदार्थे इत्यस्मिन् बहुव्रीहिविधायके सूत्रे एतदधिकारसूत्रमागच्छति ।
उक्तादन्तः शेषः । यत्र अन्तः समासो नोक्तः स शेष इति वृत्तिकाराः ।
येषां पदानां यस्मिन् अर्थे अग्रणीभावसंज्ञकः समासो न विहितः
स शेष इत्यर्थ इति हरदत्तस्य मतम् । 'द्वितीयाश्रित ..' इत्यादिना

ସୂତ୍ରେଣ ଦ୍ଵିତୀୟାତଂପୁରୁଷବିଧାନାଂ, 'ତୃତୀୟାତଂକୃତ...ଇତ୍ୟନେନ ତୃତୀୟା-
 ତଂପୁରୁଷବିଧାନାଂ, ଏବଂ 'ଚତୁର୍ଥୀ ତଦର୍ଥ...' ଇତ୍ୟାଦିନା ଚତୁର୍ଥୀତଂପୁରୁଷ-
 ବିଧାନାଂ, 'ପଞ୍ଚମୀ ଭୟେନ' ଇତି ପଞ୍ଚମୀତଂପୁରୁଷବିଧାନାଂ, 'ଷଷ୍ଠୀ' ଇତି—
 ଷଷ୍ଠୀତଂପୁରୁଷବିଧାନାଂ, 'ସପ୍ତମୀ ଶୌଠେଃ' ଇତ୍ୟନେନ ସପ୍ତମୀତଂପୁରୁଷବିଧାନାଂ
 ଦ୍ଵିତୀୟାଦିବିଭକ୍ତୀନାଂ ସମାସୋ ବିହିତଃ । ତତ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟାଞ୍ଜା
 ବିଭକ୍ତ୍ୟୋ ବିଶିଷ୍ଟ ସମାସସୂତ୍ରେ ଉକ୍ତାଃ । ଅନୁକ୍ତା ପ୍ରଥମା, ସୈବ ଶେଷଃ ।
 ନନ୍ତୁ ବିଶେଷଣଂ ବିଶେଷ୍ୟେଣ ଇତ୍ୟାଦିନା ତୁ ପ୍ରଥମାୟା ଅପି ସମାସୋ
 ବିହିତଃ । ଅତଃ ଶେଷବିଭକ୍ତିଦୁର୍ଗଭା ଇତି ଆଶଙ୍କାୟାମୁକ୍ତମ୍—ବିଶେଷଣ-
 ସମାସସ୍ତୁ ବସ୍ତୁତଃ ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତୋ ପ୍ରବୃତ୍ତୋ ଅପି ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତିଃ
 ବିଶିଷ୍ଟ ଉକ୍ତାର୍ଥ୍ୟ ବିଧାନାଭାବାଂ ସମାସବିଧିଷୁ ବିଶିଷ୍ଟନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଦ୍ଵିତୀୟାଦି-
 ବିଭକ୍ତିଷ୍ଟକାପେକ୍ଷୟା ପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତିଃ ଶେଷ ଇତି ଭାବଃ । ତଦାହ—
 ଶେଷଃ ପ୍ରଥମାସ୍ତୁମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ସୂତ୍ରସ୍ଵାର୍ଥଃ—ଅକ୍ଷପଦାର୍ଥେ ବିଘ୍ନମାନଂ ଯଂ
 ଅନେକଂ ପ୍ରଥମାସ୍ତୁଂ ସ୍ଵବସ୍ତୁଂ ସମର୍ଥମ୍ ତଂ ସମାସସଂଜ୍ଞକୋ ଭବତି, ସ ଚ
 ବହୁବ୍ରୀହିଃ । ତଦ୍ଵକ୍ତଂ ମୂଳେ—ଅପ୍ରଥମାବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥେ ବହୁବ୍ରୀହିସ୍ଵିତି ଯାବଂ ।
 ଅସ୍ତୋଦାହରଣମ୍-ପ୍ରାପ୍ତଃ ଆନନ୍ଦଃ ଯେନ ସ ପ୍ରାପ୍ତାନନ୍ଦଃ । ଊଚ୍ଚୋ ସ୍ଵଧୋ
 ଯେନ ସ ଊଚ୍ଚରଥଃ । ଊଚ୍ଚରଥଃ ଅନନ୍ଦଂ ।

✎ **ଶେଷାଦିଭାଷା** (୧୫୫୧୫୫)—ଅନୁକ୍ତସମାସାସ୍ତାଂ ଶେଷାଦିକାରନ୍ତାଂ
 ବହୁବ୍ରୀହିଃ କପ୍ ବା ସ୍ତାଂ । ଇତଃ ପୂର୍ବଂ ଯେଭ୍ୟଃ ସମାସାସ୍ତା ବିହିତାଃ
 ତେଭ୍ୟୋଽକ୍ଷଃ ଶେଷଃ । ଶେଷାଦିତାନେନ ଶେଷାଦିକାରନ୍ତାଦିତ୍ୟପି ବିବକ୍ତିତମ୍
 ଇତି ଭାବଃ । ମହାସଂସ୍କୃତ ଇତ୍ୟୁଦାହରଣଂ ମହଂ ସଂସ୍କୃତଃ ଯସ୍ତେତି ବିଘ୍ନେହେ,
 'ଆମ୍ନହତଃ...' ଇତ୍ୟନେନ ଆତ୍ମେ, କପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟେନ ସିଦ୍ଧମ୍ । 'ସୋହପାଦା-
 ଦୋ' ଇତ୍ୟନେନ ସହମ୍ । ମହାସଂସ୍କୃତଃ ଇତ୍ୟକ୍ତଂ କପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟୋ ନ, 'ଅଦ୍ଵୟସଂସ୍କୃତ...'
 ଇତ୍ୟନେନ ଦୀର୍ଘଃ । ବ୍ୟାଜ୍ରପାଂ ଇତ୍ୟକ୍ତଂ ପ୍ରଥମାସ୍ତୁରୋଃ ସମାସଃ, ତଦୟଂ
 ଶେଷାଦିକାରନ୍ତଃ ସମାସାସ୍ତୁସ୍ତୁ ବିହିତ ଏବାସ୍ମାଂ 'ଲୋପଃ' ଇତି । ତଦକ୍ତଂ ନ
 କପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । 'ଉପବହଃ' ଇତ୍ୟକ୍ତଂ ନ କଚ୍ଚିତ୍ ସମାସାସ୍ତୋ ବିହିତଃ ।
 ନ ପୁନରୟଂ ଶେଷାଦିକାରନ୍ତଃ, ଅତୋ ନ କପ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଅକ୍ତଂ ସୂତ୍ରେ ଏକେବ

आवृत्तिः शेषशब्दश्च, किञ्च द्वौ अर्थौ युगपदागतौ । तद्वक्तुम्—
तद्धादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः, एकमनेकोपयोगि तद्धम् । आदि-
पदेन आवृत्तिसंग्रहः ।

✓ **परवलिङ्गं दन्ततन्पूरुषाणां** (२।४।२७)—समाहारद्वन्द्वश्च
नपुंसकलिङ्गता विशेषेण उक्ता । तदत्र दन्तपदम् इतरेतरयोग-
द्वन्द्वपरम् । तस्य उभयपदार्थप्रधानताहेतोः भिन्नलिङ्गद्वयस्य समामे
अनियतं लिङ्गमेव भवति । अतएव नियमकरणार्थम् एतयोः लिङ्गं
परपदस्यैव भवतीति । अत्रोदाहरणम्—कुकूटमयूर्यो । अत्र पर-
पदम् (मयुरीपदम्) आश्रित्य समामस्य लिङ्गं विहितम् । यदा तु
मयुरीकुकूटो इति पदं भवति तदा तु कुकूटशब्दमाश्रित्यैव लिङ्गम् ।
उत्तरपदप्रधानस्यैवपूरुषः, तेन वृक्षशाखा इत्यादिषु उदाहरणेषु स्त्रीस्वा-
दिकं लक्षम् । एकदेशितत्पूरुषस्य तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्वपद-
लिङ्गे प्राप्ते उत्तरपदलिङ्गार्थः विधिः । अत्रोदाहरणम्—अर्धपिण्गलीति ।
द्विष्ट, प्राणु, आपन्न, अलम्पूर्व, गति समाम—एतेषु परवलिङ्गस्य
प्रतिषेधो वक्तव्यः वार्तिककारवचनात् । तेन पङ्क्तु कपालेषु संस्कृतः
पङ्ककपालः पुरोडाशः । एतद्धि द्विगोरुदाहरणम् । एवमग्राह ।

✓ **शुद्धादिभ्यश्च** (४।१।१२७)—अपत्यार्थे शुद्ध इत्येवमादिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यो च् प्रत्ययौ भवति । षष्ठायोगमिष्ठादीनामपवादः ।
शुद्धशुद्धापत्यं शौत्रेयः । अत्र सूत्रे 'चक् मञ्जूकात्' इति सूत्रात्
टगिति पदमध्याहार्यम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य
बोधयति—गाङ्गेयः, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । शौत्रेय-
प्रकृतिषु अस्त्रीत्वादप्राप्तौ टगिति भावः ।

পদসাধনানি

লাকৃতিঃ—লৃ আকৃতিঃ ইতি স্থিতে 'ইকো যণচি' ইত্যনেন দন্তস্থানসাম্যাৎ লৃবর্ণশ্চ লকারে লাকৃতিরিতি সিদ্ধম্। লাকৃতিরিত্যত্র লৃবর্ণে তু বকারো ল্গকার শ্চৈত্য়ভয়মপি প্রাপ্তম্। অত্র শব্দশরবি-প্রতিষেধমাশ্রিত্য লকারবিধিঃ পরত্বাদ্ অপবাদত্বাচ্চ বকারবিধিং বাধতে। যদি হি প্রথমাতিক্রমে কারণাভাবাদ্ অত্রাপি বকার এব শ্চাৎ, তর্হি লকারবিধি নিরবকাশ এব শ্চাৎ। অতোহত্র লৃবর্ণস্য লকার এব ইত্যাশ্চাৎ তাবৎ।

গব্যুতিঃ—যুধাতোরধিকরণে জিন্ প্রত্যয়ে কৃতে 'উতিযুতি—' ইত্যনেন নিপাতনদীর্ঘে, 'যুতিঃ' ইতি পদং সিদ্ধম্। 'গোযুঁতো ছন্দস্যুপ-সংখ্যানম্' ইত্যনেন বাস্তুদেশে গব্যুতিরিতি। অত্র হি অশ্ব গোচারণ-ভূমিরিতার্থঃ। 'বাস্তো যি প্রত্যয়ে' ইত্যনেনাত্ বাস্তুদেশশ্চ ন, যুতিশব্দস্য প্রত্যয়ত্বাভাবাৎ।

বিষ্ণাব—বিষ্ণো+এ ইতি অবস্থায়ান্ 'যথাসংখ্যামনুদেশঃ সমানাম্' ইতি জ্ঞাপকাৎ 'এচোহযবায়াবঃ' ইত্যনেন ওকারশ্চ অবাদেশে প্রাপ্তে বিষ্ণাব ইতি পদং সিদ্ধম্

গব্যম্—গোর্ধিকারো গব্যম্। বিকারে গম্যে যৎ। গো+যম্ ইতি স্থিতে ওকারশ্চ অচ্পরকত্বাভাবাৎ 'এচোহযবায়াব' ইত্যপাপ্তে 'বাস্তো যি প্রত্যয়ে' ইত্যনেন অবাদেশে জাতে উক্তং রূপং সিদ্ধম্।

= পু + : + কোকিলঃ— খরবসানয়োর্বিসর্জনীয়ঃ ।

= পু + স্ + কোকিলঃ—সম্পুংকানাং সো বক্তব্যঃ ।

= পু স্কেকিলঃ ।

(২) . পুম্ + কোকিলঃ ।

= পু + ক্ + কোকিলঃ—পুমঃ খ্যাম্পরে ।

= পুং + ক্ + কোকিলঃ—অনুনাসিকাৎ পরোহ্নুস্বারঃ ।

= পুং + র্ + কোকিলঃ—উপদেশেহ্জানুনাসিক ইৎ ।

= পুং + : + কোকিলঃ— খরবসানয়োর্বিসর্জনীয়ঃ ।

= পুং + স্ + কোকিলঃ—সম্পুংকানাং সো বক্তব্যঃ ।

= পুং স্কেকিলঃ ।]

✓ **সংস্কর্তা**—‘সম্ + কৰ্তা’ ইতি দশায়াম্ ‘সম্পরিভ্যাং করোতৌ ভূষণে’ ইতি স্মৃতি অনুবন্ধলোপে ‘সম্‌কর্তা’ ইতি জটুত ‘সমঃ স্মৃতি’ ইতি সূত্রেণ স্মৃৎসম্বন্ধিসকারে পরে সমো মকারস্য কৃত্ব অনুবন্ধলোপে ‘সর্স্কর্তা’ ইতি জাতে ‘অত্রানুনাসিকঃ পূর্বস্য তু বা’ ইত্যনেন সকারোত্তরাকারস্যানুনাসিকে, ‘খরবসানয়োর্বিসর্জনীয়ঃ’ ইতি রেকস্য বিসর্গে, ‘বিসর্জনীয়স্য সংঃ’ ইতি বিসর্গস্য সত্বে প্রাপ্তে তম্ প্রবাধ্য ‘বা শরি’ ইতি বিসর্গস্য বিসর্গে প্রাপ্তে তমপি প্রবাধ্য ‘সম্পুংকানাং সো বক্তব্যঃ’ ইতি বিসর্গস্য সত্বে সিদ্ধং রূপং ‘সংস্কর্তা’ ইতি । অনুনাসিকাভাবপক্ষে ‘অনুনাসিকাৎ পরোহ্নুস্বারঃ’ ইতি অনুস্বারে ‘সংস্কর্তা’ ইতি ।

[**অল্পংক্রম** ঃ—সম্ + কৰ্তা

= সম্ + স্মৃ + কৰ্তা—সম্পরিভ্যাং করোতৌ ভূষণে ।

= সম্ + স্ + কৰ্তা—(অনুবন্ধলোপঃ) ।—হলন্ত্যাম্ ।

= স + ক্ + স্ + কৰ্তা—সমঃ স্মৃতি ।

= সং + ক্ + স্ + কৰ্তা—অনুনাসিকাৎ পরোহ্নুস্বারঃ ।

- = সং + র্ + স্ + কৰ্তা—উপদেশেহজনুনাসিক ইৎ ।
 = সং + : + স্ + কৰ্তা—ধরবসানয়োবিসর্জনীয়ঃ ।
 = সং + স্ + স্ + কৰ্তা—সম্পূংকানাং সো বক্তব্যঃ ।]
 = সংস্কৰ্তা ।]

শিবচ্ছায়া—‘শিব + ছায়া’ ইতি দশায়াং ‘ছে চ’ ইত্যনেন
 তুগাগমে অনুবন্ধলোপে ‘শিব ত্ ছায়া’ ইতি স্থিতে শ্চুত্‌স্যা‌সিদ্ধত্বাৎ
 ঝলাং জশোহন্তে’ ইতি তকারস্য জশ্‌ত্বেন দকারে কুতে
 চত্‌স্যা‌সিদ্ধত্বাৎ ‘স্তোঃ শ্চুনাশ্চুঃ’ ইতি দস্য শ্চুত্বেন জকারে ততঃ
 ‘ধরি চ’ ইতি জস্য চত্‌ শিবচ্ছায়া ইতি ।

[**অসংক্রমঃ**—শিব + ছায়া

- = শিব + তুক্ + ছায়া—ছে চ ।
 = শিব + তু + ছায়া—হলন্ত্যম্ ।
 = শিব + ত্ + ছায়া—উপদেশেহজনুনাসিক ইৎ ।
 = শিব + দ্ + ছায়া—ঝলাং জশোহন্তে ।
 = শিব + জ্ + ছায়া—স্তোঃ শ্চুনাশ্চুঃ ।
 = শিব + চ্ + ছায়া—ধরি চ ।
 = শিবচ্ছায়া ।]

✓ **আচ্ছাদয়তি**—‘আ + ছাদয়তি’ ইতি দশায়াং ‘পদাস্তাধা’ ইতি
 তুকি প্রাপ্তে তম্ প্রবাধ্য ‘আঙ্‌মাঙোশ্চ’ ইতি তুকি অনুবন্ধলোপে,
 ‘ঝলাং জশোহন্তে’ ইতি তকারস্য জশ্‌ত্বেন দকারে কুতে চত্‌স্যা‌সিদ্ধত্বাৎ
 ‘স্তোঃ শ্চুনাশ্চুঃ’ ইতি দস্য শ্চুত্বেন জকারে ততঃ ‘ধরি চ’ ইতি চত্‌
 চত্‌স্যা‌সিদ্ধত্বাৎ কুথাভাবে উক্তং রূপং সিদ্ধম্ ।

[**অসংক্রমঃ**—আ + ছাদয়তি ।

- = আ + তুক্ + ছাদয়তি—আঙ্‌মাঙোশ্চ ।

सन्त्सः—‘सन् सः’ इति स्थिते ‘नश्च’ इत्यनेन नकारास्तां परस्य सञ्च धृति धसा चङ्गे ‘सन्त्सः’ इति । धुडभावपक्षे तु ‘सन्सः’ इति ।

प्राट्ठवान्—प्र + उट्ठवान् । ‘वह् प्रापणे’ इति धातोः क्तवत्—प्रत्यये कृते उट्ठवान् इति । ‘होः’ इति ट्ठम् । प्र + उट्ठवान् इति स्थिते ‘आद्गुणः’ इत्यनेन गुणे प्राप्ते विभक्तिकार्थे प्राट्ठवन् इति । अत्र ‘प्रादृहोःटाट्यैष्योष्’ इत्यनेन वार्तिकेन प्रौटादिशकवत्-वृद्धिः न, ‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्’ इति परिभाषया निषेधात् ।

सर्वे—सर्वशब्दस्य ‘अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्’ इति प्रातिपदिकसंज्ञायां ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ इति सर्वनामसंज्ञायां प्रथमावह्वचनविवक्षायां ‘स्रौजसु-’ इत्यादिना सूत्रेण बह्वु बह्वचनम् इत्यनेन नियमेन च जसुप्रत्यये कृते सर्व + जसु इति स्थिते ‘जसुःशी’ इति जसुः शीभावे लशकतद्धिते’ इति शकारस्य ईंसंज्ञायां सर्व + ङ् इति ज्ञाते ‘आद्गुणः’ इति गुणे ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति अन्तरतमे ग्राह्ये स्थानसाम्यात् कर्णतालुभवः एकारः, एवं कर्णतालुभवस्य ‘अ + ङ्’ इत्यस्य युक्तादेशे कृते सर्व ए इति ज्ञाते सर्वे इति रूपम् ।

[**असुङ्क्रमः**—सर्व + जसु -स्रौजसमौडिति ।

= सर्व + शी—जसुः शी ।

= सर्व + ङ्—लशकतद्धिते ।

= सर्वे—‘आद्गुणः’ ।]

सर्वेषाम्—सर्वशब्दस्य ‘अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्’ इति प्रातिपदिकसंज्ञायां ‘सर्वादीनि सर्वनामानि’ इति सर्वनामसंज्ञायां प्रथमावह्वचनविवक्षायां ‘स्रौजसमौडि’ त्यादिना आम्, ‘आम्

सर्वनाम्नः सूट्' इति सूडागमे 'बह्वचने ऋल्ये' इति एते कृते
'यदागमास्तद्—ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति सूटोऽपि प्रत्यायवयवत्वात्
'आदेश-प्रत्यययोः' इति वदे 'सर्वेषामि'ति ।

[अन्वयक्रमः—सर्व + आम्—स्योऽसमौडिति ।

= सर्व + सूट् + आम्—आमि सर्वनाम्नः सूट् ।

॥ = सर्व + सू + आम्—हलन्त्याम् ।

= सर्व + स् + आम्—उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

= सर्वे + स् + आम्—बह्वचने ऋल्ये ।

= सर्वे + ष् + आम्—आदेशप्रत्यययोः ।

= सर्वेषाम् ।]

रामेण—वामशब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति
प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः तृतीयैकवचनविवक्षायां 'स्योऽसमौडशस्-
टाभ्याम्भिसु' इति सूत्रेण 'द्येकस्योर्ध्ववचनैकवचने' इति नियमेन
टाप्रत्यये कृते राम + टा इति स्थिते 'टाङ् सिङ् सामिनां स्याः'
इत्यनेन टा इत्यस्य स्थाने ईनादेशे राम + ईन इति जाते 'आद्गुणः'
इति गुणे 'स्थानेऽन्तरतमः' इति अन्तरतमे ग्राहे स्थानसाम्यात्
कर्णतालुभव एकारः, एवं कर्णतालुभवस्य 'अई' इत्यस्य युक्तादेशे
कृते 'राम् एन' इति जाते 'अट्कुप्याङ् नुम्ब्यावरेऽपि' इत्यनेन
सूत्रेण नकारस्य णकारे कृते रामेण इति पदं सिद्धम् ।

[संक्षिप्तप्रक्रिया—

राम + टा—स्योऽसमौडिति ।

= राम + ईन—टाङ् सिङ् सामिनां स्याः ।

= रामेन—आद्गुणः ।

= रामेण—अट्कुप्याङ्..... ।]

उभय—उभे अवयवौ येषामित्यर्थे 'संख्याया अवयवे तयवि'ति तयपः 'उभाहृदास्तौ नित्यम्' इत्याङ्गादेशे ततो ङसि स्त्रानिवन्देन तयप्प्रत्यायास्ततया 'प्रथमचरे'ति विकल्पेन प्राप्तासंज्ञायाः विभक्तिनिरपेक्षत्वेनास्तुरङ्गत्वात् 'सर्वादीनि सर्व नामानि' इत्यनेन सर्वनाम—संज्ञां प्रति असिद्धत्वादनेन नित्यसंज्ञायां 'ङसः शी'ति शी-आदेशे उभय + शी इति स्थिते शकारस्य 'लशकतद्धिते' इत्यनेन ईंसंज्ञायां लोपे च उभय + ङ इत्यवस्थायाम् 'आद्गुणः' इति गुणे 'उभये' इति पदं जातम् ।

निर्जरसो—निर्गता जरा अस्येति निर्जरः। निष्क्रान्तः जराया इति वा 'निरादयः क्रास्त्याद्यर्थं पक्षम्या' इति समासे 'गोप्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वे सति निर्जरपदम्। निर्जरशकस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्यायः' इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, ततो निर्जरशकत्वे प्रथमादिषु चने (द्वितीयादिषु चने वा) ँविभक्तौ 'जराया जरसगुतरस्याम्' इति जरसादेशे 'निर्जरसो' इति

दत्तः—दन्तशकत्वात् शसि 'दन्त' 'शस्' इति स्थिते, 'लशकतद्धिते' इत्यनेन शकारस्य ईंसंज्ञायां 'दन्त अस्' इति जाते, 'पदलोमास्-ह्रस्विशसन्—' इति सूत्रेण 'दत्' आदेशे 'दत् अस्' इति स्थिते 'स्वादिषु-सर्वनामस्थाने' इत्यनेन पदसंज्ञायां 'यचिभम्' इत्यनेन डसंज्ञायां च प्राप्तायाम् 'आ कङारादेका संज्ञा' इति नियमात् शसादौ अचि डसंज्ञस्यैव प्राबल्येन पदत्वाभावेन जश्त्वाभावे 'ससजूषोरः' इत्यनेन सकारस्य कृत्वे 'ध्रुवसानयोर्विसर्जनैः' इत्यनेन विसर्गे उक्तं रूपं सिद्धम् ।

[संस्कृतप्रक्रिया—

दन्त + शस् —

= दन्त + अस्—लशकतद्धिते ।

= দৎ + ঙ্‌স্—পদল্লোমাস্—।

= দৎ + অ + ক্—সসজুষো ক্ : ।

= দৎ + অ + র্—উপদেশেহজনুনাসিক ইৎ ।

= দৎ + অ + ঃ—ধরবসানয়ৌর্বিসর্জনীঃ ।

= দতঃ ।]

মাভ্যাম্—মাসশব্দাৎ ভ্যামি মাস + ভ্যাম্ ইত্যবস্থায়্যাং
‘পদল্লোমাস্‌হ্মিশসন্—’ ইত্যনেন সূত্রেণ মাসশব্দস্য মাস্—ইত্যাদেশে
মাস্ + ভ্যাম্ ইতি জাতে, স্বাদিষসর্বনামস্থানে’ ইতানেন পদসংজ্ঞায়াং
‘সসজুষো ক্ঃ’ ইতি সকারস্য ক্‌ত্বে প্রাপ্তে ‘মা + ক্ + ভ্যাম্’ ইত্যবস্থায়্যাং
‘ভোভগোঅঘো—’ ইতি যত্বে, ‘হলি সর্বেষাম্’ ইত্যনেন যলোপে
উক্তং রূপং সিদ্ধম্ ।

[সংক্ষিপ্তপ্রক্রিয়া—মাস + ভ্যাম্

মাস্ + ভ্যাম্—পদল্লোমাস্—

মা + ক্ + ভ্যাম্—সসজুষো ক্ঃ ।

মা + র্ + ভ্যাম্—উপদেশেহজনুনাসিক ইৎ ।

মা + য + ভ্যাম্—ভোভগোঅঘো—।

মা + ঙ্‌য়াম্—হলি সর্বেষাম্ ।

= মাভ্যাম্ ।]

হরৌ—হরিশব্দস্য সপ্তম্যোকবচনে হরি + ই ইতি স্থিতে ‘শেষো
ঘ্যসখি’ ইত্যনেন ঘিসংজ্ঞায়াং ‘ঘেউঁতি’ ইতি তস্য ঞ্‌নে প্রাপ্তে তৎ
বাধিত্বা ‘অচ্‌ঘেঃ’ ইত্যনেন ঙ্‌ঃ ঔৎ ইতি প্রাপ্তে, হরিশব্দস্য চ
অকারান্তাদেশে ‘হর’ ইতি প্রাপ্তে, ‘হর + ঔ’ ইতি জাতে ‘বুদ্ধিবেচি’
ইত্যনেন বুদ্ধৌ ‘হরৌ’ ইতি পদং সিদ্ধম্ ।

पञ्जाजी—पञ्जानामञ्जानां समाहारः इति विग्रहे 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना द्विष्टः । 'अकाराञ्चोत्तरपदे। द्विष्टः स्त्रियामिष्टः' इत्यनेन स्त्रीत्वम् । 'द्विष्टोः' इति ङीप्, 'यस्येति च' इत्याकारलोपः । अत्र पञ्जाञ्चशब्दे समसार्थभूतो यः समाहारः तस्मिन् स्त्रीञ्च पञ्जाञ्जेति समुदायस्य वाच्यं न तु अञ्चशब्दस्य, अतोऽत्र न टावित्यर्थः ।

गार्ग्यायणी—गर्गस्यापत्यं स्त्री इति विग्रहः । 'गर्गादियङ्श्चाद् गार्ग्यशब्दे 'प्राचां ऋ तद्धितः' इति ऋ प्रथये 'गार्ग्य+ऋ' इति जाते 'यः प्रत्ययस्य' इत्यनेन यस्य इत्संज्ञः प्रां लोपे च, 'गार्ग्य+क' इत्यङ्स्थायां 'यस्येति च' इत्यनेन यकारादकाराञ्चस्य लोपे 'गार्ग्य्+क' इति स्थिते 'आयनेयनीर्णयः—' इत्यनेन ककारस्य आयनादेशे 'गार्ग्यायनी' इति दशायां 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन ङीष्, णञ्चे 'गार्ग्यायनी' इति पदसिद्धिः ।

गौरी—'षिद्गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन सूत्रेण 'गौर'शब्दात् ङीष् प्राप्ते 'गौरी' इति पदम् । श्वेतेत्यर्थः । किट्स्वरेण अञ्चोदात्तत्वाद् 'अञ्चतो ङीष्' इत्यप्राप्तेरिह ङीष्विधिरिति भावः । संज्ञाशब्दो वायम् । 'उमा कात्यायनी गौरी' इत्यमरः ।

अनड्वाही—अनडुहः वृषभस्य स्त्री इत्यर्थः । अनो बहतीति र्द्योगिको वा । अनडुहशब्दस्य गौरादिगणे पाठात् 'षिद् गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन ङीष् प्राप्ते 'अनडुहः स्त्रियाम् आम् वा' इत्यनेन वार्त्तिकेन निपातनादेव विकल्पेन आम् यथादेशे विभक्त्यादिकार्ये 'अनड्वाही' इति । आम् अप्राप्ते 'अनडुही' इत्यपि भवति ।

दृष्ट्वा—दृशते अनया इति दंष्ट्रा । 'दाग्नौशस—' इत्यादिना करणे ङ्ङ् । अत्र षिञ्चे प्राप्तेऽपि 'षिद् गौरादिभ्यश्च' इत्यनेन न ङीषिति भावः किञ्च टावेव ।

गार्गी—गर्गस्यापत्यां स्त्री इति विग्रहे 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति गर्गशब्दात् यञ्प्रत्यये प्राप्ते आदिशब्दस्य वृद्धौ 'गार्गा' इति । स्त्रीत्वविभक्त्यां 'यञ्श्च' इत्यनेन यञ्प्रत्ययास्तस्य गार्ग्यशब्दस्य ङीषि 'हलसुद्धितस्य' इत्यनेन यलोपे विभक्त्यादिकार्ये 'गार्गी' इति पदम् ।

नारी—नारी सीमन्तिनी वधुः इत्यमरः । नृशब्दात् 'नारोभ्यो ङीप्' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गे ङीषि प्राप्ते तं प्रवाधा 'नूनरयोर्बुद्धिश्च' इति गणसूत्रेण चकारप्रयोगात् ङीन्विधानेन वृद्धौ च प्राप्तायां रपरत्वे विभक्तिकार्ये 'नारी' इति सिद्धम् । नरशब्दस्य जातिलक्षणत्वे ङीषि प्राप्तेऽपि, तस्मिन्नेन ङीन् विधानमत्र । नरशब्दात् ङीनि नकारादकारस्य वृद्धिः । नःच नृशब्दात् ङीनि वृद्धौ नारीति सिद्धेर्नरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, नःच जातिवाचिनो नरशब्दात् स्त्रियां जातिलक्षणङीषि नारीति व्यावृत्त्यर्थत्वात् ।

युवतिः—युवन्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे 'युनक्तिः' इत्यनेन ति-प्रत्यये 'स्वादिबु—' इत्यनेन पदत्वाद् 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन युवन्शब्दस्य न—कारलोपे विभक्तिकार्ये 'युवतिः' इति पदं सिद्धम् ।

माम्मती—मदीयायामित्यर्थे 'युद्धदन्मदोरश्चत्तस्यां यञ् च' इत्यनेन अणि 'तवकममकावेकवचने' इत्यनेन प्रकृतेः ममकादेशे, 'टिड् टाणञ्—' इत्यादिना ङीषि सिद्धे अपि 'केवलमामकभागधेय—पापापरसमान—' इत्याद्यापि मामकशब्दस्य ङीप्विधानं व्यर्थमिति आशङ्कारां नियमयति—'अणञ्चाम्मकशब्दाद्यदि ङीप् स्यात्तर्हि

संज्ञाछन्द.सारेवे' ति । अतएव 'केवलमामक—' इत्यादिना ङीप् ।
'सुपाङ्गलूक्' इत्यनेन सप्तम्या लूक् ।

मनावी—मनोः स्त्री मनावी, मनायी. मनुः वा । 'मनो रो वा'
इति सूत्रेण ङीप् । अनेन सूत्रेण मनुशकास्तस्य ँकारान्तादेशश्च,
'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति परिभाषा-
वशात् । मनो + ङीप् इति जाते मनो + ङी इत्यवस्थायाम् आवादेशे
विभक्तिकार्ये 'मनावी' इति । ङीप्सन्नियोगशिष्टेर्न ँकारादेशे,
तस्य आवादेशे 'मनायी' इति । ँकारस्य ँकारस्य चाभावे
तत्सन्नियोगशिष्टो ङीवपि न । अतः 'मनुः' इत्यपि भवति ।

ऎपगवी—उपगोरपतां स्त्री इत्यर्थे 'तस्यापताम्', इति
अपत्यार्थे अणि वृद्धौ अवादेशे 'टिङ्टाणञ्—' इत्यनेन ङीपं
वाधित्वा परत्वाद् 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधां' इति ङीष् प्राप्ते
'यस्येति च' इति अलोपे सुलोपे च 'ऎपगवी' इति ।

अग्रायी—'अग्निमूर्धा' इत्यादौ अग्निशब्दः अस्त्वदात्तः । अग्निशब्दात्
'व्याकप्याग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः' इति सूत्रेण ङीपि प्राप्ते आवादेशे
'अग्रायी' इति पदं सिद्धम् ।

दृत्पत्नी—'विभाषा सपूर्वस्य' इति सूत्रे उक्तरत्रानुवृत्तये अनुवृत्तस्य
'अनुपसर्जनात्' इत्यस्य ऋतञ्चन सपूर्वस्य पत्यन्त्वस्येति विशेषणं दृत्
पतिर्षस्येति विग्रहे बह्व्रीहो अनेन सूत्रेण नूकि अनुवृत्तलोपे
'स्वाम्भ्यो ङीप्' इति ङीपि, 'यस्येति च' इत्यनेन अलोपे
विभक्त्यादिकार्ये उक्तं रूपं सिद्धम् ।

वृषलपत्नी—वृषलस्य पतिः स्त्री इति विग्रहः । अपशुद्धाधिकरणे
शुद्धाणां यज्ञाधिकारनिराकरणद् इह यज्ञसंयोगाभावाद् 'पत्युर्न

यञ्जसंयोगे' इत्यस्याप्राप्तौ 'विभाषा सपूर्वस्या' इत्यनेन लुकि अनुवक्त्रलोपे 'ऋऌभ्यो ङीप्' इत्यनेन ङीपि 'यस्येति च' इति अकारस्य लोपे विभक्तिकार्षे 'वृषलपत्नी' इति ।

अधिहरि—हरौ इति लौकिकविग्रहः । 'हरि ङि अधि सू' इत्यलौकिकविग्रहे 'अव्ययम्—' इत्यादिना अधिशब्दस्य हरौ इत्यनेन अव्ययभावसमासे सुब्लुकि, समासविधौ 'अव्ययमि'ति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'अधि' इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् च प्राप्त्याम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन अथेः पूर्वप्रयोगे समुदायस्य सौ प्राप्ते 'अव्ययीभावश्च' इत्यव्ययत्वाद् 'अव्यादापसृपः' इत्यनेन सूपो लुकि 'अधिहरि' इति । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतको अधिः ।

✓ **निर्मक्कितम्**—मक्किकाणामभावो निर्मक्किकम् । 'अव्ययं विभक्ति—' इति सूत्रे अजावपदस्य उदाहरणमिदम् । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यादिना 'निर्' इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन 'निर्' इति पदस्य उपसर्जनत्वात् पूर्वप्रयोगे, 'एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रबलात् मक्किकाशब्दस्यापि उपसर्जनत्वे 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन स्त्रीप्रत्यायाञ्जस्य मक्किकाशब्दस्य ह्रस्वत्वे समुदायस्य सौ प्राप्ते, 'अव्ययीभावश्च' इत्यनेन अव्ययत्वात् सुब्लुकि नपुंसकत्वे प्राप्ते, तं वाधिञ्च 'नाव्ययीभावदतोहम्त्वपक्षम्या' इत्यनेन सुब्लुकि निरुद्धे सति, सौरमादेशे च ज्ञाते उक्तं रूपं सिद्धम् ।

अनुगङ्गम्—गङ्गाया अनुवित्यनुगङ्गम् वाराणसी । गङ्गादौर्घ्य-सदृशदौर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः । अत्र अनुना गङ्गायाः दौर्घ्ये द्योतो 'यस्य चायामः' इत्यनेन सूत्रेण अव्ययीभावसमासे, सुब्लुकि 'प्रथमा-

ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମାସ ଉପସର୍ଜନମ୍' ଇତ୍ୟନେନ 'ଅନୁ' ଇତି ଶବ୍ଦସ୍ତ ଉପସର୍ଜନସଂଜ୍ଞାସ୍ତାଂ
 ତସ୍ତ 'ଉପସର୍ଜନଂ ପୂର୍ବମି'ତ୍ୟନେନ ପୂର୍ବପ୍ରୟୋଗେ ଚ 'ଅବ୍ୟୟୀଭାବଃ' ଇତି
 ନପୁଂସକସଂଜ୍ଞାସ୍ତାମ୍, 'ହ୍ରସ୍ଵୋ ନପୁଂସକେ ପ୍ରୀତିପଦିକସ୍ତ' ଇତି ତସ୍ତ ହ୍ରସ୍ଵଞ୍ଚେ,
 ସୌ ଚ ପ୍ରାପ୍ତେ 'ନାବ୍ୟୟୀଭାବାଦତୋଽହମ୍ଭପଞ୍ଚମ୍ୟାଃ' ଇତ୍ୟନେନ ସୋରମାଦେଶେ
 'ଅନୁଗନ୍ତମ୍' ଇତି । ଅତ୍ରୋଦାହରଣେ ଲକ୍ଷଣଞ୍ଚ ବକ୍ତୃସଦେବ ନିମିତ୍ତମ୍, ନ ତୁ
 ଅନୁଦ୍ଵୋତ୍ୟମ୍ । ଅତୋ ନ କର୍ମପ୍ରବଚନୀୟତ୍ଵମ୍ ।

ଉନ୍ମତ୍ତଗନ୍ତମ୍—'ଅଗ୍ରପଦାର୍ଥେ ଚ ସଂଜ୍ଞାସ୍ତାମ୍' ଇତ୍ୟନେନ ସୂତ୍ରେଣ ଅତ୍ର
 ଅବ୍ୟୟୀଭାବସମାସଃ । ଉନ୍ମତ୍ତା ଗଙ୍ଗା ଯନ୍ଦିନ୍ ଦେଶେ ସ ଉନ୍ମତ୍ତଗନ୍ତଂ ନାମ
 ଦେଶଃ । ଅତ୍ର ସଂଜ୍ଞା ସୂଚିତା, ନଦୀବାଚକେନ ଶବ୍ଦେନ ସମାସଂଚ ଭବତି, ପରଞ୍ଚ
 ବିଗ୍ରହେନ ଦେଶୋ ନାଭିଧୀୟତେ । 'ପ୍ରଥମାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଃ ସମାସ ଉପସର୍ଜନମ୍'
 ଇତ୍ୟନେନ ଉନ୍ମତ୍ତଶବ୍ଦସ୍ତ ଉପସର୍ଜନଞ୍ଚେ ତସ୍ତ 'ଉପସର୍ଜନଂ ପୂର୍ବମ୍' ଇତ୍ୟନେନ
 ପୂର୍ବପ୍ରୟୋଗେ ଚ, ସୌ ପ୍ରାପ୍ତେ, 'ଅବ୍ୟୟୀଭାବଃ' ଇତି ନପୁଂସକଞ୍ଚେ 'ହ୍ରସ୍ଵୋ
 ନପୁଂସକେ ପ୍ରୀତିପଦିକସା' ଇତି ତସା ହ୍ରସ୍ଵଞ୍ଚେ, 'ନାବ୍ୟୟୀଭାବାଦତୋଽହମ୍ଭ-
 ପଞ୍ଚମ୍ୟାଃ' ଇତ୍ୟନେନ ସୋରମି ପୂର୍ବରୂପେ ଉକ୍ତଂ ରୂପମ୍ ।

ପରୋକ୍ଷମ୍—ଅକ୍ଷଃ ପରମିତି ବିଗ୍ରହେ ପରମିତ୍ୟସ୍ତ ଅକ୍ଷି ଇତ୍ୟନେନ
 ଅବ୍ୟୟୀଭାବସମାସଃ । ପରଶବ୍ଦସ୍ତାତ୍ର 'ପ୍ରଥମାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟଃ ସମାସ ଉପସର୍ଜନମ୍'
 ଇତ୍ୟନେନ ଉପସର୍ଜନଞ୍ଚେ, 'ଉପସର୍ଜନଂ ପୂର୍ବମ୍' ଇତ୍ୟନେନ ତସ୍ତ ପୂର୍ବପ୍ରୟୋଗେ ଚ,
 'ଅବ୍ୟୟୀଭାବେ ଶରଂପ୍ରଭୃତିଭ୍ୟଃ' ଇତ୍ୟନେନ ଡଞ୍ଜ୍‌ବିହିତେ, 'ସଂସ୍ତେତି ଚ'
 ଇତ୍ୟନେନ ଅ-ଲୋପେ, 'ପରୋକ୍ଷେ ଲିଟ୍' ଇତି ନିପାତନାଂ ପରଶବ୍ଦସ୍ୟ
 ଓଠାରାଦେଶେ ପରରୂପେ ଚ ପ୍ରାପ୍ତେ, ସୌ ଯୁକ୍ତେ, 'ଅବ୍ୟୟୀଭାବଃ' ଇତି
 ଅବ୍ୟୟତ୍ଵାଂ, 'ନାବ୍ୟୟୀଭାବାଦତୋଽହମ୍ଭପଞ୍ଚମ୍ୟାଃ' ଇତ୍ୟନେନ ସୋଃ ଅମାଦେଶେ
 ଚ ପୂର୍ବରୂପେ 'ପରୋକ୍ଷମ୍' ଇତି ।

ପୂର୍ବକାୟଃ—ପୂର୍ବ କାୟସ୍ୟେତି ବିଗ୍ରହବାକ୍ୟେ 'ପୂର୍ବାପରାଧରୋକ୍ଷରମେକ—
 ଦେଶିନୈକାଧିକରଣେ' ଇତି ସୂତ୍ରେଣ ତଂପୁରୁଷସମାସେ, ପୂର୍ବଶବ୍ଦସ୍ତ ସମାସବିଧୌ

श्रथमानिर्दिष्टत्वात् उपसर्जनसंज्ञायाम्, 'उपसर्जनं पूर्वमि'तानेन तस्य पूर्वप्रयोगे, सुब्लुकि, समासत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् सौ प्राप्ते. 'परवलिङ्गम्' इति पुंश्वे, सकारश्च कश्चे, 'धरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यनेन विसर्गे 'पूर्वकारः' इति ।

मध्याह्नः—अहो मध्यमिति विग्रहे 'पूर्वापराधरोत्तर—' इत्यनेन तत्पुरुषसमासे सुब्लुकि, मध्यशब्दस्य समासविधौ श्रथमानिर्दिष्टत्वात् उपसर्जनसंज्ञायाम्, 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन तस्य पूर्वप्रयोगे, 'राजाहःसविभाष्टेच्' इति टच्प्रत्यये, 'अहोऽह् एतेभ्यः' इति अहोदेशे यणि कृते 'मध्याह्नः' इति ।

कुमारश्रमणा—कुमारौ श्रमणा कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति सूत्रेण तत्पुरुषसमासे कृते, सुब्लुकि, 'पुंवत्कर्मधारयः' इति पुंवत्त्वे, विभक्तिकार्ये उक्तं रूपम् ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पुंलिङ्गस्यैव पाठात् कथमिह स्त्रीलिङ्गस्योदाहरणमित्यत आह—इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव स्तोत्रकम् ।

परौष्का—अक्लोः परमिति लौकिकविग्रहे 'अक्लि ङस् परम्', इत्यलौकिकविग्रहे च 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः', इति शरदादिगणे पाठात् समासास्तविधानात् अनव्ययस्यापि परशब्दस्य समासे ट्चि सुब्लुकि परशब्दस्य पूर्वनिपाते 'परौष्के लिट्' इति निपातनात् परशब्दस्य ङकारास्तदेशे पररूपे 'यस्योति च' इति अक्लिशब्दस्य ईकारलोपे परौष्कमिति निष्पद्यते । ततः परौष्कस्यास्तीत्यर्थे धर्मप्रधानात् परौष्कशब्दात् 'अर्ष आदिभ्योऽह्' इति अच्प्रत्यये 'यस्योति च' इत्याकारलोपे टापि च कृते परौष्का क्रिया इति सिध्यति ।

कुम्भकारः—कुम्भं करोतीत्यर्थे 'कर्मण्य्' इति कर्माभूत—
कुम्भवाचकपदे उपपदे कृष्णधातोः कर्त्तरि अण्प्रत्यये 'अचो ङ्प्रिति'
इति वृद्धौ रपरश्चे 'कारः' इति । ततः कुम्भशब्दस्य कार इत्यनेन समासे
कुम्भकारशब्द इत्यर्थः । 'कुम्भ अस् कार सु' इत्यलौकिकविग्रहे
'उपपदमतिङ्' इत्यनेन समासे सुब्लुकि, प्रातिपदिकत्वात् सौ प्राप्ते
तस्य कृष्णे, 'ध्रुवसानयोर्विसर्जनियः' इत्यनेन विसर्गे च कृते
'कुम्भकारः' इति ।

चित्रशुः—चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे 'चित्रा अस् गो
अस्' इत्यलौकिकविग्रहे 'अनेकमग्नपदार्थे' इति बह्व्रीहिसमासे
सुब्लुकि, 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्फाद्—' इति चित्राशब्दस्य पुंवद्भावे
प्राप्ते, टापि अप्राप्ते, 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्यनेन गोशब्दश्च
उपसर्जनश्चे, 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' इत्यनेन गोशब्दस्य ह्रस्वे उच्चे
प्राप्ते विभक्तिकार्षे 'चित्रशुः' इति ।

जरतीचित्राशुः—चित्रा जरती गौर्घस्येति विग्रहे 'अनेकमग्न-
पदार्थे' इत्यनेन बह्व्रीहिसमासे सुब्लुकि, गां प्रति चित्राशब्दस्य
जरतीशब्दस्य च विशेषणत्वाविशेषात् अग्रतरस्य 'सप्तमीविशेषणे बह्व्रीहो'
इत्यनेन पर्यायेण पूर्वप्रयोगे 'गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य' इति तस्य
ह्रस्वे 'चित्राजरतीशुः', 'जरतीचित्राशुः' इति पदद्वयं सिद्धम् ।

उपदशः—दशानां समीपे ये सञ्जीति विग्रहे 'संख्ययाव्याया-
सन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये' इति सूत्रेण बह्व्रीहिसमासः । उपशब्दस्य
समीपार्थस्य व्याप्यीभाव उक्तः । इह तु समीपवर्तिनि उपशब्दो वर्तते ।
दशसमीपवर्तिन इत्यर्थः । ततश्च अग्नपदार्थवृत्तित्वात्वादात्प्रथमास्तुत्वात्
'अनेकमग्नपदार्थे' इत्यस्याप्राप्तेः वचनमिदम् । 'प्रथमानिदिष्टः
समास उपसर्जनम्' इत्यनेन 'उप' इत्यस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् 'उपसर्जनं

पूर्वम्' इत्यनेन तस्य पूर्वप्रयोगे "बह्व्रीहो संख्ये" इत्यनेन डचि डिङ्प्रतिलोपे विभक्तिकार्षे 'उपदशाः' इति ।

आसन्नविंशः—विंशतेरसन्ना इत्यर्थः । विंशतिसंख्यासन्न-संख्यावस्तु इति । अत्र 'संख्यावाव्यासन्नादूराधिक—' इत्यनेन बह्व्रीहि-समासे सुब्लुकि, 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यनेन आसन्न-शब्दस्य उपसर्जनसंज्ञायां तस्य 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन पूर्वप्रयोगे 'बह्व्रीहो संख्ये—' इत्यनेन डचि कृते, आसन्नविंशति + अ इति स्थिते, टिलोपे सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'अतो ङुणे' इति पररूपे, आसन्नविंशशब्दः अदृष्टः । तस्य विभक्तिकार्षे 'आसन्नविंशः' इति ।

अदूरत्रिंशः—त्रिंशत्संख्यायाः अदूरसंख्यावस्तु इति हि अस्यार्थः । त्रिंशतः अदूरा इति विग्रहे 'संख्यावाव्यासन्नादूराधिक—' इत्यनेन बह्व्रीहिसमासे सुब्लुकि अदूरशब्दस्य 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्यनेन उपसर्जनत्वे, 'उपसर्जनं पूर्वम्' इत्यनेन तस्य पूर्वप्रयोगे, 'बह्व्रीहो संख्ये—' इत्यनेन डचि कृते, टिलोपे विभक्तिकार्षे उक्तं रूपं जातम् ।

द्विमुषः—द्वौ मूर्धानो यस्येति विग्रहे 'अनेकमशुपदार्थे' इत्यनेन बह्व्रीहिसमासे सुब्लुकि, 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः' इत्यनेन मूर्धन्-शब्दस्य ष-प्रत्यये कृते 'द्विमूर्धन् + ष इति जाते, 'नस्तद्धिते' इत्यनेन टिलोपे 'द्विमुषः' इति ।

ऋणसः—ऋरिव (वृक् इव) नासिका यस्य इति विग्रहे 'अनेकमशुपदार्थे' इति बह्व्रीहिसमासे सुब्लुकि, ऋरित्यस्य उपसर्जनत्वे तस्य पूर्वप्रयोगे च 'अण्नासिकायाः संज्ञायां नसं चासुलात्' इत्यनेन अच्-प्रत्यये नासिकाशब्दस्य नसादेशे च प्राप्ते, 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्यनेन णत्वे 'ऋणसः' इति ।

বিগ্রঃ (বিখ্যঃ)—বিগতা নাসিকা যস্য ইতি বিগ্রহে ‘অনেকমগ্গপদার্থে’ ইত্যনেন বহুব্রীহিসমাসে সুব্লুকি, ‘বের্গো বক্তব্যঃ’ ইতি বার্তিকেন বেঃ পরো যো নাসিকাশব্দঃ তস্য গ্রাদেশে ‘বিগ্রঃ’ ইতি। ‘খ্যচ্’ ইতি বার্তিকেন নাসিকাশব্দস্য খ্যাদেশে বিভক্তিকার্ষে ‘বিখ্যঃ’ ইতি।

দপ্রপাণিঃ—দণ্ডঃ পাণৌ যস্যেতি বিগ্রহেণ বহুব্রীহিসমাসে ‘প্রহরণার্থেভ্যঃ পরে নিষ্ঠাসপ্তম্যো’ ইতি বার্তিকেন ‘পাণি’ ইতি শব্দস্য পরনিপাতে বিভক্ত্যাদিকার্ষে উক্তরূপং সিদ্ধম্। ‘নিষ্ঠা’ ইত্যস্যা ‘সপ্তমী বিশেষণে’ ইত্যস্য চ অপবাদোহয়ম্।

পাণিপাদম্—পাণ্যোঃ পাদয়োশ্চ সমাহার ইতি বিগ্রহে ‘চার্ধে দ্বন্দ্ব’ ইতি দ্বন্দ্ব-সমাসে সুব্লুকি ‘দ্বন্দ্বচ্ প্রাণিভূর্ষসেনাজ্ঞানাম্’ ইত্যনেন একববে, ‘স নপুংসকম্’ ইত্যনেন নপুংসকভে চ বিভক্তিকার্ষে পাণিপাদম্ ইতি। পাণ্যোঃ পাদয়োশ্চ প্রাণ্যবয়বত্বাৎ প্রাণ্যজোদাহরণ-মিদম্।

দ্বীপম্—দ্বয়োঃ পার্শ্বয়োঃ গতা আপো যস্মিন্নিতি বিগ্রহে ব্যধি-করণবহুব্রীহৌ ‘ঋক্পূরক্ঃ পথামানক্’ ইত্যনেন অ-প্রত্যয়ে ‘দ্বাস্তরু-পসর্গেভ্যোহপ ইৎ’ ইত্যনেন অপোহকারস্য ঙ্গে ‘আদেঃ পরস্য’ ইতি পরিভাষয়া আদেহকারস্য ঙ্গে সর্গদীর্ঘে ‘দ্বীপম্’ ইতি। (দ্বি + ঙ্গ + অম্ = দ্বীপম্)

অন্তরীপম্—অন্তর্গতা আপো যস্মিন্নিতি বিগ্রহে বহুব্রীহিসমাসে সুব্লুকি ‘ঋক্পূরক্ঃ পথামানক্’ ইত্যনেন -অপ্রত্যয়ে ‘দ্বাস্তরু-পসর্গেভ্যোহপ ইৎ’ ইতি অপোহকারস্য ঙ্গে বিভক্তিকার্ষে ‘অন্তরীপম্’ ইতি। (অন্তরু + ঙ্গ + অম্ = অন্তরীপম্)

दित्याः—दितेरपतामिति विग्रहे 'दित्यादित्यादित्या—
पतुत्तरपदाण्यः' इति सूत्रेण ण्य-प्रतार्ये दिति + ण्य इति स्थिते, 'चूटू'
इत्यनेन णकारस्य ईंसंज्ञायां लोपे च कृते 'दिति + य' इति ज्ञाते
'तद्धितेषामादेः' इत्यनेन आदिवृद्धौ, 'यश्चेति च' इत्यनेन
इकारलोपे विभक्तिकार्षे 'दित्याः' इति ।

दाक्किः—दक्कस्यापतामिति विग्रहे 'अत इए' इति ईए
प्रतार्ये दक् + इए इति स्थिते, 'तद्धितेषामादेः' इत्यनेन
आदिवृद्धौ दक् + इए इति ज्ञाते, 'यश्चेति च' इत्यनेन अकार-
लोपे 'दक् + इए' इति स्थिते 'ए' इतस्य ईंसंज्ञायां लोपे च
विसर्गे कृते 'दाक्किः' इति ।

वैय्यासकिः—वेदान् वाञ्छति विविधमञ्छति शाखाभेदेन
विभज्जतीति वेदव्यासः। कर्मणि अन्प्रतार्यः। अत्र नात्मकदेशग्रहणेन
व्यासस्यापतामिति विग्रहे 'व्यासवरुडनिषादचण्डालविश्वानां चेति
वक्तव्यम्' इति वार्तिकेन ईए प्रतार्ये षकृतेरकडादेशे च कृते
'व्यास् + अकड् + इए' इति ज्ञाते, 'न याभ्यां पदाभ्यां पूर्वे तु
ताभ्यामैच्' इति सूत्रेण यकारस्य पूर्वम् ऐच् (ऐकार)—आगमे
विभक्त्यादिकार्षे 'वैय्यासकिः' इति ।

गार्गाः—गर्गस्य गौत्रापतामिति विग्रहे 'गर्गादिभ्यो यए'
इति यए कृते गर्ग + यए इति स्थिते 'तद्धितेषामादेः' इत्यनेन
आदिवृद्धौ 'गार्ग + यए' इति ज्ञाते 'यश्चेति च' इति अकारलोपे
गार्ग् + यए इत्यवस्थानां 'ए'—कारस्य लोपे 'गार्गाः' इति ।

वैश्वामित्रः—विश्वामित्रस्य अपतामिति विग्रहे 'श्वान्कवृषि-
कुरुभ्यश्च' इत्यनेन श्विवाचकस्य विश्वामित्रशकस्य अण्प्रतार्ये

‘ବିଶ୍ଵାମିତ୍ର+ଅଂ’ ଶ୍ଵିତେ, ‘ତଦ୍ଵିତେଷୁଚାମାଦେଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଆଦିବୁଦ୍ଧୌ, ‘ସମ୍ପ୍ରତି ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟକାରଲୋପେ ବୈଶ୍ଵାମିତ୍ର+ଅଂ ଶ୍ଵିତ୍ୟ ଜାତେ ବିଭକ୍ତିକାର୍ଥେ ବୈଶ୍ଵାମିତ୍ରଃ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

ଗୌଧେରଃ—ଗୌଧାୟା ଅପତ୍ୟମିତି ବିଗ୍ରହେ ‘ଗୌଧାୟା ଚୁକ୍’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଚୁକ୍ପ୍ରତ୍ୟୟେ ‘ଗୌଧା+ଚୁକ୍’ ଶ୍ଵିତ୍ୟ ଜାତେ ‘କିତି ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଆଦିବୁଦ୍ଧୌ ଚନ୍ଦ୍ର ଏଯାଦେଶେ ‘ଲୋପୋ ବ୍ୟୋର୍ବଳି’ ଶ୍ଵିତ୍ୟ ଯୁକ୍ତଲୋପେ ଆଦିକାର୍ଥେ ‘ଗୌଧେରଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି । (ଗୌଧା+ଏଞ୍+ରକ୍=ଗୌଧା+ଏ+ରକ୍=ଗୌଧା+ଏ+ର=ଗୌଧେରଃ ।) ଶୁଭ୍ରାଦିଗଣେ ପାଠାନ୍ତ ‘ଶୁଭ୍ରାଦିଭ୍ୟଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ପକ୍ଷେ ଚକ୍ ‘ଗୌଧେରଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

ବୈନତେୟଃ—ବୈନତାୟା ନାମ ଗରୁଡ଼ମାତା । ବୈନତାୟାଃ ଅପତ୍ୟମିତି ବିଗ୍ରହେ, ‘ସ୍ତ୍ରୀଭ୍ୟୋ ଚକ୍’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଚକ୍ପ୍ରତ୍ୟୟେ ଆଦିବୁଦ୍ଧୌ, ଚନ୍ଦ୍ର ଏଯାଦେଶେ ବିଭକ୍ତିକାର୍ଥେ ‘ବୈନତେୟଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

ମାନୁଷଃ (ମନୁଷ୍ୟାଃ)—ମନୁଷ୍ୟାଃ ‘ମନୋର୍ଜାତାବଞ୍ଚ୍ୟତୌ ଷୁକ୍ ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ସୁକ୍ତେଣ ଅଞ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟେ, ମନୁଷ୍ୟସ୍ତ ‘ଷୁକ୍’—ଆଗମେ ଚ କୃତେ ‘ମନୁ+ଷୁକ୍+ଅଞ୍ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟ ଜାତେ, ଅନୁବକ୍ତଲୋପେ, ‘ତଦ୍ଵିତେଷୁଚାମାଦେଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଆଦିବୁଦ୍ଧୌ, ‘ସମ୍ପ୍ରତି ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଅକାରଲୋପେ ବିଭକ୍ତିକାର୍ଥେ ‘ମାନୁଷଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

‘ମନୋର୍ଜାତାବଞ୍ଚ୍ୟ’—ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ସୁକ୍ତେଣ ମନୁଷ୍ୟାଃ ଷୁକ୍ତପ୍ରତ୍ୟୟେ ଷୁକ୍ତାଗମେ ଚ କୃତେ ‘ସମ୍ପ୍ରତି ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟକାରଲୋପେ ବିଭକ୍ତ୍ୟାଦିକାର୍ଥେ ‘ମନୁଷ୍ୟାଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

ପୌରବଃ—ପୁରୁଗାଂ ରାଜା ପୌରବଃ । ପୁରୁଶ୍ୟାଂ ତଦ୍ରାଜା ଶ୍ଵିତ୍ୟର୍ଥେ ‘ପୁରୋରଂ ବକ୍ତବ୍ୟାଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ବାସ୍ତବିକେନ ଅଞ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟେ ‘ପୁରୁ+ଅଞ୍ଚ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟ ଶ୍ଵିତ୍ୟେ, ଆଦିବୁଦ୍ଧୌ, ‘ଓର୍ଗୁନଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟନେନ ଶୁଣ୍ଠେ ଅବାଦେଶେ ଶ୍ରୀଞ୍ଚେ, ଆଦି-ବିଭକ୍ତୌ ‘ପୌରବଃ’ ଶ୍ଵିତ୍ୟି ।

देवपूजकः—देवानां पूजकः इति विग्रहे पूजकशब्दस्य
 बाजकादिगणे पाठात्, 'बाजकादिभिश्च' इत्यनेन सूत्रेण तत्पुरुष-
 समासे, सुब्लुकि, आदिकार्षे 'देवपूजकः' इति ।

युधिष्ठिरः—युधि स्त्रियः इति विग्रहे सप्तमीतत्पुरुषसमासे
 'ह्लादस्तां सप्तम्याः संख्यायाम्' इति सप्तमीविभक्तेः लोपे न प्राप्ते,
 'पविर्युधित्यां स्त्रियः' इति स्त्रियश्च सप्त यद्दे, ह्रुद्धे विभक्तिकार्षे
 'युधिष्ठिरः' इति ।

द्वित्राः—द्वौ वा त्रयोवेति विग्रहे, 'संख्यायाम्—' इत्यनेन
 बह्व्रीहिसमासे, सुब्लुकि, 'बह्व्रीहौ संख्येय्ये डच्' इति डच् कृते,
 विभक्तिकार्षे 'द्वित्राः' इति । बह्व्रीहिष्वात् 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्—'
 इत्यनेन आसङ्गम् ।

कतिपयशब्दानां संस्कृतसाधनप्रक्रियाः—

नृंस्पाहि—

- नृन् + पाहि ।
= नृ + कृ + पाहि—नृन् पे ।
= नृं + कृ + पाहि—अनुनासिकात् परोहनुस्वारः ।
= नृं + र् + पाहि—उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।
= नृं + ः + पाहि—ध्रुवसानयोर्विसर्जनीयः ।
= नृं + स् + पाहि—विसर्जनीयश्च सः ।
= नृंस्पाहि ।

रायैः—

- राम + भिस्—श्वौजसमोडिति ।
= राम + ञ्स्—अतो भिस् ञ्स् ।
= रायै + स्—बुद्धिरेचि ।
= रायै + कृ—ससञ्जुषोरुः ।
रायै + र्—उपदेशे... ।
= रायै + ः—ध्रुवसानयोर्विसर्जनीयः ।
= रायैः ।

सुराच्छाया—

- सुरा + छाया ।
= सुरा + तुक् + छाया—दीर्घात् ।
= सुरा + तु + छाया—हलन्त्याम् ।
= सुरा + त् + छाया—उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।
= सुरा + च् + छाया—श्लोःश्चूनाश्चूः ॥
= सुराच्छाया ।

রামায়—

- রাম + ঙে—স্বৌজসমৌড়িতি ।
= রাম + য = ঙের্য্যঃ ।
= রামায়—স্থি প চ ।

রামেভ্যঃ—

- রাম + ভ্যস্—স্বৌজসমৌড়িতি ।
= রামে + ভ্যস্—বহুবচনে ঝল্যেৎ ।
= রামে + ভ্য + রু—সসজুষোরুঃ ।
= রামে + ভ্য + র্—উপদেশে…… ।
= রামে + ভ্য + ঃ—খরবসানয়োঃ…… ।
= রামেভ্যঃ ।

রাময়োঃ—

- রাম + ওস্—স্বৌজসমৌড়িতি ।
= রামে + ওস্—ওসি চ ।
= রাময়ো + স্—এচোইয়বার্যাবঃ ।
= রাময়ো + রু—সসজুষোরুঃ ।
= রাময়ো + র্—উপদেশে…… ।
= রাময়ো + ঃ—খরবসানয়োঃ…… ।
= রাময়োঃ ।

ঋ—

- ঋ + জস্ - ঋঋজ্ঞাতিধনাখ্যায়াম্ ।
= ঋ + ণী—জসঃ ণী ।
= ঋ + ঙী - লশকতচ্ছিতে ।
= ঋ - আদৃগুণঃ ।

ପଦ:—

- ପାଦ + ଶସ୍—ସ୍ତ୍ରୋଜସମୌଡ଼ିତି ।
= ପଦ୍ + ଶସ୍—ପଦମ୍ଭୋମାସ୍..... ।
= ପଦ୍ + ଅସ୍—ଲକ୍ଷକତଦ୍ୱିତେ ।
= ପଦ + ସ୍—ସଂହିତାୟାମ୍ ।
= ପଦ + କ୍—ସମଜୁଷୋକଃ ।
= ପଦ + ଋ—ଉପଦେଶେ..... ।
= ପଦ + ଃ—ଧରବସାନୟୋବିସର୍ଜନୀୟଃ ।

ହରୟ:—

- ହରି + ଙସ୍ = ସ୍ତ୍ରୋଜସମୌଡ଼ିତି ।
= ହରେ + ଙସ୍—ଙସି ଚ ।
= ହରେ + ଅସ୍—ଚୁଟ୍ ।
= ହରୟ୍ + ଅସ୍—ଏଚୋହୟବାୟାବଃ ।
= ହରୟ୍ + ଅ + କ୍—ସମଜୁଷୋକଃ ।
= ହରୟ + କ୍—ସଂହିତାୟାମ୍ ।
= ହରୟ + ଋ—ଉପଦେଶେ... ।
= ହରୟ + ଃ—ଧରବସାନୟୋବିସର୍ଜନୀୟଃ ।
= ହରୟଃ ।

ହରଃ—

- ହରି + ଙସି—ସ୍ତ୍ରୋଜସମୌଡ଼ିତି ।
= ହରି + ଅସି—ଲକ୍ଷକତଦ୍ୱିତେ ।
= ହରି + ଅସ୍—ଉପଦେଶେ..... ।
= ହରେ + ଅସ୍—ଝେଙିତି ।
= ହରେ + ସ୍—ଙସିଙସୋଽଚ୍ ।
= ହରେ + ଋ (କ୍)—ସମଜୁଷୋକଃ ।
= ହରେ + ଃ—ଧରବସାନୟୋବିସର୍ଜନୀୟଃ ।
= ହରଃ ।

ସୁଧିୟଃ—

ସୁଧୀ + ଅସ୍ (ଜସ୍)—ନତ୍ସୁଧିୟୋଃ ।

= ସୁଧିୟଞ୍ + ଅସ୍—ଅଚିନ୍ତୁଧାତୁ..... ।

= ସୁଧିୟ୍ + ଅସ୍—ହଳନ୍ତ୍ୟାମ୍ । ଉପଦେଶେ... ।

= ସୁଧିୟ + ସ୍—ସଂହିତାୟାମ୍ ।

= ସୁଧିୟ + ଋ—ସଜଞ୍ଜ୍ଵୋରୁଃ ।

= ସୁଧିୟ + ର୍—ଉପଦେଶେ..... ।

= ସୁଧିୟ + ଃ—ଧରବସାନୟୋଃ... ।

= ସୁଧିୟଃ ।

ଗୋଃ—

ଗୋ + ସୁ—ଶ୍ଵୈଜ୍ଞସମୌଡ଼ିତି ।

= ଗୋ + ସ୍—ଉପଦେଶେ..... ।

= ଗୋ + ଶିଦ୍ଧଂସ୍—ଗୋତୋଶିଂ ।

= ଗୋ + ସ୍—ଅଚୋ ଶ୍ଵିତ୍ତି ।

= ଗୋ + ଋ—ସଜଞ୍ଜ୍ଵୋରୁଃ ।

= ଗୋ + ର୍—ଉପଦେଶେ..... ।

= ଗୋ + ଃ—ଧରବସାନୟୋଃ..... ।

= ଗୋଃ ।

ଗାଃ—

ଗୋ + ଶସ୍—ଶ୍ଵୈଜ୍ଞସମୌଡ଼ିତି ।

= ଗୋ + ଅସ୍—ସଂକ୍ରତନ୍ତ୍ରିତେ ।

= ଗା + ସ୍—ଓତୋହମ୍‌ଶୋଃ ।

= ଗା + ଋ—ସଜଞ୍ଜ୍ଵୋରୁଃ ।

= ଗା + ର୍—ଉପଦେଶେ..... ।

= ଗା + ଃ—ଧରବସାନୟୋଃ..... ।

= ଗାଃ ।

ପଚନ୍ତୀ—

- ପଚ୯ + ଙୀପ୍—ଓଗିତନ୍ତ ।
= ପଚ୯ + ଙୀ—ହଲନ୍ତ୍ୟାମ୍ ।
= ପଚ୯ + ଙ୍—ଲକ୍ଷକତଦ୍ଵିତେ ।
= ପଚ + ନୁମ୍ + ୯ + ଙ୍—ଅପ୍‌ଶ୍ଚନୋନିତ୍ୟାମ୍ ।
= ପଚ + ନ୍ + ୯ + ଙ୍—ହଲନ୍ତ୍ୟାମ୍ । ଉପଦେଶେ...
= ପଚନ୍ତୀ ।

ଅର୍ବରୀ—

- ଅ + ବାମିପ୍ + ର + ଙୀପ୍—ବନୋରଚ ।
= ଅ + ବ + ର + ଙୀପ୍—ହଲନ୍ତ୍ୟାମ୍, ଉପଦେଶେ.....
= ଅର୍ବର + ଙୀପ୍—ସାର୍ବଧାତୁକାର୍ଦ୍ଧଧାତୁକର୍ଯୋଃ ।
= ଅର୍ବର + ଙୀପ୍—ଅଚୋରହାତ୍ୟାଂ ଦେ ।
= ଅର୍ବର + ଙୀ—ହଲନ୍ତ୍ୟାମ୍ ।
= ଅର୍ବର + ଙ୍—ଲକ୍ଷକତଦ୍ଵିତେ ।
= ଅର୍ବର + ଙ୍—ଅପ୍‌ଶ୍ଚେତି ଚ ।
= ଅର୍ବରୀ ।

ଦ୍ଵିପଦୀ—

- ଦ୍ଵୋ ପାଦୋ ଅପ୍‌ଶ୍ଚେତି ଦ୍ଵିପାଦ୍ + ଙୀପ୍ ।
= ଦ୍ଵିପାଦ୍ + ଙୀପ୍—ସଂଖ୍ୟାସ୍ତୁ ପୂର୍ବନ୍ତ ।
= ଦ୍ଵିପାଦ୍ + ଙୀପ୍—ଅପ୍‌ଚି ଭମ୍ ।
= ଦ୍ଵିପାଦ୍ + ଙ୍—ହଲନ୍ତ୍ୟାମ୍ । ଲକ୍ଷକତଦ୍ଵିତେ ।
= ଦ୍ଵିପ୯ + ଙ୍—ପାଦଃ ପ୯ ।
= ଦ୍ଵିପଦୀ—ଅସାଂ ଅପ୍‌ଶୋହିନ୍ତେ ।

ফক্কিকাব্যখ্যা ৪

১। তেন 'বিশ্বপাভিঃ ইত্যত্র "হো চ্ঃ"
ইতি চত্বং ন ভবতি ।

'তুল্যাস্ত্রপ্রযত্নং সৰ্বৰ্ণম্' ইতি সৰ্বৰ্ণতায়্য বিধানং 'নাজ্ৰ্বলৌ' ইতি নিষেধস্ত। এবং স্ত্রত্বয়েন বিধিনিষেধাভ্যাং ব্যবস্থাপিতে এব সৰ্বৰ্ণে "অণুদিৎসৰ্বৰ্ণস্ত চাপ্রত্যয়ঃ" ইতি গ্রহণকসূত্রং প্রবর্ততে । অতএবাত্ৰ ব্যবস্থাপনং প্রতি "অণুদিদিতি" সূত্রস্ত প্রবৃত্তির্নাস্তি । "নাজ্ৰ্বলৌ" ইতি নিষেধসূত্রে যদজ্-গ্রহণং তেন শুদ্ধাঃ শিবসূত্রস্থিতাঃ কণ্ঠা গৃহ্যন্তে ন চ তেষাং সৰ্বণা অপি । যথোবং শুদ্ধানামেব অচাং স নিষেধো নাশ্চেষাম্, তর্হি আকারেণ অচা হকারস্ত সার্বৰ্ণ্যং স্মাৎ । স্থানপ্রযত্ন-সাম্যাৎ । তেন' হকারস্ত বিধিরাকারস্তাপি প্রসজ্যেত । ততো 'হোচ্ঃ' ইত্যনেন উকারে পরে হকারস্ত যৎ চত্বং, তৎ বিশ্বপাভিঃ ইত্যত্র আকারস্তাপি ভবেৎ । দোষস্তাস্ত্র পরিহারায় নাজ্ৰ্বলৌ ইত্যত্র নিষেধসূত্রে আকারপ্রল্লেখঃ কৃতঃ । স চ প্রল্লেখঃ নাজ্ৰ্বলৌ ইতি সূত্রে 'আকারসহিতঃ অচ্ অচ্ । স চ হল্ চ ইত্যেতৌ মিথঃ সৰ্বণৌ ন স্তঃ' ইত্যনেন ব্যাখ্যাতঃ । ননু অস্ত হকারস্ত আকারস্ত চ সার্বৰ্ণ্যম্, কিং তৎ প্রতিষেধার্থেন আকারপ্রল্লেখণেত্যত আহ—তেন বিশ্বপাভিরিত্যা-দয়ঃ । হকারস্ত আকারস্ত চ সার্বৰ্ণ্যপ্রতিষেধেন, হকারেণ আকারস্ত চ গ্রহণাভাবাদ্ বিশ্বপাভিরিত্যত্র 'হোচ্ঃ' ইতি হকারস্ত বিধীয়মানং চত্বং পকারাদাকারস্ত ন ভবতি । আকারপ্রল্লেখাভাবে তু তস্ত হকারস্ত চ সার্বৰ্ণ্যসম্বাদ্ হকারেণ আকারস্ত চ গ্রহণাৎ তস্ত চত্বং স্মাদিত্যর্থঃ । অত্র চত্বস্তাসিদ্ধত্বাৎ সংযোগাস্তলোপ এবাপাদনীয় ইতি নবীনাঃ । 'কালসময়বেলাশু তুমুন' ইতি সূত্রে বেলাশু ইতি লকারাদকারস্ত নির্দেশো নাজ্ৰ্বলৌ ইত্যত্র আকারপ্রল্লেখে প্রমাণম্ । অশ্বথা তত্র চত্বস্ত সংযোগাস্তলোপস্ত বা আপত্তৌ আকারো ন জ্ঞয়েত ইত্যলম্ ।

२। परनित्यासुररक्षापवादानामुत्तरासुररक्ष बलीयः ॥ (परि-७९)

परिभाषेयम् । परादीनां मध्ये पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरं शास्त्रं बलवन्तरमिति हि तदर्थः । परापेक्षया नित्यासुररक्षापवादाः, नित्यापेक्षयापि असुररक्षापवादो, असुररक्षापेक्षयापि अपवादः इत्येवङ्क्रमेण पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरासुररक्ष बलवन्तरमिति कलिताः । 'विश्रुतिष्वेषे परं कार्यम्' इति सूत्रेण पूर्वापेक्षया परं बलवत् । तद् यथा— 'अष्टौ च षष्' इत्यादौ । अत्र पूर्वमपि प्रवर्तमानम् 'आदेः परश्च' इति शास्त्रं परेण 'अनेकाल्शिं' इत्यानेन बाधते । परान्नित्यां यथा—तूदतीति । अत्र परमपि 'पुगञ्जलघूपथश्च च' इति लघूपथगुणं बाधित्वा नित्यात्वात् 'तूदादिभाः शः' इति शः । अत्रेदमवधेयम्— कृतकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य इति तल्लक्षणम् । नित्याः शप्रत्ययः लघूपथगुणे कृते अकृतेऽपि प्रवृत्तिर्महतीति स नित्याः । अतो नित्याः शप्रत्ययः परमपि लघूपथगुणं बाधित्वा प्रथमं प्रवर्तते । परादसुररक्षः यथा—उभये देवमनुष्या इति । ईह 'प्रथमचरम्—' इति परामपि विकल्पेन प्राप्तां सर्वनामसंज्ञां बाधित्वा विभक्तिनिरपेक्षेण असुररक्षत्वात् 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति निश्चयं सर्वनामसंज्ञा भवति । अत्रापेक्षमसुररक्षमिति हि तल्लक्षणम् । परादपवादो यथा—'दग्ना, दग्ने' इत्यात्र । अत्र 'अस्तिदधि—' इत्यनञ् परमपि 'अनेकाल्शिं—' इति सर्वादेशं बाधित्वा 'डिक्' इत्यपवादेन अस्त्वादेशः । अपोऽङ्गते प्रत्यादिश्रुते विषयात् निवर्त्यते अनेन इत्यपवादो विषयसङ्कोच इति तल्लक्षणम् । नित्यादसुररक्षः यथा— ग्रामिणि कुले । अत्र नित्यापि 'इकोऽचि' इति नुमं बाधित्वा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकश्च' इत्यसुररक्षत्वात् ह्रस्वः । प्रथमतः नुमि कृते अनञ्जत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । असुररक्षापवादो यथा— 'दैत्यारिः, त्रीशः ।' परमपि सर्वर्गदीर्घं बाधित्वा असुररक्षत्वात् 'आद्गुणः' इति गुणे यणि च प्राप्ते अपवादत्वात् सर्वर्गदीर्घं इति दिक् ।

୩। ଅସିଦ୍ଧଂ ବହିରଜମନ୍ତ୍ରରଜେ (ପରି-୧୧) ।

ପରିଭାଷେୟଂ ଜ୍ଞାପକସିଦ୍ଧା ଶ୍ରୀୟସିଦ୍ଧା ଚେତି । ଆଭ୍ୟାନ୍ତରକାରଣା-
 ପେକ୍ଷମଗ୍ନାପେକ୍ଷଂ ଚ ଅନ୍ତରଜମ୍ । ବହିଃକାରଣାପେକ୍ଷଂ ବହୁପେକ୍ଷକଂ ବହିରଜ-
 ମିତି । ଏବମନ୍ତରଜେ ବିଧୌ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ ବହିରଜଶାନ୍ତ୍ରମସିଦ୍ଧଂ କୃତମପି
 ଅକୃତମିବ ବେଦିତବ୍ୟମ୍ । ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ‘ବାହ ଓର୍ଥ’ ଇତି ସୂତ୍ରେ ଓର୍ଥଂଗ୍ରହଣେନ
 ଜ୍ଞାପିତେୟଂ ପରିଭାଷା ଜ୍ଞାପକସିଦ୍ଧାଜ୍ଞେନ ଗୃହ୍ୟତେ । ଅତ୍ର ପୂର୍ବସୂତ୍ରାଂ
 ସମ୍ପ୍ରସାରଣଶ୍ଚାନୁବର୍ତ୍ତମାନେଽପି ଓର୍ଥଂଗ୍ରହଣଂ ଜ୍ଞାପୟତି ଯଃ ଅସ୍ମିନ୍ ସୂତ୍ରେ
 ‘ଏତ୍ୟେଥତ୍ତୌର୍ଥସ୍ତୁ’ ଇତି ସୂତ୍ରେଣ ବାନ୍ଧିରାବଶ୍ୟକୀ । ତେନ ‘ବିଶ୍ୱୋହ’ ଇତି ପଦଂ
 ସିଦ୍ଧମ୍ । ଜ୍ଞାପକୋ ହି ଚତୁର୍ବିଧାଂଶାଞ୍ଚକଃ । ତଦ୍ ଯଥା-ଆଦୌ
 ବୈୟର୍ଥ୍ୟମ୍, ପଞ୍ଚାଂ ବାକ୍ୟାନ୍ତରକରଣା, ସ୍ୱାଂଶେ ଚାରିତାର୍ଥ୍ୟମ୍, ଅଗ୍ରତ୍ର
 କଳମିତି ।

(୧) ‘ବାହ ଓର୍ଥ’ ଇତି ସୂତ୍ରେ ସମ୍ପ୍ରସାରଣଶ୍ଚ ଅନୁବୃତ୍ତୈବ ଓର୍ଥଂଲାଭାଂ
 ପୁନରୁର୍ଥଂଗ୍ରହଣଂ ନିସ୍ପ୍ରୟୋଜନମ୍ । (୨) ତଦେବ ବ୍ୟର୍ଥଂ ସଂ ବାକ୍ୟାନ୍ତରବିଶେଷଂ
 ଜ୍ଞାପୟତି—ଅସିଦ୍ଧଂ ବହିରଜମନ୍ତ୍ରରଜେ ଇତି । ଅନ୍ତରଜଶାନ୍ତ୍ରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟୋ
 ବହିରଜଶାନ୍ତ୍ରମସିଦ୍ଧଂ ଶ୍ରୀଦିତି ହି ତଦର୍ଥଃ । ଅତ୍ର ବହିରଜଂ ସମ୍ପ୍ରସାରଣ-
 ମନ୍ତ୍ରରଜୋ ଗୁଣଃ । ଅତ୍ର ସମ୍ପ୍ରସାରଣକୃତଂ ଶସ୍କାର୍ଥଂ ଗୁଣକୃତେନ ସିକାର୍ଥେନ ନ
 ଦୃଶ୍ୟତେ । ଅତଃ ‘ବିଶ୍ୱୋହ’ ଇତି ପଦଂ ନ ସିଦ୍ଧ୍ୟତି । ତସ୍ମାଦ୓ର୍ଥଂଗ୍ରହଣଂ
 କର୍ତ୍ତବ୍ୟମେବ । (୩) ‘ବିଶ୍ୱୋହ’ ଇତ୍ୟତ୍ର ‘ବାହ ଓର୍ଥ’ ଇତି ସୂତ୍ରମସିଦ୍ଧଂ
 ବହିରଜମନ୍ତ୍ରରଜେ’ ଇତି ପରିଭାଷୟା ଚ ସମମେବ ପ୍ରାଯୋକ୍ତବ୍ୟମ୍ । (୪) ଅନ୍ତ୍ୟାଃ
 ପରିଭାଷାୟାଃ କଳଂ ‘ସ୍ତ୍ୟାନ୍’ ‘ପଚାବେଦମ୍’ ଇତ୍ୟାଦୌ ଉଚ୍ଚିତ୍ତବ୍ୟମ୍ ।

ଅଗ୍ନାପେକ୍ଷମନ୍ତ୍ରରଜଂ ବହୁପେକ୍ଷଂ ବହିରଜମିତି ଯଦୁକ୍ତଂ ତଦେବ ଜଞ୍ଜଂ
 ନାଗୋଞ୍ଜୀଭଟ୍ଟେନ ପରିଭାଷେନ୍ନୁଶେଷରେ ପ୍ରୀତ୍ୟାଧ୍ୟାତମ୍ । ଲୋକଶ୍ରୀୟସିଦ୍ଧେୟଂ
 ପରିଭାଷା ଭାଷ୍ଟ୍ରେ ଏବଂ ପ୍ରଦର୍ଶିତା—ଯଥା, ପୁରୁଷୋହୟଂ ପ୍ରୀତରୁଥାୟ ଯାନ୍ତୁ
 ପ୍ରୀତିଶରୀରଂ କାର୍ଯ୍ୟଂ ତାନି ତାବଂ କରୋତି, ତତଃ ସୁହୃଦାଂ ତତଃ
 ସହସ୍ମିନାମ୍ ।

(8) यत्रानेकविधमासुर्व्यं तत्र स्थानत आसुर्व्यं वलीयः ।
(परि-१४) ।

स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चेति चत्वार आसुर्व्यभेदाः शक्यशब्दे प्रसिद्धाः । तत्र स्थानतो यथा—दध्यात्र ईति । अत्र तालुस्थानस्य ईकारस्य स्थाने तालुस्थानीयो यकारो जातः । अर्थतो यथा—तृञ्जङ्क्रेः ईति । अत्र क्रोष्टृशब्दस्य उकारास्य तृञ्जङ् आदेशो भवन् अर्थसाम्यात् क्रोष्टृशब्द एव तृञ्जङ् आदेशो भवति । गुणतो यथा—‘वाग्घरिः’ इति । अत्र संवारस्य नादवतो घोषस्य महाप्राणस्य हस्य तादृश एव वकारः । प्रमाणतो यथा—अमूम, अमू, अमून, इत्यादि । अत्र ‘अदसोहसेदीद्दो मः’ इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य च दीर्घ उकारः ।

अस्याः परिभाषायाः किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याम् आह—चेता, स्तोता इत्यात्र ‘पुगञ्जलघूपधस्य च’ इत्यनेन ईकारोकारयोः स्थानत आसुर्व्यात् एकारोकाररूपे गुणे प्राप्ते प्रमाणत आसुर्व्यात् अकाररूपे गुणे प्राप्ते ‘यत्रानेकविधमासुर्व्यं……’ इति परिभाषया स्थानत आसुर्व्यस्य बलवत्त्वात् एकारोकारो स्तः एवेति दिक् ।

(९) अकृतव्याहाः पाणिनीयाः ॥ (परि-५१) ॥

पाणिनीयाः पाणिनिप्रभृतिप्रोक्तशास्त्राध्येतारः अकृतव्याहा भवन्ति । उग्रते कर्तव्यत्वेन निरूप्यते इत्युहः प्रक्रियाविशेषः । विशेषः उहः बृहः । आसन्ननिमित्तलोपा प्रक्रिया । अकृतः अननुष्ठितो व्याहो यैस्तद्दृशा अकृतव्याहाः । तदेव कथ्यते दीक्षिताचार्येण—निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तद्व्ययुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्य स्थितिः श्रायदर्शनान्दो दृश्यते । तद् यथा—दशुविनाशेऽपि घटस्य स्थितिः । वैय्यकरणान्क्त ‘निमित्तापाये नैमित्तिककस्याप्यपायः’—इति हि श्रायः । ते खलु निमित्तकारणविनाशे कार्यमपि विनशुतीति मश्वस्ते । तद् यथा—यद्घातोः लिटः

कम्-प्रत्यये द्विजे हलादिः शेषः, एते अभ्यासलोपे च सेद् वस् इति ज्ञाते 'वञ्चकाज्जाद...' इति सूत्रेण ईडागमः प्राणः । किञ्च अस्माच्छब्दां शसि भसञ्जायां वसोः वकारश्च तु विनाशोन्मुखं, तेन ईडागमोऽपि निवर्तते अनेन परिभाषाश्रेण । बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्नानादिप्रत्ययनिमित्तकभसञ्जापेक्षतरा सम्प्रसारणश्च तु बहिरङ्गत्वं ईडागमस्यैवास्तरङ्गत्वं । तेन तस्यैव प्रथमं प्रवृत्तं, तथापि ईडागमो निवर्तते एव ।

नागेशमते तु ईङ्ग परिभाषा निर्मूला निष्फला च भाष्यकृता अनभिधानादव्याख्यानात् ।

(७) 'वाञ्चः' इत्यात्र वकारात् 'गोर्भूतो' इत्यात्र हकाराद्वा पूर्वभागे 'लोपो व्याः' इति लोपेन वकारः प्रक्षिप्यते ।

गव्यं नाव्यमित्यात्र लोपः शाकल्यास्येति हलि सर्वेषामिति च वकारश्च लोपो न भवति, तयोः पदान्तविषयत्वात् । इह च भवेन पदत्वाभावात् । गवातिरित्यात्र तु पदत्वात् बलोपः स्यादेवेति चेन्न, 'वाञ्चो यि प्रत्यये' इति सूत्रे वकारात् पूर्वं वकारप्रक्षेपात् । तर्हि सूत्रे वाञ्च इति वाञ्चतो व् वाञ्च इत्यस्य लोपो व्योर्बलीति सूत्रेण बलोपे रूपम् । व् वाञ्च इति च व्-शब्दश्च वाञ्चशब्देन कर्मधारयः । व इति प्रक्षिप्यमाणं वाञ्चश्च विशेषणम्, विशेषणत्वात् तदन्तविधौ सति वकारान्त इति लभ्यते । तत्र वाञ्चश्च पुनर्वाञ्चत्ववचनसामर्थ्यात् ऋग्-माणवकारवान् वाञ्च आदेशः स्यादिति लभ्यते । गोर्भूतावित्यात्र च ईदमेव वाञ्चग्रहणमनुवर्तते इति तत्रापि ऋग्माणवकारवान् वाञ्चादेश इति लभ्यते । तेन गोः व् वकारयुक्तो वाञ्च आदेशः स्यात् यूर्तो परे इत्यर्थः सम्पद्यते । वाञ्चश्च वकारयुक्त एव, तस्य पुनर्वकारयुक्तानिर्देशे वकारश्च लोपो न भवतीत्यायाति । वकारश्च ऋग्माणव-वचनं वकारो न लुप्यत इत्यर्थे पर्यावसन्नमित्यर्थः, अश्रवणस्यैव लोप-

শব্দার্থত্বাদিত্তি দিক্। গব্যং নাব্যমিত্যত্র বকারপ্রল্লেখাভাবেহপি পদত্ববাধকেন ভেদেন বকারলোপাপ্রসক্তেরিষ্টসিদ্ধৌ অপি গব্যতিরিত্যত্র বকারলোপাভাবার্থং গোযুঁতৌ ইতি বাস্তিকে বকারপ্রল্লেখ আবশ্যক এব।

(৭) 'কানি সন্তি' 'কৌ স্তঃ' ইত্যত্রান্তরল্লোপস্য স্থানিবন্ধাবেন যণাবাদেশৌ প্রাপ্তৌ 'ন পদান্ত' ইতি সূত্রেণ পদান্তবিধৌ তন্নিষেধায় স্তঃ।

নমু কানি সন্তি কৌ স্তঃ ইত্যত্র 'শ্বসোরল্লোপঃ' ইত্যনেন অস্ব-
ধাতোরকারশ্চ লোপেহপি অচঃ পরস্মিন্ পূর্ববিধাবিত্তি সূত্রবলাৎ পর-
নিমিত্তকশ্চ অল্লোপস্য স্থানিবন্ধাবেন অচ্ছমানীন্ন উক্তস্থলে যণাবাদেশৌ
প্রাপ্তৌ ইতি শব্দা উদেতি। ন চায়ং পূর্বপক্ষঃ পদসংস্কারপক্ষেণ সম্ভবতি।
পদসংস্কারপক্ষশ্চ পদানি সংস্কৃত্য সংস্কৃত্য উৎসৃজ্যন্তে তেষাং যথেষ্টম-
ভিসম্বন্ধো বর্ততে ইতি। তত্র তাবদপরঃ কশ্চন পক্ষাহস্তি—বাক্য-
সংস্কারপক্ষ ইতি। স চ বাক্যানি সংস্কৃত্য পদানি সংক্রিয়ন্তে
ইত্যেবংরূপঃ। অস্মিন্ পক্ষে পূর্বোপস্থিতনিমিত্তকত্বরূপান্তরজত্বমাদায়ান্ত-
রজ্ঞাণাং পূর্বং প্রবৃত্তিরিতি ইকারাদেঃ স্থানিভূতাদচঃ পূর্বত্বমিতি কৃত্বা
শব্দান্না অবসরো বিদ্যতে এব। অতঃ বাক্যসংস্কারপক্ষমবলম্বেয়ব কথং
ন যণাবাদেশৌ ইতি প্রশ্নাশয়ঃ। সমাধানঞ্চত্র—“ন পদান্তদ্বিবচনে”
ইতি সূত্রেণ পদান্তবিধৌ কর্তব্যে স্থানিবন্ধাভাবাৎ অচ্ছাভাবেন
সূত্রদ্বয়শ্চ প্রবৃত্তিরেব নাস্তি ইতি কৃত্বা যণাবাদেশৌ ন স্ত ইতি সংশয়ঃ।

(৮) দ্বিত্বং লৌপ্যব কৌপ্যব বোভায়োরুভায়োরপি।

তবল্কারাদিসু বৃধেৰ্বোধাৎ রূপচতুষ্টয়ম্ ॥

'তব ল্কার' ইতি স্থিতে 'আদ্গুণঃ' ইত্যনেন অকারল্কারয়োঃ
স্থানে গুণে অকারে তশ্চ 'উরণ্‌পরঃ' ইত্যনেন লপরত্বে তবল্কার ইতি
রূপম্। অত্র লকারোহয়ং যণ, ককারশ্চ ময়্। তৎ 'যণো ময়ো ছে

ବାଚ୍ୟେ' ইত্যସ୍ୟ ଯଃ ପରସ୍ୟ ମୟୋ ଦ୍ଵିତ୍ଵମ୍' ଇତି ବ୍ୟାଖ୍ୟାନେ କକାରସ୍ତ
 ଦ୍ଵିତ୍ଵବିକଳ୍ପଃ । ଲକାରସ୍ତାପି 'ଅନଚି ଚ' ଇତି ବୈକଲ୍ପିକଦ୍ଵିତ୍ଵଃ ଥେନ ତବଲ୍‌କାର
 ଇତ୍ୟତ୍ର ରୂପଚତୁଷ୍ଟୟଃ ବୋଧ୍ୟମ୍ । ତଥାହି—(୧) 'ଅନଚି ଚ' ଇତିସୂତ୍ରେଣ
 ଲକାରସ୍ୟ ଦ୍ଵିତ୍ଵେ କକାରସ୍ୟ ଦ୍ଵିତ୍ଵାଭାବେ ଦ୍ଵିଲକାରମେକକକାରଂ ଚ ପ୍ରଥମଂ
 ରୂପମ୍—ତବଲ୍‌କାରଃ ଇତି । (୨) କକାରସ୍ୟ ଦ୍ଵିତ୍ଵେ ଲକାରସ୍ୟ ଦ୍ଵିତ୍ଵାଭାବେ
 ଦ୍ଵିକକାରମେକଲକାରଂ ଚ ଦ୍ଵିତୀୟଂ ରୂପମ୍—ତବଲ୍‌କୃକାର ଇତି । (୩) ଲକାର-
 କକାରୟୋରୁଭୟୋରପି ଦ୍ଵିତ୍ଵାଭାବେ ଏକଲକାରମେକକକାରମିତି ତୃତୀୟଂ
 ରୂପମ୍—ତବଲ୍‌କାରଃ ଇତି । (୪) ଲକାରକକାରୟୋରୁଭୟୋରପି ଦ୍ଵିତ୍ଵେ
 ଦ୍ଵିଲକାରଂ ଦ୍ଵିକକାରମିତି ଚତୁର୍ଥଂ ରୂପମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ତବଲ୍‌କାର ଇତି ଦିକ୍ ।

ତତ୍ର ପ୍ରଥମେ କକାରୋ ନ ଯମ୍ ଇତି 'ହଲୋ ଯମାଂ ଯମି ଲୋପଃ' ଇତି ନ
 ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ । ନାପି ଲକାରୋ ଋର୍ ନ ବା କକାରସ୍ତସ୍ୟ ସର୍ବଣ ଇତି 'ଋରୋ
 ଋରି ସର୍ବଣେ' ଇତ୍ୟସ୍ୟାପି ପ୍ରସଂଜ୍ଞା ନାସ୍ତି । ଥେନ ଲକାରସ୍ୟ ଲୋପୋ ନ ।
 ଦ୍ଵିତୀୟେ 'ଋରେଽଋରି—' ଇତ୍ୟସ୍ତି କକାରଲୋପସ୍ୟାବସରଃ, କ୍ଵଳଂ ତୁ ଏକକ-
 କାରମ୍ । ତୃତୀୟାୟମ୍ ରୂପମ୍, ତନ୍ନିସ୍ପ୍ରୟୋଜନୋ ଲୋପୋ ନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତତେ ।
 ଚତୁର୍ଥେଽପି ଲୋପେ କ୍ଵଳାଭାବଃ । ଥେନ ଚତ୍ଵାର୍ଥ୍ୟେବ ରୂପାପି । ତଦ୍ଵଜ୍ଞଂ
 ମୂଳେ—ବୋଧ୍ୟଂ ରୂପଚତୁଷ୍ଟୟମିତି । ଆଦିନା ମମଲ୍‌କାରାଦିସଂଗ୍ରହୋ
 ବୋଧ୍ୟଃ ।

✓(୧) 'ଅଚି' କିମ୍ । କୁମାରୀ ଶେତେ ।

ଅକଃ ସର୍ବଣେ ଅଚି ପରେ ଦୀର୍ଘ ଏକାଦେଶଃ ସ୍ୟାଦିତି 'ଅକଃ ସର୍ବଣେ
 ଦୀର୍ଘଃ' ଇତି ସୂତ୍ରସ୍ୟାୟମର୍ଥଃ । ତତ୍ରେଦମାଶକ୍ତ୍ୟତେ—ନନ୍ତୁ 'ଅକଃ ସର୍ବଣେ
 ଦୀର୍ଘଃ' ଇତି ସୂତ୍ରେ 'ଇକୋ ଯଞଚି' ଇତ୍ୟତଃ ଅଚିପଦମନୁବର୍ତ୍ତତେ । ତଦନନ୍ତୁ-
 ବର୍ତ୍ତନେଽପି ଅକଃ ସର୍ବଣେ ପରେ ପୂର୍ବାପରୟୋଃ ଦୀର୍ଘେକାଦେଶ ସ୍ୟାଦିତ୍ୟର୍ଥେ
 ଜାତେ ଦୈତ୍ୟାରିଃ, ଶ୍ରୀଃ ଇତ୍ୟାଦିସକଳେଷ୍ଠସିଦ୍ଧୌ ସୂତ୍ରେ ଅଚିପଦାନୁବର୍ତ୍ତନଂ
 ବ୍ୟର୍ଥମିତି ଚେନ୍ନ । କୁମାରୀ ଶେତେ ଇତ୍ୟତ୍ର ତାଲୁସ୍ଥାନଜଞ୍ଞଦ୍ଵେନ ବିବୃତ-
 ପ୍ରଥୟଦ୍ଵେନ ଚ ସ୍ଥାନପ୍ରଥୟସାମ୍ୟାଂ ଈକାରଶକାରୟୋଃ ସର୍ବଣତନ୍ନା ଶକାରେ
 ଈକାରବୃଦ୍ଧ୍ୟା ତସ୍ୟୋର୍ଦୀର୍ଘ ଈକାର ଏକାଦେଶରୂପାନିଷ୍ଠାପତ୍ତେଃ । ନ ଚ ନାଜ୍-

बलाविति सूत्रेण अज्बलोः सार्वग्यनिषेधात् ङकारशकारयोः
 स्थानप्रयत्नसामोहपि सार्वग्याभावेन न काचिं हानिरिति वाच्यम् ।
 नाज्बलो इत्यस्य वाक्यार्थबोधवेलाम् अणुदिङ्सूत्रस्य वाक्यार्थ-
 बोधाभावेन (पञ्चममहावाक्योत्तरप्रवृत्तिरणुदिङ्सूत्रस्य) दीर्घादीनां
 ज्ञानाभावात् नाज्बलो इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । पञ्चममहावाक्येऽपि
 —प्रथमतः, अइउण् इत्यादीनां वर्णेपदेशः । ततो हलन्त्यम् इत्यनेन
 ईसंज्ञा, अनन्तरम् आदिरन्त्येन सहैता इति प्रत्याहारसिद्धिः, ततः
 तुल्यास्यप्रयत्नं सर्वग्यमिति सर्वसंज्ञा । अनन्तरम् 'अणुदिङ्सर्वग्यस्य चा-
 प्रत्ययः' इत्यनेन ग्राहकतासिद्धिः । तत्र तावत् पञ्चममहावाक्ये
 नाज्बलो इति सूत्रस्याविद्यमानत्वात् कथं न दीर्घादौ प्रवृत्तिरिति
 वाच्यम्, निषेधशास्त्राणां निबिद्धविशेषाकाङ्क्षत्वात् विधेयवाक्यताद्वयः
 इति नागेशोक्त्या भुक्तवस्तुं प्रति मा भुङ्क्व इति श्रायेन च
 निषेधशास्त्रस्य वैयर्थ्याभियं विधिवाक्येण सहार्थबोधस्यैकारेण पञ्चम-
 महावाक्ये असंभूतत्वात् । तेन अज्बलत्वेन यत् तुल्यास्यप्रयत्नं तत्
 सर्वसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थो ज्ञातः । अतः नाज्बलो इति सूत्रस्य
 दीर्घादौ न प्रवृत्तिः इति कृष्ण कूमारी शेटे इत्यादिनिष्ठापित्वा
 भूदित्येतदर्थं सूत्रे अचिपदम् अनुवर्तनीयम् इति दिक् ।

✓(१०) टोः किम् ? सर्पिष्टम् ।

'न पदास्त्याट्टोरनाम्'—इतिसूत्रश्रावणं तावदर्थः—पदास्त्याट्टवर्गात्
 परशानामः स्तोः टूर्न स्यादिति । ननु 'तोः षि' इति निर्देशात्
 'कचिद्वेकदेशोऽप्यानुवर्तते' इति परिभाषया 'टूर्ना टूर्ः' इति सूत्रात्
 टू-पदमनुवर्त्य पदास्त्यात् टवर्गात् परशानामः स्तोः टूर्न स्यादित्यर्थलाभे
 षट् सञ्ज्ञः, षट् ते इत्यादीनाम् ईष्टसिद्धौ 'न पदास्त्याट्टोरनाम्' इति सूत्रे
 टोऽर्ग्रहणं व्यर्थमिति शक्याम् उक्तं—तदेव व्यर्थं सङ्कल्पपरिभाषाया
 अनित्यत्वं ज्ञापयति । तथा च टोऽर्ग्रहणाभावे 'सन्निवोगशिष्टानां सह
 वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः' इति श्रायेन 'टूः' इति समुदायशानुवृत्तौ

पदास्ताभ्यां षकारटवर्गाभ्यां परस्त्रानामः श्लोः धूर्न आदित्यर्थे जाते सर्पिष्टममित्यात्रापि धूर्ननिषेधः स्यादित्यानिर्ठापन्तिः तं मा भूदित्येतदर्थं सूत्रे टोर्ग्रहणं कर्तव्यमेव । न च 'सर्पिष्, तमम्' इति स्थिते 'स्वादिषसर्वनामस्थाने' इति अस्तुवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वा पदस्यां षकारस्य पदास्तत्त्वात् जश्त्वे षकारानुवृत्तौ अपि पदास्ते टवर्गस्यैव लाभ इति वाच्यम् । जश्त्वे कर्तव्ये "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते" इति सूत्रविहितमङ्गस्यासिद्धत्वात् जश्त्वाभावात् पदास्ते न टवर्गः किञ्च षकार इति तत्र दोषस्य आंगरुकत्वात् ।

(११) अप्पूतां किम्—एहि सूत्रोत् (७) अत्र स्नाहि ।

'अतो रोरप्पूतादप्पूते' इति सूत्रे अप्पूतादिति विशेषणभावे 'एहि सूत्रोत् (७) अत्र स्नाहि' इत्यत्र प्पूताकारात् परस्य ऋत्वश्लोकात् आदिति तन्निवारणार्थं तत्कर्तव्यम् । उक्ते कर्तव्ये प्पूतस्यासिद्धत्वादतः परोहरणं कः । अतस्तस्य उक्ते प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थमप्पूतादित्यावश्यक-मित्यर्थः । नष्टप्पूतादित्युक्तेऽपि रोरुत्वमत्र द्विवारम्, उक्ते कर्तव्ये प्पूतस्यासिद्धतरा अप्पूतात् परस्यपि सद्वादित्यात् आह—अप्पूतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् इति । यदि उक्ते कर्तव्ये प्पूतस्यासिद्धत्वम्, तर्हि अप्पूतादिति विशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, दन्तेऽपि विशेषणे प्पूतस्यासिद्धतरा अप्पूतात् परस्यपि सत्त्वेन उक्त्वात्प्राप्तदोषतादवस्थ्यात् । अतः अप्पूतादिति विशेषणसामर्थ्यात् प्पूतस्य नासिद्धत्वम् इति विज्ञायत इत्यर्थः । नष्टेवमपि अप्पूतादिति व्यर्थम् । प्पूतात् परस्य रोः अत इति तपरकरणान्देव उक्त्वात्तन्निवृत्तिसिद्धेः । न च उक्ते कर्तव्ये प्पूतस्यासिद्धत्वादतः परस्यपि सद्वादित्यात् स्यादिति वाच्यम्, तपरकरणसामर्थ्यान्देव प्पूतस्यासिद्धत्वाभावविज्ञानेन अतः परस्यभावेनैव उक्त्वात्तन्निवृत्तेः सत्त्वादिति ।

(१२) अशि किम् । देवाससन्ति ।

'भोभगोअघोअपूर्वस्य योअशि' इत्यत्र अश्वग्रहणाभावेऽपि 'देवाससन्ति' इत्यत्र 'ससञ्ज्वो कः' इति ऋक्ते 'भोभगो—' इति षक्ते

कृते तस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वेनासिद्धत्वात् 'धरवसानयोरविसर्जनीयः' इति विसर्गे सति 'देवाः सन्ति' इति सिध्यतीति चेन्न । विसर्गे जाते अपि विसर्गस्य 'स्थानिवदादेशोहनलुविधौ' इति स्थानिवन्तावेन रूढातिदेशे पुनरपि यथापक्तेः । कृते चाश्रयणे सकारस्याश्रयभावान्न यत्त्वमिति । न च अनलुविधौ इति स्थानिवन्तावनिषेध इति वाच्यम् । रोरिति समुदायरूपाश्रयणेनादोषात् ।

✓ (१७) पूर्वग्रहणमुत्तरपदेऽपि पूर्वस्यक्तत्वात् दीर्घत्वम् । लीटः ।

टलोपनिमित्ते टकारे रेकलोपनिमित्ते रेके च परतः पूर्वस्याणः दीर्घः स्यादिति "टलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽहणः" इति सूत्रस्यायं तावदर्थः । यथा, पुनारमते, हरौरम्य इति ।

तत्रेदमाशङ्क्यते—ननु 'टलोपे पूर्वस्य—' इति सूत्रे पूर्वस्य ग्रहणाभावेऽपि 'टलोपे' इति सप्तम्याञ्च दृष्ट्वा 'तस्मिन्नििति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषया अव्यवहितपूर्वस्य उपस्थितौ च टलोपनिमित्तयोः टकाररेकयोः परयोः पूर्वस्याणः दीर्घः आदित्यर्थे पुनारमते हरौरम्य इत्यादिसकलेष्टसिद्धौ सूत्रे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । सूत्रे पूर्वग्रहणाभावे हि 'अलुत्तरपदे' इति सूत्रात् उत्तरपदानुबन्त्या 'नौरक्तम्' 'दूरक्तम्' इत्यादि समासस्थले एव दीर्घो भविष्यतीति 'लीटः, अजर्धाः' इत्यादौ दीर्घासिद्धेः । तस्मात् पूर्वग्रहणं कर्तव्यमेव । कृते च तस्मिन् तत्सामर्थ्यात् उत्तरपदाननुबन्तौ समासे असमासे च सर्वत्रैव दीर्घः सिध्यतीति भावः ।

✓ (१८) स्वारप्रसङ्गात्प्राप्तप्रत्यये स्पर्शं चरितार्थो विधेरन्यं रेके न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

चचारि मुखानि यश्च असौ चतुर्मुखः । त्रका इत्यर्थः । अत्रेदं शङ्क्यते—चतुर् मुख इति दशम्यां "यरोहनुनासिकेहनुनासिको वा"

इति सूत्रेण पदास्तस्य यरोहत्र रेकस्य अनुनासिके मुखशब्दावगमकारे
 परे अनुनासिको मूर्धस्थानजन्तो णकारः कूतो नेति चेद्व्युत्पत्ते
 'स्थानेहस्तुरतम उरप्रपरः' इति संहितापाठे प्रथमास्तुपाठाङ्गीकारे
 स्थानिनः स्थाने अस्तुरतम एव आदेशो भवतीति यथा नियमः तथा
 'भाष्यकृता स्थानेहस्तुरतमे' इति सप्तम्यास्तुपाठं स्वीकृत्य आदेशोहस्तुर-
 तमे स्थानिनि भवतीत्यर्थं व्याख्याय आदेशोहपि अस्तुरतमस्यैव स्थानिनः
 स्थाने भवति इति नियमः स्वीकृतः । एवञ्च स्थानप्रवृत्ताभ्याम् अस्तुरतमे
 स्पर्शे चरितार्थे लक्षप्रयोजनोद्देश्यम् अनुनासिकविधिः केवलम् स्थान-
 मात्रेण आनस्तुर्धमादाय सदृशे रेके न प्रवर्तते । तर्हि क्वचित्
 प्रथमास्तुपाठस्य क्वचित् सप्तम्यास्तुपाठस्य स्वीकारे अर्धज्वरत्यापन्तेः
 दीर्घकारादौ मूर्धुपास्य इत्यादौ यणनापन्तेश्चेति चेन्न । "अनुस्वारस्य
 ययि परसवर्णः" इति सूत्रात् सवर्णपदमाकृष्ट्य प्रकृतसूत्रे संयोज्या
 पदास्तस्य यरोहनुनासिके परे सवर्णानुनासिकः स्यादिति सूत्रार्थे
 "रेकौघ्राणां सवर्णा न सन्ति" इति भाष्येण रेकस्य सावर्णाभावात्
 णवाभाव इति समाधानात् ।

✓(१५) कथं तर्हि 'घटोदथाः ककुद्भस्तुः' इति । यवादि-
 गणे दकारनिपातत्वात् ।

'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' इत्यनेन वास्तुकेन प्रत्यये विद्यमाने
 अनुनासिके परतः नित्यानुनासिको भवतीत्यर्थः । तत्रोदाहरणम्
 —तन्मात्रम्, चिन्मयमित्यादयः । 'ककुद्भस्तुः' इत्यत्र ककुद्भस्तुः मत्तुपि,
 प्रत्यये परे "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" इति नित्यानुनासिकः कथं
 नेति प्रश्नः । समाधानकात्र—

"माह्रपधाराश्च मतोर्बोहयवादिभ्यः" इति यवादिगणे दकारस्य
 निपातनादत्र 'ककुद्भ'च्छब्दे दकारस्य निर्देशान्न तस्यानुनासिकः । यदि
 तत्र दकारस्य नकार एव ईष्टः स्यात् तर्हि नकारमेव लाघवा-
 न्निर्देशादिति भावः । अथवा, 'यचि भम्' 'तसो मथर्षे' इति

संहितापाठे तकारां प्राक् चङ्घेन दकारस्यापि प्रश्लेषेण दास्त-
तास्तसास्तस्य भसंज्ञा । तेन प्रकृते भसंज्ञया पदसंज्ञायाः बाधाः
अनुनासिकस्य न प्राप्तिः ॥

(१७) पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् ।

ननु 'कृतकितसमासात्' इति सूत्रे समासग्रहणाभावेऽपि 'अर्थवद-
धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति सूत्रे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स
देशदस्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया तदादिविशिष्टतदस्तविधौ सति
विहितस्तदा प्रत्ययास्ततदादिभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादित्यर्थे
'राजन् ङस् पूरुष सू' इति समुदायघटकराजन् ङस् इत्यस्य पूरुष सू
इत्यस्य च प्रत्ययास्ततदादिद्वेषि राजन् ङस् पूरुष सू इति समुदायस्य
प्रत्ययास्ततदादिभिन्नात् 'अर्थवदिति' सूत्रेनैव प्रातिपदिकसंज्ञा-
सिद्धौ सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वपक्षः ।

समाधानं तत्र दीक्षितेन कृतम्—नियमार्थमिह समासग्रहणम् ।
कीदृशो नियम इत्याह—यत्र संघाते पूर्वे भागः उपास्त्याः अंशः
पदम् अस्त्या भागः पदं भवतु वा न वा तस्य चेद्भवति तादृशस्य
संघातस्य यदि संज्ञा प्रार्थ्यते तर्हि समासस्यैव तस्य समाससंज्ञायां
सत्यामेव प्रातिपदिकसंज्ञा अपि भवति । नाश्रया । अतः
गामानय इत्यादिवाक्यस्य समाससंज्ञा नास्ति, अस्य संघातस्य
प्रातिपादिकसंज्ञा अपि न भवति ।

(१९) "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्"
इत्याव सिद्धे ङ्यावग्रहणं ङ्यावभ्यास्तद्वितोऽपस्त्रिर्वधा
स्यान्ङ्यावभ्यां प्राञ्, या भूदित्यातदर्थम् ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्यनया परिभाषया
यत् किञ्चिद्विशेषेण प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रियां वर्तमानस्यापि तस्य
भवति । तेन रमा गौरी इत्यादौ अपि अनया परिभाषया प्राति-

पदिकद्वयस्थानयनेन प्रातिपदिकादित्यानेनैव ईदृशिकोऽप्यप्रातिपदिकादिति सूत्रे ङ्याव्ग्रहणं व्यर्थमेव । तदेव व्यर्थं स च 'ङ्याव्भ्यां तद्धिताः' इत्यर्थं बोधयति । अर्थात् 'ङ्याप्' इति विशिष्टवचनात् ङ्यावन्त्यादेव तद्धितोत्पत्तिर्बुद्ध्या स्यात् ङ्याव्भ्यां प्राक् तद्धितो मा भूदित्यर्थो जायते । यदा खलु कश्चात्प्रकृते सुद्धितश्च स्त्रीप्रत्ययश्च युगपत् प्राप्नुवन्तदा प्रथमं तद्धितः क्रियतां स्त्रीप्रत्ययो वेति सन्देहे ईयं व्यवस्था—प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धित इति । अत्र च "स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकाणां क्रमशः स्वीकारः" इति श्रायेण आर्षशब्दात् पूर्वं स्वार्थिकत्वेन कप्रत्यये ततश्चापि आकारस्थानिकाकारश्राभावेन "उदीचामातः स्थाने—" इत्यश्राप्रवृत्तौ "प्रत्ययस्थां कां—" इत्यानेनैव नित्यमिदं "आर्षिका" इत्येकमेव रूपं स्यात् । कृते हि ङ्याव्ग्रहणे तत्सामर्थ्यात् पूर्वं टापि ततः कप्रत्यये 'केहृणः' इति ह्रस्वे आकारस्थानिकाकारश्च सन्नेन "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इति सूत्रेण वैकल्पिकत्वेन आर्षिका 'आर्षिका' इति रूपद्वयं सिध्यति ।

✓(१८) पुरस्तादपवादो अत्रान्तरान् विधीन् वाधेनोत्तरान् इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यास्यपवादो न तु प्रथम्येति स्यात् । राम्याः ।

रामशब्दात् असि विभक्तौ अनुबन्धलोपे च राम अस् इति स्थिते 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सवर्णदीर्घः प्राप्नुः, 'प्रथम्योः पूर्वसवर्णः' इति पूर्वसवर्णदीर्घश्च प्राप्नुः, 'अतो षणे' इति पररूपमपि प्राप्नुम् । ननु तत्र 'अतो षणे' इति पररूपमपवादत्वात् सवर्णदीर्घमिव पूर्वसवर्णदीर्घमपि बाधेत इति चेन्न, यत्र यत्र अपदान्तादकारादथे ह्रस्वाकारः, तत्र तत्र सर्वत्र सवर्णदीर्घस्य कचिच्च प्रथमाद्वितीयास्थले पूर्वसवर्णदीर्घस्य च प्राप्तिरिति पररूपस्य निरवकाशस्य सकललक्ष्यप्राप्तसवर्णदीर्घस्य बाधकत्वम् ।

সবর্ণদীর্ঘবাধেন চারিতার্থে পূর্বসবর্ণদীর্ঘস্য বাধে নিরবকাশত্বরূপবাধ-
বীজস্যাভাবেন ন পূর্বসবর্ণদীর্ঘস্য বাধকত্বম্ । কিন্তু পূর্বসবর্ণদীর্ঘস্যৈব
পরত্বেন প্রাবল্যাৎ প্রবৃন্তিরিতি । অপবাদো যদ্যন্তত্র চরিতার্থস্তর্হি
পরেণ অন্তরঙ্গেন চ বাধ্যতে ইতি পরিভাষা । এবং হি অষ্টাধ্যায়াৎ
পাঠঃ—‘অতো গুণে’, ‘অকঃ সবর্ণে দীর্ঘঃ’, ‘প্রথময়োঃ পূর্বসবর্ণদীর্ঘঃ’
ইতি অপবাদশাস্ত্রস্য প্রাথম্যম্, বাধ্যশাস্ত্রস্য চ অনন্তরোত্তরত্বম্ । তত্র
‘অতো গুণে’ ইতি সূত্রং যত্বপি ‘অকঃ সবর্ণে দীর্ঘঃ’ তথা ‘প্রথময়োঃ
পূর্বসবর্ণঃ’ ইতি দ্বয়স্যপি বাধকং প্রতীয়তে তাভ্যাং বিষয়ান্নত্বাৎ,
তথাপি ‘পুরস্তাদপবাদা অনন্তরান্ বিষীন্ বাধস্তে নোত্তরান্’ ইতি
শ্রায়েন ‘অতো গুণে’ ইতি সূত্রম্ ‘অকঃ সবর্ণে দীর্ঘঃ’ ইত্যস্যৈব বাধকং
স্যাৎ ন তু ব্যবহিতস্য ‘প্রথময়োঃ পূর্বসবর্ণদীর্ঘঃ’ ইত্যস্যপি । এবং
প্রকৃতে রাম অস্ ইত্যত্র ‘প্রথময়োঃ পূর্বসবর্ণঃ’ ইত্যস্যৈব সাবকাশত্বাৎ
পূর্বসবর্ণদীর্ঘেণ রামা ইতি রূপং স্যাাদিতি দিক্ ।

✓(১৯) সম্বুদ্ধ্যাক্ষিপ্তস্যাক্ষোসাঙহ্রস্বাভ্যাং বিশেষণায় হে ।
হে কতরং কুলেতি ।

ননু ‘এঙহ্রস্বাৎ সংবুদ্ধেঃ’ ইতি সূত্রে ‘যেন বিনা যদনুপপন্নং
তন্তেনাক্ষিপ্যতে’ ইতি অর্ধাপত্তিশ্রায়েন প্রকৃতিমন্তরা প্রত্যয়স্য
সম্বুদ্ধেরনুপপন্নত্বাৎ সম্বুদ্ধ্যা অঙ্গপদস্যাক্ষেপঃ । তত্র তাবৎ যেন
যস্য আক্ষেপস্তস্য তত এবাঘয়ঃ যুক্তঃ । তৎ কথং দীক্ষিতেন
এঙহ্রস্বাভ্যাং সহ অঘয়ঃ কৃত ইতি পূর্বপক্ষঃ । অত্রোচ্যতে—যদি অঙ্গ-
পদস্য সম্বুদ্ধৌ অঘয়ঃ ক্রিয়তে তর্হি হে কতরং হে কুল ইত্যত্র
অব্যাপ্ত্যতিব্যাপ্তিদোষঃ সঞ্জায়তে । তচ্চ ইৎসং সম্বুদ্ধাঘয়ে তু অজ্ঞাৎ
পর্য য সম্বুদ্ধিস্তদবয়বো হল্ লুপ্যতে স চ এঙহ্রস্বাভ্যাং পরীভূতশ্চেৎ
ইত্যর্থস্বীকারে হে কতরং ইত্যত্র তকারস্য লোপাপত্তিস্তদধারণায়,
অজ্ঞাৎ পরা যা সম্বুদ্ধি স্তদবয়বো হল্ লুপ্যতে সা চ সম্বুদ্ধিঃ এঙ-
হ্রস্বাভ্যাং পরীভূতা চেদিত্যর্থস্বীকারে হে কুল ইত্যত্র একদেশবিকৃত-

आयेन लासुभागस्याङ्गत्वे, परादिवद्भावेन सन्नुद्धिञ्चे जाते सति
ह्रस्वात् परा सन्नुद्धिर्नास्ति, इति सलोपोपान स्यादिति कचिदन्वेनाकिर्ण-
स्यापि पदार्थस्याङ्गत्वं पदार्थेऽङ्गत्वे भवतीति बोध्यम् ।

सूत्रे 'हे हरे' 'हे विष्णो' इति यथा स्यात् अतः एङ्ग्रहणम्,
हे 'हरि स्' इत्यादौ-ह्रस्वस्य णः इत्यनेन 'हे हरे स्' इत्यस्मिन् 'स्'
इति सन्नुद्धिर्लोपः स्यात्, एङ्गस्यत्वात् न तु ह्रस्वाङ्गत्वात् । एवं हे
विष्णो इति रूपम् । तत्रश्च हरे इति ईष्ठापत्तिं कर्तुं सूत्रे एङ्-
ग्रहणं क्रियते । तथा आह—अत्र हि परत्वात् नित्यत्वात् च संवृद्धि-
ण्ये कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

(२०) विधिरिति किम् । स्त्री इयती ।

"यस्यात् प्रत्ययविधिसुदादिप्रत्ययेऽङ्गम्" इति सूत्रस्यायमर्थः—
यः प्रत्ययः यस्यात् प्रकृतिभूतात् विधीयते तस्मिन् प्रत्यये परे
तदादिशक्यरूपम् अङ्गसंज्ञा भवति । यथा राम+टा इति स्थिते
राम इत्यस्य टाप्रत्यये परे अङ्गसंज्ञा भवति । तत्रेदमाशक्याते
—ननु "यस्यात् यः प्रत्ययः परत्वेन ङ्गयते तदादिशक्यरूपम्
तस्मिन् प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञम्"—इत्यर्थेनैव सर्वेष्टसिद्धौ
"यस्यात् प्रत्ययविधिः..." इति सूत्रे विधिग्रहणं व्यर्थमिति ।
तत्रोच्यते—अत्र विधिग्रहणाभावे 'स्त्री इयती' इत्यत्र स्त्रीशक्यस्य
अङ्गसंज्ञाप्रसक्तिरूपानिष्ठापत्तिः स्यात् । तथाहि—इदं परिमाणमस्या
इत्यर्थे ईदंशक्यात् 'किमिदम्' इत्यादि बोध्यम् इति वक्तुम् । वस्य घञ्च,
तस्य आयनेयीति ईयादेशः । इदम् ईयत् इति दशानाम् "ईदं
किमोरीशकी" इति ईदम् ईयादेशे, शकारस्य ईदंशक्यात् लोपे च
शित्वात् सर्वादेशे ई ईयत् इति स्थिते "यस्येति च" इतीकारलोपः ।
ईयत् इति प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । "उगितश्च" इति ङीपि ईयतीति
रूपम् । अत्र विधिग्रहणाभावे स्त्री इयतीत्यत्र रेकाद् ईकारस्य 'स्त्रियाः'

इति अङ्कार्यामिण्डु स्यात् । स्त्री शब्दात् परत्वेन ईयदिति प्रत्ययस्य ञ्जमागच्छात् । तद्वारणाय विधिग्रहणमावष्टकमेव । कृते तु विधिग्रहणे ईयतीत्यस्य स्त्रीशब्दाद् विहितत्वाभावेन तस्मिन् ईयतीशब्दे परे स्त्रीशब्दस्य अङ्गसंज्ञाप्रसक्तिर्न स्यात् । न च 'यस्येति च' इति लोपस्याभीयत्वेन असिद्धत्वादिप्रत्ययपरकत्वाभावात् नात्र ईयङ्ः प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अनुनानतिरिक्तसमानाश्रये कार्ये कर्तव्ये एव आभीयासिद्धत्वं प्रवृत्तेः ।

(२१) स्वाभिधेयानपेक्षावधिरियमो व्यवस्था ।

'पूर्वपर'ेति सूत्रे एतेषां पूर्वापरादीनां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा विकल्पेन स्यादित्युक्तम् । तत्र व्यवस्थाशब्दस्यार्थमाह—
स्वाभिधेयानपेक्षावधीतादिना । अपेक्ष्यात् इत्यङ्गपङ्कः । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य । अभिधेयम् वाच्यम् । तेन अपेक्षस्यापेक्षमाणस्य अवधेः नियमः व्यवस्थाशब्देन विवक्षित इत्यर्थः । दक्षितोक्ते-
रग्रमर्थः—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन वाच्यार्थेन नियमेनावधि-
रपेक्ष्यते, तादृशो नियमो व्यवस्था, तद्वाचिपूर्वादिशब्दानां सर्व-
नामसंज्ञा भवतीति । पूर्वादिशब्दे उच्चारिते कस्मात् पूर्वः कस्मात्
पर इत्यादिनियमेनावधिसापेक्षार्थः इति यावत् । 'पूर्वपर'
इति सूत्रे व्यवस्थापदाभावे कुशलवाचिदक्षिणशब्दस्यापि सर्व-
नामसंज्ञा स्यात्, सा मा भूदिति तत्र व्यवस्थाग्रहणम् । कृते तु
तस्मिन् कुशलार्थस्य कस्मात् कुशलः इति कदाचिद् अवध्यापेक्षत्वेऽपि
कुशलमात्रप्रतिपादनेच्छाकारितदक्षिणशब्दार्थस्य अवध्यापेक्षत्वाभावेन
नियमेनावधिसापेक्षार्थकत्वाभावात् सर्वनामसंज्ञा न भवतीति 'दक्षिणाः'
इति एकमेव रूपम् । यदि च ईह अमुकस्मात् कुशलः अवध्ययसञ्जवेन
अस्ति ईह व्यवस्था, तदा अधरे ताम्बूलरागः, उन्तरे प्रत्यूतरे च शक्तः
इति प्रत्यूदाहरणं बोध्यम् ।

(२२) **भाष्यकारश्च तुकंपितृकः, मकंपितृकः इति रूपे ईष्टापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रत्याचक्षौ । यथापुत्ररत्नमूर्त्वीनां प्राप्ताणाम् ।**

‘न बह्व्रीहो’ इति सूत्रे विषयसप्तमीं स्वीकृत्या बह्व्रीहो चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यादिति दीक्षितः । भावे सप्तमी-स्वीकारे तु बह्व्रीहो सत्यां सर्वनामसंज्ञा न स्यादित्यर्थो भवितुमर्हति । अत्र तावत् भावे सप्तमीस्वीकारे सूत्रस्य वैयर्थ्यात् स्पष्टमेव । तथाहि ‘संज्ञोपसर्जनौतुतास्तु न सर्वादयः’ इत्युक्तेः बह्व्रीहिसमासस्य अग्रपदार्थप्राधात्यात् उपसर्जनत्वेन सर्वनामसंज्ञायाः प्राप्तिरेव नास्ति इति कृत्वा सूत्रमिदं व्यर्थं स्यात् । अतः सूत्रस्य सार्थक्याय विषयसप्तमी स्वीकरणात् । तेन तुकं पिता यस्य, अहकं पिता यस्य इति लौकिकविग्रहे युष्मद् सू पितृ सू, अस्मत् सू पितृ सू इत्यलौकिकविग्रहे बह्व्रीहिसमासात् प्रागेव ‘न बह्व्रीहो’ इति सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽहं चोच्चार्यते । के, प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति द्वादेशे, नद्यत्तश्चेति कपि तुकंपितृको मकंपितृक इति रूपे भवतः । न बह्व्रीहो इत्यस्याभावे भवकस्तुमतिक्रान्तेति भवकानित्यात्रेव समासे अपि अकचः श्रवणापत्तौ उक्तरूपसिद्धिरिति पाणिनिमतम् । न च निमित्तस्यानुपसर्जनस्य विनाशोन्मुखत्वादकृत-व्युत्पत्तिभाषया समासात् प्रागपि सर्वनामता न भविष्यतीति वाच्यम् । तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वात् तत्र एतत्सूत्रैश्चैव ज्ञापकत्वात् । तथा हि—यदि अकृतव्युत्पत्तिभाषा सार्वत्रिकी स्यात् तर्हि बह्व्रीहिविषयेऽपि युष्मद् सू पितृ सू इत्यालौकिकविग्रहवाक्ये अनुपसर्जनस्य बह्व्रीहिकालिकविनाशोन्मुखत्वात् सर्वनामज्ञापकत्वाद् न बह्व्रीहो इति नारभ्येत । एतदेव सूत्रं व्यर्थं सत् अकृतव्युत्पत्तिभाषया अनित्यत्वं ज्ञापयति ।

भाष्यकारश्च ‘अकचश्चरो तु कर्तव्यो प्रत्यक्षं मुक्तसंशयो’ इत्युक्त्वा तुकंपितृकः मकंपितृक इति रूपे ईष्टापत्तिं कृत्वा न बह्व्रीहो इति

सूत्रं प्रत्याचक्ष्यो । न च 'कलैक्ये प्रत्याख्यानं युक्तं न तु कलाभेदे' इति नियमात् सूत्रखण्डनमसमीचीनमिति वाच्यम्, यथोक्तं मूनीनां प्रामाण्यमिति वास्तविकत्वात् । तथा च सूत्रकाराद् वार्तिककारस्य उभाभ्यामपि भाष्यकृतः इत्येव मूनीनामुत्तरांतरस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यं पूर्वपूर्वप्रामाण्यमिति वैयक्यकरणसमयादत्र सूत्रभाष्ययोरुभयोरपि श्रुतिव्यतिरेकविशेषादिकले प्रोक्ते भाष्यकारमतस्यैव प्रामाण्यमिति बोध्यम् ।

(२७) सङ्ज्ञापसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः (वार्तिक-
२२५) । महासङ्ज्ञाकरणेन गणे सङ्ज्ञावशात् ।

'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति सर्वनामसङ्ज्ञाविधायकं सूत्रम् । अशुभ-
मर्थः—सर्वादीनि पणपठितानि शब्दस्वरूपाणि सर्वाण्युक्तानि च शब्दस्वरूपाणि
सर्वनामसङ्ज्ञकानि भवन्ति इति । तत्रेयं जिज्ञासा—अनेन सूत्रेण
किं प्रधानभूतस्यैव सर्वादः सर्वनामसङ्ज्ञा भवति उक्त उपसर्जनीभूत-
स्यापि । तत्र वार्तिककृता सङ्ज्ञापसर्जनीभूतानां प्रतिषेधो वक्तव्य
इति वार्तिकेन सङ्ज्ञावाचकस्य उपसर्जनीभूतस्य च सर्वादः सर्वनामसङ्ज्ञा
निषिध्यते । तेन सर्वो नाम कश्चिद् बालकः तस्यै सर्वाय देहि इति
प्रयोगः भवति, न सर्वस्य देहि इति । एवं सर्वम् अतिक्रान्तः अति-
सर्व, ज्ञातः सर्वो येन असौ ज्ञातसर्वः तस्यै अतिसर्वाय ज्ञातसर्वाय
इत्येव रूपं भवति । उपसर्जनद्वयं अग्रपदार्थनिर्णयविशेष्यता-
निरूपितप्रकारताप्रयोजकत्वं बोध्यम् इति वार्तिकस्य मतम् ।

भाष्यकृता तु एतद्वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । तथाहि सर्वनाम इति
सङ्ज्ञा अर्था स्वीकृता, सर्वेषां नामानि सर्वनामानि, सर्वेषां पदार्थानां
बोधकानि इत्यर्थः । एवञ्च प्रोक्ताशुभं स्वकीयसर्वार्थबोधकत्वसमानाधि-
करणानि यानि सर्वादिगणपठितानि शब्दस्वरूपाणि तानि सर्वनामसङ्ज्ञ-
कानि भवन्ति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । प्रकृते सङ्ज्ञावाचकः सर्वशब्द

एकश्राः व्यक्तेर्बोधकः न तु बुद्धिश्चसर्वश्राः व्यक्तेर्बोधकः । तेन सर्वनामसंज्ञा न भवति । अतिसर्व इत्यादौ सर्वशब्दः उपसर्जन-
भूतः । तेन प्राधाञ्चन श्चकीयसर्वार्थबोधकत्वाभावात् न सर्वनामसंज्ञा
भवति । तत् कल अतितद् इत्यादौ त्यादादीनामः इति सूत्रेण
अकाराञ्चान्देशः न भवति अतिसू इति रूपं न भवति । एवं कतरम्
अतिक्रान्तं कूलम् अतिकतरम् इत्यत्र अदड्/उतरादिभ्यः पङ्क्त्यः
इत्यनेन सोः अदुडादेशः न भवति । अतः अतिकतरम् इति रूपं
सिध्यति ।

(२४) प्रथमहल्ग्रहणं किम् ? राज्ञा ।

ननु सूचिकटाश्चास्येन 'हल्ङ्याव्भ्यां दीर्घां सूतिसापृक्तं
हल्' इति सूत्रे हल्ग्रहणं किमर्थमिति प्रष्टुराशङ्कः । अत्रायमभि-
प्रायः—सूत्रे प्रथमहल्ग्रहणाभावेऽपि हलञ्चान् परस्य सकारस्य
संयोगाञ्चान् 'संयोगाञ्चस्य लोपः' इति सूत्रेणैव लिट्धृगि-
त्यादीनां सिद्धिः । सूत्रे प्रथमग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । सूत्रे
प्रथमहल्ग्रहणाभावे राजन् सू इत्यत्र 'उपदेशेऽजनुनासिक
इत्' इति सूत्रेण उकारस्य ईत्संज्ञायाम् 'तस्य लोप' इति लोपे
च कृते, राजन् स् इति जाते उपधासंज्ञायाम् 'सर्वनामस्थाने
चासन्नुद्धौ—'इति उपधादीर्घे च कृते राजान् स् इत्यवस्थायाम्
'संयोगाञ्चस्य लोपः' इति सूत्रेण सलोपेऽपि 'नलोपः प्राति-
पदिकाञ्चस्य' इति नलोपकर्तव्ये त्रैपादिकस्य संयोगाञ्चलोपस्य
असिद्धत्वात् पदाञ्च नकाराभावेन नलोपाभावेन अनिष्ठापणैः ।
अतः सूत्रे प्रथमहल्ग्रहणं कर्तव्यमेव । न च सखा इत्यत्रैव
अनिष्ठापणसिद्धत्वात् राज्ञा इति प्रत्यादाहरणं किमर्थमिति वाच्यम् ।
तत्र 'अनङ् सौ' इति सूत्रस्थले सोर्देति चास्येन एव सखा इत्यत्र
दोषाभावात् । यदि "न ङि सन्नुद्धौः" इति सूत्रे सन्नुद्धौग्रहणं
व्यर्थं सन् नलोपकर्तव्ये संयोगाञ्चलोपस्य न असिद्धत्वमिति

झापयति, तर्हि भवानित्यात्रापि नलोपेन आनष्टापत्तिः । तत्र तावत्
नकारविभक्त्याः आनष्टव्यां यत्र तत्रैव नलोपकर्तव्यो संयोगान्त्व-
लोपस्य असिद्धमिति विशेषापेक्षं ज्ञापकस्वरूपं प्राप्तिरिति तर्हि
भवानित्यात्र न का चिं हानिरिति । तत्रैव आनष्टं भवान् अविभक्त-
भवान् इत्यात्र तलोपसिद्धार्थं प्रथमहल्ग्रहणमप्यसिद्धमिति दिक् ।

(२६) अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्ते—पञ्चमी ।—

ननु 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति निर्देशात् सर्वत्र प्रत्ययविधायकशास्त्रेषु
दिग्, योगलक्षणापञ्चमीस्वीकारात् कथमत्र 'अजाद्यतष्टाप्' इति सूत्रे
"अजादीनामकारान्त्वश्च च वाच्यं यं स्त्रीत्वं तत्र द्योते टाप् स्यात्"
इत्यर्थे षष्ठ्यन्तः स्वीकृतः दीक्षितपादैरिति पूर्वपक्षः ।

तत्र समाधीयते—अत्र पञ्चम्यान्तस्वीकारे तु प्रातिपदिकाधिकारात्
विशेष्यविशेषणभावेन 'येन विहितदन्तस्य' इति परिभाषया तदन्तविधो
अजाद्यतश्च यं प्रातिपदिकम् अद्, दीर्घपञ्च यं प्रातिपदिकम् ततष्टाप्
स्यादित्यर्थे पञ्चम्यान्तपि टावापत्तिः स्यात् । न च "समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेधः" इति वार्तिकेन तदन्तविधेरभाव इति वाच्यम्,
'अनुपसर्जनात्' इति अधिकारसामर्थेन स्त्रीप्रत्यये तदन्तविधि-
स्वीकारात् ।

न च तदन्तविधौ अपि ऋतानुमितयोः ऋतसम्बन्धो बलीयान्
इति परिभाषया साक्षात् ऋतस्य अजादिशब्दस्यैव ग्रहणेन तत्रैव
टाप् स्यात्, न तु अनुमितात् पञ्चम्यान्तपि टावापत्तिरिति वाच्यम् ।
'शूद्रो चामहत्पूर्वा जातिः' इति वार्तिकेन अमहत्पूर्वग्रहणेन
स्त्रीप्रत्यये ऋतानुमितपरिभाषया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते इति कृत्वा
दोषसम्भावान् । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्वीकारे तु वाच्यवाचकभावेन स्त्रीत्वेऽप्यत्र
इति कृत्वा अजादिनिर्णयं वाच्यं यं स्त्रीत्वं तत्र द्योते तस्य
द्योतकष्टाप्प्रत्ययः स्यात् इत्यर्थे अजादिनिर्णयस्त्रीत्वे अजा एडका
इत्यादौ टाप्प्रत्ययः स्यात् । न तु समासार्थसमाहारनिर्णयस्त्रीत्वे

पञ्चाक्षरकां टाप् स्यात् । तत्र पञ्चाक्षरके समासार्थभूतो यः
समाहारस्तन्निष्ठं स्त्रीङ् पञ्चाक्षेति समुदायस्य द्योतायं न तु अक्षरशब्दस्य ।
अतो न टावित्यर्थः । किञ्च द्विगोः इति सूत्रेण ङीप्प्रत्यये
पञ्चाक्षी इति रूपमिति संक्षेपः ।

(२७) असूपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी ।

‘प्रत्ययस्थां कां पूर्वस्यात् ईदाप्यासूपः’ इति सूत्रस्य अयमर्थः—
प्रत्ययस्थां ककारां पूर्वस्याकारस्य ईकारः स्यात् आपि परे, स आप्
सूपः परे न चेदिति । अस्योदाहरणं सर्विका, कारिका इत्यादयः ।
सूत्रे ‘असूपः’ इति पदस्य फलमाह बहुपरिव्राजका नगरीति । परिपूर्वाद्
ब्रजेः ध्रुल् । बहवः परिव्राजका यस्मिन् इति बहुव्रीहिः । सूपो लुकि
बहुपरिव्राजकशब्दां टाप् । अत्राकारस्य कां पूर्वस्य ईङ् न प्रत्यय-
लक्षणेन आप् सुवपेक्षया परत्वात् । ‘न लूमताङ्गस्य’ इति निषेधस्तु
न, तस्य लूमता लूपे प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव श्रवतेः । ईङ्
तु टापानङ्कार्यमिति नात्र तन्निषेधः । यदि तु ‘असूपः’ इति पर्युदास
अस्तीयेत, तर्हि बहुपरिव्राजक इति समुदायस्य सुवृत्तिगतादापः ततः
परत्वादिसुवृत्तिर्वाङ् स्यादिति भावः ।

(२९) पूर्वसा किम्—परसा मा भूत् । कटूका ।

ननु “प्रत्ययस्थां कां पूर्वस्यात् ईदाप्यासूपः” इति सूत्रे पूर्वसा-
ग्रहणाभावेऽपि ‘आपि’ इति सप्तम्यास्तु दृष्ट्वा ‘तस्मिन्निति निदिष्टे पूर्वसा-
इति परिभाषया अव्यवहितपूर्वसा उपस्थितौ प्रत्ययस्य ककारव्यवहित-
स्याकारस्य ईङ्गं स्यादापि परे स आप् सूपः परे न चेदित्यर्थे
जाते सर्विका कारिका इत्यादिसकलेष्टसिद्धौ सूत्रे पूर्वसाग्रहणं
व्यर्थमिति चेत् ।

सूत्रे पूर्वसा इत्यस्याभावे ‘आपि’ इति सप्तम्यास्तु दृष्ट्वा ‘तस्मिन्’
इति परिभाषया यथा अव्यवहितपूर्वसापस्थितिः तथैव ‘काद’ति

पक्षम्यञ्च दृष्ट्वा 'तस्मादित्यादिस्य' इति परिभाषया अव्यवहितपरस्यो-
पस्थितिः । तत्र तावद् "भयनिर्देशे पक्षमीनिर्देशे वलीयान् परश्चां"
इति परिभाषया पक्षमीनिर्देशस्य प्रोक्त्यावोधनेन प्रत्ययसूक्तकाराद-
व्यवहितपरस्याकारस्यैव स्यादित्यर्थे कटुका इत्यत्र ईत्वेन अनिष्ठापन्तिः ।
न चात्र कटुक आ इति दशायाम् "अकः सवर्णे दीर्घः" इत्यनेन
सवर्णदीर्घत्वं शक्यम्, 'वर्णादङ्गं वलीयः' इति परिभाषया अङ्गकार्यस्य
बलवद्वाच्यं सूत्रस्यापवादत्वात् सवर्णदीर्घाप्रवृत्तेः । न चैवं सर्विका
इत्यत्रैव सर्वक आ इति दशायाम् उक्तप्रकारेणैव स्थापन्ति सत्त्वेन कटुका-
पर्याप्तमनुधावनस्य वैयर्थ्यामिति वाच्यम् । वस्तुतस्तु उभयविरोधे
अव्यवहितमात्रस्य उपस्थितिरिति वचनात् ककारव्यवहितस्य अकारस्य
ईत्वं स्यादित्यर्थे जाते सर्विका कारिका इत्यादौ पूर्वेपस्थितिकत्वेन
अन्तरङ्गत्वात् पूर्वस्याकारस्य ईत्वेन ईष्टसिद्धौ सर्विका कारिका इत्यादौ
दोषाभावात् । कटुका इत्यत्र तु ककाराव्यवहितपूर्वस्याकारस्याभावेन
परस्यैव अकारस्य ईत्विधानेन अनिष्ठापन्तिः । अतः सूत्रे पूर्वस्यग्रहणं
कर्तव्यमेवेति दिक् ।

(२८) वक्ष्याम्या इत्यत्र टित्वाद्गुणित्वात् ङीप् प्राप्तेः ।
यासूटो ङित्त्वेन 'लाश्रयमनुवक्तकार्यं नादेशानाम्' इति
ज्ञापकात् न भवति ।

ननु वच्चातोः 'लटः सदा' इति सूत्रेण लटः स्थाने शान्ति
टित्वात् 'टिड् टाण्—' इत्यनेन सूत्रेण ङीप् प्राप्ते, अथवा ऋकारस्य
ईत्संज्ञकत्वात् 'उगितश्च' इत्यनेन ङीप् च प्राप्ते कुतो ङीप् न
स्यादिति, न च 'अनल्विधौ' इति प्रतिषेधेन स्थानिवद्भावाभावात्
न ङीप् इति वाच्यम् । 'न ल्यापि' इति सूत्रात्प्रसङ्गसामर्थ्येन अनुवक्तकार्ये
कर्तव्ये 'अनल्विधौ' इति प्रतिषेधस्य अप्रवृत्तेः । अत्रथा प्रदाय
इत्यत्र ल्यापि कृते अनल्विधाविति प्रतिषेधेन ङ्गागतकिञ्चधर्मस्य
ल्यापि अनाश्रयेण 'न ल्यापि' इति सूत्रं व्यर्थमेव । तदुच्यते 'यासूट'

परस्मैपदेषु दासो ङिक्' इति सूत्रे ङिङ्ग्रहणाभावेऽपि स्थानिवन्तावेन लिङ्गतङ्गिष्वर्धस्य तिपि अनियं तत्तच्च यदागमपरिभाषया यासुट-विशिष्टस्य ङिङ्सिद्धौ सूत्रे ङिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । एतदेव व्यर्थं सः "लाश्रये अनुवक्कार्ये कर्तव्ये अनलविधौ" इत्यास्य प्रवृत्तिरिति ज्ञापयति । तेन वक्ष्यमाणा इत्यत्र अनलविधौ इति प्रतिषेधस्य प्रवृत्तिस्वीकारेण ङिङ्गवर्धस्य उगिङ्गवर्धस्य च अनाश्रयात् न काचिं हानिरिति । यदि 'पिक् ङिङ्गं ङिक् पिङ्गं' इति भाष्यवचनेन लिङ्गत-ङ्गिष्वर्धस्य तिपि पिङ्गात् अनाश्रयणमिति चेत्तर्हि 'हलः ऋः शानच् हो' इति सूत्रे आनच् इति कथनेन एव भ्लागतशिङ्गवर्धस्य स्थानिवन्तावेन आश्रयणात् शानच् इति शिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । तदेव व्यर्थं सः "लाश्रयेऽनुवक्कार्ये..." इति सूत्रस्य प्रवृत्तिस्वीकारं ज्ञापयति ।

केचित्तु—'लाश्रयमनुवक्कार्यं नादेशानाम्' इत्यत्र यासुटो ङिङ्गं न ज्ञापकम्, तस्य तिप्सिप्मिवर्थत्वात् पिदर्थं ङिङ्गम् इति भाष्यात् । 'सार्धधातुकम्' इति सूत्रे अपिदित्यावर्त्य प्रसज्यप्रतिषेधसिद्धेन 'ङिक् पिङ्गं, पिक् ङिङ्गं' इत्यनेन 'हलः ऋः' इति सूत्रभाष्योक्तेन पिङ्गसु ङिङ्गाप्रसक्तेः । शानच्ः शिङ्गमपि तस्य सूत्रे एव भाष्ये प्रत्याख्यातम् । हेरपिङ्गस्य तातडो ङिङ्गस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च ज्ञापकत्वे दूषणमप्युक्तं भाष्ये । तस्मात् वक्ष्यमाणा इत्यादी सत्याभिधाने अजादिपाठात् टाप् । यस्तु 'किङ्गति च' इति सूत्रभाष्ये यासुटो ङिङ्गचनस्य न ङिङ्गादेशानां ङिङ्गमित्यर्थे ज्ञापकता उक्ता, तस्तु वार्तिकमतम् । ङिक् पिङ्गेत्या-देष्वेनानुक्तेः ।—इत्याहः ।

(२९) वृत्तिकृता तु—“पूर्वविप्रतिषेधेनवातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषया अनित्यात्प्रतिषेधिता जरसि कृते निर्जरसिन् निर्जरसात् इति रूपे, वत्तु निर्जरसा निर्जरसः इति केचिन्”—इत्याहुः ।

निर्जरशब्दात् तृतीयैकवचने 'निर्जरं टा' इत्यत्र, चतुर्थैकवचने

‘निर्जर ङसि’ इत्यत्र च क्रमशः ‘टाङसिङसामिनांश्याः’ इत्यनेन ईनादादेशयोः प्राप्तेः, ‘जराया जरसञ्चतरश्याम्’ इत्यनेन जरसादेशे च प्राप्ते ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इत्यनेन ईनादेशं बाधित्वा परत्वात् जरसादेशे उक्तं रूपद्वयं सिद्धम् । तत्र तावत् वृत्तिकारश्च—“विप्रतिषेधे परमित्यत्र अपरमिति पदं हित्वा, अपरमित्याञ्च ईष्टं कार्यमर्थात् विप्रतिषेधे पूर्वञ्च कार्यं भवतीत्यर्थः । तथा सति पूर्वविप्रतिषेधेन ईनातोः कृतयोः जरसादेशोऽपि भवति न च सन्निपातपरिभाषाविरोधात् जरसादेशः श्यादिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वाश्रित्य जरसादेशे बाधाभावात् । तेन निर्जरसिन्, निर्जरसात् इति रूपे भवतः”— इति स्वीकरोति । तत्र इत्थम्—यत्र यत्र खलु विप्रतिषेधे पूर्वञ्च कार्यं भवति तत्र तत्र वचनमावश्यकम् । यथा—‘लूमचिरतृज्—वद्धावेत्तो...’ इति, ‘वृद्धि...’ इति वाक्यद्वयं पूर्वविप्रतिषेधस्य नियामकम् । अत्र कश्चित् वाक्याञ्च अभावात् पूर्वविप्रतिषेधो भाष्यविरुद्धः । तथा च सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वं स्वीकृत्य वृत्तिकारो जरसादेशो भवतीति निगदति । एतदपि भाष्यविरुद्धम् । भाष्यकारैः कथं तर्हि अतिजरसैरिति भवितव्यम्, सन्निपातपरिभाषाविरोधादित्युक्तम् । अत्र परिभाषया अनित्यत्वाश्रयणं भाष्यविरुद्धम् । अतः दीक्षितमते निर्जरसा निर्जरस इत्येव रूपं भवति ।

(७०) स्त्रीत्वप्रकृतिवाचां प्रत्यासवाचां वा ?

जातिव्यक्तिवत् स्त्रीत्वादिलिङ्गं प्रातिपदिकार्थ एव । प्रत्यासार्थत्वे प्राधात्रापत्तौ अजा खट्वा इत्यादौ स्त्रीत्वविशिष्टतादात्म्यावच्छिन्ना-
जादिबोधोऽहंभवसिद्धो विरुद्धोऽतः । किं च मातृहृत्स्वस्यगवादि-
शब्देषु टावादिप्रत्ययं विनापि स्त्रीत्वविशिष्टार्थस्य बोधात् प्राति-
पदिकस्य तत्र शक्त्यावश्यकत्वे टावादीनामपि शक्तिकल्पने

গৌরবং স্মাৎ। অতএব স্ত্রীত্বস্য প্রকৃতিবাচ্যত্বং স্পষ্টমেব।
 ন চৈবমপি প্রকৃতিব স্ত্রীত্বশ্চাক্রান্তত্বাৎ কথং টাবাদয় ইতি বাচ্যম্।
 দ্বাবিত্যাদিবৎ প্রকৃত্ত্বাক্রান্তস্যাব্যাবর্তকত্বাৎ, অথবা টাবাদিবিধিবৈয়র্থ্যাৎ।
 তথা চ স্ত্রীত্বমিহ প্রাতিপদিকসৈব বাচ্যম্। টাবাদয়স্ত তদ্যোতকাঃ।
 তথা চ টাবাদিষু সংস্ অবাশ্যং স্ত্রীত্ববোধ ইতি নিয়মঃ, ন তু
 টাবাদিষু সংস্বেবেতি নিয়ম ইতি। এতদেবাভিপ্রেত্য অজাগতষ্টাপ্
 ইতি সূত্রে অজাগত ইত্যত্র ষষ্ঠীবিভক্তিং স্বীকৃত্য দীক্ষিতে-
 নোক্তম্—অজাদীনামকারান্তস্য চ বাচং যৎ স্ত্রীত্বং তত্র ছোত্যে
 টাপ্ স্যাদিতি।

(৩১) আকৃতিগ্রহণা জাতিলিঙ্গানাং চ ন সর্বভাক্।

সকৃদাখ্যাতনিগ্রাহ্যা, পোত্রং চ চরণৈঃ সহ ॥

জাতেরস্ত্রী-বিষয়াদযোপধাদিতি সূত্রস্যায়মর্থঃ—জাতিবাচি যন্ন চ
 স্ত্রীয়াং নিয়তমযোপধং ততঃ স্ত্রীয়াং ঙীপ্ স্যাদিতি। ননু অত্র জাতি-
 পদেন 'নিত্যমেকমনেকানুগতং সামাশ্চম্' ইতি তর্কিকোক্তা জাতি-
 গৃহ্যতে চেত্তর্হি শুক্লাদিগুণস্য নিত্যত্বৈকত্বপক্ষে শুক্রেত্যাদাবতিব্যাপ্তিঃ,
 ঔপগবী কঠী ইত্যাদৌ অব্যাপ্তিচ্চ স্যাৎ। অথবা জননেন যৎ
 প্রাপ্যতে ব্রাহ্মণত্বাদি সা জাতিশ্চৈবদ্বাদৌ অব্যাপ্তিরিত্যত আহ—
 আকৃতিগ্রহণা জাতিরিতি। তর্হি অত্র বৈয়াকরণসম্মতং জাতি-
 লক্ষণং বিবক্ষিতম্। তথা চ ভাষ্যোক্তত্রিবিধজাতের্বিবক্ষিতত্বাদত্র
 ত্রিধা জাতিগৃহ্যতে। তত্র প্রথমলক্ষণম্—আকৃতিগ্রহণা জাতিরিতি।
 আকৃতিঃ অবয়বসম্মিবশবিশেষঃ। আকৃতি গ্রহণং যস্যঃ সা
 আকৃতিগ্রহণা। ঈদৃশাকারো গৌরিত্যুপদিষ্টে পুচ্ছলাঙ্গুলাত্বাকৃতি-
 নির্দেশেন গবাদিষু জাতিগৃহ্যতে। তত্র অনুগতমেকাकारेण
 প্রতীতং যৎ সংস্থানং তেন ব্যক্ত্যা সা জাতিরিতি ভাবঃ। এবঞ্চ
 জলসমীপস্থলবিশেষদর্শনেন জাতত্বাৎ তটত্বং জাতিঃ। পরঞ্চ
 এতলক্ষণেন বৃষলত্বাদীনাং জাতিত্বং ন স্যাৎ। হস্তাগ্রবয়বসম্মিবশো

যথা ব্রাহ্মণাদীনাং বর্ততে তথা বুযলাদীনামপি । অতঃ প্রথমলক্ষণেন
 অগতার্থবাৎ দ্বিতীয়লক্ষণং ক্রিয়তে—লিঙ্গানাঞ্চ ন সর্বভাক্,
 সকৃদাখ্যাতনির্গ্রাহ্যেতি । যা সর্বাণি লিঙ্গানি ন ভজতি সাপি
 জাতিরিতি প্রথমদলস্যার্থঃ । এতেন অসর্বলিঙ্গেষু সতি একস্যাং
 ব্যক্তৌ কখনাস্তরং ব্যক্ত্যন্তরেহপি সুগ্রহা জাতিরিতি লক্ষণান্তরযুক্তম্ ।
 বুযলৎং হি অসর্বলিঙ্গং নপুংসকথাভাবাৎ । একস্যাং হি ব্যক্তৌ বুযলৎ
 কথিতে সতি তদপত্যসহোদরাদৌ কখনং বিনাপি তস্য সুগ্রহৎং
 বুযলৎং জাতিঃ । অসর্বলিঙ্গে সতি সকৃদাখ্যাতনির্গ্রাহৎং চেত্তহি
 জাতিঃ । তস্মাৎ শুক্লশব্দস্য বিশেষ্যনিবৃত্তয়া ত্রিলিঙ্গবাদসর্বলিঙ্গ—
 ভাবাৎ শুক্লৎং ন জাতিঃ । দেবদত্তশব্দস্য সংজ্ঞাৎং নপুংসক—
 লিঙ্গহীনতয়া অসর্বলিঙ্গেষু অপি ন সকৃদাখ্যাতনির্গ্রাহৎমিতি ভাবঃ ।
 অতএব ন জাতিবাচিনম্ । ননু এতাভ্যাম্ ঔপগবী কণীত্যাদেরসং-
 গ্রহঃ, অনুগতসংস্থানব্যক্ত্যভাবাৎ সর্বলিঙ্গত্বাচ্চেতি কুত্বা আহ—
 গোত্রং চ চরণৈঃ সহ । গোত্রশব্দেনাত্র অপত্যং বিবক্ষিতম্ । চরণঃ
 শাখাধ্যোতা । চরণৈঃ সহ গোত্রং জাতিরিতি লভ্যতে । অপত্য-
 প্রত্যয়ান্তঃ শাখাধ্যোতৃবাচী চ শব্দঃ জাতিকার্যং লভতে ইত্যর্থঃ । তত্র
 প্রথমং গোত্রোদাহরণম্ ঔপগবী ইতি । দ্বিতীয়ং চরণোদাহরণং
 কণীতি ।

(৩২) অত্রবৎ মুষ্টিমৎ সাক্ষং, প্রাণিস্থম্বিকারজম্ ।
 অতৎস্থৎ তত্র দৃষ্টেঞ্চ তেন চেত্তথা যুতম্ ॥

স্বাক্ষাচ্চোপসর্জনাদসংযোগোপধাৎ ইতি সূত্রস্য অর্থমর্থঃ—অসং-
 যোগোপধমুপসর্জনম্ যৎ স্বাক্ষং তদন্তাদদন্তাৎ প্রাতিপদিকায়া ভীষ্
 স্যাদিতি । ননু তত্র স্বাক্ষপদেন স্বস্যাবয়বীভূতস্য অক্ষং স্বাক্ষমিতি
 ব্যাখ্যানে স্মুখা শালা ইত্যত্রাপি ভীষ্ স্যাৎ তত্র মুখশব্দস্য প্রথমভাগস্য
 অবয়বীভূতশালাজ্ঞাৎ । কিঞ্চ স্কেশী রথ্যা ইত্যত্র ভীষ্ ন স্যাৎ—
 কেশানাং রথ্যাজ্ঞাভাবাৎ । অতএব অব্যাপ্তি—অতিব্যাপ্তিদোষ-

वारणाय उक्तसूत्रे अद्रवमित्यादिना भाग्ये निरुक्तं त्रिविधं पारिभाषिकं स्वाङ्गमेव विवक्षितम् । तत्र प्रथमं यथा अद्रवः मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिश्वमविकारजमिति । न विद्यते द्रवो यस्य तदद्रवम् । मूर्तिः अवयवसंयोगोऽस्यास्तीति मूर्तिमत्, अवयवसंयोगासमवायिकारणं द्रव्यमिति यावत् । स्पर्शवद् द्रव्यपरिमाणं मूर्तिसुद्धं । प्राणिनि प्राणवति जस्तौ विद्यमानं प्राणिश्वम् । अविकारजं रोगादविकारजं यत् । तेन अद्रवत्वे सति मूर्तिमत्त्वे सति प्राणिश्वत्वे सति विकारजभिन्नमिति प्रथमं स्वाङ्गलक्षणम् । एवञ्च सुश्वेदा इत्यादौ मूर्तिमत्त्वे अपि द्रवत्वात् स्वाङ्गमत्तो न ङीष् । सुज्जाना इत्यादौ अद्रवत्वे अपि मूर्तिमत्त्वाभावान्न स्वाङ्गं तेन न ङीष् । सुशोभनं मुखं प्रथमभागे यस्य इति विग्रहे सुमुखा शाला इत्यत्र अप्राणिश्वत्वात् स्वाङ्गमत्तो तत्रापि न ङीष् । सू अधिकः शोकः श्वयथुः यस्य सा सुशोका इत्यत्र प्राणिश्वत्वे अपि रोगजत्वात् स्वाङ्गम् । अतो न ङीषापत्तिः । अतश्च तत्र दृष्टेःतत्र तच्छब्देन प्राणी परामुञ्चते । तेनायमर्थः—सम्प्रति प्राणिश्वत्वाभावे अपि प्राणिनि दृष्टं यत् तदपि स्वाङ्गमित्यर्थः । एवञ्च केशस्य सम्प्रति प्राणिश्वत्वाभावे अपि प्राणिनि दृष्टत्वात् सूकेशी-तत्र स्वाङ्गत्वेन ङीष् सिद्धिः । ननु प्रतिमागतस्तुनस्य प्राणिनि कदापि अदृष्टत्वात् सुस्तनी प्रतिमा इत्यत्र ङीष् न स्यादित्यत आह—तेन चेत्तथा युतम् इति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु तथायुतं तेन तत्सदृशेनाङ्गेन तत् प्राणिरूपं द्रव्यं तथा प्राणिद्रव्यवत् युतं सम्यक् च, तदा तदपि अप्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गं भवति । अतएव सुस्तनी प्रतिमा इत्यत्र ङीष् सिद्धिः ।

(७७) तमवग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः ।

ननु साधकतमं करणम् इति सूत्रे तमवग्रहणाभावे अपि करणम् इति महासंज्ञाकरणानुरोधात् अर्थसंज्ञाविज्ञानेन (क्रियते अनेन इति करणम्) व्युत्पत्तिगम्यार्थे नैव साधकार्थलाभे सूत्रे साधकपदमेव

তমবর্ধং বোধয়তি । তেন ক্রিয়াসিদ্ধৌ প্রকৃষ্টোপকারকং করণসংজ্ঞং
 শ্রাৎ ইত্যার্থে সকলেষ্টসিদ্ধৌ সূত্রে তমব্গ্রহণং ব্যর্থমেব ইত্যাশঙ্ক্যাহ—
 এতদেব তমব্গ্রহণং ব্যর্থং সৎ ইহ কারকপ্রকরণে শব্দসামর্থ্যগম্যতর-
 তমযোগো ন ভবতীতি জ্ঞাপয়তি । অগ্রথা আধারোহধিকরণম্
 ইত্যত্রাপি অধিক্রিয়তে অস্মিন্ ইতি অধিকরণম্ ইতি ব্যুৎপত্ত্যা
 অধিকরণম্ ইত্যনেনৈব আধারলাভে সূত্রে আধারপদং তমবর্ধং
 বোধয়তি । আধারস্ত্রিবিধঃ—অভিব্যাপকঃ, ঔপপ্লৈষিকঃ, বৈষয়িকশ্চেতি ।
 অতঃ আধারোহধিকরণম্ ইতি সূত্রে “গোপমুখ্যৈঃ মুখ্যে এব কার্যসম-
 প্রত্যয়ঃ”—ইতি শ্রায়শ্চেৎ প্রবর্তেত তর্হি সর্বায়াবব্যাপ্ত্যা যঃ মুখ্য
 আধারঃ স এব অধিকরণমিতি অর্থঃ শ্রাৎ । এবং চ তিলেষু তৈলম্,
 দগ্নি সর্পিঃ, সর্বস্মিন্ আত্মা ইত্যাদৌ এব মুখ্যে অধিকরণে সপ্তমী শ্রাৎ ।
 গজায়াং ঘোষঃ, কূপে গর্গকূলম্, মোক্ষে ইচ্ছা—ইত্যাদিষু ঔপপ্লৈষিকে,
 বৈষয়িকে চ গোণাধিকরণে সপ্তমী ন শ্রাদিতি বারণায় অত্র
 তমব্গ্রহণম্ ।

(৩৪) What is the difference between हेतু and
 করণ ? Elucidate the point by means of examples.

Or

Explain.—*দ্রব্যাদিসাধারণং নির্ব্যাপারসাধারণং চ
 হেতুত্বম্ । করণত্বং তু ক্রিয়ামাত্রবিষয়ং ব্যাপারনিয়তঞ্চ ॥*

হেতুরিহ করণপর্ষায়ো লৌকিক এব বিষক্ষিতঃ । ন তু ‘তৎ-
 প্রয়োজকো হেতুশ্চ’ ইতি কৃত্রিমঃ । করণং তু সাধকতমং কারকম্ ।
 তথা হি উচ্যতে—

ক্রিয়ান্নাঃ কলনিষ্পত্তির্ধদ্ব্যাপারাদনস্তরম্ ।

বিবক্ষ্যতে যদা যত্র করণং তত্তদা স্মৃতম্ ॥ ইতি ॥

তৎ হেতুরপি কারণম্, কলসাধনযোগ্যঃ পদার্থঃ । করণমপি কলসাধন-

যোগ্যঃ পদার্থঃ । অতঃ হেতুকরণয়োঃ কো ভেদ ইতি চেহুচ্যতে—
 দ্রব্যাদিসাধারণং নির্বাপারসাধারণঞ্চ হেতুত্বম্ । করণত্বং তু ক্রিয়ামাত্র-
 বিষয়ং ব্যাপারনিয়তঞ্চ । দ্রব্যগুণক্রিয়ানিরূপিতং নির্বাপার-
 সব্যাপারবৃষ্টি চ হেতুত্বমিত্যর্থঃ । করণত্বং ক্রিয়ামাত্রনিরূপিতং
 ব্যাপারবৃষ্টি চ নিয়তমেব ইতি বোধ্যম্ । যথা দ্রব্যস্য তথা গুণস্য
 তথৈব চ ক্রিয়ায়াঃ সাধনযোগ্যো হেতুঃ । কারকত্বাৎ করণস্ত ক্রিয়ামাত্র-
 স্য সাধকম্ । অয়মেকো ভেদঃ । অপরঃ ভেদশ্চ হেতুত্বং
 নির্বাপারে অপিসাধারণং সমানমস্তি যথা সব্যাপারে । অস্তি নাস্তি
 চ হেতৌ ব্যাপারঃ । করণত্বং পুনর্ব্যাপারে নিয়তং নিয়ন্ত্রিতম্ ।
 অস্ত্যেব করণে ব্যাপার ইতি ভেদো দ্বিতীয়ঃ । তথাহি দ্রব্যবিষয়ে
 সব্যাপারহেতুঃ উদাহ্রিয়তে—দণ্ডেন ঘট ইতি । দণ্ডহেতুকঃ ঘট
 ইত্যর্থঃ । ব্যাপারবান্ দণ্ডঃ ঘটরূপস্য হেতুঃ । অত্র ব্যাপারোহস্ত মা
 বা সাক্ষাৎক্রিয়াধিনিদ্ধাভাবাৎ করণত্বং নাস্তি ইতি ভাবঃ । দ্রব্যবিষয়ে
 নির্বাপারহেতৌঃ উদাহরণমাহ—ধনেন কুলমিতি । তথা চ ক্রিয়া-
 বিষয়ে নির্বাপারহেতৌঃ উদাহরণম্—পুণ্যেন দৃষ্টো हरिः । পুণ্য-
 শব্দেন ইহ পরমাপূর্বমুচ্যতে । যদা তু পুণ্যশব্দেন যাগাদি-
 ক্রিয়া বিবক্ষ্যতে তদা তস্য ব্যাপারবদ্বাৎ ন হেতুত্বং পরস্ত
 করণত্বমেব । গুণবিষয়ে উদাহরণং যথা পুণ্যেন ব্রহ্মবর্চসম্ ইতি ।
 অত্র পুণ্যশব্দস্য যাগাদিকং বা পরমাপূর্বং বা অর্থে ভবতু গুণস্য
 কারণমিতি নাত্র করণপ্রসঙ্গঃ, অতো হেতুরেব । পরস্ত রামেণ বাণেন
 হতো বালী ইত্যুক্তে সতি বাণঃ হননক্রিয়ায়াঃ এব ব্যাপারবান্
 সাধকঃ, ন তু কশ্চিৎপি দ্রব্যস্য গুণস্য বা । অতঃ বাণেন ইত্যত্র
 করণে তৃতীয়া এব ন পুনঃ হেতৌ । ‘হেতুধীনঃ কর্তা কর্ত্রধীনং করণম্’
 ইতি পুরুষোত্তমঃ । মাতা শোকেন রোদিত্তি ইত্যত্র শোকস্য অধীনে
 স্থিতা মাতা ক্রন্দনরতা । অতঃ শোকস্তাত্র হেতুত্বম্ । পুনশ্চ রামঃ
 কুঠারেন কাষ্ঠং ছিনাস্তি ইত্যত্র কুঠারঃ কর্তৃঃ রামস্য অধীনে স্থিতঃ সন্
 তস্য ইচ্ছানুসারেণ কর্ম করোতি । অতএব কুঠারস্য করণত্বম্ ।

(७५) कृति किम् । तद्धिते मा भूँ । कृतपूर्वी कटम् ।

ननु 'कर्तृकर्मणोः कृति' 'इत्यास्मिन् सूत्रे कृति इत्याश्च ग्रहणं किमर्थम् ? तदभावेऽपि 'कर्तृकर्मणोः' इति सूत्रस्यायमर्थः स्यात् । कर्तुः कर्मणश्च क्रियायोगे एव कारकत्वम् । क्रिया च धात्वर्थः एव, सा च धातो तिङ्प्रत्यययोगात् कृत्प्रत्यययोगात् लभ्यते । ततः तिङ्प्रत्यये कृत्प्रत्यये च कर्तृकर्मणोः षष्ठी भवतीति । तत्र 'न लोकाव्याय—' इत्यादिना लान्देशतिङ्श्रुत्ययोगे षष्ठीः निषेधात्, तिङ्श्रुत्ययोगे षष्ठी न प्राप्नोति । एवञ्च धातुभ्यः विहिते कृदन्त्ययोगे एव षष्ठी प्राप्नोति । ततश्च कृदन्त्यधातुयोगे एव कर्तुः कर्मणश्च षष्ठीसिद्धौ सूत्रे कृतिग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । अत्रोत्तरं—तद्धिते मा भूदिति । तद्धिते अपि क्रियाया अस्तुर्भावो भवति । तदृशे तद्धिते अनुक्ते कर्तरि कर्मणि च षष्ठी न—इति बोधनार्थं 'कृति' इत्युक्तम् । कृतपूर्वी कटमित्यात्र कृधातोः कर्मणः पूर्वमविवक्षया भावे क्त प्रत्यये ततः पूर्वशब्देन समासे 'पूर्वादिनि सपूर्वाक्त' इत्यनेन कर्तरि इनि प्रत्यये तद्धितास्तुत्वात् 'कृतपूर्वी'—शब्दो निष्पद्यते । यदि कश्चित् जिज्ञासुः कस्मिन् कर्मणि सकल इति पृच्छति, तदा उत्तरं कटकरणे इति । अथवा, कटं कृतपूर्वी अयमिति वाक्यं जायते । अत्र तद्धितः कर्तारमभिधेये न तु कर्म । कृतशब्दस्यः कृत् कटरूपेण कर्मणा सम्यक्शुक्ते जाते अपि तद्धितास्तुरितः सन् कर्म अभिधातुं न प्रभवति । एवं कर्मणि अनुक्ते षष्ठी प्रसज्याते, 'तद्धिते मा भूँ' इति निषेधात् न भवति । अतः कृतपूर्वी कटमित्येव, न च कृतपूर्वी कटश्च इति ।

✓(७६) अर्थग्रहणं किम् ? वृत्तावर्थास्तुरोपसंक्रान्ते मा भूँ । व्याप्याम्याश्वा व्याप्याश्वः ।

ननु 'ऋदूतो च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रे अर्थग्रहणाभावेऽपि ऋदूतो विशेषणत्वे सप्तमीति विशेषो च "येन विधि स्तुदन्त्यस्य" "इति परि-

भाषासूत्रेण तदन्तविधौ प्रत्यग्रहणे यन्मां स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य
 ग्रहणमिति परिभाषया च तदन्तविधौ ङीदन्तं यं सप्तम्यर्थं तं
 प्रगृह्यसंज्ञं स्यादित्यर्थे 'सोमो गौरौ अधिश्रितः । मामकी तनु'
 'इत्यादिप्रयोगाणां सिद्धौ सूत्रे अर्थग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्याह
 दौक्तितः—अर्थग्रहणं किमिति ।

न च 'संज्ञाविधौ प्रत्यग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति परिभाषया
 तदन्तविधिनिषेधेन उक्तार्थासम्भव इति वाच्यम्, तदन्तविधेरभावे
 सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तदेव व्यर्थं सत् संज्ञापयति संज्ञाविधौ
 इति परिभाषा नात्र प्रवर्तते इति । न च दक्षिणाहि पथे महास्ति
 सरांसि सरसी इत्युच्यते । तत्र हि सूत्रार्थस्य चारितार्थमस्त्येव इति
 वाच्यम् । वचनात् यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि इति भाष्योक्त्या
 एतादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । यथाकथंकिं स्त्रीकारेऽपि उकारांशे
 सूत्रस्य वैयर्थ्यात् । एवं तर्हि अर्थग्रहणं मात्रार्थपदलाभार्थम् ।
 तेन अर्थग्रहणसामर्थ्यात् सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकस्यैव
 ङीकारान्तस्य उकारान्तस्य वा प्रगृह्यसंज्ञा भवतीत्यर्थो विवक्षितः ।
 एवं 'सोमो गौरौ अधिश्रितः', 'मामकी तनुः' इत्यादौ "यः शिष्याते
 स लुप्यमानाङ्गाभिषायी" इति ग्रायेन ङीकारान्ते उकारान्ते च
 सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वस्य (सप्तम्यर्थनिरूपितशक्ति
 पर्याप्त्याधिकरणत्वस्य) सत्त्वेन प्रगृह्यसंज्ञासिद्धिः । 'वाप्यन्ध' इत्यत्र
 तु समासघटकवापीशब्दस्य प्रत्ययलक्षणेन सप्तम्यन्तस्यैऽपि समासे
 समुदाये शक्तिस्त्रीकारेण सप्तम्यर्थविशेष्यताकोपस्थितिजनकत्वा-
 भावेन न प्रगृह्यसंज्ञेति । 'वाप्यन्ध' इत्यत्र 'वापीनिर्णहधिकरणता-
 निरूपिताहर्षयतावानन्धः' इति शाब्दबोधः । ननु वाप्यामन्ध इति
 संज्ञायाम् इति समासे वाक्येन संज्ञानवगमाम्नित्यसमासत्वेन
 विग्रहोऽनुचित इति चेन्न । तेषु समाससमानार्थकवाक्याभावेन
 नित्यसमाससदृशस्यैऽपि नित्यसमासत्वाभावात् । अतएव सूत्रे अर्थ-
 ग्रहणमावश्यकम् ।

न च सुपां सुलुगित्यादिना सूत्रे पूर्वसवर्णदीर्घ इति वाच्यम् ।
'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति परिभाषया अन्तरङ्गत्वेन 'आडाम्भाव-
प्रसक्तेः' ।

(७७) प्रतिपदविधाना यष्ठी न समस्यत इति वाच्यम् ।

पदं पदं प्रतिपदमिति वीप्सायमव्यायीभावः । प्रतिपदं विधानं
यस्याः सा प्रतिपदविधाना । कारकविशेषे कर्तरि कर्मणि करणे
इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विहिता या यष्ठी सा इत्यर्थः । भाष्यकारास्तु
यष्ठी शेषे इति शेषलक्षणां यष्ठीं वर्जयित्वा सर्वा यष्ठी प्रतिपदविधाना
इत्याहः । तथा चोक्तम्—का पुनः यष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्-
योगा । सर्वा यष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा । कर्तृ-
कर्मणोः कृति इति या यष्ठी सा कृद्योगा इति । अतएव यष्ठी शेषे
इति विहास्यात्वेन 'ज्ज्ञोहविदर्थश्च करणे' इत्यादिना विहिता यष्ठी प्रति-
पदविधाना । सा प्रतिपदविधाना यष्ठी न समस्यत इति हि वार्तिककार-
वचनम् । उदाहरणं यथा—सर्पिषो ज्ञानमिति । अत्र ज्ज्ञोहविदर्थश्च
करणे इति विहितयष्ठीयाः समसो न भवति । धातूकारकविशेष्यं
गृहीत्वेव ज्ज्ञोहविदर्थश्च इत्यादिना यष्ठी विधीयत इति भवति तस्याः
प्रतिपदविधानत्वम् । अतएवात्र समसश्च प्राप्तिर्नास्ति । वस्तुतस्तु इह
करणश्च सम्बन्धमात्रविवक्षया ज्ज्ञोहविदर्थश्च इति यष्ठी । सर्पिःसम्बन्धि
प्रवर्तनमित्यर्थः ।

(७८) कृत्तद्धितसमासैकदेशसनाद्यानुधातुरूपाः पञ्च
वृत्तयः । पदार्थाभिधानं वृत्तिः ।

विग्रहवाक्यावयवपदार्थेभ्यः परः अन्तः योऽयं विशिष्टैकार्थः त-
प्रतिपादिका वृत्तिरित्यर्थः, प्रक्रियादशायां प्रत्येकमर्थवत्त्वेन प्रथम-
विगृहीतानां पदानां समुदायशक्त्या विशिष्टैकार्थप्रतिपादिका वृत्तिरिति
यावत् । यद्वा, प्रत्ययान्तर्भावेण अपरपदार्थान्तर्भावेण वा यो

विशिष्टोऽर्थः स परार्थः । सः अभिधीयते येन तं परार्थाभिधानम् । सा हि वृत्तिः । अतएव तिङ्श्रुत् वृत्तिर्न भवति, तत्र एकार्थीभावानुपपत्त्या, अत्राथा 'मूत्र पचति' इत्यादौ कले मूत्रत्वाद्ये न स्यात्, 'सविशेषाणां वृत्तिर्न भवति, वृत्तश्च च विशेषणयोगो न' इत्याद्युपपत्त्या इत्येके ।

समर्थसूत्रे कैयटस्य आह—परस्य शब्दस्य योऽर्थः, तस्य अभिधानं शब्दास्तुरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा, राजपुरुष—इत्यात्र राजशब्देन वाक्यावस्थायाम् अनुक्तः पुरुषार्थो वृत्तौ अभिधीयते । तथा चोक्तम्—
पाणित्रादिभिराचार्यैः शब्दशास्त्रप्रवक्तृभिः ।

भगिता वृत्तयो या हि विशिष्टैकार्थबोधिकाः ॥ इति ॥

वृत्तयः पञ्च । ताश्च,—कृत्, तद्धितः, समासः, एकशेषः, सनाद्यन्तधातुः इति । तथा चोक्तम्—

समासा एकशेषाश्च तद्धिताश्च कृतस्यथा ;

सनाद्यन्ताः धातवश्च वृत्तयः पञ्चधा मताः ॥ इति ॥

अत्रोदाहरणम्—कृत्प्रत्यये कुञ्जकार इति । अत्र कुञ्जशब्दः कारशब्दश्च स्वार्थाभिधाने अत्रोदाहरणम् अपेक्षते । तद्धिते दशरथिरिति । अत्र दशरथशब्दः अपत्यार्थः ईप्सुप्रत्ययश्च स्वार्थाभिधाने परस्परमपेक्षते । एतद्धि परार्थाभिधानम् । समासे राजपुरुष इत्यात्रापि परार्थाभिधानं वर्तते । एकशेषे पितरौ इत्यात्र मातृशब्दस्यापि अर्थः सूचितः । एतदपि परार्थाभिधानम् । सनाद्यन्तधातौ पुत्रकाम्यातीत्यात्र पुत्रशब्दः काम्यात् प्रत्ययश्च अत्रोदाहरणम् अपेक्षते । अतएव अत्रापि परार्थाभिधानम् ।

(७९) कृतसङ्घः किम् । सौथितिः । अकृतवृत्त-
परिभाषणा सारुथितिर्मा भूत् । (अपत्याधिकारप्रकरणम्) ।

'समर्थानां प्रथमादा' इत्याधिकारसूत्रसमर्थग्रहणलक्षः 'तस्यापत्या-
मित्यात्र' कृतसङ्घेरित्येतत् किमर्थमिति प्रश्नः । सौथितिरित्यात्र स
शोभनः उथितः सूथितः । प्रादिसमासे सर्वगदीर्घः । सूथितस्य
अपत्यां सौथितिः, 'अत ईप्सु' इत्यानेन ईप्सुप्रत्ययः । सूब्लुकि,

आदिवृद्धौ रूपमिदम् । 'यस्योति च' इत्यकारलोपः । 'तस्यापत्यम्'
 इति सूत्रे 'कृतसङ्के' रित्यभावे तु 'सु उथितः' इत्यस्यामेव दशायां
 सर्वर्णदीर्घत्वात् परञ्जादादिवृद्धौ कृत्यामावादेशे 'सावुथिति' रिति
 स्यात् । ननु अत्राञ्चरङ्गत्वात् सर्वर्णदीर्घे कृते तद्वृत्तमेव ईङ्प्रत्यय
 उचितः, परादञ्चरङ्गस्य बलवत्त्वात् । ततश्च सङ्केः प्राक् तद्विज्ञेत्वात्पक्षेः
 अप्रसङ्गेः कृतसङ्केरिति वार्थमेवेति चेन्न, 'अकृतवृहाः पाणिनीयाः'
 इति परिभाषया सङ्केरभावप्रसङ्गात् । तथाहि—अञ्चरङ्गपरिभाषया
 अप्यपवादभूतया अकृतवृहपरिभाषया सङ्केः प्रागेव प्रत्ययः स्यात् ।
 ततश्च आदिवृद्ध्यापेक्षया अञ्चरङ्गेऽपि सर्वर्णदीर्घः अकृतवृहपरिभाषया
 आदिवृद्धेः प्राक् न प्रवर्तते । एवञ्च सर्वर्णदीर्घात् प्रागेवादिवृद्धौ
 आवादेशे सावुथितिरिति स्यादित्यर्थः ।

উত্তরାৰ্দ্ধঃ

श्रुतिः तस्यैवात्र क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिकलक-
क्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आञ्जनेपदं तु धात्वर्थकस्य कर्तृगामिकं
श्रातयतीत्यलम् । उक्तं हेलाराजेन—“यः स्वर्गादिकलार्थं भृत्या
तरं व्यापारयति स्वयं प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
र्त्वि आञ्जनेपदमिच्छते ।” इति ।

प्रहासे च मन्त्रोपपदे मन्त्रातेरुक्तम् एकवच (१४।१०७)—
आकाशमिदं सूत्रम् । ‘प्रहासे च मन्त्रोपपदे’ इति प्रथमं वाक्यम् ।
मन्त्रातेरुक्तम् एकवच’ इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र प्रथमे ‘युञ्ज्यापपदे
मानाधिकरणे -’ इति सूत्रात् ‘मध्यमः’ इत्यनुवर्तते । मन्धातुः
अन्विकरणः उपपदं यस्याति बहुव्रीहिः । मन्त्रपदश्रवणवलाद् धातो
ति विशेष्यं लभ्यते । तदुक्तम्—मन्त्रधातुरूपपदं यस्य धातो-
रन्वाक्धातोर्लस्य स्थाने अन्त्र्यापपदे मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने ।
द्वितीयवाक्ये पूर्वसूत्रात् ‘युञ्ज्यापपदे’ इति अनुवर्तते, ‘अन्त्र्यापपदः’
ति उक्तसूत्रात् ‘उत्तमः’ इति चापकृष्यते । तथा चायमर्थः—
युञ्ज्यापपदे मन्त्रातेरुक्तम् स्यात् स च एकार्थस्य वाचकः स्यात् । स
मन्त्रातेरुक्तमपुरुषः द्विवचनयोरपि एकवचनं लभते इत्यर्थः ।
धामोत्तमयोर्यात्यासार्थमिदम् । उदाहरणं यथा—एहि मन्त्रे षदनं
भाक्ष्यसे इति भूक्तः सोऽतिथिभिः । अत्र भूक्तेरुक्तमपुरुषे प्राप्ते
धम्याः पुरुषः, मन्त्रातेरुक्तं मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः ।

सार्वाधातुकार्थिधातुकार्णाः (१.७।८४)—अङ्गाधिकारीदं सूत्रम् ।
अङ्गस्य’ इति सूत्रस्याधिकारः षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादत आ सप्तमाध्यायं
परिव्याप्तः । अत्र यस्यात् प्रत्ययविधिसुदादिप्रत्ययेऽङ्गम् इति
अङ्गसंज्ञा श्रुतव्या । ‘मिदेऽङ्ग’ इत्यस्माद् ङ्ग इत्यनुवर्तते ।
युक्तेषुदृष्टं पदं सूत्रान्तरानुवर्तनीयं सर्वत्र । ङ्गे च वक्तव्ये ‘इको
ङ्गवृद्धौ’ (ङ्गवृद्धिश्चाभावात् यत्र ङ्गवृद्धौ विधीयते तत्र ईक इति

षष्ठांशः पदमुपतिष्ठते) इति पारिभाषिकत्वाद् ईक इत्यपस्थितेन 'अङ्गस्य' इत्याधिकृतः विशिष्यते । 'येन विशिष्यदस्य' इति परिभाषया ईक इति पदेन ईगञ्जोऽपि बोद्धव्यः । विशेषणं तदस्य च बोधकम् । अतः अङ्गस्य ईको गुणः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः परत इति सूत्रशरीरं सम्पूर्णते । यत्र काचिदपि क्रिया न ऋयते, तत्र स्याद्वतान्तीत्यादि प्रयुज्यास्त इति भाष्यकारः । तिङ्शिञ्—सार्वधातुकम् । आर्धधातुकाः शयाः । तदयमर्थः— भू इति शपि परत ईगञ्जमङ्गम् । ततः परं सार्वधातुकतिङ् च वर्तते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च भू + शप् + ति = भू + अ + ति भो + अ + ति = भव् अति = भवति इति साधितं भवति ॥

✓ अतो दीर्घो यङि (१।७।१०१)—'अङ्गस्य' इति आसप्तमाध्याय-परिसमाप्तेरधिकार इति भाषावचनात् 'अतो दीर्घो यङि' इत्यस्य च सप्तमाध्यायमध्यपतितत्वात् 'अङ्गस्य' इति वर्तते । तदाह—अदन्त-स्याङ्गस्य दीर्घः स्याद् यङादौ सार्वधातुके परे । अत्र "तुरून्तुशम्यः सार्वधातुके" इत्यतः सार्वधातुके इति अनुवर्तते । अङ्गस्य इति विशेष्यम् । अदन्तस्येति विशेषणम् । तेनाकारान्तस्याङ्गस्येति कलितार्थः । अत्र तदन्तविधिः । सार्वधातुके इत्यनुवृत्तं यङा विशेष्याते । अत्र तदादिविधिः । यङप्रत्याहारान्तर्गतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः । यङिति—य वरट् । लण् । एमङ् । णमम् । ऋभङ् ।—एतेषां व्यवहारः । भवामीत्यत्र भव इति अङ्गम् । 'मी'ति मकाररूपयङादिसार्वधातुक-प्रत्ययः, तेन 'भव' इत्यस्य 'भवा' इति रूपम् । मिपा भवामीति भवति । 'यस्यां प्रत्ययविशिष्टादिप्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यत्र तदादि-ग्रेहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गम् । तस्यां भवावः, भवाम इति । यङि किम्?—भवतः । अत्र 'भव' इति अङ्गम् । किञ्च 'त' इति सार्वधातुकोऽपि यङादिर्न भवति । तेन दीर्घश्चमपि न ।

पर्याक् लिट् (७२।११६)—अत्र 'अनद्यतने लङ्' इत्या-
 न्नादनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्याधिकृतं च । पर्याक्त्वं
 धात्वर्थविशेषणम् । तद्वक्तव्यम्—भूतानद्यतनपर्याक्त्वं तदर्थतोर्गिति
 स्यात् । लस्य तिवादिनवकम् । अतीतरात्रेणश्यामेन आगामिरात्रे-
 राद्यथामेन सहितो दिवसः अद्यतन इति कैयटे स्थितम् । पर्याक्त्वं
 तु वर्षशतवृत्तमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तमित्यापरे । द्वाहवृत्तमिति
 द्वाहवृत्तं चेत्यान्ये । कुड्यकटाद्यस्तुरितव्यमित्यतीतरे । एते पक्षाः
 भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोज्युरिन्द्रियागोचरत्वं पर्याक्त्वमित्येव
 सर्वसम्मतम् । ननु धात्वर्थः सर्वः पर्याक् एव । सत्यमेतत्, अस्ति तु
 लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्याक्ताभिमानः, स यत्र नास्ति तत्
 पर्याक्त्वित्युच्यते इति काशिकाकारः । अत्रोदाहरणम्—चकार, जहार
 इत्यादयः । उक्तमविषये अपि चिन्तय्यात्केपात् पर्याक्त्वा सम्भवत्येव,
 तद्यथा—सुप्पोहं किल विललाप । अत्यन्तपह्लवे च लिङ् वक्तव्यः ।
 कलिङ्गेषु स्थितोऽसि ? नाहं कलिङ्गान् जगाम । २

लिटि धातोरनञात्प्रस्य (७।१।८)—लिटि परे अनञात्प्रस्य-
 वयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य इति
 दीक्षितपादाः । अत्र एकाचो द्वे प्रथमस्य इति सूत्रमधिक्रियते ।
 धातोरित्यवयववर्ष्ठी । एकाच् इति प्रथमस्य इति च धात्ववयवस्य
 विशेषणम् । एकः अच्, यस्याति एकाजिति तदङ्गणसंविज्ञानो
 वक्तव्यः । तथा चायं सूत्रार्थः—लिटि परे अनञात्प्रस्यैकाचस्य
 प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे भवत इति । एकाच् इत्यात्र
 कर्मधारयाश्रयेण तु पपाच पपाठेति रूपादिकं न सिद्ध्यति भाष्ये
 स्पष्टमेवोक्तम् । अजादेर्द्वितीयस्य इत्यापि सूत्रमधिक्रियते अत्र ।
 तत्रात्तासावादिश्च अजादिः, तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी । द्वितीयस्य
 इत्यतः एकाच इति अध्याहार्या व्याख्येयम् । अजादेर्द्वितीयस्य
 इति सूत्रं पूर्वस्य एकाचः प्रथमस्य इत्यस्य बाधकम् । तेनारमर्थः

—अजादिधात्वयवस्य एकाचश्चेद् द्विव्यं तर्हि द्वितीयस्यैकाचो द्विव्यं न तु प्रथमस्य इति । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु ईक्ष्मायन ईच्छति ईक्षीरति, ईक्षीरितुमिच्छति ईक्ष्मदीरिषतीत्यादौ 'नञ्ः संयोगादयः' इति दकारस्य द्विव्यनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्या-
 नुबुद्धेः । अत्र अच् इति उक्तेःपि न केवलम् अच्, एव द्विरुच्यते किञ्च तदयोगात् व्यञ्जनाद्यपि । तथा च भाष्यम्—“व्यञ्जनानि पुनर्नट-
 भार्यावद् भवन्ति तद् यथा—नटानां स्त्रियो रज्जगताः यो यः पृच्छति कस्य युग्ं कस्य युग्मिति तं तं तव तवेत्याहः । एवं व्यञ्जनाद्यपि यस्य यस्याच्ः कार्यामुच्यते तं तं भजन्ते” इति । अत्र धातोरिति किमर्थम् ? तदभावे लिटि परे यः प्रथम एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं च पपाचेत्यादावेव स्यात् न तु जजागरेत्यादावपीति भाष्ये स्पष्टम् । अनभ्यास इति किम् ? सन्नन्तानां यञञानाञ् द्विव्यं भवति । पुनश्चिञ्चि तेयां द्विव्यं या भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत्कृताभ्यासकार्षस्य पुनरभ्यासकार्षं नास्तीति तदर्थः ।

✓ **अभ्यासे चर्च** (८।४।५४)—‘बलां जश् बशि’ इत्यस्माद् बला-
 मित्यात्रानुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते । तदुक्तम् दीक्षितपादैः
 —“अभ्यासे बलां चरः स्युर्जश्च । बशां जशः । षयां चरः ।
 तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः,
 आसुरतम्यात् ।” इति । बलश्चतुर्विंशतिः । तत्र षयाः शरः ।
 तेषामभ्यासे लोपो भवति ‘शपूर्वाः षयः’ इत्यनेन । हकारस्य
 षभ्यासे “कुहोश्चुः” इति चूङ्म् । एवं च बल्यु बल्यो विंशति-
 रिहाभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः कस्य जश्
 इत्याकाङ्कारामाह—बशां जश् इति । वर्गाणां तृतीयचतुर्था बशः ।
 तेषां जशो जवगडदा इत्यर्थः । यद् यद् वर्ग्याः स्थानिनः तद्वर्ग्याः
 आदेशा इत्यपि बोध्यम् । वर्गानां प्रथमद्वितीयाः षयः, तेषां चरः
 चटकतपा इत्यर्थः । अत्रापि यद् यद् वर्ग्याः स्थानिनः तद्वर्ग्याः आदेशा

आर्धधातुकाव्यवहितपूर्वधाभावां ङणो न स्यादित्युभयत्रापि दोषः ।
अत्रेदं समाधीयते—सार्धधातुकार्धधातुकयोरिति को विशेषणम् ।
तेनायं सूत्रार्थः—सार्धधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्योको ङणः स्यात्
स चेदङ्गावयव इति ।

✓ **यासूट् परस्मैपदस्य दान्तो ङिच्च** (७४।१०३)—परस्मैपदे-
ष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'लिङः सौयुट्' इत्यतो लिङः इत्यनुवर्तते ।
लिङः परस्मैपदानां यासूडागमः स्यात् स चोदान्तो ङिच्च । 'आगमाः
अनुदान्तः' इति यासूटोऽनुदान्तश्चे प्राप्ते उदात्तवचनम् । टिङ्गां
परस्मैपदतिवादीनामादावेव यासूडागम्यते यास् च शिष्याते । स्वरां
स्वरातामित्यादौ ङणादिनिषेधार्थं यासूटो ङिङ्वचनम् । ननु "यदा-
गमास्तद्गुणीकृतस्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते" इति परिभाषया यासूडागमो
लिङादेशपरस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानिवद्भावेनैव ङिङ्विद्वेः
यासूटो ङिङ्विधि र्थः । अत्रोच्यते—'स्थानिवदादेशोऽनलविधौ'
इति आदेशः स्थानिवद्भावेति न तु अलविधौ । अत्र ङिङ्वम् अल्मात्रवृत्ति-
धर्मघटितधर्मः । तेन च स्थानिवद्भावः । अतः सूत्रे ङिङ्वपदमावशकम्
एवेति प्रतीयते । अत्र पुनर्ङापकां 'अनुवक्तकार्ये कर्तव्ये अनल्-
विधौ इति निषेधो न कर्तव्य' इति परिभाषा उपलभ्यते । ईं सञ्ज-
कत्वमनुवक्तव्यम् । ईं पदघटितः अल्मात्रवृत्तिधर्मघटितः यो धर्मसुद्धर्म-
घटितकार्यो स्थानिवद्भावेः भवत्येव । अतो ङिङ्वपदस्य प्रयोगो न
व्यर्थः । 'न ल्यपि' इति सूत्रमेवात्र प्रमाणम् 'घुमास्वागापाङ्गहातिसां
हलि'—एषामां ङ्ङ् आद् हलादौ किङ्ति आर्धधातुके परे ।
दीयते । 'न ल्यपि' - ल्यपि प्रत्यये परतः तन्न भवति । प्रदाय ।
अकिंप्रत्ययस्य ल्यपः किङ्ङणविशिष्टत्वात् स्फुटमेव बुध्यते यत् क्ताः
किङ्ङ ल्यप्याप्यतिदिश्याते । तेन 'घुमास्वा—' इति सूत्रमत्रापि
प्रयुज्याते । अत्र ल्यपि किङ्ङप्रयोगेनैतत् प्रतीयते यदनुवक्तकार्ये
अलाश्रयविधौ अपि स्थानिवद्भावो न निषिध्यते । अनेनापि ङिङ्-

ग्रहणश्च प्रयोजनं न ज्ञायते, तेनेदं व्यर्थमिति प्रतीयते । दीक्षित-
मते तु नियमान्तरङ्गापकादिदं न व्यर्थम् । कचिद् (लाश्रयविधिकार्षे)
अनुबन्धकार्षे अपि अनल्विधौ इति प्रतिषेध इति । तद्यथा—
वक्ष्यमाण ॥

आतो ययः (१/२/८०)—अतः परस्य सार्वधातुकत्ववयवस्य या
इत्यस्य 'ईय्' आदिति हि वृत्तिः । 'अत' इति पक्षमी । 'या' इति लृप्त-
वर्ष्ठीकं पदम् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तय
अवयववर्त्तया विशरणम्याते । ईय इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । 'भव या
त्' इत्यत्र या-भावस्य ईयादेशे 'भव ईय्, त्' इति स्थिते 'आद्गुणः'
इति गुणे सति, 'लोपो व्योर्बलि' इति यकारलोपे च भवेदिति
लभ्यते । यलोपात् प्राग् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च
न शक्यः, अन्तरङ्गहेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः संयोगान्तलोपस्य
त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेति भावः । सूत्रे सार्वधातुकपदानुवर्त्तनं
व्यर्थमिति चेन्न । सूत्रे सार्वधातुकपदाभावे सूत्रस्यास्य आर्षधातुके
अपि प्रवृत्तिः । यदीह-सार्वधातुकानुवृत्तिर्न क्रियेत, तर्हि चिकीर्ष्यादिति
पदं न सिद्धोदिति ।

गातिस्वाघुपाडुभाः सिचः परस्मैपदेषु (२/४/११)—
गाति स्वा घु पा डू एषां दम्बात् पक्षमीवञ्चनम् । परस्योति शेषः । सिच
इति षष्ठीसम्भ्रम् । गाति इति स्त्रिपा निर्देशात् गाधातो ग्रहणम् । 'घु'
इत्यनेन घुसंज्ञकयोः दाधातोः धाधातोश्च ग्रहणम् । अत्र सूत्रे
व्यवहितोऽपि लुगनुवर्त्तते न तु ल्लुः । सूत्रस्यायमर्थः—गाति स्वा घु
पा डू इत्येतेभ्यः परस्य सिचः लुग् भवति परस्मैपदेषु परतः इति,
'गा' इति गत्यर्थकस्य ईग्धातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः गृह्यते, न तु
'गै' इत्यस्य स्थाने आदिष्टस्य गाधातोः । एवं 'पा' इत्यनेन
पानार्थकस्य ग्रहणम्, न तु पालनार्थकस्य । तदुक्तम्—गापो ईह

ईणादेशपिवती गृह्येते । गायतेः पातेश्च न भवतीति शेषः ।
अतएव अगासीन्नटः, अपासीन्नपः इत्यादयः प्रयोगाः । अत्र अस्य
सूत्रस्य न क्सेत्रम् । सूत्रस्यास्योदाहरणानि तु—अगा९, अधा९, अपा९,
अभू९ इत्यादीनि ।

भूधुवोस्तिष्ठि (१।७।८८)—‘मिदेक्षुर्णः’ इत्यतो षुण इति
अनुवर्तते, ‘नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके’ इत्यतो नेति सार्व-
धातुके इति चानुवर्तते । तदाह—तू सू एतयोः सार्वधातुके तिष्ठि
परे षुणे न स्यात्, तू धातोः सूधातोश्च सार्वधातुके तिष्ठिप्रत्यये
परे षुणे न भवतीति सूत्रार्थः । अस्योदाहरणम्—अभू९ । भूधातोः
लुङ्गि तिपि मध्ये च्छेः सिचि ‘गाति स्था’—इत्यादिना सिचो लुकि ‘सार्व-
धातुकार्धधातुकयोः’ इति षुणे भवति, स च अनेन सूत्रेण निषिध्यते,
भवतीत्यादौ तु शपश्प्रत्ययनिमित्तको षुणः न तू तिष्ठिनिमित्तकः ।
तेन ईदं सूत्रं तत्र न प्रवर्तते । भूयादित्यादौ तिष्ठः आर्धधातुकसं-
ज्ञायाम् अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । तदा किञ्चित् च इत्यनेन षुणे
निषिध्यते ।

अस्तिसिचोऽपृक्तो (१।७।९७)—सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यानसहम् ।
प्राचीनाश्च अत्र—अस्ति च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिचः, तस्मादिति
विग्रहः । अत्र पूर्वानिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् अस्मात्तरमिति
सिचश्चक्ष्यस्य पूर्वप्रयोगो न । अस्तिसिच इति पक्षम्यस्तं पदम् । ‘क्वव
ङ्गट्’ इत्यतः ङित्यनुवर्तते । ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इत्यतो
हलीत्यनुवर्तते । तत्र षष्ठ्यन्तेन विपरिणम्यते । ‘तस्मादित्यन्तरस्य’
इति परिभाषया ‘अस्तिसिचः’ इति पक्षमी अपृक्तस्येति षष्ठी प्रकल्पयति ।
ततश्च अन्तेः सिच्चे परस्यापृक्तस्य हल ङीडागमः स्यादित्यर्थो
व्याख्यातः । परञ्च नैतद्व्याख्यानं सम्यक् । यतोहस्मिन् मते कृतभू-
त्वाद् अस्धातोः सिचो लुक्यपि भूधातोश्च स्थानिवद्भावेन अस्धातुश्च

सिचः परस्मात्प्रश्रित्य ततः परस्यापुञ्जहलः अद्भुदित्यादौ ङीट् प्रसज्येत । तथा—अगां, अस्त्रां इत्यादावापि 'गातिस्त्रा'—इत्यनेन सिचो लुक्पि स्थानिवद्भेन सिचः परस्मादीडागमः दुर्वारः स्यात् । तन्माह्याध्या-
 स्तरमाश्रियते दीक्षितपादैः । तथाहि सिच अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छन्दस्य सौत्रं भवमाश्रित्य पदत्वाभावात् चोः कुरिति कृष्णं न । न च सिचस्य अस्मित्यानेनैवास्तेर्लाभादस्त्रिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, लुप्तस्य विभक्तिरस्यास्तीति त्रिञ्जस्रप्रतिरूपकावयवस्य ग्रहणेन तस्यैव कर्मधारये सति सार्थक्यात् । ततः परस्याः पक्ष्याः सुपां सुलुगित्या-
 दिना सौत्रो लुक् । 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इत्यतः अनुवृत्तस्य हलीत्यास्य षष्ठ्या विपरिणामः । तन्माद् विद्यमानां सिचोहस्तेश्च परस्यापुञ्जस्य हल ङीडागमः स्यादित्यर्थो भवतीति समालोचनकुशला व्याचक्षते । तेन अद्भुदित्यात्र सिचो 'गातिस्त्रा'—इत्यादिना लुप्तत्वाद् विद्यमानत्वाभावात् ततः परस्यापुञ्जहल ङीट् न । कृतभूभावस्य अस्तेश्च अस्तेर्विद्यमानत्वाभावात् ततः परस्यापुञ्जस्य हल ङीट् न भवतीति बोध्यम् । अस्योदाहरणानि च आनीं असैप्सीं इत्यादीनि बोध्यम् । अपुञ्जे किम् ? एषिष्ठ इति । एध् + लुङ् + त -अत्र तकारस्य हल्ङ् अपि सिचः परस्तेपि च अपुञ्जत्वाभावाद् ङीगमो न ।

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपात्रो (७।७।१७९)—

'हेतूहेतुमतोर्लिङ्' इत्यतो हेतूहेतुमदित्यनुवर्तते । हेतु-
 रन्त्यास्य इति हेतुमत् । 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतो भविष्यतीत्यनु-
 वर्तते, क्रियातिपात्रो इत्यत्र अत्रिपस्त्रिरित्यस्य अनिप्स्त्रिरित्यर्थः ।
 'हेतूहेतुमतोर्लिङ्' 'इच्छार्थेषु लिङ् लोटो' इत्यादि लिङो निमित्तम् ।
 ततश्च हेतूहेतुमदत्वादि लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो
 भवति क्रियाया अनिप्स्त्रो गम्यमानायाम् इत्यर्थः पर्यवस्यति । तद्यथा
 सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । अत्र सुवृष्टिभवनं सुभिक्षं
 प्रति कारणमिति कार्यकारणभावसम्बन्धः । यदा, सुवृष्टिभवनं सुभिक्षं

इत्यादौ तु परगामिनि क्रियाकले नानेनाञ्चनेपदम् । आम्-
प्रकृतेः 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातोराञ्चनेपदाभावाद् तस्य
परस्यैपदिङ्गात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्वापाठम् । इत्थं—
एधाङ्ग्रे इत्यादाहरणम् । ईङ्गाङ्कार इति प्रत्यादाहरणं बोध्यम् ।

✓ कुहोश्चुः (१।४।७२) कुरिति कवर्गः । चुरिति चवर्गः । ह्-
इति हकारः । कु च ह् च इत्यनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विचनम् । 'अत्र
लोपोह्यस्य' इति तः अभासश्चेत्यानुवर्तते । तदुक्तम्—अभास-
कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । अत्र स्थानिनां कवर्गीयाणां
हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पङ्कवान् यथासंख्यम् । नापि स्थानत
आञ्चर्यम् । कर्त्तृतालुस्थानभेदात् । आभास्यप्रथयत्साम्यात् तु कवर्ग-
चवर्गयोरविशिष्टम् । हकारचवर्गयोस्तु नाञ्च्येव तत् । अतो बाह्यप्रथयत्
एवाञ्चर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् । तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव
चवर्गीयो भवति, अथोवन्वासविवारान्नप्राणप्रथयत्साम्यात् । न तु द्वितीयः,
महाप्राणत्वात् । किञ्च यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये
प्रथयत्भेदोऽप्यास्ति तथापि सूत्रारम्भसामर्थ्यात् आदेशो बोध्य इति ।
'एधाम् कर् क्व ए' इति स्थिते 'हलादिः शेषः' इत्यनेन अभासस्या-
न्त्याहलो लोपे अनेन सूत्रेण कस्य चूहे 'एधाम् च क्व ए' इति ज्ञाते
यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे' इति परसवर्णे च एधाङ्ग्रे इति ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् (१।२।१०)—टिंसेस्यङ्गिस्तस्य धासः
स्थाने से भवति । एधाङ्कसे । लिट् च इत्यार्धधातुकसंज्ञा ।
आर्धधातुकस्येड्वल्लादेरिति य इडागमः प्रसज्येत तं बाधित्वाह—
एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । उपदेशे यो धातुः एकाच् अनुदात्तश्च ततः
परस्य वल्लादेरार्धधातुकस्य ईट् न भवति । अत्र उपदेशपदम् एकाच्-
पदेन अनुदात्तेन च सह अद्येति काकाङ्गिगोलकश्यायेन देहलौदीप-
श्यायेन वा । अतएव उपदेशपदस्य मध्ये पाठः । तेन एकाच्ञस्य

অনুদাত্তস্তম্ভ উপদেশিকেন ভাব্যম্ । উপদেশে ইতি পদম্ মধ্যবর্তিত্বাৎ
 মধ্যমণিশ্রায়েন পূর্বোত্তরাভ্যাং সংবধ্যতে । যদি 'উপদেশে' ইতি
 'একাচঃ' ইত্যত্র অস্থিতো ন অভবিষ্যৎ তর্হি কর্তুমিত্যত্র ইণ্‌নিষেধো ন
 অভবিষ্যৎ । যদি চ উপদেশে ইতি পদম্ অনুদাত্তাদিত্যত্র ন অশ্বেতি,
 তর্হি এধাঞ্চকুশে ইত্যাদৌ ইণ্‌নিষেধো ন স্যাৎ । অনেন সূত্রেণ সন্-
 প্রত্যয়ে একাচঃ ধাতবঃ পিপক্ষতিবিভিন্সতীত্যাদয়ঃ ইটং ন লভন্তে ।
 কিন্তু যঙ্লুকি এতে এব ধাতবঃ ইটং লভন্তে এব, তত্র ইড্‌বিধীয়ত
 এব । কথমিতি চেৎ ? সূত্রে একাজ্‌গ্রহণসামর্থ্যাদিতি । স্বরস্তুত্যা-
 দয়ঃ অস্ত প্রমাণম্ ।

উপদেশে ধাতুপাঠাবস্থায়ামিত্যর্থঃ । প্রয়োগকালে উদাত্তঃ
 উপদেশে অনুদাত্তঃ । প্রয়োগকালে অনেকাচি ভূতে অপি ন হানিঃ ।
 পরমুপদেশকালে একাচ্‌ ভবিষ্যত্যেব । দ্বয় এব ধাতবঃ-স্বরাস্তাঃ
 ব্যঞ্জনাস্তাশ্চ । তত্র সর্বে স্বরাস্তা একাচোহনুদাত্তা অক্ষতাদীন্‌ বর্জয়িত্বা ।
 দাতা । নেতা । চেতা । স্তোতা । অক্ষতাদয় উদাত্তাঃ—অবধিষ্ঠ ।

অসংযোগাল্লিট্‌ ক্‌টিং (১।২।৫)—অসংযোগাৎ + লিট্‌ + কিং
 ইতি ছেদঃ । 'সার্বধাতুকমপিং' ইত্যতঃ অপিদিতি অনুবর্ততে । তদাহ
 —অসংযোগাৎ পরোহপিং লিট্‌ কিং স্যাৎ । হ্রোহনস্তরাঃ সংযোগঃ ।
 অসংযোগাদিত্যস্ত সংযোগবহির্ভূতাদ্‌ বর্ণাদিত্যর্থঃ । তস্মাৎ পরঃ যঃ
 অপিৎ লিট্‌ লিডাদেশঃ স কিং অগুণী স্যা'দিতি । ততঃ 'সার্বধাতু-
 কাধ'ধাতুকরোঃ' ইতি গুণে বিহিতৈহপি অত্র লিটঃ কিংবা 'কিঙ্‌তি চ'
 ইতি নিষেধাৎ ন গুণঃ । এধাম্‌ কৃ এ ইতি স্থিতে 'লিটি ধাতো-
 রনভ্যাসস্ত' ইতি দ্বিত্বাৎ পরত্বাদ্‌ 'ইকো যণচি' ইতি ঋকারস্ত যণাদেশে
 য়েক প্রাপ্তে বিশেষমাহ—কৃতে তু যণি একাচ্‌ত্বাভাবাদ্‌ 'লিটি ধাতো
 —' ইতি দ্বিত্বং ন স্যা'দিতি ভাবঃ । অসংযোগাদিতি কিম্‌, মমস্বে ।
 অত্র নলোপো ন ।

बदब्रजहलन्तस्यः (१२।७)—बदश्च ब्रजश्च हलन्तश्च इत्ये-
तेषां समाहारद्वयः । षष्ठ्यकवचनम् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् ।
'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते । तदाह—बदे
ब्रजेर्हलन्तस्य च अङ्गस्य अचः स्थाने वृद्धिः स्यात् सिचि परस्मैपदेषु
इति । हलन्तत्वादेव सिद्धे बदब्रजग्रहणं तु अवादीदग्नाजीदित्यात्र
'अतो हलादेः—' इति विकल्पं बाधित्वा नित्यं वृद्धिः । हलन्तस्यो-
दाहरणम्—अपाङ्गी, अधाङ्गी । तदन्तुविधिना एव सिद्धे अन्तुग्रहणं
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अच इति ईकूपरिभाषया अनुपस्थानार्थम् ।
अग्रथा अतैत्सीदित्यात्र श्रान्त ङपाङ्गीदित्यादौ ।

तस्मान्नुञ्ङ्विहलः (१।४।११)—धातोरित्याधिकृतं वर्तते ।
तस्मादिति द्विहलः इति च पक्षम्यान्तुं पदद्वयं तस्यैव विशेषणम् ।
तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः परामुञ्जते । अर्थात् दीर्घो-
भूतः अकारः परामुञ्जते । सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घोभूतादकारात्
परस्य द्विहलो धातोः नुडागमो भवति लिटि पक्षे इति । द्विहल्
इति द्वौ-हलो यस्य तस्योति विग्रहः । नुटः टकार इत् । उकार
उच्चारणार्थः । 'आञ्जुतो टकितो' इति सूत्रेण टिङ्वादौगवस्यः ।
अत्रोदाहरणम्—आनर्द्द इति । अर्द्द + लिट् अ इति स्थिते द्विह्वेन
अर्द्द अर्द्द अ इति जाते अनेन 'आ नुट् अर्द्द अ' इति कृते
'आन् अर्द्द अ' इति । ततः आनर्द्द इति ।

बालो बलि (८।२।२७)—[बल्=बलञ् । षट्थम् । ज्व-
गडदश् । षकृच्छ्रथचटतव् । कपय् । शसवर् । हल् ॥] बल्
इति पक्षमी । 'संयोषाञ्जस्य लोपः' इत्यातो लोप इत्यनुवर्तते ।
'रात् सस्य' इत्यतः सस्योति चानुवर्तते । तदाह—बलः परस्य सस्य
लोपः स्यात् बलि । पदस्येत्याधिकारात् प्रत्यायासन्तेः बलो बलि
सस्योति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसम्बन्धिष्वे लोपोऽस्मिन् । सूत्र-

स्योदाहरणम्—असैकामिति । असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्ते, अश्त्वे च रूपम् । ईडभावपक्षे रूपम् । ईट्पक्षे तु असैधीदिति । 'ईट् ईटि' इति सलोपः । 'नेटि' इति वृद्धि-प्रतियोगेः । 'पुगञ्जलघुपधस्य' इति ञणः ।

अज्जर्वाघणोः (१।४।५७)—'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । वी इति दीर्घाञ्जं लुप्तप्रथमाकम् । तदाह—अजे नी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घणमपं च वर्जयित्वा इति । घण अपि च परतोऽहवर्तमाने सति अज्धातोः स्थाने 'वी' इत्यादेशः स्यादार्ध-धातुकविषये । 'आर्धधातुकाविषये' इति दीक्षितप्रयोगेन एतद् विज्ञायते यद् 'आर्धधातुक' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसप्तमी एव न तु परसप्तमी । परसप्तम्याश्रयेण तु वेव्रीयत इति न स्यात्, वीभावात् प्राग् अजादिद्वाद् यङसंभवात् । विषयसप्तम्याश्रयेण तु यङि विवक्षिते वीभावे सति ह्लादिद्वाद् यङ् निर्वाहः । 'अघणोः' इति प्रयोगः किमर्थम् । घणो समाजः । 'समुदाहरणः पञ्चम' इत्यपि समाजः । अत्र अघणोरिति न वक्तव्यम्, 'वा लिटि' इत्यतो वेति अनुवर्तते । व्यवस्थितविभाषणम् । घणो अपि च न भवति । ल्युटि बलादावार्धधातुके च विकल्पः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु (१।२।१)—'इको ञ्णवृद्धीः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन ईगञ्जस्योपस्थितिराक्षिप्यते । 'अङ्गस्य'त्यधिकृतस्य विशेषणमिगञ्जस्येति । तदञ्जविधिरिति भावः । तद्वृत्तं दीक्षितपादेन—ईगञ्जस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे परे सिचि । अर्थात् परस्मैपदे यदा सिञ्जनुवर्तते तदा ईगञ्जस्य (ईक=ई, उ, ऋ, ल्) अङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । यथा—अवैधीदिति । धातोः लुङ्स्थितिः, ईकार-लोपे, सिचि वीभावे, 'एकाच—' इत्यनेन वीभावस्यैकाच्चादिङ्-भावे, वृद्धौ अडागमे यत्वे च रूपमिदम् । परस्मैपदेष्विति किम् । अधविष्ट । आञ्जनेपदद्वाद् नात्र वृद्धिः । सिचौति किम् । एति, विभर्त्सति ।

अकृत्सर्वधातुकान्नादीर्घः (१।४।२५)—आशीर्लिङि विशेष-
निर्देशनार्थं प्रवृत्तमिदं सूत्रम् । अत्र 'अङ्गश्च' इत्यधिकृतम् । 'अयञ्
धि कृडिति' इत्यतो यीतानुवर्तते । यीति सप्तम्यस्तमनुवृत्तमङ्गाक्लिप्त-
प्रत्यायविशेषणम् । तदादिविधिः । 'अचञ्च' इति परिभाषापस्थितेः
अङ्गाधिकारात् येन विधिसुदन्तश्च इत्यस्याच्च वृत्तौ दीर्घश्रुतिः । अतए-
वोक्तम्—'अङ्गस्त्याङ्गश्च दीर्घः श्चाद् यादौ प्रत्याये परे । न तु
कृत्सर्वधातुकयोः' इति । 'अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च कृडिति
परतोऽङ्गस्त्याङ्गश्च दीर्घो भवतीति—काशिका । अत्रोदाहरणं
यथा—क्लीयादिति । क्यार्थकक्लिधतोरशीर्लिङि आर्धधातुकत्वादनन
सूत्रेण दीर्घः । किञ्च कृद्यकारे सार्वधातुक- (विधिलिङ्) यकारे च
परे अङ्गस्त्याङ्गश्च दीर्घो नेत्यर्थः । तस्मादेव कृद्यकार ल्यपि परे
प्रपूर्वककुधातोः प्रकृत्य इति रूपं भवति । अत्र न दीर्घः । एवम्
चिण्वात् इत्यत्र सार्वधातुकविधिलिङ् यकारश्चान्न दीर्घः ।

अतो लोपः (७।३।४८)—“अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या-
दौनामनुनासिकलोपो ऋलि कृडिति”—इत्यत्र 'उपदेश' इत्यनुवर्तते ।
'आर्धधातुके' इति अधिकृतम् । तच्च इह आवर्तते । अतएवोक्तम्
—आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारश्च लोपः श्चादाध-
धातुके परे इति । 'आर्धधातुकोपदेशे' इति किम् ? अयं पय
गतौ आभ्यां किपि आर्धधातुकश्चे अपि 'अतो लोप' इत्यनेन
अलोपो न । तेन 'वेरपृक्तलोपाद्वलि—' इति वास्तिकात्
'लोपो व्योर्बलि' इति यलोपे 'ह्रस्वश्च पिति कृति—' इत्यनेन
तुगागमे, अपृक्तलोपे अत् पत् इतीश्रुते । अत्र यलोपे सति
अतो लोपो न भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात् ।
'आर्धधातुके परे' इति किम् । कथयति । चुरादौ अदन्तोऽह्यं
धातुः । अत्र 'अत उपधया' इति णिचि उपधावृद्धौ 'कथयति' इति
न, 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन अल्लोपश्च स्थानिवद्भावे । 'आर्ध-

धातूके परे' इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानि-
 वङ् न स्यात्, तदभावे च कश्च इत्येवम् रूपे जाते उपधावङ्किः
 भविष्यति । तथा च प्रकृते—गोपाय आम् इति स्थिते अतो लोपे
 गोपायामिति सिद्ध्यति । यद्यपि सर्वर्णदीर्घेण अपि एतत् सिद्धम्,
 तथापि श्रायात्वादतो लोप उपपन्नः ।

सहस्रघृणि चङ्परहनग्लोपे (१।४।२७)—लघुनि धातूकरे
 परतो योह्र्यासस्तस्य चङ्परं णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लो-
 पे इत्यर्थः । अत्र 'अनग्लोपे' इति छेदः । 'चङ्परं' इत्यत्र
 चङ्परौ यस्यादिति बह्व्रीहिः । कर्मधारयमाश्रित्य चङ्परं इति
 नार्थः, परग्रहणवैयर्थ्यात् । ननु अत्रपदार्थे बह्व्रीहिर्भवति प्रकृते च
 कोह्र्यपदार्थ इति चेत् ? णेरवाश्रयपदार्थत्वात्, अतएव अण्यस्तेभ्यः
 श्रिद्ध्रश्चत्वाच्चङ् द्विष्टे अशिष्टियत्, अदृष्टवत्, अशुष्टवत् इत्यत्र सहस्रं
 'दीर्घो लघो' रित्यानेनाभ्यासदीर्घश्च न भवति णेरभावात् । बह्व्रीहि-
 गम्या णिः 'अङ्' इत्यनुवृत्तं च । तत्र णवित्यावृत्तौ एकं
 लघुनीत्याद्याश्चेति । तथा च चङ् परं णौ यन्नस्य तस्मिन् परत इति
 लभ्यते । द्वितीयं तु अनग्लोपे इत्याद्याश्चेति । तथा च णौ
 परतो योहनग्लोपस्तस्याभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्य इत्या-
 वृत्तौ एकं चङ्परं इत्याद्याश्चेति । निमित्तनिमित्तितावे यष्टी । तथा
 च अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ्-
 परकश्च वर्णः अर्थाद् णेरिकार एव । न तु श्रिद्ध्रश्चवामस्त्यवर्णः, तस्य
 अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात् । एतदथमेव अङ्गस्येभ्यः
 निमित्तवर्णस्यतामाश्रित्य चङ्परं इत्यानेनाश्रयोह्र्यपगतः । द्वितीयस्य
 चाङ्गस्य अनुवृत्तस्य 'अभ्यासस्य' इत्याद्याश्चयः । सहस्रदिति सप्तम्यास्ताद्
 वतिः । तथा च—अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं
 यन्नस्य तत्परौ योह्र्यस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्यात्त्वावग्लोपेह-
 सात् इत्यर्थो भवति । अथवा अङ्गस्येति नावर्तते, चङ्परं

इत्येतदङ्गस्येत्यात्राद्येति न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव
 णेवग्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभासस्येत्यात्रैवाद्येति । तदाह
 —चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योह्यत्वासौ लघुपरस्तस्य सनीव कार्यं
 स्याण्णावग्लोपे असति इत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसंगतः,
 अङ्गजागरदित्यत्र चङ्परे णौ यल्लघु तदभासव्यावहितमिति न सङ्घ-
 मिति भाष्योक्तेः ।

णौ चङ्पुपधया ह्रस्वः (१।४।१)—चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योप-
 धया ह्रस्वः स्यादित्यर्थः । 'चङ्' इत्येतत् 'णौ' इत्येतस्य विशेषणमित्याह
 —चङ्परे णौ इति । चङ्परौ यस्मादिति विग्रहः । तादृशे णौ
 निप्रत्यये परत इत्यर्थः । अङ्गमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धवाम् ।
 अतएव 'अ कम् अ त' इत्यनेन 'अ कम् अ त' इति भवति ।
 'उपधया' इति किम्? अचकाङ्गः । काङ्ग इत्यादस्तोह्यं धातुस्तन
 आकारस्य उपधाङ्गं न । 'चङ्' किम्? कारयति । *अत्र चङ्भावद्
 ह्रस्वदेशो न भवति । 'णौ' किम्? 'चङ्पुपधया' ह्रस्व इत्याद्यामाने
 अदीदपदित्यत्र दाधातोः णास्तद् लुङ् चङ् 'दा इ अं' इति स्थिते
 आकारस्य ह्रस्वे सति पुग् न स्यात् । 'णौ' इत्युक्ते तु आकारस्य णौ
 परत उपधात्वा-भावान्न ह्रस्वः । 'द्विर्वचनेह्' इति निषेधस्तु न शङ्काः
 द्विवचनित्तु चङ् उपधया व्यावहितत्वात् ।

णिस्रिङ्गङ्गाः कर्त्तरि चङ् (३।१।४८)—णिश्च श्रिश्च ङ्श्च
 ङ्श्चेति द्वन्द्वः । तस्यां पक्षम्या बह्वचनम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति
 तदस्तस्य ग्रहणम् । 'चेः सिच्' इत्यतः चेः णिति, 'चि लुङ्' इत्यतो लुङीति
 चानुवर्तते । तदुक्तम्—णान्तां श्र्यादिभ्यश्च चेः चङ् स्यात् कर्त्तरि
 लुङि परे इति । अत्र श्र्यादिभ्यश्चेति ङ् ङ् इत्येतयोः ग्रहणम् ।
 सूत्रे कर्त्तरि इत्यस्य 'कर्त्तरि लुङि परे' इत्यर्थः । चङावितौ । चङः
 अकारमात्रं शिष्यते । अत्रोदाहरणम्—अचौकमत इति । अस्य पदस्य

सिद्धेः प्राक् 'अकाम् पि चङ् (चिन्) त' इत्यवस्थायां स्थितायाम् अनेन सूत्रेण 'अकाम् इ अ त' इत्यावस्था ज्ञाता । लूङि तपरे चङः अकारः अवशिष्यते । काशिकायां सूत्रस्यास्य ईदृशी व्याख्या—“सिद्धपवादश्चङ् विधीयते । ण्यस्येभ्यो धातुभ्यः श्रि ङ्र ङ्र इत्येतेभ्यश्च परस्य च्छचङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लूङि परतः । ङकारो गुणवृद्धि—प्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः ।” इति ।

सन्प्रत्ययः (१।४।१२)—सनि अत इति हेदः । 'अत्र लोपोहभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्य इति अनुवर्तते । 'भृष्णमिं' इत्यत इं इति चानुवर्तते । तदाह—अभ्यासस्य अत इकारः स्यात् सनि । सनि प्रत्यये परे अकारान्तस्य अभ्यासस्य इकारादेशः भवति । सन्प्रत्ययस्य उदाहरणम्—पठितुमिच्छति पिपठिषति । क्वचित् सन्प्रत्यायाभावे अपि सद्यद्भावेन अभ्यासस्य इकारान्तादेशः क्रियते । यथा अचीकमत, अपीपठत ।

यै विभाषा (७।७।४०)—'जनसनखनां सन्बलोः' इत्यतो जनसनखनामित्यनुवर्तते । 'अनुदात्तोपदेश'—इत्यतः 'क्ङिति' इति च अनुवर्तते । 'यै' इत्यनेन तदादिविधिमाश्रित्य विशेषणम् । 'यै' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । 'विड्वनोरनुनासिकस्यां' इत्यत्र आदित्यनुवर्तते । तदाह—'जनसनखनामाङ् वा स्यात् यदौ किङ्ति । इति । यकारादौ किङ्ति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।—इत्यर्थो ज्ञातः । अत्रोदाहरणम्—सायां सग्यां । आदौ किदाशिषीति आशीर्लिङि यानुटः किव्वां प्राप्तिः । नकारस्य आव्हे सर्वर्दीर्घः ।

मिदरक्षः (१।७।८२)—मिदरक्षश्चेको ङुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मिदरित्यवयववर्ष्ठी । ङुणश्चतुर्त्या 'इको ङुणवृद्धी'

इति परिभाषया इक इत्युपतिष्ठते । 'इंसंज्ञकशकारादौ' इति दीक्षितप्रयोगः 'ष्टिवृक्मुचमां शिति' इत्यतः 'शिति' इत्यश्चानुवृत्तेरित्यर्थः । श् चासौ इच्छेति कर्मधारयः । इंसंज्ञकशकारादौ प्रत्याये परे इति लभ्यते । दैवादिकमिदं श्नि मेष्ठते इत्यादाहरणम् । श् इद् यश्चेति बह्व्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्याये परे मिदेरिको गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमिंसंज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—एशः आदिशित्वाभावान्नेन गुणः । आदिः शकार इं यश्चेति विग्रहः । प्राक् शकारेण्वाभावदित्यर्थः ।

श्रुतः किति (१।४।२२)—श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वां षष्ठी, उक् इति प्रत्याहारः—उ, ऋ, ल् इति वर्णत्रयग्राहकः । अङ्गश्चेति अधिकृतं पङ्क्त्या विपरिणतम् उकः विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे'—इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तम् इगन्तु अश्चेति । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति । कित्तीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । कित्तीत्यनेन गितोहपि संग्रहः । तदाह—श्रिश्च एकाच उगस्तुच्छ परयो गिंकितोरिह न श्चां इति । श्रि इत्येतत्स्योगस्तानां च किति प्रत्याये परत इडागमो न भवति । श्रितः । श्रितवान् । श्रिश्च । उगस्तानां च—युतः । युतवान् । युश्च । कित्तीत्यत्र गकारप्रःश्लेषः किम् । भ्रुः । 'ग्राजिन्श्च गन्ः' इति चकारां भ्रुधातोः गन्ः । तस्य गिश्चादिह न । पुरस्तात् प्रतिषेधकाणोरन्तसामर्थ्यात् परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमात् नित्यमिह । सस्वरिव-सस्वरिम इत्यादिः ।

सन्नाष्टोः (७।१।२)—सन् च षड् चेति द्वन्द्वसमासे रूपमिदम् । अवयवषष्ठी एवा । 'एकाचो द्वे प्रथमश्च' इति 'अङ्गादेर्द्वितीयस्य' इति च सूत्रद्वयमनुवर्तते । "धातोरनन्त्यासस्येति वर्तते । सन्तस्य

यङ्स्तस्य चान्भासस्य धातोरवयवस्य प्रथमश्लेषाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः । पिपकति । पिपतिषति । यङ्स्तस्योदाहरणम्— पापच्यते । अटाट्यते ।'-इति काशिका । सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च परे इति व्याख्यायां प्रतीषिषति, अटाट्यते इत्यादि न सिध्येत्, सञ्चोः प्रकृतिभागश्लेष द्विप्रसङ्गेः । तेन अवयववर्गीमवलस्य तदन्तविधिना व्याख्यानमेव युक्तम् । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागश्लेष द्विप्रसङ्गेः ।

✓हेतुमति च (७।१।२७)—गिञ्स्तप्रक्रियाविधायकं सूत्रमिदम् । अत्र सूत्रे 'सत्यापपाश'—इत्यत्रो निञ्जित्यनुवर्तते । 'धातोरकाचो हलादेः' इत्यत्रो धातोरित्यपि । ततः हेतुमति च धातो गिच् श्वां इति सूत्रशरीरं कल्यते । तस्य चायमाशयः—तत्प्रयोजको हेतुश्च इति संज्ञया प्राप्यते कर्तुः प्रयोजको हेतुः । स आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान् प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः । तस्मिन् वाच्ये गि च् स्यादित्यर्थः । तद्वक्तुं दीक्षितेन—प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये गिच् श्वादिति । प्रयोजकश्चेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च् कचिद सिद्धः, कचिं फलरूपः, देवदन्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति । संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशानां ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञा इत्यर्थः । समानश्चार्थिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम् । अनुमतिस्तु राज्यादेः सम्प्रतिः । अरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । अत्रोदाहरति—भवस्तुं प्रेरयति इत्यर्थे भूधातो गिचि वृद्ध्यावादेशो, भावीति गिञ्जहम् । तस्माद् भवनानुकूलव्यापारार्थकान्ति भावयतीति रूपम् ।

✓विभाषात्तैत्तुभाष्ये (७।१।२७)—हेतुः प्रयोजकः । इह सूत्रे 'आदे च उपदेशे—' इत्यत्र एच इति आदिति चानुवर्तते । 'विभाषा

लौयतेः' इत्यातो विभाषेति । 'विस्फुरोः—' इत्यातो णाविति च । हेतुभयं प्रयोजकान् भयम् । तदाह—विभेतेरेव आङ्गं वा स्यात् प्रयोजकान् भयं च । अत्र काशिका—“हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकं स्वतो यद्वयं, स यस्य साक्षात् हेतुः तद्वयं हेतु-भयम् । तत्र वर्तमानस्य ऋणौ भय इत्यस्य धातोर्णे परतो विभाषा आकारदेशो भवति । मुञ्चो भाषयते, मुञ्चो भीषयते । तौस्योर्हेतुभय इत्याङ्गनेपदम् ।” इति ।

ढीस्योर्हेतुभय (११७६८)—‘अनुदात्तङित—’ इत्यात् आङ्गनेपदम्, ‘णेरणो’ इत्यातोणेरिति चानुवर्तते । हेतुः प्रयोजकः । तदाह—आभात् णान्ताभात्माङ्गनेपदं स्यात् धातोश्चद् भयस्यो इति । अकत्राभिप्रायेहमारम्भः । विभेतेः स्वयत्तेश्च णान्तादाङ्गने-पदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः लकारवाच्यस्तत्तेश्चद् भयं भवति । सूत्रे भयग्रहणमुपलक्षणार्थं विस्मयोऽपि तत्र एव । ङटिलो भीषयते, मुञ्चो विस्मापयते इत्यास्योदाहरणद्वयम् । हेतुभय इति किम् । कुक्षिकथेनं भाषयति, रूपेण विस्माययति अत्र कुक्षिका भयसा करणं न हेतुः । न अतो आङ्गनेपदम् ।

✓**दीर्घाङ्कितः** (११४८०)—‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यात् ‘अभ्यासस्य’ इत्यानुवर्तते । ‘ङुणो यङ्लुकोः’ इत्यात् यङ्लुकोः अनुवृत्तिः । अतत्रवोक्तं दीर्घाङ्कितेन—अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद् यङ्गि यङ्लुकि च । अस्योदाहरणम्—अटाट्याते । इति । अकितः किम् । यंयम्याते, रंरमाते । ननु दीर्घाङ्कितोपस्थितेनात् ‘अत्र लोपो’— इत्यातोऽनुवृत्तमभ्यासस्य इत्येतद् विशिष्यते । तत्राङ्गान्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत् इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु यंयम्याते इत्यादौ ।

✓**र्रीगुदुपधस्य च** (१।४।२०)—अत्र सूत्रे 'अत्र लोपोहभ्यासस्य' इत्यतः 'अभ्यासस्य' इत्यनुवर्तते । 'शुणो यङ्लुकोः'—इत्यतः यङ्लुकोरित्यनुवर्तते । अतएव दीक्षितेन उक्तम्—ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः सात् यङ् यङ्लुकोः । इति । ऋदुपधस्याङस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ् यङ्लुकोः परतः इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—वरिवृत्यते । (वृ + यङ् लट् ते ।) पुनः पुनः वर्तते इति विग्रहे वृधातोः यङि द्विष्टे अभ्यासश्चे 'उरं' इत्यश्चे रपरश्चे हलादिशेषे 'व वृ य' इति ज्ञाते, अनेन सूत्रेण अभ्यासस्य रीगागमे अनुवङ्गलोपे 'वरिवृत्य' इति ज्ञाते लटि आत्मनेपदिहात् एषे 'वरिवृत्यते' इति । एवं—नरीनृत्यते इति ।

याञ्च वा (१।३।२४)—भूधातो र्षो लुकि द्विधादौ बोद्धु इत्यस्मिन्निति तिपि शपो लुकि बोद्धुति इति स्थिते अस्य सूत्रस्य अवतारणम् । अत्र सूत्रे 'उतो रुद्धिः'—इत्यतो हलीति, 'नाभ्यस्तस्याचि'—इत्यतः पिति सार्वधातुके इति, 'क्रव ङिट्' इत्यत ङिति चानुवर्तते । अतः सूत्रस्यायमर्थः—यङः उक्तस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ङिडागमो भवति इति । टिङ्वात्तिप आद्यवयव ङिट् । तथा च 'बोद्धु ङि ति'-इति स्थिते उकारस्य गुण अवादेशे बोधवतीति रूपम् । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङस्तदाभाव इति यङ्लुगस्तस्योदाहरणम् । यङो लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङस्तद्धम् । एतेन यङस्तद् हलादिपिङ्सार्वधातुकं न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगस्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङस्तद्वानपायात् । किञ्च यङस्तद् हलादिपिङ्ग संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगस्तं लक्षिते अपि 'सञ्चोः' इति द्विष्टस्य यङस्तं चरितार्थतया यङ्लुगस्तलक्षणायां वीजाभावाद् यङ्लुकि द्विधाभावप्रसङ्गादिति दिक् ।

कार्त्तौ इत्यास्य तातडि—‘ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टि’ इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । अत्र ‘वष्टादि’ति न भवति । आदिपदेन क्रतादित्यत्र ‘क्रव ईट्’ इतीटोहभावस्य संग्रहः । एतानि तातडि ङिङ्करणस्य प्रयोजनानि । तस्माद् केवलम् अन्त्यादेशस्वरूपप्रयोजनवत् ‘ङिङ्’ति सूत्रम् एतादृशबहुविधप्रयोजनवति तातडि शिथिलं प्रवृत्तं भवति । ङिङ्दर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवत् भवति प्रयोजनानन्तर-
 भ्रुयिष्ठत्वात् अस्य ङिङ्स्य । अतः परेण सर्वान्देशेन ‘अनेकाल्शिङ्’ इत्यनेन बाध्यते । ननु ‘अनेकाल्शिङ् सर्वस्य’ इत्युत्सर्गः, ‘ङिङ्’ति चापवादः । तत् ‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरान्तरं बलीयः’ इति अपवादशास्त्रस्य बलीयस्त्वं कथं न भवतीति चेत्, तत्राह—ईहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् इति । ईह तातङ्-
 विषये उत्सर्गसूत्रम्—‘अनेकाल्शिङ्सर्वस्य’ इति अपवादसूत्रेण ‘ङिङ्’-
 तानेन तुल्यं वर्तते । कथमिति चेद्गुच्यते—परनित्यान्तरङ्गाप-
 वदानामुत्तरान्तरं बलीय इति परिभाषया ‘ङिङ्’ति बलीयः । तद्विभावेव समबलो । अतएवोत्सर्गापवादयोः समबलत्वादनकाल्शेन सर्वान्देशस्यैव प्रवृत्तिः । उक्तञ्च भाष्यकृतहपि—‘ङिङ्स्य सावकाशत्वादि-
 प्रतिषेधात्तातङ् सर्वान्देशः’ इति ।

(२) ङित्वाक्ते ङ्कारात् कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनलविधा-
 विति प्रतिषेध इति । स्त्रः शानचः शिब्रमपीह लिङ्गम् ।

ङ्यादित्यत्र यासूटो ङिङ्स्य गुणाभावरूपं न फलम्, गुणाभावश्च लिङो ङिङ्शेनैव सिद्धत्वात् । ननु लिङ्प्रवृत्तिङिङ्स्य स्थानिवन्तावेन तदादेशे तिवादो मूलत्वात् यासूटविशिष्टेऽपि ‘यदागमास्तद्गुणीभूता-
 स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते’ इति श्रायेन ङिङ्स्य मूलत्वेन पुनः ‘यासूट् परस्मैपदेषुदातो ङिङ्’ इति ङिङ्निधानं व्यर्थमिति चेत् । तस्य कचिदनुबन्धकार्येऽपि अनलविधाविति निषेधः प्रवर्तते एव इति आपनार्थत्वेन आवश्यकत्वात् । अत्रथा अनुबन्धकार्ये अनलविधाविति

निषेधो न प्रवर्तते इति परिभाषया अनल्विधाविति निषेधश्च प्रवृत्त्याभावात् स्थानिवद्वृत्तिवृत्तश्च आदेशेऽपि आनेतुं शक्यतया वृत्तिविधानस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यमापन्नते । अनुबन्धकार्ये अनल्विधाविति निषेधश्च प्रवृत्त्याभावे प्रमाणञ्च 'न ल्यपि' इति सूत्रमेव । तद्विप्रदाय प्रदाय इत्यादौ स्थानिवन्तावेन क्त्वावृत्तिक्रमादाय 'घुमास्वा-गापाजहातिसां हलि' इत्यादिना इव्ववाधनार्थं तस्य अलमात्रवृत्तिधर्मतया स्थानिवन्तावाभावात् किञ्चभावात् इव्वप्राप्त्या तन्निषेधार्थं 'न ल्यपि' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । एवं तर्हि यासुडिति सूत्रे वृद्धिग्रहणस्य क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेधः प्रवर्तते एवेति ज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् । तत्रकलञ्च वक्ष्यमाणा इत्यादौ स्थानिवन्तावेन लट्त्वृत्तिवृत्तम् उगित्वा वा आदाय 'टिड्त्वाणञ्' इत्यादिना 'उगितश्च' इत्यनेन वा डीप् न भवति । किञ्च 'अजाग्रतष्ठाप्' इति टावेव । अग्रथा वच्चातोः लट्ः स्थाने शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे 'स्रतासौ ल्लुटोः' इति अविकरणे 'चोः कुः' इति कुश्चे 'आदेशप्रत्याययोः' इति यत्त्वे 'अट्कुप्वाङ्—' इति णञ्चे वक्ष्यमाण इति स्थिते वृत्तस्य उगित्वास्य च अनुबन्धकार्यतया अनल्विधाविति निषेधाभावात् स्थानिवन्तावेन डीप् प्रसज्येत । न च भाष्ये 'पिक् वृत्त, वृत्त पिक्' इत्युक्ते पिंस् त्रिप्सिप्सिप्स् वृत्तस्यातिदेष्टुं शक्यतया तदर्थं यासुडिति सूत्रे वृद्धिग्रहणं चरितार्थमिति वाच्यम् । 'हलः अश-शानज्ज्वा' इति सूत्रे शिद्ग्रहणसामर्थ्येन वृद्धिग्रहणसार्थक्यज्ञापन-सम्भवात् । अग्रथा श्चावृत्तिशिवस्य तदादेशे शानचि आनेतुं शक्यतया पुनस्तत्र शिद्ग्रहणं स्पष्टमेव व्यर्थं स्यादिति । वस्तुतस्तु तस्यापि शिद्ग्रहणश्च भाष्ये प्रत्याख्याततया अजादिगणे वक्ष्यमाणशक्यस्य पाठकलनया डीपञ्च वाधिषा टाप्लिङ्गे उक्तपरिभाषया न मानं न च कलमिति दिक् ।

(३) येन नावावधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामा-
ण्यात् । तेन भिनन्तीत्यादौ अनेकव्यवहितस्यातो न गुणः ।

ननु भविता इति पदसाधनावसरे भवित् आ इति स्थिते तत्र
ईकारस्य सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वत्वाभावात् 'पुगञ्जलघूपधस्य च' इति
गुणस्य प्राप्तिरेव नास्ति इत्याशङ्क्यामुच्यते—येन नावावधानमिति ।

अग्रमाशयः—'पुगञ्जलघूपधस्य च' इत्यस्मिन् सूत्रे अग्रस्य इति
सूत्रमधिक्रियते । ईको गुणवृद्धीति परिभाषया ईक इति षष्ठाञ्ज
पदमुपतिष्ठते । तत्र सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति पदं यदि अग्रस्य
विशेषणं स्यात् तदा सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्य अज्ञावयवस्य
ईको गुणः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नर्थे भिनन्तीत्याद्यापि
तीति सार्वधातुकाव्यवहितपूर्वं यद् भिनन्तीत्याञ्च तदवयवस्य ईकारस्य
गुणः स्यात्, तेन भेदनीत्यानिष्ठं प्रसज्येत । यदि सार्वधातुकार्धधातु-
कयोरिति पदमिको विशेषणं स्यात्तदा सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहित-
पूर्वो य ईक तस्य गुणः स्यात्, स च ईग् यदि लघूपधाग्रस्यावयवः
स्यादिति । अस्मिन्नर्थे भिनन्तीत्यादौ न दोषः ईकः सार्वधातुकाव्य-
वहितपूर्वत्वाभावात् । किञ्च भेदेत्यादावपि ईक अर्धधातुकाव्यवहित-
पूर्वत्वाभावाद् गुणो न स्यादित्याभयत्रापि दोषः । तत्रेदं समाधीयते
—सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति पदम् ईक एव विशेषणमिति सिद्धा-
न्त्रिमतम् । तेनाग्र सूत्रार्थः—सार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्यैको
गुणः स्यात् स चेदज्ञावयव इति । न च भेदेत्यात्र ईकः सार्वधातु-
काव्यवहितपूर्वत्वाभावत्कारव्यवहितत्वेन गुणो न स्यादिति वाच्यम्—
येन नावावधानमिति परिभाषया एकवर्णव्यवधानेऽपि गुणेन दोषा-
त्वात् । परिभाषयाञ्चमर्थः यत्कर्तृकमवश्यावधानं तेन व्यव-
हितेऽपि विधीयमानं कार्यं भवति । यस्य वर्णस्य अवश्यामेव
व्यवधानेन भाव्यम्, तस्य वर्णस्य व्यवधानं सोऽव्यमित्यर्थः । कुतः
एतज् ज्ञायते इति चेदत्रोच्यते—वचनप्रामाण्यादिति । सूत्राण्य-
सामर्थ्यादित्यर्थः । यदि, भेदा इत्यादौ एकवर्णव्यवधाने गुणो न

ভবেত্তদা 'পুগন্তুলঘूपथस्य च' इति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् । लघूपथस्याङ्गावयवस्य ऐको गुणविधानेन ज्ञायते यत् कस्यचिद्वर्णस्य अवशमेव व्यवधारकत्वमिति । यदि ईकः सार्वधातुकार्धधातुकयोः मध्ये कश्चिदपि वर्णे न स्यात्तदा लघूपथश्चमेव न स्यात् । उपधाङ्गं हि अस्य्यादलः पूर्ववर्तित्वमिति । एवञ्च भवित् + आ इति प्रकृतेऽपि तकारेण व्यवधानात् ईकारस्य गुणः प्राप्त एवेति वाच्यम् । स च 'दीधीवेवीटाम्' इत्यनेन निषिध्यते । भिनत्नीत्यादौ तु ईकसार्वधातुकयोरनेकवर्णव्यवहितत्वेन गुणे न भवतीति बोध्यम् ।

(४) सार्वधातुके किय् ष चिकीर्ष्यात् । म्वाद्योऽपवादना-
योर हि अतो लोप एव बाधते । भवेदित्यादौ-
परत्वादीर्घः ।

'अतो येयः' इति सूत्रे 'रूधादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इति पदमनुवर्त्य षष्ठाञ्चन च विपरिणम्या अदस्तात् अङ्गात् परस्य सार्वधातुकावयवस्य वा इत्यस्य ईय् श्चादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते । तथा हि भव यात् इत्यवस्थायाम् वा इत्यस्य स्थाने ईयादेशे गुणे यलोपे च भवेदिति पदं सिध्यति । तत्र द्वेदं शक्यते—ननु सार्वधातुकावयवस्य इति विशेषणभावेऽपि भू यादित्यादौ आर्धधातुके अकारपरवर्तिताभावात् ईय् इत्यस्य प्रवृत्तिर्नास्ति, पुनस्तद्व्यावृत्त्यर्थं सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिर्वाथैव इति चेदत्रोच्यते—सार्वधातुके इति पदाभावे समस्तात् कृधातोः चिकीर्ष यात् इत्यानीर्लिङि वा इत्यस्य अतः परत्वात् (अकारपरत्वात्) आर्धधातुकावयवस्यापि ईयापत्तेः । न च 'अतो लोप' इत्यस्य कृताकृतप्रसङ्गविधिञ्चन नित्यतया परमपि 'अतो येय' इति सूत्रं बाधिका ईयादेशात् प्राक् अकारलोपे वा इत्यस्य अतः परत्वाभावादेव ईयप्राप्तौ तद्व्यावृत्त्यर्थं सार्वधातुके इति पदं नानुवर्तव्यमिति वाच्यम् । सार्वधातुके इत्यनुवृत्त्याभावे 'अतो येयः' इत्यस्य अपवादत्वात् 'अतो लोपः' 'अतो दीर्घो' यद्वि

ইত্যাভয়োরপি বাধাশ্রসঙ্গে 'মধ্যেঃপবাদাঃ পূর্বান্ বিধীন্ বাধস্তে
নোস্তরান্' ইতি পরিভাষণা পূর্ববিধিম্ 'অতো লোপ' ইতি সূত্রঃ
বাধেত ন তু 'অতো দীর্ঘো যঞিঃ' ইতি পরঃ সূত্রম্। তথাহি
অষ্টাধায্যামিথং সূত্রক্রমঃ—

'অতো লোপঃ' ইতি ষষ্ঠাধ্যায়স্য চতুর্থপাদগতং সূত্রম্ (৬।৪।৪৮)।

'অতো য়েঃ' ইতি সপ্তমাধ্যায়স্য দ্বিতীয়পাদগতং সূত্রম্ (৭।২।৮০)।

'অতো দীর্ঘো যঞিঃ' ইতি সপ্তমাধ্যায়স্য তৃতীয়পাদগতং সূত্রম্
(৭।৩।১০১)।

তত্র 'অতো য়েঃ' ইতি মধ্যগতমপবাদসূত্রম্। তচ্চ মধ্যেঃ
পবাদশ্রায়েন পূর্বসূত্রম্ 'অতো লোপ' ইতীদমেব বাধেত ন তু পরবর্তীত
'অতো দীর্ঘো যঞিঃ' ইতি সূত্রম্। যদি চ 'অতো লোপ' ইতি
বাধেত তর্হি চিকীর্ষ যা ত্ (চিকীর্ষধাতোরাশীর্গিষ্টি) ইত্যত্র চিকীর্ষ
ইত্যস্ত আর্ধধাতুক্ষে অপি অকারলোপো ন স্ম্যৎ। তেন 'অতো
য়েঃ' ইত্যেনেন চিকীর্ষ ইয়্ ত্ ইতি স্থিতে 'লোপো ব্যোর্বলি' ইতি
যলোপে চ চিকীর্ষেৎ ইত্যনিষ্টং রূপং শ্রসজ্যেত। ইষ্টং তু রূপং
চিকীর্ষ্যাদিতি। তস্মাৎ সূষ্ঠ্ৰুং সর্বধাতুকাবয়বশ্চেতি। ভবেদিত্যাদৌ
তু ভব যা ত্ ইতি দশায়াম্ 'অতো য়েঃ' ইতি, 'অতো দীর্ঘো যঞিঃ'
ইতি চানয়োঃ সূত্রয়োঃ 'অতো দীর্ঘো যঞিঃ' ইতি সূত্রং পরত্বাৎ
বিপ্রতিষেধে পরং কার্যামিতি পরিভাষণা 'অতো য়েঃ' ইতি সূত্রং
বাধেত। ততশ্চ ভব যাৎ ইত্যত্র 'অতো দীর্ঘো যঞিঃ' ইত্যেনন
ভবাযাৎ ইতি রূপং স্ম্যৎ। এবঞ্চ সার্বধাতুকে ইত্যনুবৃত্ত্যভাবে
'অতো য়েঃ' ইত্যস্ত সার্বধাতুকে আর্ধধাতুকে চ উভয়ত্রাপি শ্রসক্তৌ
মধ্যেঃপবাদশ্রায়েন পূর্বং বিধিঃ বাধিত্বা চিকীর্ষেদিত্যাদৌ অতিব্যাপ্তিঃ
স্ম্যৎ। ভবেদিত্যত্র চ তদশ্রসক্তেঃব্যাপ্তিঃ স্ম্যৎ। অতএব উক্ত-
দোষদ্বয়বারণায় সার্বধাতুকে ইতি পদমনুবর্তনীয়মেবেতি দিক্।

(६) परवर्णित्यात् 'अतो येरः' इति प्राक्ः ।

'भव या ईस्' इत्यवस्थायाम्, परवर्णित्यात् 'उत्प्रपदास्तां' इति सूत्रं वाधिवा 'अतो येरः' इति ईयादेशे णे 'भवेरुः' इति प्राक्ः । वस्तुतस्तु सार्वधातुकसंज्ञानिरपेक्षश्च 'उत्प्रपदास्तां' इति सूत्रस्यास्तुरङ्गत्वेन पररूपमेव त्राय्यं स्यादिति 'अतो येरः' इति सूत्रश्च सार्वधातुकावयवश्च यास् इत्यस्य ईयादेशः स्यादिति व्याख्या कार्या । तेन च सलोपस्यापवाद ईय् स्यात् । बालमनोरमाकृता चोक्तम्— पररूपापेक्षया ईयादेशः परो नित्यश्च । अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतत्वात् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन वा ईयादेशस्य निर्वाधत्वात् । ततश्च पररूपं वाधिवा ईयादेशे भवेरुरिति रूपमिति प्राचीना मशुभ्र इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गधिकारसूत्राभावाद् अज्ञानपेक्षत्वाद् अस्तुरङ्गम्, ईयादेशश्च अज्ञत्वात् प्रकृतिप्रत्ययौतस्य अपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । ततश्च परवर्णित्यादपीयादेशात् पररूपस्यास्तुरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव ईह स्यादित्यशङ्कयामुक्तं दीक्षितपादेन— यद्यप्यस्तुरङ्गत्वात् पररूपं न्यायात् तथापि यास् इत्येतस्य ईय् इति व्याख्येयम् । इति । 'अतः' 'यास्' 'ईयः' इति 'अतो येरः' इत्यस्य पदच्छेदः । यासिति लुप्तवर्णीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य ईय् स्यादिति व्याख्येयम् । यासिति सकारान्तस्य ईयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं वाधिवा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य ईयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायामवर्णात् परवर्णित्यात् पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः । ननु यदि यास् ईय इति छेदः, तदा सकारस्य कृत्वे, 'भोभगो—' इति यत्वे, 'लोपः शाकलस्य' इति तस्य लोपे 'अतो या ईय' इति स्थात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत उक्तं दीक्षितेन— 'अतो येरः' इत्यत्र तु सङ्गिरार्थः ।

✓(७) **संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।**

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षायामेक्यते ॥

भर्तृहरिविरचितोऽयं श्लोकः । एकस्मिन् पदे नायक पाठक इत्यादौ संहिता नित्या । तेन नै अक पो अक इत्यादीनि सङ्घातावघटितानि रूपाणि न भवन्ति ।

धातूपसर्गयोः संहितापि नित्या । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन इति भाष्योक्तेः । तेन प्र एङ्गते, उप ष्वति इत्यादौ एङि पररूपमित्यानेन अवर्णास्तद्धूपसर्गादेडादिधातौ परे पररूपं नित्यमेव भवति । एवम् प्रणिभवति इत्यादौ अपि धातूपसर्गयोः संहिताया नित्यत्वात् नित्यं णत्वं प्राप्नुम् । तद्वारणार्थं विभाषाग्रहणं बोध्यम् ।

समासेऽपि संहिता नित्या । यथा, सुधीभिरुपास्यः सुधुपासा इत्यादौ समासे संहिताया नित्यत्वेन ईको यण् इति नित्यमेव यण् । सुधी+उपास्य इति यण् घटितं रूपं त्रसाधेयव । अत्रैकपदे इत्यनेनैव सिद्धे 'समासे'-ग्रहणं षण्पदत्वलाभार्थम् । अथोत्सङ्ग पदघातावबहुस्तत्रण्कथम् । तेन राज्ञीयतीत्यादौ राज्ञानमिच्छतीति विग्रहे पूर्वस्य पदत्वेऽपि उस्तत्रण्कथस्य पदघातावाद् राज्ञीय अति इत्यवस्थायाम् 'अतो ण्णे' इति नित्यमेव पररूपम् ।

वाक्ये तु सा संहिता विवक्षाधीना । यथा, दधि आनय इत्यादौ यदा संहिता विवक्ष्यते तदा ईको यण् इति यणि 'दध्यानय' इति रूपम् । यदा तु संहिता न विवक्ष्यते तदा दधि आनय इत्येव । अग्रमाशयः -- ऋतोच्चारणञ्छो यदा अत्यन्तसन्निधिर्वर्णणां तदा संहिता, 'परः सन्निकर्षः संहिते'ति पाणिनिना सूत्रितत्वात् । संहितायामित्यत्र भाष्यकारेण च ऋतोच्चारणे एव संहितेत्युक्तत्वात् । अऋताग्राम-संहितमिति भाष्यम् । वाचां वृत्तिस्त्रिधा—ऋता, मध्यामा, विलम्बिता च । तत्र वक्तुं कचिद् ऋता वृत्तिरवलम्ब्यते, कचिन्मध्यामा कचिद् विलम्बिता । तत्र क का वृत्तिरवलम्बनीया इत्यत्रोक्तं शौनकेन—

अभ्यासार्थे ऋतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ।

शिष्टाणामुपदेशार्थं वृत्तिं कुर्याद्विलासिताम् ॥

तेन यत्र संहिताया नित्यञ्चमूङ्गं तेन ऋतोच्चारणस्यावश्या-
कर्षव्यता विहिता । ऋतोच्चारणभावे तु संहिता न भवतीत्येव
तात्पर्यां बोधाम् ।

(१) आम्ना मकारस्य वेदम् । आस्मासोराम्बिधा- वाङ्मोक्षकात् ।

ननु 'इजादेश्च ङुक्मतेहनुच्छः' इत्येतत्सूत्रविहिताहमृष्टक-
मकारस्य हलन्वेन ईंसंज्ञा स्यादिति चेन्न, आसधातोः कासधातोश्च
'दय्यासश्च' 'कासप्रत्ययादाममेञ्जे लिटि' इति आम्बिधानसामर्थ्यात् ।
यद्यत्र मकारस्येत्संज्ञा स्यात् तदा आसधातोः कासधातोश्चाम्बिधान-
वार्थं स्यात् तत्राप्रीत्संज्ञायां दुर्बारादिति तत्सामर्थ्यादिंसंज्ञाभाव-
कलनेन न प्रकृते काप्यापत्तिः । अयमर्थः—'कासप्रत्ययादाममेञ्जे
लिटि' इति कासधातोः, 'दय्यासश्च' इति आसधातोश्च उक्तरं
लिटि आम्प्रत्यये विहितः । तं यदि आम् इति मकारस्य
इदभविशुद्धता 'मिदचोहञ्ज्यात् परः' इति परिभाषया अयम् आम्-
प्रत्ययः कासधातोरासधातोश्च अस्त्यादचः आकारात् परोहभविशुत् ।
का आम् स् इति, आ आम् स् इति च स्थिते मिद्धात् मलोपे का आ
स् इति, आ आ स् इति च ज्ञाते, 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रेण
सवर्णदीर्घे कृते कास् आस् इत्येवाभविशुत्, ततः पुनराम्बिधानं
वार्थं स्यात् । तस्मात् अस्माभिरेतत् ज्ञायते यत् आमो मकारस्य
नेष्टमिति ।

✓(८) प्रत्याये किम् ष ब्रह्म ।—अभ्यासस्ववर्णश्च अत् स्यात्
प्रत्याये परे इति 'उरत्' इति सूत्रस्यार्थः क्रियते । अत्राजस्येत्य-
धिकृतं वर्धते । अजस्येत्यानेन प्रत्ययः आक्षिप्यते । ननु

अपेनैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमिति पूर्व-
पक्षिणः प्रश्नः । ततः स्वव्याख्याने 'प्रत्यये' इति पदं कथमस्तुर्लु-
मिति कारणं कलक निदर्शयितुमुक्तं वदन्ति । 'उत्रश्च् छेदने'
इत्याम्नाह्वाते लिटि णलि रूपम् । तदिथं प्रक्रिया—त्रश्च् लिट् णल्
इति स्थिते द्विषे त्रश्च् त्रश्च् अ इति जाते, 'लिट्याभ्यासस्य --'
इत्यानेन अभ्यासस्य सम्प्रसारणे ऋकारे वृश्च् त्रश्च् अ इति जाते,
'उरदि'ति अभ्यासस्य ऋकारस्य अकारादेशे रपरश्चे वरश्च् त्रश्च्
अ इति जाते, 'ह्लादिः शेषः' इत्यानेन वकारवर्जं सर्वेषाम्
अभ्यासहलां लोपे 'वत्रश्च्' इति रूपं सिद्धम् ।

तत्र त्रश्च् इत्यत्र पूर्वस्यापि वकारस्य सम्प्रसारणं न भवति ।
'उरत्' इत्यानेन जायमानस्यावस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वेन परनिमित्तकत्वात्
'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यानेन ऋकारस्थानिकेकारे स्थानिवन्तावेन
सम्प्रसारणवृद्ध्या 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमि'ति सम्प्रसारणे परतः
पूर्वस्य वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधात् । यद्यत्र प्रत्यये इति पदं
नाक्षिप्यते तदा उरत्स्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवन्ताभावात्
सम्प्रसारणपरकत्वाभावेन 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधस्या-
प्रवृत्तेः पूर्वस्य वकारस्य सम्प्रसारणं प्रसज्येत । तेन वत्रश्च् इत्यत्र
उत्रश्च् इत्यनिष्ठं रूपं स्यात् । तन्मातृदित्येतदर्थं प्रत्यये इति
पदं नूनमेव आक्षिप्यते । न च रेकस्य सम्प्रसारणात् प्रागेव
अभ्यासवकारस्यैव सम्प्रसारणं स्यादिति वाच्यम् । 'न सम्प्रसारणे
सम्प्रसारणम्' इति निषेधारम्भसामर्थ्यात् परस्यैव यणः पूर्वं सम्प्रसार-
णमिति ज्ञापनेन न कुत्रचित् दोषावसरः इति दिक् ।

(२) शित्पा शपाहनुवद्वेन विदिष्टे षद्वगनेन च ।
यौत्रकाज्ग्रहणं षैव पौण्ड्रानि न षड्लुक्ति ।

'एकाच् उपदेशेऽहनुदात्तादि'ति सूत्रस्यायं तावदर्थः—उपदेशे या
धातुरेकाज्नुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्योऽन स्यादिति ।

तत्रेदमाशक्याते—ननु सूत्रे एकाज्ग्रहणाभावे अपि उद्दृष्टैरि-
त्यादिना परिगणितानामेवानुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्च्वाहव्याभि-
चारात् कर्तुं, चकृषे, गङ्गमित्यादाविनिषेधसिद्धेः, एकाज्ग्रहणं
व्यर्थमिति चेन्न, यञ्लुकि 'चर्करिते'त्यादाविण्निषेधव्यावृत्तार्थं
तदावशकत्वात् । न च कृतेऽपि एकाज्ग्रहणे यञ्लुकि द्वित्ते
कृतेऽनेकाच्च्चेऽपि धातूपदेशे एकाच्च्स्य विद्यमानत्वेनेण्निषेधो
द्वार एवेति वाच्यम्, प्राचीनैः "शित्पा शपानुवक्षेने"त्यादिनि-
वक्षणादिण्निषेधव्यावृत्तेः सुसूत्रात् । कारिकाया अयमर्थः शित्पा
निर्दिष्टं शपा निर्दिष्टम्, अनुवक्षेन निर्दिष्टं गणेन वा निर्दिष्टम्, एकाज्-
ग्रहणेन निर्दिष्टं यत् कार्यं तत् यञ्लुकि न प्रवर्तते इति । ततः
क्रमश उदाहरणानि—

शिता निर्दिष्टम्—'नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहस्ति—'इत्यादिना
सूत्रेण गदनदादेः प्राक् स्थितस्य 'नि' रित्युपसर्गस्य णञ्जं विधीयते
—तथा च प्राणिहन्तीत्यादिरूपः भवति । परञ्च 'हस्ति' इति हन्
धातोः शिता प्रत्ययेन निर्दिष्टत्वात् रक्तकार्यं यञ्लुकि न प्रवर्तते ।
तेन यञ्लुकि प्राणिज्ज्वनीति रूपं भवति ।

शपा निर्दिष्टम्—'सनीवस्तर्धत्रसज्जदञ्जिञ्चुर्मु—' इत्यनेन
दुधातोः सनि ईट्बिकल्पः प्रागुः यथा—विभरिषति वृत्ति इति
किञ्च शपा निर्दिष्टत्वाद् यञ्लुकि नित्य एव ईण्निषेधः । यथा वर्धति,
वरिर्धति इति ।

अनुवक्षनिर्दिष्टम्—अनुवक्षेन निर्देशो द्विधा—स्वरूपेणैव-
संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा—'शीडः सार्वधातुके णुणः' इति
शीधातोर्धद् णुणविधानं तद् यञ्लुकि न प्रवर्तते । तत्र तु शेषित
इति अणुणितमेव रूपम् । ईत्संज्ञकत्वेन यथा—'अनुदात्तुडित

আত্মনেপদম্ ইতি ইৎসংজ্ঞামুল্লিখ্য যদাত্মনেপদবিধানং তত্ত্ব, যঙলুকি ব্যাবর্ততে, অতস্তত্রাত্মনেপদাভাবঃ। তেন পাম্পর্ষীতি, শেশয়ীতি ইতি পরস্মৈপদিষ্মমেবেতি।

গণেন নির্দিষ্টম্—‘রুধাদিভ্যঃ শ্ম’ ইতি গণনির্দিষ্টং যৎ শ্মবিধানং যঙলুকি তন্ন প্রবর্ততে। অতঃ বেভিদীতি ইত্যত্র শ্মভাবো লক্ষ্যতে।

একাজ্গ্রহণস্য উদাহরণম্ একাজ্গ্রহণেন প্রকৃতসূত্রে যদিহ্মিষেধঃ তত্ত্বলুকি ন সঙ্গচ্ছতে, তেন বেভিদিতি ইত্যত্র ইহ্মিষেধো ন।

(১০) “অজান্তাহকারবান্ বা যস্তাস্যানিট্ খলি বেভয়ম্। ঋদন্ত ঈদৃঙ্ বিত্যানিট্ ক্রাদ্যনেচ্য লিটি সেশ্ ভাবৎ ॥”

অস্যাং কারিকায়ং “কৃস্বভৃবৃস্তৃক্ষ্রবো লিটি” ইতি “অচস্তাস্ব-খল্যানিটো নিত্যম্” ইতি, “উপদেশেহতঃ” ইতি “ঋতো ভারদ্বাজস্ম” ইতি ৫ চতুর্ণাং সূত্রাণাম্ অর্থঃ সংগ্রহরূপেণ পঠিতঃ। তত্র “অচস্তাস্ব-খল্যানিটো নিত্যম্” ইত্যনেন উপদেশেহতস্তো যো ধাতুঃ তাসৌ নিত্যানিট্ ততঃ পরস্ম খলঃ ইট্ নিষিধ্যতে। যথা পাধাতোঃ তাসৌ পাতা ইতি রূপম্। খলি তু পপাধ ইতি ভরদ্বাজমতে তাসৌ নিত্যানিট্ যো ঋদন্তস্তস্মাদেব খল ইট্ ন ভবতি। অন্যস্মাত্তু ভবত্যেব ইতি নিয়মাৎ পাধাতোঃ খলি ঋদন্তভিন্নধাতুপরত্বেন ইট্ ভবত্যেব। তেন পপিধ পপাধ ইতি রূপদ্বয়মপি মতভেদেন সাধু। তত ‘উপদেশেহতঃ’ ইতি সূত্রেণ উপদেশেহকারবতঃ তাসৌ— নিত্যানিট্ পরস্ম খল ইট্ নিষিধ্যতে। ভরদ্বাজমতেন উপদেশেহ-কারবতো ধাতোরপি পরস্ম খলঃ ইট্ ভবত্যেব। তথাহি পচ্ধাতোঃ

मतभेदेन पेचिष, पपक्थ, यङ्धातोः मतभेदेन यष्ट यजिष
 इति थलि रूपद्वयमिष्टं बोध्यम् । अत्र अकारवान् इत्यनेन ह्रस्वाकारवान्
 इति व्याख्येयम् । तेन राध्धातोः थलि नित्यमेव ईट् रराधित इति ।
 यो धातुः खदन्तः तसौ च नित्यमनिट् ततः परस्य थलो नित्यमेव
 ईट् निषेधः भवति । पाणिनिमते 'अचस्तान्ध—' इति ईटो निषेधात्,
 भरद्वाजमते च ईटो निषेधात् । तेन झधातोः धृधातोश्च जहर्ष,
 दधर्ष इत्येकमेव रूपम् । क्रादिभ्यः अष्टभ्यः अतिरिक्ता ये धातवः तेभ्यः
 परस्य लिटः ईट् भवत्येव । तथाहि विभेदिष, विभेदिव, बभूविव
 इत्यादि प्रयोगः सिध्यति । न च स्वरप्रभृतीनामपि अजस्रत्वेन थलि
 ईट् विकल्पः शक्यः । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति'
 न्यायात् 'अचस्तान्ध' इति 'उपदेशेऽद्वय' इति च योगद्वय-
 प्रापितस्यैव निषेधस्य भरद्वाजनियमेन निवर्तितत्वात् । 'कम्भृवृ—'
 इत्यस्य बह्वृत्प्रव्यवहृतत्वेन नियमेन तस्य निवर्तनायोगात् । किञ्च
 पुरस्तात् प्रतिषेधकाङ्कारसामर्थ्यात् तस्यैव निषेधस्य बह्वृत्प्रव्यवहृतत्वात् ।
 तेन स्वरप्रभृतीनां तु थलि 'स्वद्वेष' 'हृद्वेष' 'सुशेष' इत्यादि
 ईट् निषेधो भवत्येव इति सर्वं समञ्जसम् ।

(११) आदेशाश्च वैरूप्यासंपादक एवास्तीत्यते, शसि-
 दद्याः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । (भ्रूदिप्रकरणम्) ।

'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिट्' इति सूत्रे अनादेशादेरिति
 पदे आदेश आदौ यस्य स आदेशादिः, न आदेशादिरनादेशादि-
 स्त्वस्येति समासे जाते आदेशपदेन यो हि वैरूप्यास्य रूपान्तरस्य
 संपादकः कारकः, स एव ग्राह्यः । आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया
 विरूप एवादेशः विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एवाभास-
 लोपो न भवतः स्थानिसरूपदेशादेशे न पर्युदास इत्यर्थः । 'जगद्'
 इत्यत्र गकारस्य जकारादेशो भवति । तत्र गकारस्य अत्रद् रूपं
 जायते । तथा च दधधात्वादौ दकारस्य दकाररूपदेशे जातेऽपि

एङ्वाभ्यासलोपो भवत एव । प्रमाणकात्र—‘न शसददवादिशुणानाम्’ इति सूत्रे शसिदद्योरेङ्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । अत्रथा आदेशपदेन यदि सामान्नादेशस्य ग्रहणं स्यात्तदा शसिदद्योरपि ‘अभ्यासे चर्त्त’ इति सूत्रेण शकारस्य शकाररूपपादेशो दकारस्य च दकाररूपपादेशो भवत्येवेति तत्रैतद्विधायकसूत्राप्रवृत्तौ निषेधकशान्ते तन्नोः पाठः निष्फल एव । अतो वैरूप्यसंपादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायते इत्यर्थः ।

(१२) सेक्-स्वप्-स्व-स्तु-स्वज-स्तु-स्त्यारेव दन्त्याजन्त-
यादन्नः । एकाचः षोपादेशाः स्याः षक्-श्चिद्-श्चद्-श्चञ्-श्चप्-
स्त्रिण्डः ॥ (भ्रादिप्रकरणम्) ।

साधादिषु साधिपाठस्यैव दृशमानत्वात् अतो लक्षणामुत्थेन तान् व्यावस्थापयति सेगित्यादिना । दन्त्याश्च अत्र दन्त्याचोर्त्तो अस्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तश्चासौ सञ्च दन्त्याजन्तसः, स आदि र्येषां धातूनां ते दन्त्याजन्तसादन्नोऽजन्तसादन्न श्चैकाचः षोपादेशाः बोधाः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयम् इति भावः । दन्त्यापरकोऽह्परकश्च यः सकारस्तदादन्न एकाचो धातव ईदानीं कृतसत्त्वाः सकारादिन्नेन परिदृशमाना अपि षकारादिन्नेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्याः इत्यर्थः । नष्टेव सेकुप्रभृतीनामपि षोपादेशत्वात् स्यात्, आद्यानां चतुर्गामच्परकसादिद्वादन्त्यानां त्रयानां दन्त्यापरकसादिद्वादतः सेकु-प्रभृतीन् वारयति । नष्टेवमपि षकादीनामसंग्रहः स्यात्, एषु सकारस्य दन्त्याच्परकत्वाभावात्,—इति अव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति— षक् षिद् षद् षञ् षप् त्रिण्ड इति । अत्र दन्त्यापदेन केवलदन्त्या गृह्यते, न तु दन्त्याचोर्त्तोऽपि, षकादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् । अत्रथा दन्त्यापरकत्वादिव सिद्धे षकादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(१७) **क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं विद्यमार्थम् । (इति-
प्रकरणम्)**

'कृत्स्नं ब्रह्म' इति सूत्रस्यारमर्थः—एतेषां लिट् ईण
न स्यादिति । ननु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति 'श्रुत्यः किति'
इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—क्रादीनामिति । ननु
'कृत्स्नं' एवां ब्रह्मणामनुदात्तात् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन
वृद्धे उदात्तात् 'श्रुत्यः किति' इत्यनेन थलोऽहिकृत्वात् 'श्रुत्यः किति'
इत्याद्याप्रवृत्त्या 'ववर्थ' इति वेदे निर्देशात् सर्वत्रैवेण निषेधे सिद्धे
चतुर्णां ग्रहणं व्यर्थं सत् 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति प्रकृत्याश्रयेण
'श्रुत्यः किति' इति प्रत्याशाश्रयेण च लिट् ईण निषेधश्चेत्तर्हि
क्रादिभ्यश्चतुर्णां एवेति नियमयति । वृद्धश्च वेदे एवेति च ।
तेनान्येषां धातूनां लिट् ईट्, लोके 'ववर्थ' इति च फलद्वयं
सिध्यति । इति सूत्रस्यार्थः ग्रहणं तु थलि भारद्वाजनिग्रमप्रापितस्य
वमादिषु-क्रादिनिग्रमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । वमादिषु
क्रादिनिग्रमेन 'प्राप्तसोडागमस्य निषेधार्थकं विध्यथमेव ।
तथाहि—क्रादिनिग्रमां क्राद्यन्येषां धातूनां लिट् ईट्-प्राप्तो
अजस्रानाम् 'अचस्ताश्चलानिटो नित्यम्' इत्यनेन थलि ईण निषेधे
सिद्धे 'ऋतो भारद्वाजसा—' इति सूत्रं व्यर्थं सत् अजस्रानाम्
अकारवतां थलि ईण निषेधश्चेत्तर्हि ऋदस्रानामेवेति सामान्यापेक्षया
नियामकम् । तेन थलि ऋदस्रान्येषां धातूनां भारद्वाजमतेन ईट्,
अत्रेवाम् आचार्याणां मते ईडभावे च पेचिथ, पपकृथ, विवयिथ,
विवेथ इत्यादिस्थलेषु द्वे द्वे रूपे सिध्यतः । न च भारद्वाजनिग्रमेन
स्वादीनामपि थलीट् स्यादिति वाच्यम् । 'अनञ्जस्य विधिर्वा भवति
प्रतिषेधो वा' इति परिभाषया 'अचस्ताश्चलानिटो नित्यम्'
'उपदेशेऽहत्' इति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव ईणनिषेधस्य भारद्वाजनिग्र-
मस्य निवर्तकत्वात् । क्रादिनिग्रमेन इतिग्रहणम् 'अचस्ताश्च' इति
'उपदेशेऽहत्' इति सूत्रद्वयं ईण निषेधार्थं वर्तते । तथा च—

ভারত্বাজনিয়মেণ ঋদন্ত্ৰাতিরিক্তধাতুভূ সূত্রদ্বয়ং ন প্রবর্ততে, তথৈব
 স্বাদিগ্রহণমপি ন প্রবর্ততামিতি ন শক্যম্। ‘অনন্তরস্য’ ইতি
 স্তায়াদিত্যলম্।

(১৪) সংজ্ঞায়াঃ কার্যকালভাদক্ষং যত্র দ্বিরুচ্যতে।
 তত্রৈব দীর্ঘঃ সম্বন্ধ নানেকাক্ষিক্তি মাধবঃ ॥

‘সম্বল্লঘুনি চঙ্পরেহনগ্লোপে’ ইত্যত্র ‘দীর্ঘো লঘো’ রিত্যত্র চ
 যন্ত্রতদ্বয়ং সংক্ষপাত্তপশ্চস্তং তসৈ্যব প্রপঞ্চার্থমাহ—সংজ্ঞায়াঃ
 কার্যকালভাদিতি। শাস্ত্রেহস্মিন্ পক্ষদ্বয়ং বিজ্ঞতে—‘যথোদ্দেশং
 সংজ্ঞাপরিভাষম্’, কার্যকালং সংজ্ঞাপরিভাষমিতি। যতপি মূলতঃ
 কার্যকারিত্বমুভয়োঃ সমানমেব তথাপি অস্তি কশ্চিৎপ্রশেষঃ। তত্র
 পূর্বস্যার্থঃ—উদ্দেশ্যমনতিক্রম্য যথোদ্দেশম্। সংজ্ঞাঃ পরিভাষাচ
 যত্র যত্রাস্মিন্ শাস্ত্রে উপদিশ্যন্তে তত্র তত্রৈব তেষামুপস্থিতিঃ দৃষ্টব্যা
 নাশ্চত্রেতি। কার্যকালমিত্যস্যার্থস্তু সংজ্ঞাঃ পরিভাষাচ তত্তৎকার্যেণ
 তত্র তত্র (কার্যপ্রদেশে) কাল্যন্তে সন্নিধিং প্রাপ্যন্তে সন্নিধাপ্যন্তে
 ইতি। তেন পূর্বপক্ষে সংজ্ঞাপরিভাষণামর্থসৈ্যবোপস্থিতি ন তু
 তত্তৎসংজ্ঞাপরিভাষাবিধায়কসূত্রাপাম্। কার্যকালপক্ষে তু তেষামেবেতি
 ভেদঃ। তত্র কার্যকালপক্ষপাতিমাধবমতং তাবদ্ব্যাচষ্টে। ‘সম্বল্লঘুনি—’
 ‘দীর্ঘো লঘোঃ’ ইতি সূত্রদ্বয়ে অঙ্গস্যেতি অভ্যাসস্যেতি চানুবর্তেতে।
 তেনাঙ্গস্য যে দ্বৈ তয়োঃ পূর্বোহভ্যাসসংজ্ঞকঃ তস্যেতি কলিতম্।
 দ্বৈ ইত্যত্র চ উচ্চারণে ইতি বিশেষ্যসমর্পকমধ্যাহ্নিরিতে। তত্ছোগাদ-
 ঙ্গস্যেতি কর্মণি ষষ্ঠী। তেন যত্র কৃৎস্নমঙ্গং দ্বিরুচ্যতে ন তু
 তদেকদেশমাত্রং তত্রৈব পূর্বস্য দীর্ঘসম্বন্ধবো স্ত ইতি। যথা—
 অচীকরোৎ, অপীপচৎ ইত্যাদি। এবঞ্চাঙ্গস্য একাচ্কদে সত্যেব
 তয়োঃ প্রবৃষ্টিং, নত্বনেকাচ্কেষু চকাস্ত্যার্থাপয়ত্বাণোত্যাদিষু। অত্র
 গ্যন্তেভ্য এভ্যশ্চঙি কৃৎস্নমঙ্গং ন দ্বিরুচ্যতে, আপ তু হলাদেঃ
 প্রথমাবয়বোহজ্ঞাদেস্ত দ্বিতীয়াবয়বো দ্বিরুচ্যতে। অতএব ‘চকাস্তদীর্ঘো’

इत्यस्माद् निजस्त्वान्ति अचकासदित्येव रूपम्, कृत्स्नशब्दस्य द्विरु-
 कारणाभावात् । किञ्च अर्थमाचष्टे इत्यर्थे अर्थशब्दात् णिच् 'अर्थवेदयो-
 रापुण् वक्तव्यः' इति आपुपागमे अथापि—धातोः लुङि चङि 'चङी'-
 ति द्वितीयैकाचः अप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्थे आर्तथपुं
 इत्येव । अत्रापि दीर्घसङ्घट्टावो न, अस्मावस्यस्य द्विरुकारणात् ।
 उर्णुधातोश्च निजस्त्वान्ति नुशब्दस्यैव द्वित्वे दीर्घाभावे उर्णुनवदित्येव
 रूपम् । तद्वत्त्वं ग्लोक्तद्वयेन—संज्ञायाः कार्यकालत्वादित्यादिना ।
 भट्टोजिदाक्षितेन तु वस्तुतः अनेन स्वमतं प्रदर्शितम् ।

(१८) 'अस्तिसिचोऽपृक्तो' इत्याद्या व्याख्यानं सूत्र-
 कारस्या सम्यतं न वा ।

सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यानसहम् । प्राचीनाश्च अत्र-अस्तिसिचोऽपृक्तो
 समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच् तस्यादिति विग्रहः । अत्र समासास्त-
 विधेरनित्यत्वात्, (द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्ध्वु बहुव्रीहाविति ज्ञापकात्
 समासास्तविधेरनित्यत्वात् सूच्यते) 'द्वन्वात्तुदसहस्रात् समाहारे' इति
 टच् न । पूर्वनिपातप्रकरणस्यापि अनित्यत्वात् (समुदात्राद् घः
 इति ज्ञापकम्) अत्रात्तरम् इति सिच्शब्दस्य पूर्वप्रयोगो न । तेन
 अस्तिसिच इति पक्षम्यस्तं पदम् । 'क्रव ईट्' इत्यतः ईडित्यनुवर्तते ।
 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इत्यतो हलौत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठीशब्देन
 विपरिणम्यते । 'तस्यादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया अस्तिसिच इति
 पक्षमी अपृक्तस्येति षष्ठी प्रकल्पयति । ततश्च अन्तेः सिच् परस्या-
 पृक्तस्य हल ईडागमः स्यादित्यर्थ इति व्याचक्षते । तेन—'अन्तेरङ्गात्
 सिच् परस्य अपृक्तस्य ईडागमः स्यादिति काशिका । परञ्च
 नैतद्व्याख्यानं सम्यक् । यतोऽस्मिन् मते कुतूहलात् अस्मातोः
 सिचो लुकापि धातोश्च स्थानिवद्भावेन अस्मात्तुत्वं सिचः परङ्काश्रित्या
 ततः परस्यापृक्तहलः अडुदित्यादौ ईट् प्रसज्येत । तथा—अगात्,
 अस्मात् इत्यादावपि 'गातिश्चावुपाडुभ्याः सिचः परस्यैपदेषु' इत्यनेन

सिचो लुक्यापि स्थानिवशेन सिचः परश्चादीडागमः दुर्बारः स्यात् । तस्माद्वाध्याञ्चरमाश्रियते दीक्षितपादैः । तथाहि सिच अस्चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छस्व सौत्रं भवमाश्रित्य पदत्वाभावात् चोः कुरिति कुश्च न । न च सिचस्यैव असित्यानेनैवास्तेर्जाभादस्तिग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, लुप्तसुव्-विभक्तिकस्यास्तीति तिङ्श्रुतिरूपकावयवस्य ग्रहणेन तस्यैव कर्मधारये सति सार्थक्यात् । ततः परश्चाः पञ्चम्याः सुपां सुलुप्तित्यादिना सौत्रो लुक । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यातोऽनु-वृत्तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणामः । तस्माद्—विद्यमानात् सिचोऽस्त्येष्ट परश्चापृक्तस्य हल इडागमः श्चादित्यर्थो भवतीति समालोचनाकुशला व्याचक्षते । तेन अद्भुदित्यात्र सिचो 'गातिस्था—'इत्यादिना लुप्तत्वाद् विद्यमानत्वाभावात् ततः परश्चापृक्तहल ईट् न । कृतभूभावस्य अस्त्येष्ट अस्त्येर्विद्यमानत्वाभावात्ततः परश्चापृक्तस्य हल ईट् न भवतीति व्येथ्यम् । अशोदाहरणानि च आसीत् असैप्लुत इत्यादीनि बोध्यम् । अपृक्ते किम् ? एषिष्ठ इति ; (एध् + लुङ्) । अत्र त्रकारस्य हलत्वे अपि सिचः परश्चेहपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न ।

(१७) उपधाकार्थं हि द्विधाऽप्रबलम्, षण्णद्वि-
करणस्य सामान्यापेक्षत्वापकत्वात् । (सन्प्रकरणम्)

इयथातोः सनि ईति कृते हलादिद्वाभावेन 'रलो व्युपधाद् बलात्सः संश्च' इत्यनेन किद्वाभावाद'गुणे 'एव् ईस्' इति स्थिते 'अज्ञादेर्षितौरस्य' इति 'विस्' इत्यस्य द्विष्टे अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे सनः सकारस्य षष्ठे सन्नस्य धातुत्वात्ति तिपि शपि पररूपे 'एषिषिवति' इति रूपम् । ननु इह सत्यापि किञ्चे नित्यत्वात् परमपि षण्णं बाधित्वा 'विस्' इत्यस्य द्विष्टे धात्ववयवस्य ईकारस्य उपधात्वाभावादेव षण्णांशसंज्ञेर्हलादेरिति व्यर्थमिति चेन्न, इह नित्यमपि द्विष्टं षण्णेन बाध्यते । कृत इत्यत आह—उपधाकार्थं हि द्विधाऽप्रबलमिति । तच्च कृत इत्यत आह—षण्णद्विकरणस्य

सामान्यापेक्षज्ञापकत्वादिति । तथाहि—उपधातोः ण्यङ्गाद्भुङि 'णो
 चङ्गुपधाय ह्रस्वः' इति ह्रस्वस्य 'नाग्लोपिशाब्दिताम्' इति निषेधे
 सति 'उणि अं' इति स्थिते 'नि' इत्यस्य द्विष्टे 'मा भवानोणिणं'
 इति रूपम्, अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदिङ्करणम् । उपधाह्रस्वे
 कृते तु 'उण् ई अं' इति स्थिते 'नि' शब्दस्य द्विष्टे मा भवानु-
 णिणदिति रूपम् । षकारो न ङ्कारेण इति स्थितिः । यदि तु
 नित्यत्वाह्रस्वाह्रस्वात् प्रागेव 'उण् ई अं' इति दशम्यां द्विष्टं स्यात्,
 तदा षकारस्योपधात्वाभावादिव ह्रस्वाप्रसङ्गस्तन्निषेधार्थम् ऋदिङ्-
 करणमनर्थकं स्यात् । तस्माह्रस्वाह्रस्वात्कम् उपधाकार्यं द्विष्टात्
 प्रबलमिति विज्ञायते ।

(११) निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्ह्रस्वणो शुद्धेन तुल्योऽर्थः ।

(णिच्प्रकरणम्)

ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्तीति
 न चौरादिकस्वार्थिकणिजस्यम् । तस्मागर्वीयतया आश्चनेपदप्रसङ्गात् ।
 नापि हेतुमण्यस्यम् । स्वाभौष्टं याचते इत्यर्थे उदसंभवात् । नहि
 प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्त्यत आह—निवृत्तप्रेषणाद्वा-
 तोरिति । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् स निवृत्तप्रेषणः—सम्प्रति
 अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्वातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय
 हेतुमण्ये कृते शुद्धेन णिज्बिहितेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते
 इत्यर्थः । तदुक्तम्—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिज्बिहिते'
 इति । इदं 'णेरणो' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यत्र प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षि-
 तार्थे प्रयोगः सिद्धः इति भावः । वयस्याः प्रेरयन्तीति वयस्याः
 प्रियाभिः प्रार्थयन्तीति दशम्यां सध्या व्यापारत्यागे यानुशोऽर्थः
 उद्धार्यधातोर्भवति तानुशोऽर्थः ण्यङ्गे सत्यपि भवति । इत्थं प्रिया

যৌবনে লজ্জাং বিহায় স্বস্বভর্তারং পুনরাগমনায় স্বয়মেব প্রার্থয়ন্তীতি
বাক্যার্থো ভবতীত্যঙ্গম্ ।

(১৮) 'ষকারবকারান্তানাং উঠ্ ভাবিনাং যঙ্ লুক্ নাস্তি'
ইতি 'চ্ছাঃ'—ইতি সূত্রে ভাষা ধ্বনিতম্ । (যঙ্ লুক্-
প্রকরণম্) ।

'চ্ছাঃ শৃড্'—ইতি সূত্রে কিদগ্রহণমনুবর্ততে ন বেতি বিচারে
ভাষ্যকৃতা—“যদি কিদগ্রহণমনুবর্ততে তদা প্রেষ্ঠা, প্রেষ্ঠু'মিত্যাদৌ
'চ্ছারি'তি সূত্রাপ্রবর্ত্তৌ যত্বার্থং 'ব্রশ্চ'তি সূত্রে ছকার গ্রহণং কর্তব্যম্ ।
অথ চ যদি নানুবর্ততে তদা পূর্বোক্তসূত্রেণ শশ্ব ছেৎ শাস্ত্রত্বাদেব
যত্বসিদ্ধৌ 'ব্রশ্চ'তি সূত্রে ছকারগ্রহণং ন কর্তব্যং ভবতীত্যেতাবানেব
বিশেষঃ ইত্যভিহিতম্ । এবং হি বদতা ভাষ্যকৃতা 'উঠ্ ভাবিনো
যঙ্ লুক্ নাস্তি' ইত্যুক্তপ্রায়ম্ । অথবা দিবের্ষঙ্ লুকি ঙ্গভাবপক্ষে
দেদেতি দেদেষি ইত্যাদৌ উঠৌ ভাবাভাবাভ্যাং মহান্ বিশেষঃ স্যাৎ ।
অথ চ যদি কিদগ্রহণশ্চ নানুবর্ত্তিস্তদা তু বশ্চ উঠি দেত্তোতি দেত্তোষি
ইত্যাদি রূপম্ । ততশ্চৈতাবানেবেত্যেবকারো বিরূপোত । অত
উঠ্ ভাবিনাং যকারবকারান্তানাং যঙ্ লুক্ নাস্তীতি বিজ্ঞায়তে । 'চ্ছাঃ'
ইতি সূত্রেণ যত্র উঠ্ প্রবর্ততে তদ্বিষয়কমেব ইদম্ উক্তং জ্ঞাপন-
মিত্যর্থঃ ।

(১৯) শৈষিকান্নতুবর্ষীয়াচ্ছশিকো ম্নতুবর্ষিকঃ ।

সরূপং প্রত্যয়ো নেষ্টেঃ সন্নস্তান্ন সনিষ্যাতে ॥

শেষাধিকারে বিহিতঃ শৈষিকঃ । ভবার্থে অধ্যাত্মাদিত্বাৎ ঠাৎ ।
শৈষিকাৎ শেষাধিকারভবপ্রত্যয়ান্তাদিত্যর্থঃ । শৈষিকাৎ সরূপঃ
শৈষিকপ্রত্যয়ো ন । তেন শালান্নং ভবঃ শালীয়ঃ, 'বৃদ্ধাচ্ছঃ' ইত্যনেন
ছপ্রত্যয়ঃ । শালীয়ে ভবঃ ইতি বাচ্যমেব ন তু ছাস্তাচ্ছঃ । কিন্তু বিরূপস্ত
স্যাদেব । তেন অহিছত্রে ভবঃ আহিছত্রঃ । আহিছত্রে ভব আহিছত্রীয়ঃ ।

अणञ्जात् ह्रस्वप्रत्ययः स्यादेव । तथा मद्धर्थात् सक्रपो मद्धर्थायोन ।
 तेन धनमश्नास्तीति धनवान्, धनवान् अश्नास्तीति विग्रहे वाक्यमेव ।
 मत्तुवञ्जात् मत्तुप्त्न । विरूपञ्च स्यादेव । दण्डमस्यास्तीति दण्डिन्,
 दण्डी अस्य । अस्तीति दण्डिमती शाला । ईह मत्तुवञ्जात् ईन्प्रत्ययान्नो
 भवत्येव । सादृशमर्थद्वारापि गृह्यते । तेन गङ्गामिच्छतीति—
 जिगमिषति, जिगमिषितुमिच्छतीति विग्रहे ईच्छासन्नञ्जात् ईच्छासन् न ।
 अतो वाक्यमेव । स्वार्थसन्नञ्जात् ईच्छासन् स्यादेव । तेन जूष्णसीसते
 इत्यादौ स्वार्थसन्नञ्जात् ईच्छासन् स्यादेव ।

(२०) 'आचारेश्वगल्लुक्लीवहोड्भाः किव्वा ।'

(नामधातु-प्रकरणम्)

वार्तिकमिदम् । 'गल्लुक् धाट्टेय' अवपूर्वः, 'क्लीव् अथाट्टेय', 'होड्
 अनादरे' एभ्यः पचाच्छुचि अवगल्लुक्दिशब्दाद्भ्रयो निष्पन्नाः । तथा च
 अवगल्लुक् ईवाचरति, क्लीव् ईवाचरति, होड् ईवाचरति इत्यर्थे
 अवगल्लुक्दिशब्देभ्यः किप्क्यङो इति स्थितम् । वाग्रहणात् क्यङ् ।
 वार्तिकेकेश्चिन् अवगल्लुक्प्रत्ययः पचाच्छुच्यः । किप्संनियोगेन
 अनुदात्तत्वमनुनासिकञ्च चाच्प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य
 ईत्संज्ञायां लोपे च अनुदात्तत्वादात्तनेपदं लभ्यते । न चात्र
 किप्प्रत्ययसंनियोगेन अच्प्रत्ययस्यानुनासिकत्वादिनिपातनाद् गल्लुक्-
 दिशब्दकारस्य लोपेहनेकाच्त्वाभावेन 'अवगल्लुक्क्रे' इत्यत्र
 आम् न स्यादिति वाच्यम्, 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिरात्रीयते'
 इति परिभाषया आम्प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् । उक्तवचने प्रमाणञ्च—
 'आचारेश्वगल्लुक्' इति प्रकृतवार्तिकमेव । न च आचारेश्वर्थे
 अवगल्लुक्ते, क्लीवते, होड्ते इत्यादौ आत्तनेपदार्थं वार्तिकं
 सार्थकमिति वाच्यम्, 'धातूनामनेकार्थाः' इति वचनेन प्रत्ययरहित-
 गल्लुक्दिशब्दोत्पत्त्यादौ अर्थे शक्तिप्रदर्शनात् 'अवगल्लुक्ते' इत्यादौ
 तडः (आत्तनेपदस्य) सिद्धत्वात् । वार्तिके अवेत्तुपसर्गविशिष्टपाठात्

केवलानुपसर्गात्तरविशिष्टात् क्यङ् एव भवतीति माधवादयः। परक्य क्यङ्किपो नास्ति विवादो द्वाभ्यामपि भाव्याम्। किञ्च अबो-
पसर्गरहितगलुभादिभ्यः किपि सति परस्मैपदमेव स्यात्, नञ्वाद्यने-
पदमित्येव वक्तुं युक्तम्। वार्तिकस्य मूल्याप्रयोजनं प्रयोगे
आम्प्रत्यायस्य सिद्धिः। आद्यनेपदं तु गौणकसमिति दिक्।

(२१) **उपसर्गसम्मानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयो-
जके प्रत्याये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते।** (नामधातुप्रकरणम्)

युद्धे योऽयं ग्रामशक इति व्याख्यानेन केवलग्रामशकस्य युद्धे
शक्यत्वात् संग्रामशकस्य लाभात् 'तत्करोति' इत्यादिना सङ्ग्रामयते
इत्यादिसिद्धौ चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति संविशिष्टग्रामशकौ
व्यर्थात्तु 'उपसर्गसमानाकारम्' इत्यादिवचनं ज्ञापयति। तेन
अमनायत इत्यादौ उपसर्गस्य पृथक्करणं कलं भवति। अथ च
ज्ञापकस्य सजातीयपेक्षत्वेन यत्रोपसर्गस्य सम्पूर्णरूपेण स्थिति
स्तत्रैव पृथक्करणं भवति, यत्र तु गुणादेशेन उपसर्गस्यापहरणं
भवति तत्र पृथक्करणं न भवति। तत्तच्च षट् इव आचर्येति
'अचरिष्य' इत्यात्र आङ् पृथक्करणाभावेन अव्ययपूर्वपदत्वात्वात्
'उन्मनाय' 'अवगलु' इतिवत् ल्यप् न भवतीति क्लमम्। ज्ञापकस्य
विशेषापेक्षत्वे 'उस्योमाङ्क्याटः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति वार्तिकं
तत्प्रत्याख्यानपरकम्—'आट्' इति सूत्रे चकारग्रहणं न मानम्।
अथवा 'अट्' इत्यादौ धातुसंज्ञायां कर्तव्यायाम् आङ् पृथक्करणेन
'अमाङ्क्याट्' इति सूत्राप्रवृत्तौ वास्तविकं व्यर्थमेव। एवञ्च पररूपादि-
कार्याप्रवृत्तौ पुनर्वृत्तिविधानार्थं चकारग्रहणमपि व्यर्थम्। 'आट्' इति
सूत्रे चकारग्रहणं 'आट्' इति वृत्तिविषये यं यं कार्यं
प्रार्थयति तत्सर्वं निवारयति इति चकारग्रहणेनैव पररूपं न
स्यादिति वार्तिकं निम्प्रयोजनमिति भगवता भाष्यकारेण
प्रत्याख्यातम्।

(२२) सार्वधातुकम् इति आर्षधातुकमिति च सं-
ज्ञायाः किं बीजम् ?

‘तिङ्शिञ् सार्वधातुकम्’ इति सार्वधातुकस्य संज्ञा । तिङ्ः शितश्च
प्रत्यायाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । तिप् इत्यतः महिङ्स्ताः प्रत्यायाः
तिङ्पदेन उक्ताः । श् इत्तुं येषां ते शितः । शप्शन् शत्रात्ताः
प्रत्यायाः शितः । अत्रेदमवधेयम्—लकारेषु लट्-लोट्-लृट्-
विधिलिङ्ः सार्वधातुकसंज्ञाः । सूत्रस्यास्य व्याख्यानकाले दीक्षितेन
‘धात्वधिकारोक्ता’ इत्याजम् । तस्य ग्रहणं किमर्थम् ? सुवधिकारोक्ताः
शप्प्रभृतयः सार्वधातुकसंज्ञाः न भवन्ति इत्यर्थम् । तेन हरीन्
इत्यात्र शसः सार्वधातुकस्य न । नयति ष्वपिति इत्यादीनि सार्वधातुकस्य
उदाहरणानि । सार्वधातुकप्रदेशाः ‘सार्वधातुके यस्मिन्’ इत्येवमादयः ।

‘आर्षधातुकं शेषः’ इत्यनेन आर्षधातुकस्वरूपम्, अभिहितम् ।
तिङ्ः शितश्च वर्ज्यित्वा अशुः प्रत्यायः शेषो धात्वधिकारोक्तः प्रत्याय
आर्षधातुसंज्ञा भवति । तिङ्शिद्भ्योऽह्ने धात्वधिकारोक्ताः प्रत्याया
लिट्-लृट्-लृट्-लृट्-प्रभृतयः आर्षधातुकसंज्ञाः । उदाहरणं यथा—
भविता इति । लृट्ः आर्षधातुकत्वात् ‘आर्षधाकश्चेड्वलादेः’ इत्यनेन
इट् प्राप्नोति । ‘आर्षधातुकं शेषः’ इति सूत्रे दीक्षितव्याख्यायां
‘धात्वधिकारोक्तः’ इत्यात्र ‘धातोरिति विहितः’ इत्यपि पाठो दृश्यते ।
तत्रायमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति उक्तास्ते तत्र तत्र तादृशस्य
धातोरार्षधातुकसंज्ञा भवति इति । तथा च—‘धातोः कर्मणः
समानकर्तृकादिच्छायां वा’ इत्यात्र धातोरित्युच्चार्य विधानात् सन
आर्षधातुकत्वम् इट् च भवति । किञ्च ‘शुप्तिङ्किद्भ्यः सन्’
इत्यात्र धातोः इत्युच्चार्य विधानाभावात् अत्र सन आर्षधातुकत्वम्,
इडागमश्च न ।

‘लिट् च’ इति सूत्रात् लिडादेशस्तिसार्षधातुकसंज्ञा भवति ।
सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादोऽयम् । यथा—पेचिष, शेकिष इति ।

‘लिङाशिषि’ इति सूत्रात् आशिषि विषये यो लिङ्, स आर्धधातुक-
संज्ञो भवति । अग्नमपि सार्वधातुकसंज्ञया अपवादः ।

‘ह्रस्वभ्रया’ इत्यस्यात् सूत्रात् ह्रस्वि विषये उभयथा भवति,
सार्वधातुकमार्धधातुकं च । अत्र काशिका—किं लिङेवानुत्तरः
संबध्याते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्ष्यतद्गुण्यते—तिङ्-
शिदादि ह्रस्वभ्रया भवतीति ।

(२७) **तेषां क्रियासामान्यावाचित्वादाम्प्रकृतीनां
विशेषवाचित्वात्तदर्थस्योत्तराभेदाद्ययः । सम्पदिषु प्रत्याहा-
रेऽनुभूतोऽपि अनन्वितावृत्तान् प्रयुज्याते ।** (भूदिप्रकरणम्)

‘कृष्णानुप्रयुज्याते लिटि’ इति सूत्रे कृष्णग्रहणसामर्थ्यात् कृत्स्नीनां
लाभः । ननु अनु प्रयुज्यामानानां कृत्स्नीनाम् आम्प्रकृतिभूतानां
कथमययः उभयेषां भिन्नार्थकत्वात् इत्यत आह—तेषामित्यादिना ।
कृत्स्नयो हि क्रियासामान्यावाचिनः । डुकृष्ण करणे, भूँसव्यामित्यादि-
रूपविशिष्टार्थका अपि ते अत्रेषामपि धातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । यथा,
पातीत्यत्र पानं करोतीति । तेन एते क्रियासामान्यावाचिनः । यस्या
यश्च धातोः (क्रियायाः) अनु प्रयुज्यान्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
उपकरोति इति भावः । अतएव सामान्याविशेषस्योत्तराभेदाद्ययस्य
श्यायत्वात् कृत्स्नीनाम् एवामित्यानेन अत्रेदेनाद्ययः । अत्र कृष्णादयः
सामान्यार्थकाः एवामित्यादयश्च विशेषार्थका इति ।

ननु ‘कृत्स्निषोऽपि’ इत्यस्य ‘कृष्णे द्वितीय—’ इत्यस्य च सूत्रस्य
मध्ये ‘अभिविधौ संपदा च’ इति पठितम् । एवञ्च कृष्णप्रत्याहारे
संपदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह—सम्पदिष्विति । सिद्धस्य
वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः । एषादिधातोस्तु आम-
प्रकृतिभूतस्य वृद्धादिरर्थः । तस्यैकभयोरपि विशेषरूपत्वेन
सामान्यविशेषभावेन अत्रेदेनाद्ययसंभवादित्यर्थः । अतएव
‘कृत्स्नीनां ग्रहणम्’ इति भाष्यं संगच्छत इति भावः ।

पदसाधनानि ५—

भवति—सञ्ज्ञार्थकस्य भू इत्यस्य 'भूवादनः धातवः' इति धातुसंज्ञायां धातून् 'वर्तमाने लट्' इति लट्लकारे टकारस्य 'हलन्त्याम्' इत्यनेन ईंसंज्ञायाम् अकारस्य 'उपदेशेहजनुनासिक ईं' इत्यनेन ईं-संज्ञायाम् 'तस्य लोपः' इति त्रयोरलोपे 'भू ल्' इति स्थिते प्रथम-पुरुषैकवचनविवक्षायां लस्य स्थाने 'तिप्, तस् वि—' इत्यादिना तिवादेशे पकारस्य लोपे 'भू ति' इति स्थिते 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि षप्' इत्यनेन षपि षकारस्य 'लशक्तद्धिते' इत्यनेन ईंसंज्ञायां पकारस्य च 'हलन्त्याम्' इत्यनेन ईंसंज्ञायां च 'भू अ ति' इति स्थिते तत 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'-रित्यनेन उकारस्य षकारगुणे कृते 'एचोहयवायावः' इत्यनेन षकार-स्थाने अवादेशे च कृते 'भवति' इति पदं सिद्धम् ।

वभूव—सञ्ज्ञार्थकस्य भूधातोः 'पवोक्ते लिट्' इति लिट्लकारे लकारस्य 'हलन्त्याम्' इत्यनेन ईकारस्य 'उपदेशेहजनुनासिक ईं' इत्यनेन च ईंसंज्ञायां 'तस्य लोपः' इति त्रयोरलोपे 'भू ल्' इति स्थिते तस्य प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्, तस्—' इत्यनेन तिवादेशे तस्य स्थाने च 'परस्मैपदानां णलतुस्—' इत्यनेन णलादेशे 'चूट्' इत्यनेन णकारस्य ईंसंज्ञायां लकारस्य च 'हलन्त्याम्' इत्यनेन त्रयोरलोपे च 'भू अ' इति ज्ञाते तत्र परत्वात् 'अचो द्विती' ति प्रोष्ठामपि वृद्धिं नित्यत्वात् बाधित्वा 'भूवो वृग्लुङ्लिटोः' इत्यनेन वृगागमे अनुबद्धलोपे 'भूव् अ' इति ज्ञाते, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इत्यनेन भूव् इत्यस्य द्विवे 'भूव्, भूव्, अ' इति स्थिते, 'पूर्वोह-भ्यासः' इत्यनेन पूर्वसमुदायस्य अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेष' इत्यनेन अभ्यासवकारस्य लोपे 'भू भूव्, अ' इति स्थिते 'ह्रस्वः' इत्यनेन अभ्यासोकारस्य ह्रस्वत्वे 'भू भूव्, अ' इति ज्ञाते,

‘भवतेरः’ इत्यनेनाभासोकारस्य च अकारे कृते ‘भू भूव् अ’ इति जाते, ‘अभासे च्छ’ इत्यनेन अभ्यासभकारस्य आश्वरतम्यां चर्चेन वकारे ‘वभूव’ इति पदम् ।

✓ **भ्वानि**—सन्तार्थकस्य भू इत्यस्य ‘भूवादयः धातवः’ इत्यनेन धातु-संज्ञायां धातुधां ‘लोट् च’ इति ‘आशिषि लिङ् लोटो’ इति वा लोटी टकारस्य ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन ईंसंज्ञायाम् तस्य लोपे षकारस्य च लोपे ‘भू ल्’ इति दशायां लस्य स्थाने ‘तिप् तसृि—’ इत्यादिना मिवादेशे ‘भू मिप्’ इति स्थिते ‘तिङ् शिंसार्वधातुकम्’ इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायां ‘कर्त्तरि शप्’ इति शपि शकारस्य ‘लशक्तद्धिते’ इत्यनेन ईंसंज्ञायां पकारस्य च ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन ईंसंज्ञायां च ‘भू अ मिप्’ इति कृते, ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इति उकारस्य षकारगुणे कृते, ‘एचोह्रवायावः’ इत्यनेन षकारस्थाने अवादेशे ‘भव् अ मिप्’ इति स्थिते, ‘लोटो लडवत्’ इति लङ् कार्धातिदेशेन ‘तस्यमिपां तास्यन्तामः’ इति मिपोहमादेशे श्वांशे तं प्रवाध्य ‘मैनिः’ इति मेष्वादेशे ईकारोच्चारणसामर्थ्यां ईकारस्योच्चाभावे ‘आडुस्तमस्य पिच्छ’ इत्यनेन आटि, ‘अतो दीर्घो यङि’ इत्यनेन दीर्घे भ्वानि इति सिद्धम् ।

भवन्ति—सन्तार्थकस्य भूधातोः ‘वर्तमाने लट्’ इति लट्लकारे टकारस्य ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन ईंसंज्ञायाम्, अकारस्य ‘उपदेशेह्रज्जनु-नासिक ईं’ इत्यनेन ईंसंज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इति तयोर्लोपे भू ल् इति स्थिते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषबह्वचनविवक्षायाम् ‘तिप् तसृि—’ इत्यादिना व्यादेशे भू षि इति स्थिते तस्य ‘तिङ् शिंसार्वधातुकम्’ इति सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ‘कर्त्तरि शप्’ इति शप् विकरणे पकारस्य ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन, ‘शकारस्य ‘लशक्तद्धिते’ इत्यनेन च ईंसंज्ञायां, ‘तस्य लोपः’ इति तयोर्लोपे च ‘भू अ षि’ इति जाते ‘वोह्रस्व’ इत्यनेन षस्य अन्तादेशे ‘भू अ अन्ति’ इति स्थिते ‘सार्वधातुकार्ध-धातुकयोः’ इत्यनेन भू इत्यात्र उकारस्य षकारगुणे ‘एचोह्रवायावः’

इति अबादेशे 'भव अस्ति' इति ज्ञाते 'अतो ङुणे' इति ह्योरकारयोः परस्परपक्षे अकारे कृते 'भवस्ति' इति पदं सिद्धम् ।

✓**भावेः**—सत्प्रार्थकश्च भूधातोः 'विधिनिमज्जणामज्जणाधीनसंग्राम-
प्रार्थनेषु लिङ्' इत्यनेन लिङ्लकारे अनुबद्धलोपे 'भू ल्' इत्य-
वस्थायाम् प्रथमपुरुषवचनविवक्षायां 'तिप्त्सृषि' इत्यनेन लस्य
स्थाने तिबादेशे तस्य 'तिङ्शिंसार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वात्
'कर्त्तरि शप्' इति सूत्रेण शपि अनुबद्धलोपे, 'सार्वधातुकार्धधातु-
कस्योः' इति उकारस्य षकारङुणे, 'एचोह्यवायाव' इत्यनेन
अबादेशे 'भवति' इत्यवस्थायाम्, 'इत्श्च' इतीकारलोपे 'यान्शुट्-
परस्मैपदेषुदास्तो ङिक्त' इति यान्शुडागमे उटावित्तौ 'भव यास्' इत्यवस्थायाम्
'शुट्तिथोः' इत्यनेन शुटि उटावित्तौ च 'भव यास् स्
' इत्यवस्थायाम् 'लिङ्ः सलोपोहनस्यस्य' इत्यनेन सकारह्रस्वनिवृत्तौ
'भव यात्' इति स्थिते 'अतो येरः' (या+इयः) इत्यनेन या
इत्यस्य ईयादेशे 'भव इय्' इति स्थिते, 'आदङुणः' इत्यनेन ङुणे,
'लोपो व्यावर्लि' इति यलोपे भावेः इति सिद्धम् ।

✓**भावस्युः**—भूधातोः 'विधिनिमज्जणामज्जणाधीन'— इत्यादिना लिङ्-
लकारे अनुबद्धलोपे 'भू ल्' इति स्थिते प्रथमपुरुषवचनविव-
क्षायां लस्य 'तिप्त्सृषि'— इत्यादिना व्यादेशे तस्य 'तिङ्शिं-
सार्वधातुकम्' इत्यनेन सार्वधातुकत्वात् 'कर्त्तरि शप्' इति शप्-
विकरणे पकारस्य हलस्यमित्यनेन शकारस्य 'लशक्तद्धिते' इति
इत्संज्ञायाम् लोपे च 'भू अ षि' इति ज्ञाते, 'सार्वधातुकार्ध-
धातुकस्योः' इत्यनेन उकारस्य षकारङुणे 'एचोह्यवायाव' इत्यनेन
अबादेशे च 'भव षि' इति स्थिते 'यान्शुट् परस्मैपदेषुदास्तो ङिक्त'
इत्यनेन यान्शुडागमे अनुबद्धलोपे 'भव यास् षि' इति स्थिते 'लिङ्ः
सलोपोहनस्यस्य' इत्यनेन सकारलोपे 'वेज्जूस्' इत्यनेन षिस्थाने
ज्जुमादेशे ज्जुसः स्थानिवन्तावेन प्रत्ययत्वात् 'चूट्' इत्यनेन प्रत्ययादौ
वर्तमानस्य जकारस्येत्संज्ञायाम् लोपे च 'भव या उत्स्' इत्यवस्थायाम्

स्थिते 'पुगञ्जलघुपथस्य च' इत्यनेन ङुणे प्राप्ते 'दीधीवेवीटाम्' इत्यनेन तन्निषेधे 'भविता' इति शब्दं निष्पन्नम् ।

भविष्यति—भूधातोः 'लट्' शेषे' इति लट् अन्वङ्कलोपे 'भू ल्' इत्यवस्थायाम् प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां लस्य स्थाने 'तिप्-तसृि' इत्यादिना तिवाददेशे सार्वधातुकत्वात् 'कर्त्तरि शप्' इति प्राप्तामपि शपं वाधित्वा 'स्यतासौ ल्लूटोः' इति श्रविकरणे 'आर्धधातुकस्योड्वल्लादेः' इत्यनेन तस्य ईडागमे अन्वङ्कलोपे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति उकारस्य ङुणे ङकारे कृते 'एचोह्यवायाव' इत्यनेन अवाददेशे 'भविष्यति' इत्यवस्थायाम् 'ईण्कोः' इति अधिकारसूत्रे 'आदेशप्रत्याययोः' इति सकारस्य मूर्धन्नादेशे यत् 'भविष्यति' इति ।

दीव्याति—दिग्धातोः वर्तमाने लटि अन्वङ्कलोपे, प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्-तसृि—' इत्यादिना लस्य स्थाने तिवाददेशे सार्वधातुकत्वात् 'कर्त्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते तं प्रवाधा 'दिवादिभ्यः शन्' इति शनि अन्वङ्कलोपे 'हलि च' ति दीर्घे सिद्धं 'दीव्याति' इति रूपम् ।

प्रणिभवति—प्रनि-उपसर्गात्. भूधातोः 'वर्तमाने लट्' इति लट्लकारे टकारस्य 'हलन्त्यम्' इत्यनेन ईंसंज्ञायाम्, अकारस्य 'उपदेशेहञ्जनुनासिक ईं' इत्यनेन ईंसंज्ञायां च 'तस्य लोपः', इत्यनेन तयोः लोपे 'प्रनि भू ल्' इति जाते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां लस्य स्थाने 'तिप्-तसृि—' इत्यादिना तिवाददेशे पकारस्य लोपे 'प्रनि भू ति' इति जाते 'तिङ्-शिंसार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि शप्' इत्यनेन शपि अन्वङ्कलोपे 'प्रनि भू अ ति' इति जाते ततः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन उकारस्य ङकारङुणे

कृते 'एचोह्रवायाव' इत्यनेन ओकारस्थाने अवादेशे च कृते 'अनि
भवति' इति अवस्थायाम्, 'शेषे विभाषाकथादावयाञ्च उपदेशे' इति
सूत्रेण नकारश्च णञ्चे 'प्रणिभवति' इति रूपम् ।

एषाञ्चक्रे—एष्वृद्धावित्यन्वद्धातोः 'परस्मै लिट्' इति लिट्ल-
कारे 'इजादेश्च ङुक्रमतोह्रच्छः' इत्यनेन आम्प्रत्यये आस्का-
सोराम्विधानाञ्च ङ्गापकाञ्च मकारश्च ईडाभावे 'एधाम् लिट्' इति जाते,
आमः इत्यनेन लिटो लुकि एधाम् इत्यञ्च कृदन्तुत्वाञ्च 'कृत्तद्धितसमासाश्च'
इत्यनेन प्रातिपदिकत्वेन सुविभक्तौ तस्यापि आम इत्यनेनैव लुकि
'कृष्णानुप्रयुज्याते लिटि' इत्यनेन एधामित्यामञ्चाल्लिट्शिरश्चे कृधातोरनु-
प्रयोगे 'एधाम् कृ लिट्' इति जाते अनुवङ्गलोपे 'एधाम् कृ ल'
इति स्थिते कृधातोः परगामिनि क्रियाकाले विवक्षिते, 'शेषाञ्च कर्त्तरि
पस्मैपदम्' इति परस्मैपदे प्राप्ते तञ्च प्रवाच्य 'आम्प्रत्ययवञ्च
कृष्णोह्रुप्रयोगश्च' इत्यनेन आम्प्रत्ययविधानाञ्च लश्च स्थाने प्रथम-
पुरुषैकवचनविवक्षायाञ्च 'तिपतसुक्लि—' इत्यादिना तादेशे 'एधाम्
कृ त्' इति जाते 'लिट्स्वरयोरेशिरेच्' इत्यनेन शिवाञ्च त इत्यञ्च
सर्वश्लेषस्थाने एषादेशे शकारश्च ईसञ्चङ्गायाञ्च लोपे च 'एधाम् कृ
ए' इति स्थिते 'लिटि धातोरनभ्यासश्च' इति द्विजे प्राप्ते तञ्च
परदादाधिष्ठा 'इको यणचि' इति यणि प्राप्ते तञ्च 'द्विर्वचनेहचि' इति
निषेधे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाञ्च 'लिटि धातोः—' इति द्विजे 'एधाम् कृ
कृ ए' इति जाते, 'पूर्वोह्रभ्यास' इत्यनेन पूर्वश्च कृ इत्यञ्चाभ्याससञ्-
ङ्गायाम्, 'उरञ्च' इत्यनेनाभ्यासखवर्गस्य स्थाने अच्चे 'उरञ्चपरः' इत्यनेन
रपरञ्चे 'ह्लादिः शेषः' इत्यनेन अभ्यासहलो लोपे च 'एधाम् कृ
कृ ए' इति स्थिते 'कृहोश्चुः' इत्यनेनाभ्यासकारश्च चकारे 'एधाम्
च कृ ए' इति स्थिते 'इको यणचि' इत्यनेन खकारश्च यणत्वेन रेके
'एधाम् चक्रे' इत्यवस्थायाम् एधामित्यञ्च सुवञ्चत्वेन पदत्वाञ्च
'मोह्रनुस्वार' इत्यनेन मकारश्चानुस्वारे 'वा पदाञ्च' इत्यनेन तस्य

দীর্ঘঃ' ইত নেন দীর্ঘে কৃত্তে, ততশ্চ 'ধরবসানয়োরিতি' বিসর্গে
(১) উখতু: (২) উখ্: চ সিধ্যত:।

উবোধ—উখ্ ধাতো: 'পরোক্ষে লিট্' ইতি লিট্‌লকারে
অনুবন্ধলোপে 'উখ্ ল' ইতি স্থিতে লস্যা স্থানে 'তিপ্তস্'—
ইত্যাদিনা তিবাদেশে 'উখ্ তিপ্' ইতি জাতে পকারস্য লোপে,
'পরশ্মৈপদানাং গলতুশ্চ' ইত্যনেন তিস্থানে গলাদেশে 'উখ্ গল্'
ইতি জাতে, অনুবন্ধলোপে 'উখ্ অ' ইতি স্থিতে 'লিটি ধাতোর-
নভ্যাসস্য' ইত্যনেন উখ্ ইত্যস্যা দ্বিঃ 'উখ্ উখ্ অ' ইতি জাতে
'পুগন্তলঘূপধস্য চ' ইতি লঘূপধশ্চুণে ওকারে 'উখ্ ওখ্ অ' ইতি
স্থিতে 'পূর্বেহভ্যাস' ইতি পূর্বসমুদায়স্য অভ্যাসসংজ্ঞায়াং 'হলাদি:
শেষঃ' ইত্যভ্যাসহলো লোপে 'উ ঙ্খ্ অ' ইতি জাতে 'অভ্যাসস্যা-
সবর্গে' ইতি অভ্যাসোকারস্য উবঙাদেশে 'উবোধ' ইতি সিদ্ধম্।

✓ **আনর্চ**—'অর্চ পূজায়াম্' ইত্যস্মাদ্ধাতো: 'পরোক্ষে লিট্'
ইতি লিট্‌লকারে 'অর্চ লিট্' ইতি স্থিতে অনুবন্ধলোপে লস্যা
পরশ্মৈপদপ্রথমপুরুষৈকবচনবিবক্ষায়াং 'তিপ্তস্বি' ইত্যাদিনা
তিবাদেশে "অর্চ তিপ্' ইতি স্থিতে 'পরশ্মৈপদানাং গলতুশ্চ—
ইত্যাদিনা তিপ: স্থানে গলাদেশে 'অর্চ গল্' ইতি কৃতে, লকারস্য
'হলন্ত্যমি'ত্যনেন গকারস্য 'চুট্' ইত্যনেন ইৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ
অর্চ অ' ইতি জাতে, 'লিটি ধাতোরনভ্যাসস্য' ইত্যনেন অর্চ
ইত্যস্যা দ্বিঃ 'অর্চ অর্চ অ' ইতি দশায়াম্, 'পূর্বেহভ্যাস' ইত্যনেন
পূর্বস্য অভ্যাসসংজ্ঞায়াং, 'হলাদি: শেষঃ' ইত্যনেন অভ্যাসহলো
লোপে 'অ অর্চ অ' ইতি স্থিতে, 'অক: সবর্গে দীর্ঘঃ' ইতি প্রাপ্তমপি
দীর্ঘং বাধিৎবা "অত: আদে:' ইত্যনেন অভ্যাসোকারমাত্রস্য দীর্ঘে 'আ
অর্চ অ' ইতি স্থিতে 'তস্মান্নুড্ দ্বিহল:' ইতি সূত্রেণ দীর্ঘীভূতাদ-
কারাৎ পরস্য নুডাগমে অনুবন্ধলোপে 'আনর্চ' ইতি।

आनर्द—अर्दधातोः परोरक्ते लिट्लकारे अनुबङ्गलोपे 'अर्द् + ल' इति जाते लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिपतस्वि—' इत्यादिना तिपि अर्द् + तिप्' इति कृते तिप्स्थाने 'गलतुम्सु—' इत्यादिना गलादेशे अर्द् + गल्' इति जाते, लकारस्य 'हलन्त्यामि'त्यादिना गकारस्य चूट्' इत्यनेन ईत्संज्ञायां लोपे च 'अर्द् + अ' इति स्थिते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य—' इत्यनेन अर्द् इत्यस्य द्वित्वे-अर्द् अर्द् + अ' इति जाते, 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यनेन अभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इत्यनेन अभ्यासहलो लोपे अ अर्द् + अ' इति कृते, 'अकः सर्वे दीर्घः' इति प्राप्ते दीर्घं बाधित्वा 'अतः आदेः' इत्यनेन अभ्यासाकारमात्रस्य दीर्घे 'आ अर्द् + अ' इति प्राप्ते 'तन्माम्नुड् द्विहलः' इति सूत्रेण दीर्घीभूतादकारात् परस्य नुडागमे अनुबङ्गलोपे आनर्द' इति रूपम् ।

व्रश्च—'व्रश्चू ह्येदने' इत्यस्यां व्रश्च्धातोः परोरक्ते लिट्लकारे अनुबङ्गलोपे व्रश्च् + ल इति जाते तस्य प्रथमपुरुषैकवचने तिप् प्रत्यये व्रश्च् + तिप्' इति कृते 'परस्मैपदानां गलतुम्सु' इत्यनेन गलादेशे व्रश्च् + गल्' इति जाते, अनुबङ्गलोपे व्रश्च् + अ इति स्थिते, 'लिटि धातो—' इत्यनेन व्रश्च् इत्यस्य द्वित्वे व्रश्च् व्रश्च् + अ इति प्राप्ते 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यनेन पूर्वसमुदायस्य अभ्याससंज्ञायां 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यनेन अभ्यासरेकस्य ऋकार-सम्प्रसारणे ऋकारस्य 'उरत्' इत्यनेन अत्वे 'व् अ श्च् व्रश्च् + अ' इति स्थिते 'उरत्परः' इत्यनेन रपरत्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन वकारवर्जं सर्वेषामभ्यासहलात् लोपे 'व्रश्च्' इति पदं सिद्धम् ।

अत्राजौ—व्रज्धातोः लुङ्लकारे प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिपत्स्वि' इत्यादिना त्रिवादेशे व्रज् + तिप्' इति जाते 'इतुश्च'ति इकारलोपे पकारस्य लोपे च व्रज् + त्' इति स्थिते

तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वात् 'कर्तरि शप्' इति शपि
 प्राप्ते त् प्रवाध्या छिन्नूडि' इति छौ 'छेः सिच्' इति छिन्स्थाने
 सिञ्जादेशे अनुबन्धलोपे 'ब्रज् + सू + त्' इति ज्ञाते 'आर्षधातु-
 कस्योऽबलादेः' इत्यनेन सिचः आर्षधातुकत्वात् तस्य ईडागमे
 ब्रज् + ईस् त्' इति स्थिते 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इत्यनेन अपृक्तस्य
 'त' मात्रस्य ईडागमे अनुबन्धलोपे 'लुङ् लङ् लृङ् कृद् ददात्' इति सूत्रेण
 अङ्गस्य अडागमे 'अ ब्रज् ईस् ङ्' इत्यवस्थायाम् 'अचो हलादेः
 लघोरि'तानेन विकल्पेन वृद्धिः बाधित्वा 'वदब्रजहलस्योऽचः' इत्यनेन
 आत्तो वृद्धौ 'इट ङे' इत्यनेन सिचः सकारस्य लोपे 'सिञ्जलोप
 एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वार्तिकबलात् सिञ्जलोपस्यासिद्धत्वाभावेन
 "अकः सर्वेर्णे दीर्घ" इति दीर्घे अत्राजौदिति पदं निष्पन्नम् ।

अचो कर्मत - काश्चार्थक-उकारेण संज्ञक - कर्मधातोः 'कर्मणिङ्'
 इति णिङ् प्रत्यये अनुबन्धलोपे कम् + ई इति स्थिते 'अत उपधया'
 इत्यनेनोपधात्तस्याकारस्य वृद्धौ काम् + ई' इति स्थिते ततः
 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुत्वात् लुङि तन्स्थाने ङिङ्वादात्तने-
 पदिङ्घेन प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाः तादेशे 'कर्तरि शप्' इति
 शपं बाधित्वा छिन्नूडि' इति छौ 'छेः सिच्' इति प्राप्तेऽपि सिचं
 बाधित्वा "निश्चिङ्गस्यः कर्तरि चङ्" इति चङादेशे अनुबन्धलोपे
 'काम् + ई अ त' इति ज्ञाते परत्वात् 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य'
 इत्यनेन प्राप्ते यणं प्रवाध्या पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद् वा 'गेरानि'
 इत्यनेन णिलोपे 'णौ चङुपधया ह्रस्वः' इत्यनेन उपधया ह्रस्वे
 कम् + अ त इति स्थिते 'चङि' इत्यनेन कम् इत्यस्य द्विषे
 'पूर्वोऽभ्यास' इति पूर्वसमुदायस्याभ्याससंज्ञायाः 'हलादिः शेषः' इति
 अभ्यासहलो लोपे 'क कम् + अ त' इति ज्ञाते 'कूहोश्चुः'
 इत्यनेन अभ्यासकारस्य च्छेन चकारे 'लुङ् लङ् लृङ् कृद् ददात्ः'
 इत्यनेन अङ्गस्याडागमे अ च कम् अ त' इति ज्ञाते 'सञ्ज्ञतः'

ইত্যনেন অভ্যাসাকারস্য ইত্বে 'দীর্ঘো লঘো'রিত্যানেন তস্য দীর্ঘে চ 'অচীকমত' ইতি রূপং নিষ্পন্নম্। শিঙভাবপক্ষে তু 'অচকমত' ইতি।

অবীভবৎ—ভূধাতো 'হেঁতুমতি চ' ইত্যনেন প্রযোজকব্যাপারে বাচ্যে শিচি অনুবন্ধলোপে 'ভূ ই' ইতি জাতে 'সনাদ্যস্তা ধাতব' ইত্যনেন ধাতুসংজ্ঞায়্যাং ধাতুত্বাৎ লুঙ্লকারে তৎস্থানে প্রথমপুরু-
ষৈকবচনবিবক্ষায়্যাং 'ত্রিপ্তসূবি'—ইত্যাদিনা তিবাদেশে পকারস্য ইৎসংজ্ঞায়্যাং লোপে চ 'চিলুঙি' ইত্যনেন চৌ, তৎস্থানে 'চৌঃ সিচ্' ইতি সিজাদেশং বাধিত্বা 'শিশ্রিৎক্ষভ্যঃ'—ইত্যনেন চঙাদেশে অনুবন্ধ-
লোপে 'ভূ ই অ তি' ইতি জাতে 'ইতশ্চ' ইত্যনেন তিপ ইকারলোপে 'ভূ ই অ ৎ' ইতি স্থিতে 'চঙি' ইত্যনেন ভূ ইতাস্ম দ্বিষে ততঃ 'অচো ঞ্জিতি' ইত্যনেন উকারস্য ঔকারবন্ধৌ 'এচোহ্নবায়াব' ইত্যনেন আবাদেশে 'ণেরনিচি' ইত্যনেন শিলোপে 'ণৌ চঙি উপধায়া হ্রস্ব' ইত্যনেন হ্রস্বত্বেন 'ভূ ভব্ অ ৎ' ইতি স্থিতে 'লুঙ্লঙ্লঙ্লঙ্ক্ষুডুদাত্ত' ইত্যডাগমে 'সম্বল্লঘূনি চঙ্পরেহনঙ্—' ইত্যনেন চ সম্বল্লাবে 'ওঃ পুরণ্জ্যাপরে' ইত্যনেন অভ্যাসোকায়স্য ইত্বে 'দীর্ঘো লঘোঃ' ইত্যনেন দীর্ঘে চ 'অভ্যাসে চর্চ' ইত্যনেন জশ্ভেন অভ্যাসভকারস্য বকারে 'অবীভবৎ' ইতি রূপং সিদ্ধম্।

বাবুয়্যাত—পুনঃ পুনঃ অতিশয়েন বা ভবতীত্যর্থৈ ভূধাতোঃ 'ধাতোরেকাচো হলাদেঃ ক্রিয়াসমভিহায়ে যঙ্' ইত্যনেন পৌনঃপুচ্ছে ভূধার্থে বা ত্যোত্যে যঙ্প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে যঙো ডিৎভেন 'সার্ব-
ধাতুকার্ধধাতুকরোঃ' ইতি প্রাপ্তস্য গুণস্য 'কিৎপ্রতি চ' ইতি গুণনিষেধে 'সম্বল্লোঃ' ইত্যনেন ভূ ইত্যস্য দ্বিষে 'ভূ ভূ য' ইতি স্থিতে 'পূর্বোহভ্যাস' ইত্যনেন পূর্বস্ত্যভ্যাসসংজ্ঞায়্যাম্, 'গুণো যঙ্লুকো'রিত্যানেনাভ্যাসস্য গুণে 'অভ্যাসে চর্চ' ইত্যনেন বলাং জশ্ভেন আন্তরতম্যাৎ অভ্যাস-

‘घ झप् अ त्’ इति स्थिते, ‘लुङ्लङ्लङ्क्ङुदासु’ इत्याडागमे ‘अ घ झप् अत्’ इति जाते ‘कुहोश्चु’ रित्यानेन अभासघकारस्य वकारादेशे ‘अभासे चर्च’ इति वकारस्थाने ङकारादेशे ‘अ ङ झ प् अत्’ इति जाते, ‘सञ्जत’ इत्यानेन उपधाभूतञ्कारस्य ईद्धे ‘अ जि झप् अत्’ इति स्थिते ‘जिञ्जते र्वा’ इत्यानेन उपधाभूतस्य-कारस्य पाङ्गिके ईद्धे ‘अजिञ्जिपत्’ इति । उपधारा इत्थाभावे तु ‘अजिञ्जिपत्’ इति रूपम् ।

अध्याजीगपत्—अध्यापिपत्—अधिपूर्वकात् ईद्धातोः णिचि अनुबङ्गलोपे ‘सनाद्यन्ता धातवः’ इत्यानेन धातुसंज्ञायां लुङि तत्स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिवादेशे पकारस्य ईत्संज्ञायां लोपे च ‘इतश्चे’ति ईकारलोपे ‘छि लुङि’ इति चो छिस्थाने ‘णिश्चिङ्-ञ्छ्रुतः—’ इति चङि ङकारचकारयोरित्संज्ञायां लोपे च, ‘णो च संश्चोः—’ इत्यानेन वैकल्पिकगाडादेशे, ‘अर्तिह्रीर्वा—’ इत्यादिना पुगागमे अनुबङ्गलोपे ‘अधि गा प् ई अ त्’ इत्यवस्थायां ‘णो चङुपधारा ह्रस्वः’ इत्यानेन उपधाह्रस्वधे ‘गा’ इत्यास्य ‘ग’ इति जाते, ‘णेरनिचि’ इत्यानेन णेलोपे, ‘चङि’ इत्यानेन ‘गप्’ इत्यास्य द्विद्धे, ‘पूर्वोऽभास’ इति पूर्वसमुदास्यस्याभाससंज्ञायां ‘ह्लादिः शेषः’ इत्यानेन अभासपकारस्य लोपे ‘अधि ग गप् अत्’ इति जाते ‘सञ्जन्तुनि—’ इत्यानेन सञ्जन्तावात् ‘सञ्जतः’ इति अभासस्य अकारस्य ईद्धे ‘दीर्घलघो’रिति दीर्घे ‘अधि-गी-गप् अत्’ इति जाते ‘कुहोश्चु’ रिति गकारस्य ङकारे ‘अधिजीगपत्’ इति जाते ‘लुङ्लङ्लङ्क्ङुदासु’ इत्यानेन अङ्गस्य अडागमे अनुबङ्गलोपे ‘अधि अ जीगपत्’ इति जाते ‘ईको यणचि’ इति सङ्गिकार्षे यकारादेशे अध्याजीगपत् इति ।

गाडभावे ‘क्रीङ्जीनां णो’ इत्याद्धे पुङ्गि ‘अधि आ प् ई अत्’ इति स्थिते ‘पि’ इत्यास्य षष्ठादिकार्षे कृते अध्यापिपत् इति ।

स्वापयति—स्वाधातोः 'हेतुमति च' इत्यनेन णिच्प्रत्यये णकारचकारयोरिङ्संज्ञायां लोपे च 'स्वा ई' इत्यवस्थायाम्, 'अतिह्री—' इत्यादिना पुगागमे अनुबङ्गलोपे च 'स्वा प् ई' इत्यस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां धातुत्वात् 'वर्तमाने लट्' इति लट्लकारे अनुबङ्गलोपे 'स्वाप् ई ल' इति जाते, लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिबादेशे पकारश्च लोपे 'स्वाप् ई ति' । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्त्तरि शप्' इति शपि अनुबङ्गलोपे च 'स्वाप् ई अति' इति स्थिते शपः शिवात् सार्वधातुकत्वेन 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन इकारस्य एकारगुणे 'एचोह्रयवावाव' इत्यनेन अयादेशे च 'स्वापयति' इति रूपम् ।

अध्यापयति—अधिपूर्वात् ईङ् अध्ययने इताम्नाद्धातोः 'हेतु-मति च' इत्यनेन णिचि अनुबङ्गलोपे 'अधी ई' इति जाते 'अचो ङ्' इत्यनेन इकारस्य ङ्रकारवृद्धौ— 'क्रीडजीनां णौ' इत्यनेन ङ्रकारस्यकारादेशे 'अतिह्री—' इत्यादिना पुगागमे अनुबङ्गलोपे 'अध्याप् ई' इति जाते ततः 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुत्वात् लट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां लस्य स्थाने तिबादेशे अनुबङ्गलोपे 'अध्याप् ई ति' सार्वधातुकत्वात् 'कर्त्तरि शप्' इति शपि अनुबङ्गलोपे 'अध्याप् ई अति' इति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति इकारस्य एकारगुणे 'एचोह्रयवावाव' इत्यनेन अयादेशे 'अध्यापयति' इति रूपम् । अत्र 'बुध-युध-नश—' इत्यनेन परस्मै-पदमिति विशेषः ।

अशेषी—विष् गतो इताम्नाद्धातो लृङ्लकारे अनुबङ्गलोपे लस्य स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप् त्सृषि' इत्यादिना तिबादेशे पकारस्य ईङ्संज्ञाया लोपे च 'ईत्श्' इत्यनेन इकारश्च

লোপে 'চ্লি লুঙি' ইত্যনেন চ্লিবিকরণে চ্চৌ-চ্চৌ: সিচ্' ইতি সিজাদেশে ইকারচকারয়োরিৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ 'অপ্তক্তে একাল্— প্রত্যয়' ইত্যনেন অপ্তক্তসংজ্ঞায়াং 'অস্তিসিচোহপ্তক্তে' ইত্যনেন ইডাগমে সিচ: 'অর্ধধাতুকং শেষ:' ইত্যনেন অর্ধধাতুকসংজ্ঞায়াং 'অর্ধধাতুকস্যেড্‌বলাদে:' ইত্যনেন তস্যাপি ইডাগমে টকারস্য ইৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ 'ইট ঙ্গিটি' ইত্যনেন সিচ: সকারস্য লোপে 'পূর্বত্রাসিদ্ধম্' ইতি অসিদ্ধত্বাভাবাৎ 'অক: সর্বণে দীর্ঘ:' ইত্যনেন দীর্ঘে 'লুঙ্‌লঙ্‌ল্‌ঙ্‌ক্ষুডুদাস্ত' ইত্যনেন অঙ্গস্য অডাগমে 'পুগন্তলঘুপধস্য চ' ইত্যনেন ইকারস্য একারণে অবৈধীৎ ইতি রূপম্ ।

অবাক্ষীৎ—বহুধাতো: 'হেতুমতি চ' ইত্যনেন ণচ্‌প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'সনাত্তস্তা ধাতব:' ইতি ধাতুসংজ্ঞায়াং ধাতুত্বাৎ ততো লুঙ্‌লকারে প্রথমপুরুষৈকবচনবিবক্ষায়াং 'তিপ্তস্বি—' ইত্যাদিনা লসা স্থানে তিবাদেশে অনুবন্ধলোপে 'ইতশ্চ' ইত্যনেন ইকারস্য লোপে চ 'চ্লি লুঙি' ইতি চ্চৌ তৎস্থানে 'চ্চৌ: সিচ্' ইতি সিজাদেশে ইকারচকারয়ো: ইৎসংজ্ঞালোপয়োশ্চ, লুঙ্‌লঙ্‌ল্‌ঙ্‌ক্ষুডুদাস্ত ইত্যনেন অঙ্গস্য অডাগমে 'বদব্রজহলন্তস্যচ' ইতি উপধাবৃদ্ধৌ 'অ বাহ্ স্ ত্' ইত্যবস্থায়াম্ 'হো চ:' ইতি হকারস্য চত্বে 'ষটো: ক: সি' ইতি ঢস্য ককারে 'আদেশপ্রত্যয়য়ো:' ইত্যনেন সিচ: সস্য ষত্বে 'অস্তিসিচোহপ্তক্তে' ইত্যনেন অপ্তক্তহল: ইটি ক্‌ ইত্যেতয়ো: সংযোগে অবাক্ষীৎ ইতি পদম্ ।

ক্রাপন্নতি—ক্রীধাতো: 'হেতুমতি চ' ইতি ণিচি অনুবন্ধলোপে 'অচো ঙ্গিনতি' ইত্যনেন ঙ্গকারস্য ঐকারদীর্ঘে তত: 'ক্রীঙ্‌ঞ্জীনাং ণৌ' ইত্যনেন ঐকারস্য আকারাদেশে 'ক্রা ই' ইতি জাতে 'অতিহ্রী—' ইত্যনেন পুগাগমে অনুবন্ধলোপে 'ক্রাপ্ ই' ইত্যবস্থায়াম্ 'সনাত্তস্তা ধাতব:' ইত্যনেন ধাতুত্বান্‌টলকারে তৎস্থানে প্রথমপুরুষৈকবচনবিব-

क्वायां तिवादेशे 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति तिपः सार्वधातुकत्वात्
'कर्त्तरि षप्' इत्यनेन षव्बिकरणे अनुबङ्गलोपे तस्यापि शिङ्गात्
'सर्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन इकारस्य ऎकारगुणे
'एचोऽङ्गवायाव' इत्यनेनैकारस्य अयादेशे क्रापयति इति पदं
निष्पन्नम् ।

पिपठिषति—पठित्प्रसिद्धतीत्यर्थे पठ्धातोः 'धातोः कर्मणः
सामानकर्तृकादिच्छायां वा' इत्यनेन सन् प्रत्यये नकारस्य ईत्संज्ञायां
लोपे च 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यनेन आर्धधातुकत्वात् 'आर्धधातु-
कस्योऽबलादेः' इति इडागमे 'सञ्चोः' इत्यनेन पठ् इत्यस्य
द्विष्टे 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यनेन पूर्वसमुदायस्य अभ्याससंज्ञायां 'ह्लादिः
शेषः' इत्यनेन अभ्यासहलो लोपे 'सञ्चत्' इत्यनेन अभ्यासाकारञ्च
इष्टे 'पिपठि स' इत्यवस्थायाम्, 'आदेशप्रत्यययोः'रित्यनेन सनः
सकारञ्च षत्वे 'पिपठि ष' इत्यस्य 'सनाञ्चत्वात् धातव' इत्यनेन
धातुसंज्ञायां धातुत्वात् लटि तत्स्थाने 'तिप्त्सु' इत्यादिना
प्रथमपुङ्गवैकवचनविवक्षायां तिवादेशे पकारस्य ईत्संज्ञायां लोपे
च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकत्वात् 'कर्त्तरि षप्' इति
षव्बिकरणे षकारपकारयोः 'ईत्संज्ञायां लोपे च 'पिठिष अति'
इति स्थिते 'अतो ङुणे' इति पररूपे च पिपठिषति इति सिद्धम् ।

जिघृक्षति—अङ्गुमिच्छतीति जिघृक्षार्थकञ्च अद्धातोः 'धातोः
कर्मणः सामानकर्तृकादिच्छायाम्' इत्यनेन सन्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे
अद्+स इति जाते 'लुङ्सनोर्धसू' इत्यनेन अद् इत्यस्य वङ्गादेशे
अनुबङ्गलोपे षसु+स इति जाते, 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्ध-
धातुकत्वाद् 'आर्धधातुकस्योऽबलादेः' इत्यनेन इति प्रोक्षे 'एकाच
उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यनेन ईट्निषेधे 'सञ्चोः'रित्यनेन षसु
इत्यस्य द्विष्टे षसु षसु+स' इति स्थिते 'पूर्वोऽभ्यास' इति पूर्व-

উপধাতুস্বৰ্ণে 'জ্ঞপ্ ই' ইতি জ্ঞাতে, ততো 'ধাতোঃ কৰ্মণঃ'—ইত্যনেন সন্থপ্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'ণেরনিটি' ইত্যনেন গিলোপে কৃতে 'আপ্ জ্ঞপ্ ধামীৎ' ইত্যনেন উপধাতুতস্মাকারস্য ঙ্গে 'জ্ঞীপ্ স' ইতি জ্ঞাতে, 'সন্থাঙো' রিত্যনেন দ্বিষে প্রাপ্তে 'জ্ঞীপ্ জ্ঞীপ্ স' ইতি স্থিতে 'অত্র লোপোহভ্যাসস্য' ইত্যনেন অভ্যাসলোপে 'জ্ঞীপ্ স' ইতি জ্ঞাতে 'সনাগ্গস্তা ধাতব' ইতি তস্য ধাতুছাঙ্গটলকারে তিবাদেশে অনুবন্ধ-লোপে, 'কর্তৃরি শপ' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে 'অতো গুণে' ইতি পররূপে জ্ঞাতে 'জ্ঞীপ্ সতি' ইতি নিষ্পন্নম্ ।

✓ **ঙ্গপ্ সতি**—আপ্তু মিচ্ছতীত্যর্থো আপ্ ধাতোঃ 'ধাতোঃ কৰ্মণঃ'—ইত্যনেন সন্থপ্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'আপ্ জ্ঞপ্ ধামীৎ' ইত্যনেন আকারস্য ঙ্গকারাদেশে 'ঙ্গপ্ স' ইতি জ্ঞাতে, 'সন্থাঙোঃ' ইতি অজ্ঞাদে-র্দ্বিতীয়স্য ইত্যনেন দ্বিতীয়ৈকাচঃ স্ত ইত্যস্য দ্বিষে, 'অত্র লোপোহ-ভ্যাসস্য' ইত্যনেনাভ্যাসস্য লোপে 'ঙ্গপ্ স' ইতি স্থিতে তস্য 'সনাগ্গস্তা ধাতবঃ' ইতি ধাতুছাঙ্গটলকারে তস্য তিবাদেশে 'কর্তৃরি শপ' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে 'অতো গুণে' ইতি পররূপে জ্ঞাতে 'ঙ্গপ্ সতি' ইতি ।

মুমূৰ্ষতি—মরণার্থকস্য মৃধাতোঃ মরণশঙ্কাবিষয়ো ভবতীত্যর্থো 'আশঙ্কায়াম্ সন্থবন্ধব্যঃ' ইত্যনেন সন্থপ্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'উদোষ্ঠ্যপূর্বস্য' ইত্যনেন ঞ্কারস্য উষে 'উরণ্ রপরঃ' ইত্যনেন রপরষে 'হলি চ' ইতি দীর্ঘে 'মূর্ স' ইতি জ্ঞাতে 'সন্থাঙো' রিত্যনেন 'মূর্' ইত্যস্য দ্বিষে পূর্বেহভ্যাস' ইতি পূর্বসমুদায়স্য অভ্যাসসংজ্ঞায়াম্ 'হলাদিঃ শেষঃ' ইত্যনেন অভ্যাসরেকস্য লোপে 'হৃস্ব' ইত্যনেনাভ্যাস-হৃস্বষে 'আদেশপ্রত্যয়য়ো' রিত্যনেন সকারস্য ষষে 'মুমূৰ্ষ' ইতি স্থিতে তস্য 'সনাগ্গস্তা ধাতব' ইতি ধাতুছাঙ্গটলকারে তস্য তিবাদেশে 'কর্তৃরি শপ' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে 'অতো গুণে' ইতি পররূপে জ্ঞাতে মুমূৰ্ষাত ইতি পদং সিদ্ধম্ ।

जुष्टपसते—गोपनार्थकण्ठधातोः निन्दायां गम्यानायां
 'ण्प्रतिङ्किद्भ्यः सन्' इत्यनेन सन्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे
 धात्वधिकारत्वाभावात् सनोर्धधातुकत्वाभावेनेङ्प्रणयोरभावे
 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुसंज्ञायां लटि तत्स्थाने 'पूर्ववत्सन्ः'
 इत्यनेन आञ्चनेपदिङ्घेन प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तादेशे
 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यनेन सार्वधातुकत्वात् 'कर्तरि शप्' इति
 शपि अनुबङ्गलोपे, 'अतो णे' इति अकारस्य पररूपे, 'टित
 आञ्चनेपदानां टेर' इत्यनेन त इत्यत्र अकारस्य एत्वे, 'सञ्चो'-
 रित्यनेन 'ण्प्र' इत्यस्य द्वित्वे, अभ्याससंज्ञायां हलादिशेषे 'ण्
 ण्प्र स ते' इति ज्ञाते, 'कुहोश्चू' रित्यानेन गकारस्य जकारे प्राप्ते
 'जुष्टपसते' इति ।

डीषयते -- भयार्थकडीधातोः प्रयोजकात् णिचि अनुबङ्गलोपे
 भयविवक्षायां यदा 'विभेतेहेतुभये' इति आङ् न भवति तदा
 णिचि युगागमे 'भिये हेतुभये वृक्' इति वृक्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे
 'डीषि' इति ज्ञाते 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यनेन धातुत्वात्
 लट्लकारे तत्स्थाने 'डीष्याहेतुभये' इत्यनेन आञ्चनेपदिङ्घेन
 प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्त्सृि—' इत्यादिना तादेशे
 तस्य सार्वधातुकत्वेन 'कर्तरि शप्' इति शपि अनुबङ्गलोपे 'सार्व-
 धातुकार्धधातुकयो' रिति ईकारस्थाने एकारण्णे 'एचोऽयवायाव' इति
 अयादेशे ज्ञाते, 'टित आञ्चनेपदानां टेर' इति तकारोत्तर-
 वर्त्तिनोऽकारस्य एत्वे डीषयते इति ।

डाययति—डीधातोः 'हेतुमति च' इति णिचि अनुबङ्गलोपे
 'अचो ङिप्रति' इत्यनेन ईकारस्थाने ऎकारवृद्धौ 'एचोऽयवायावः'
 इति ऎकारस्थाने आयादेशे 'डायि' इत्यात् 'सनाद्यन्ता धातवः'
 इत्यनेन धातुत्वात् लट्लकारे तत्स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां

ধাতবঃ' ইতি ধাতুত্বাল্লটলকারে প্রথমপুরুষৈকবচনবিবক্ষায়াং' তৎস্থানে
তিবাদেশে সার্বধাতুকত্বাৎ 'কর্তরি শপ্' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে
'অতো ঞ্গে' ইতি পররূপে জাতে 'দিৎসতি' ইতি রূপম্।

ক্রিয়াজ্ঞকলস্যাঐগামিত্ববিবক্ষায়ামশ্চ তু'পূর্ববৎ সনঃ' ইত্যনেন
আত্মনেপদত্ববিধানেন লকারস্থানে তাদেশে 'টিত আত্মনেপদানাং
টেরে' ইতি তকারোত্তরবস্তিনোহকারস্য এত্বে তস্য সার্বধাতুকত্বাৎ
শপি শ্রাপ্তে 'অতো ঞ্গে' ইতি পররূপে জাতে 'দিৎসতে' ইতি।

পাপঠ্যাতে—পঠ্‌ধাতোঃ পৌনেঃপুনে ভূশার্থে বা ধাতোরেকাচো
হলাদেঃ ইত্যাদিনা যঙ্‌প্রত্যয়ে ঙ্‌কারস্য ইৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ
'পঠ্‌ য' ইতি জাতে 'সশ্চঙো'রিত্যনেন পঠ্‌ ইত্যস্য দ্বিষে
পূর্বেহিভ্যাস' ইত্যনেন অভ্যাসসংজ্ঞায়াং 'হলাদিঃ শেষঃ' ইত্যনেন
অভ্যাসহলো লোপে 'পপঠ্য' ইত্যবস্থায়্যাং 'দীর্ঘোহকিতঃ' ইত্যনেনা-
ভ্যাসাকারস্য দীর্ঘে 'পাপঠ্য' ইতি জাতে 'সনাশ্চঙা ধাতব' ইত্যনেন
ধাতুত্বাৎ লটলকারে প্রথমপুরুষৈকবচনবিবক্ষায়াং ঙ্‌দিস্তাদাত্মনে-
পদিষেন তাদেশে তস্য সার্বধাতুকত্বেন 'কর্তরি শপ্' ইতি শপি
অনুবন্ধলোপে 'অতো ঞ্গে' ইতি পররূপে 'টিত আত্মনেপদানাং টেরে'
ইত্যনেন তকারোত্তরবস্তিনোহকারস্য এত্বে 'পাপঠ্যাতে' ইতি রূপম্।

চঞ্চূর্যতে—গর্হিতং চরতীত্যার্থে 'লূপসদচরজপ—' ইত্যনেন
যঙ্‌ প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'সশ্চঙো'রিত্যনেন চর্ ইত্যস্য দ্বিষে
'পূর্বেহিভ্যাস' ইতি পূর্বসমুদায়স্যাভ্যাসসংজ্ঞায়াম্, 'হলাদিঃ শেষঃ'
ইত্যনেনাভ্যাসরেকস্য লোপে 'চরকলোশ্চ' ইত্যনেন অভ্যাসাকারস্য
নুগাগমে তস্যানুস্বারোপলক্ষকত্বেনানুস্বারে, 'স চ পদাস্তবদ্‌বাচ্যঃ' ইতি
বার্ত্তিকবলাত্তস্য পদাস্তবদ্‌ভাবেন 'বা পদাস্তস্য' ইত্যনেন বৈকল্পিক-

পরসবর্ণেন ঞ্কারে 'চ ঞ য' ইতি জাতে 'উৎপরস্যাতঃ' ইত্যনেন পরস্য চকারোত্তরবর্তিনোহ্কারস্য উকারে 'উরণ্ৱপরঃ' ইত্যনেন রপরথে 'হলি চ' ইতি দীর্ঘে 'চঞ্চূর্ষ' ইতি জাতে, 'সনাগ্ন্তা ধাতবঃ' ইতি ধাতুত্বাল্লটলকারে ঙিদস্তাদাঅনেপদবিধানেন লস্য প্রথমপুরুষৈক-বচনবিবক্ষায়াং তাদেশে তস্য সাব্ধাতুক্বে 'কর্তরি শপ্' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে. 'অতো গুণে' ইতি পররূপে 'টিত আঅনেপদানাং টেরে' ইতি তকারোত্তরবর্তিনোহ্কারস্য এষে 'চঞ্চূর্ষাতে' ইতি রূপম্।

পরঃসবর্ণাভাবে তু 'চং চূর্ষতে' ইতি।

চিকীর্ষতি --

কৰ্ণুমিচ্ছতীতি বিগ্রহে ক্ধাতোঃ 'ধাতোঃ কর্ণঃ—' ইতি সন্-প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'একাচ উপদেশেহ্নুদাত্তাং' ইত্যনেন ঙ্ নিষেধে 'অজ্ বানপমাং সনি' ইতি দীর্ঘে, 'ইকো বল্' ইতি কিৎবাদ্ গুণাভাবে 'ঋত ইদ্ধাতোঃ' ইতি ইষে রপরথে 'কির্স' ইতি জাতে 'সগ্ৰভো' রিত্যানেন 'কির্' ইত্যস্য ষিথে, 'পূর্বোহ্ভ্যাস' ইত্যনেন পূর্বসমুদায়স্যাত্যাস-সংজ্ঞায়াং 'হ্লাদিঃ শেষঃ' ইত্যভ্যাসরেকস্য লোপে 'কি কির্ স' ইতি জাতে, 'কুহোশ্চুঃ' ইতি ককায়স্য চকারে জাতে 'চি কির্ স' ইতি জাতে, 'হলি চ' ইতি দীর্ঘে, 'আদেশপ্রত্যয়য়ো' রিতি সকারস্য ষথে 'চিকীর্ষ' ইতি কৃতে 'সনাগ্ন্তা ধাতব' ইতি ধাতুত্বাৎ লটলকারে তৎস্থানে তিপি, পকারস্য লোপে, 'কর্তরি শপ্' ইতি শপি অনুবন্ধলোপে, 'অতো গুণে' ইতি পররূপে 'চিকীর্ষতি' ইতি।

উদন্যতি—উদকং পাতুমিচ্ছতি পিপাসার্থে 'অশনারোদন্য-ধনয়া বৃভূক্ষাপিপাসাগর্ধেষু' ইত্যনেন ক্যচি প্রত্যয়ে, উদকশব্দস্ত 'ক্যচি চ' ইত্যনেন ঙ্গাভাবে 'উদন্য' ইতি নিপাতনে সিদ্ধে, 'সনাগ্ন্তা ধাতব' ইতি ধাতুত্বাল্লট প্রথমপুরুষৈকবচনবিবক্ষায়াং তিবাদেশে

ব্রহ্মহত্যা—ব্রহ্মণঃ হননম্ ইত্যর্থো ব্রহ্মোপপদাৎ হন্থাতোঃ ভাবে ‘হনস্ত চ’ ইত্যনেন ক্যপ্-প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে হন্ ইত্যস্য নকারস্থানে তকারাদেশে চ ব্রহ্মহত্যা ইতি স্থিতে লোকাৎ স্ত্রীষে অজ্ঞাতপ্ ইত্যনেন টাপ্-প্রত্যয়ে টকারপকারয়োঃ ইৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ ‘অকঃ সর্গে দার্বঃ’ ইত্যনেন দীর্ঘে ব্রহ্মহত্যা ইতি পদং সিধ্যতি ।

✓ **শিষ্যঃ**—শাস্থাতোঃ ‘এতিস্তশাস্বৃদৃজুষঃ ক্যপ্’ ইত্যনেন ক্যপ্-প্রত্যয়ে ককারস্ত ‘লশকতদ্ধিতে’ ইত্যনেন ইৎসংজ্ঞায়াং পকারস্ত ‘হলন্ত্যমি’ত্যনেন ইৎসংজ্ঞায়াং ততো লোপে শাস্ য ইতি জাতে ‘শাস ইদঙ্ হলোঃ’ ইত্যনেন শা ইত্যস্য আকারস্য ইকারাদেশে ‘শাসিবসিঘসীনাঞ্চ’ ইত্যনেন সকারস্ত যকারে জাতে ‘শিষ্য’ ইত্যবস্থায়্যাং ‘কৃত্ত্বিতসমাসাচ্’ ইতি কৃত্ত্বিত্বাৎ প্রতিপাদিকত্বেন সৌ তস্ত রুত্বে বিসর্গে চ ‘শিষ্যঃ’ ইতি পদং সিদ্ধম্ ।

বাচ্যম্ }
বাক্যম্ } —

বচ্থাতোঃ ‘ঋহলোর্গ্যাৎ’ ইত্যনেন গ্যৎ-প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে ‘অত উপধায়া’ ইত্যনেন উপধাবুদ্ধৌ ‘বচোহশব্দসংজ্ঞায়াম্’ ইত্যনেন শব্দসংজ্ঞাভিন্নার্থে কুহাভাবে ‘বাচ্য’ ইতি স্থিতে প্রাতিপদিকত্বেন সৌ তৎস্থানে ‘অতোহম্’ ইত্যনেন অমাদেশে ‘অমি পূর্ব’ ইত্যনেন পূর্বরূপে চ ‘বাচ্যম্’ ইতি সিদ্ধম্ । শব্দাখ্যায়্যাং চ কুত্বেন চকারস্ত ককারে ‘বাক্যম্’ ইতি ।

লভ্যম্—লভ্থাতোঃ ‘ঋহলোর্গ্যাৎ’ ইত্যনেন গ্যৎ-প্রত্যয়ে প্রাপ্তে অপবাদত্বাৎ ‘পোরদ্রুপধাৎ’ ইত্যনেন গ্যৎ-বাধিত্বাৎ যৎ-প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে ‘লভ্ য’ ইত্যবস্থায়্যাং ‘কৃত্ত্বিতসমাসাচ্’ ইতি কৃত্ত্বিত্বাৎ

प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकत्वात् प्रथमया एकवचने सौ विभक्तौ तस्य 'अतोहम्' इत्यनेन सुस्थाने अमादेशे 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे 'लाभ्यम्' इति रूपं निष्पन्नम् ।

लाभ्यम्—लूधातोः अवशुञ्चाव्यर्थे 'उरावशुके' इत्यनेन ण्यत्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'अचो ङ्ङिति' इति वृद्धौ उकारस्थाने ङकारे 'मौ य' इति ज्ञाते 'वासुतो यि प्रत्यये' इत्यनेन ङकारस्थाने आवादेशे 'लाभ्य' इति अवस्थारां प्रातिपदिकत्वेन सौ तत्स्थाने 'अतोहम्' इत्यनेन अमादेशे 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वरूपे च 'लाभ्यम्' इति रूपम् ।

कार्यम्—कृधातोः 'ऋहलोर्ण्यत्' इत्यनेन ण्यत्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे णकारस्य तकारस्य च ईत्संज्ञायां लोपे च 'अचो ङ्ङिति' इत्यनेन ऋकारस्य आकारवृद्धौ 'उरण्रपरः' इत्यनेन रपरश्चे 'कार्य' इत्यवस्थारां 'कृत्तद्धितसमासाश्' इति प्रातिपदिकत्वात् सौ विभक्तौ 'अतोहम्' इत्यनेन अमादेशे 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वरूपे च 'कार्यम्' इति पदं सिद्धम् ।

कृत्यम्—कृधातोः 'विभाषा कृवृषोः' इत्यनेन क्यत्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'कृ य' इति स्थिते, 'ह्रस्वस्य पिति कृति कृक्' इत्यनेन तुगागमे अनुबङ्गलोपे च 'कृत् य' इति ज्ञाते, तस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्' इत्यनेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेन प्रथमया एकवचने सौ विभक्तौ 'कृत्य सु' इति ज्ञाते, 'अतोहम्' इति सुस्थाने अमादेशे 'कृत्य अम्' इति स्थिते, 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे च 'कृत्यम्' इति ।

मृज्यः—मृज्धातोः 'मृजेर्विभाषा' इत्यनेन पाङ्क्तिके क्यत्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'मृज्य' इति स्थिते, 'कृत्तद्धितसमासाश्'

ইত্যনেন কৃদন্তুত্বাৎ প্রাতিপদিকত্বেন সৌ বিভক্তৌ তস্য রুহে
বিসর্গে চ 'মুক্তাঃ' ইতি ।

মার্গাঃ—'মূর্জেবিভাষা' ইতি ক্যবভাবপক্ষে মুক্তধাতোঃ
'ঋহলোর্গ্যাৎ' ইত্যনেন গ্যাৎপ্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'মূর্জের্বৃদ্ধিঃ' ইতি
বৃদ্ধৌ 'উরণ্রপরঃ' ইতি রপরত্বে 'মার্জ্য' ইতি স্থিতে 'চজোঃ কু
ঘিণ্যতোঃ' ইত্যনেন জকারস্য কুত্বেন গকাৰে 'মার্গ্যা' ইতি জাতে
তস্য 'কৃত্তদ্ধিতসমাসাশ্চ' ইত্যনেন কৃদন্তুত্বাৎ প্রাতিপদিকত্বেন সৌ
বিভক্তৌ তস্য রুহে বিসর্গে চ কৃতে 'মার্গ্যাঃ' ইতি সিদ্ধম্ ।

প্রগৃহ্যম্—প্রপূর্বকাৎ গ্রহধাতোঃ পদার্থে দ্যোতে 'পদাস্বৈ-
রিবাহ্যপক্ষে চ' ইত্যনেন ক্যপ্ প্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'প্রগ্রহ্ য'
ইতি স্থিতে, 'গ্রহিজ্যা' ইত্যাदिনা গ্রহেঃ রেফস্য ঋকারসম্প্রসারণে
'প্রগৃহ্য' ইতি জাতে তস্য কৃদন্তুত্বাৎ প্রাতিপদিকত্বেন সৌ বিভক্তৌ
'অতোহম্' ইত্যনেন স্মৃস্থানে অমাদেশে 'অমি পূর্ব' ইত্যনেন পূর্ব-
রূপৈকাদেশে চ প্রগৃহ্মিতি পদং সিদ্ধম্ ।

আচর্য্যঃ—আঙ্ পূর্বকচরধাতোঃ 'চরেরাঙ্গি চাঙ্গরৌ' ইতি
বান্তিকেন গুরুভিন্নে অর্থে যৎপ্রত্যয়ে অনুবন্ধলোপে 'আচর্য্য'
ইত্যবস্থায়াম্, 'কৃত্তদ্ধিতসমাসাশ্চ' ইত্যনেন প্রাতিপদিকসংজ্ঞায়াং
প্রাতিপদিকত্বাৎ প্রথময়া একবচনে সৌ বিভক্তৌ রুহে বিসর্গে চ
'আচর্য্যঃ' ইতি । 'অচো রহাভ্যাং হে' ইত্যনেন 'য' ইত্যস্যা দ্বিৎস্ম ।

আচার্য্যঃ—'গুরু' ইত্যর্থে আঙ্ পূর্বকাৎ চরধাতোঃ 'ঋহলোর্গ্যাৎ'
ইত্যনেন গ্যাৎ প্রত্যয়ে ণকারস্য 'চুট্' ইত্যনেন ইৎসংজ্ঞায়াং তকারস্য
'হলন্ত্যম্' ইত্যনেন ইৎসংজ্ঞায়াং লোপে চ 'অত উপধায়া' ইত্যনেন
উপধাভূতস্য অকারস্য আকারবৃদ্ধৌ 'আচার্য্য' ইত্যস্মাৎ 'কৃত্তদ্ধিত-

समासाश्च' इत्यनेन कृदन्तुत्वेन प्रीतिपदिकसंज्ञायां प्रीतिपदिकत्वेन सौ विभक्तौ कृत्वे विसर्गे च कृते, 'अचो रहाभां षे' इत्यनेन द्विष्टे च 'आचार्याः' इति ।

गदाम्—गद्धातोः 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे' इत्यनेन यंप्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'गञ्' इत्यवस्थायां 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रीतिपदिकसंज्ञायां प्रीतिपदिकत्वात् प्रथमाया एकवचने सौ विभक्तौ 'अतोहम्' इत्यनेन सूस्थाने अमादेशे 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वकृत्पैकादेशे 'गदाम्' इति सिद्धम् ।

जनाम्—'जनिः प्राहुर्भावे' इत्यस्यां 'तकिशसिचति—यतिजनिभ्यो यद्वाचाः' इति वाङ्मिकेन यंप्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'जनय' इति स्थिते कृदन्तुत्वात् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रीतिपदिकसंज्ञायां प्रथमाया एकवचने सौ विभक्तौ तस्य 'अतोहम्' इत्यनेन अमादेशे 'अमि पूर्व' इत्यनेन पूर्वकृत्पैकादेशे 'जनाम्' इति ।

अनुदाम्—नङ् उपपदे सति वद्धातोः 'वदः सुपि क्यप् च' इत्यनेन क्यप्प्रत्यये अनुबङ्गलोपे 'नङ्-वद्+य' इति स्थिते 'वचिस्वपियजादीनां किति' इत्यनेन वकारस्य उकारसम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्चे'ति पूर्वकृत्पे 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रीतिपदिकत्वे सौ विभक्तौ तस्य स्थाने अमादेशे 'अनुदाम्' इति ।

पणाम् } —
पाणाम् }

'पण व्यवहारे' इत्यस्याद्धातोः 'अवद्यपण्यवर्धा' इति सूत्रेण निपातनादत्र यंप्रत्ययौ भवति । अनुबङ्गलोपे 'पण्य' इति ज्ञाते, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनेन प्रीतिपदिकसंज्ञायां सौ विभक्तौ तस्य अमादेशे 'पणाम्' इति । यद्यपि 'पण व्यवहारे' सूत्रो

আদিবৃদ্ধৌ 'আদেশপ্রত্যয়য়ো'রিত্যনেন ण্ডে শ্লেণ ইত্যবস্থায়্যাং
'কৃত্ত্বিত-সমাসাশ্চ' ইত্যনেন প্রাতিপদিকহাং সৌ তস্য রুধে বিসর্গে
চ শ্লেণঃ ইতি ।

যাস্কীয়াঃ—যস্য গোত্রাপত্যমিত্যর্থ 'অত ইঞ্' ইতি প্রাপ্তস্য
ইঞঃ অপবাদতেন 'শিবাदिभ्योऽण्' ইত্যণি বিভক্তিকার্ষে 'যাস্কঃ' ইতি,
তস্যাপত্যং যুবত্যর্থ 'অণো ছাঃ' ইত্যনেন কিঞঃ অনুবন্ধলোপে
'আয়নেयीनीयियः क खेह्वां प्रत्यादीनाम्' ইত্যনেন কস্থানে আয়না-
দেশে বিভক্তিকার্ষে যাস্কায়ণিঃ । যাস্কায়ণেশ্ছাত্রা ইত্যর্থ 'তস্যোদमित্য-
নুবৃত্তৌ 'বৃদ্ধাच्छ' ইতি ছঃ । ছাত্রার্থকচ্ছপ্রত্যয়ে বিবক্ষিতে 'যুনি লুক্'
ইতি নিত্যে, লুকি প্রাপ্তে 'ফক্ফিঞোহ্ণতরস্যাম্' ইত্যনেন কিঞঃ
পাক্ষিকলোপে যাস্কশব্দাৎ ছপ্রত্যয়ে ঈয়াদেশে 'যস্যোতি চ' ইত্যাকার-
লোপে যাস্কীয়, তস্য প্রথমাবহবচনে 'যাস্কীয়াঃ' ইতি ।

প্রালেয়ম্—প্রলয়াদাগতমিত্যর্থ 'প্রলয়শব্দাদণি অনুবন্ধ-
লোপে গিহ্বাদাদিবৃদ্ধৌ 'প্রালয় অ' ইতি স্থিতে 'কেকয়মিত্রযুপ্রলয়ানাং
যাদোরিয়ঃ' ইত্যনেন য ইত্যস্ত ইযাদেশে 'আদ্গুণ' ইত্যনেন 'প্রালেয়
অ' ইতি জ্ঞাতে, 'যস্যোতি চ' ইত্যনেন যকারাদকারস্য লোপে
'প্রালেয়' ইতি স্থিতে প্রাতিপদিকহাং সৌ বিভক্তৌ, তস্য ক্লীবত্ব-
বিবক্ষায়াম্ 'অতোহম্' ইত্যনেন অমাদেশে 'অমি পূর্ব' ইত্যনেন
পূর্বরূপৈকাদেশে চ 'প্রালেয়ম্' ইতি সিদ্ধম ।

महाभाष्यम् (पञ्चाशा)

(१) व्याकरणाध्ययनस्य मुख्यान्वयनिकं च प्रयोजनम् ।

अनुशिष्यास्तेऽपशब्देभ्यः पृथक्कृत्य कथ्यस्ते साधुशब्दा अनेन इति शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमिति प्रतिज्ञया साधुशब्दज्ञानं व्याकरणाध्ययनस्य साक्षात् प्रयोजनम् इति लभ्यते, साधुशब्दस्य व्याकरणाधीनत्वात् । मुख्या-
 प्रयोजनानि च रक्षोहागमलघुसन्देहा इत्यादीनि । तथाहि—
 व्याकरणाध्ययनावगतवर्णलोपागमवर्णविकारेण गृहीतप्रकृतिप्रत्यय-
 विभागो वेदान् पालयिष्यतीति रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम् ।
 प्रकृतवाग्नातस्य मन्त्रस्य विकृतौ समावेतार्थद्वयं तदुचितपदान्तर-
 प्रक्षेपेण पाठः उहः । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकसिद्धान्तात्
 प्रकृतियागे पठितस्य 'अग्नये वा जुष्टं निर्वपामी'ति मन्त्रस्वाग्निपदस्य
 'सौर्यं चक्रं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः' इति सौर्ये चरौ विकृतियागे
 सूर्यसम्बन्धिनिर्वपप्रकाशनासामर्थ्यात् तदपहयं तत्स्थाने 'सूर्याय वा'
 इत्युहार्थमध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेन निष्कारणे षष्मः षडङ्गे
 वेदोऽध्येयोऽङ्गेऽङ्ग इति श्रुत्या व्याकरणात् पदार्थावगमद्वारा
 वाक्यार्थावगमोपयोगिद्वाङ्मनध्ययनप्रयुक्तस्य वेदार्थाङ्गज्ञानप्रयुक्तस्य
 च प्रत्ययस्य परिहारार्थमध्येयं व्याकरणम् । प्रधानविषयिका वृत्तिश्च
 फलवती भवतीति सर्वानुभवसिद्धा । शब्दानामानन्त्यां प्रक्रियारूपलघु-
 भूतोपायज्ञानार्थमध्येयं व्याकरणम् । एवं लघुर्थं चाप्यध्येयं
 व्याकरणम् । असन्देहार्थक्यध्येयं व्याकरणम् । तथा च 'सुलपृषती-
 माग्निवारुणीमनडाहीमालभेत' इत्यत्र कर्मधारयो बहव्रीहि वेति
 सन्देहे प्रागभावपरिपालनार्थमध्येयं व्याकरणम् ।

शब्दानुशासनस्य आनुषङ्गिकानि प्रयोजनानि भगवता भाष्यकारेण
 बहूनि उपगृह्यन्ति । तानि आदौ सङ्केतेन प्रदर्शितानि । यथा—
 (१) तेहन्वराः (२) द्रष्टुः शब्दः (३) यदधीतम् (४) यस्तु प्रयुङ्क्ते,
 (५) अविद्यांसः (६) विभक्तिं कुर्वन्ति (७) यो वा इमाम् (८) चत्वारि
 (९) उत्तु द्वः (१०) सङ्गुमिव (११) सारस्वतीम् (१२) दशम्यां पुत्रस्य

(१०) श्रुदेवोऽसि इति । तथाहि—(१) हे अरय, हे अरय इति प्रयोज्ये वाक्यवर्षचनेन लङ्करणेन च निन्दितत्वमिति तदपनोदनाय व्याकरणमध्ययम् । (२) 'इन्द्रशक्रवर्धश्च' इति मन्त्रे शतयितृपरकशक्र-शब्देनेन्द्रशब्दश्च तत्पुरुषेणाञ्चोदात्तत्वे कर्तव्ये बहुव्रीहिगाह्यादात्तत्वं कृतवता ऋत्विजा यजमानो विनाशित इति द्रष्टृशब्दवारणद्वारा यजमान-रक्षणमश्नु प्रयोजनम् । (३) अर्थज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोग एव धर्म इत्यर्थ-ज्ञानस्य व्याकरणाधीनत्वेन श्लेषप्रयोगार्थं निषिद्धाध्ययननिवृत्त्यर्थकं व्याकरणमध्ययम् । (४) अपशब्दप्रयोगस्यार्थजनकत्वेन लक्षणस्मरण-पूर्वकश्लेषप्रयोगस्यानञ्जलजनकत्वेन चादृष्टद्वारा पुरुषार्थसाधकं व्याकरणम् । तस्मादध्ययं तत् । (५) नाम्नष्टेः प्लुतिज्ञानस्य व्याकरण-ज्ञानाधीनत्वेनाशीर्वादवाक्ये नाम्नष्टेः प्लुतिमकुर्वतः पुमांसः स्त्रीसादृश-वारणाय व्याकरणमध्ययम् । (६) प्रयाजमन्त्रे उह्यमानाग्निशब्दप्रकृति-कविभक्तिज्ञानं व्याकरणेन सिध्यति । (७) यो वा इमां पदशः श्वरशोऽङ्गरशश्च वाचं विदधाति स आर्त्विज्यीनो भवति । ततः आर्त्वि-ज्यीनाः भवितुं व्याकरणमध्ययम् । (८) पदचतुष्टयज्ञानं कालत्रयज्ञानं व्याख्याञ्जकशब्दज्ञानं सप्तविभक्तिज्ञानं वर्णानामुरःकर्णशिरोरूपस्थान-त्रयज्ञानं च व्याकरणाधीनमिति तज्ज्ञस्य शब्दब्रह्मणोऽभेदाद्यवसायेन मोक्षपदजनकत्वस्य निर्वाधम् । (९) अर्थो हि वाचः शरीरमित्यर्थविदमेव वैयाकरणं ब्रह्मरूपा वाक् श्वीकरोति नाश्रमिति मोक्षसाधकं व्याकरणम् । (१०) शब्दापशब्दसमूहाद् व्याकरणज्ञानेन परिशोध्यपशब्दान् विहायैव साधुशब्दः प्रयोज्यः । (११) आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्या प्रायश्चित्तौ मा भूदित्येतदर्थं व्याकरणमध्ययम् । (१२) नामकरणे घोषवदाद्यस्तुरस्तुहादिज्ञानं व्याकरणाधीनम् । न चास्तुरेण व्याकरणं कृतस्तुद्धिता वा शक्या विज्ञातुम् । (१३) यथा वरुणस्य सत्यदेवत्वं तथा सप्तविभक्तिज्ञानेन व्याकरणज्ञस्यापि तदिति वरुणवत् स्वर्गवासितया स्वर्गफलं व्याकरणाध्ययनस्य इत्यादीनि आनुषङ्गिकानि प्रयोजनानि ।

(२) पम्पशाशब्दस्य व्यापत्तिः ।

पातञ्जलमहाभाष्यस्य प्रथमाहिकं पम्पशेत्यभिधीयते । शास्त्रारम्भ-
समर्थकोपद्घातग्रन्थसन्दर्भस्य पम्पशशब्देन पम्पशाशब्देन वा व्यवहारः ।
तदाह शब्दकौस्तुभे—

शास्त्रारम्भको ग्रन्थ उपोद्घात इतीरितः ।

स एव ग्रन्थसन्दर्भः पम्पशः कथितो वृधेः ॥ इति ॥

तत्रेयं व्यापत्तिरिष्यते । प्पश वाधनस्पर्शनयोरिति भ्रूदिषु पठ्यते ।
प्पश्रुते स्पर्श्रुते उपोद्घाततया इति विग्रहे प्पश्रुतातोः कर्मण्यङि
बाह्यलकाद् द्विह रूपम् । द्विह च 'प्पश् प्पश् अ' इति श्रुते पूर्वञ्च
प्पश् शब्दस्याभाससंज्ञायाम् 'शपूर्वाः धरः' इति सूत्रेण पूर्वसकारस्य
लोपे पम्पश इति रूपम् । स्त्रीविवक्षायाम् 'अजाद्यतष्टाप्' इति
टापि पम्पशा इति रूपम् ।

पम्पशाशब्देन तु 'चक्रुरिन्द्रियेण ज्ञानम्' इति व्याख्यातम् ।
आलोच्यविषये समग्रं आपाततो ज्ञानं जायते, इति हि पम्पशा-
शब्दस्य द्योतना । एवं हि महाभाष्यस्य प्रथमाहिकस्य समग्रव्याकरण-
शास्त्रस्योपोद्घातरूपत्वात् (अर्थात् भूमिकास्वरूपत्वात्) पम्पशेति
व्यापदेशः सर्वधोपपद्यते । तथा ह्यत्र को नाम शब्दः, किं तावत्
शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम्, को वा शब्दानामनुशासने उपायः, कश्च
पदार्थः, किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्विं कार्य इत्यादीनि मौलिक-
तत्त्वानि पर्यालोचितानि । एषु सम्यग् ज्ञातेष्वेव व्याकरणाध्ययनं
युज्यते इत्यत एवामुपोद्घातरूपता स्पष्टैव ।

✓(३) महाभाष्याया महत्त्वम् । भाष्याया लक्षणम् ।

पाणिनि-कात्यायन-पातञ्जलिविरचिते व्याकरणे अष्टाध्यायीति
प्रथमं शास्त्रम् । तत्र पाणिनिप्रोक्तानां सूत्राणां कात्यायनप्रणीतानां
वार्तिकानां विवरणशास्त्रं महाभाष्यमिति कथ्यते । तथा चोक्तं भाष्या-
लक्षणम्—

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्याविदो विदुः ॥ इति ।

यद्वा, सूत्रकारेण उक्तमनूक्तं द्रुकृतं वा विषयं सुबिन्दुरतया भाष्या-
कारेण विस्पष्टीक्रियते ।

पतञ्जलिमहाभाष्ये दर्शनसूत्रभाष्यवर्गं स्वपदवर्णनानि दृशुञ्चे । यथा,
अथ शब्दानुशासनम् इत्यत्र अथशब्दस्य व्याचिख्यासया अथ इत्येवम्
शब्दोद्देशिकारार्थः प्रयुज्यते इत्युक्तम् । किञ्च, वृत्तिसमवायार्थः वर्णना-
मुपदेशः इत्युक्त्वा वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायो, वृत्त्यर्थो वा समवायो
वृत्तिप्रयोजनेन वा समवायो वृत्तिसमवाय इति स्वपदवर्णनमुपलभ्यते ।
अतोऽत्र व्याकरणभाष्ये अपि भाष्यालक्षणसमन्वयतया उत्तरभाष्या-
साधारणेन अन्यापि भाष्यात्वमेव श्राव्यं प्रतिभाति, न तु महाभाष्या-
त्वम् । अतः अत्र का वा विलक्षणता येन हेतुनास्य ग्रन्थस्य महाभाष्या-
मिति नाम भवतीत्याम्नाभिः पर्यालोचना करिष्यते ।

“व्याख्यातृहेऽप्यास्य इष्टादिकथनेन अथाख्यातृत्वाद् इतरभाष्या-
विलक्षणेन महत्त्वम्” इत्युक्तं नागेशेनोद्यते । भाष्यास्तरे तु केवलं
सूत्रमेव वैशद्येन व्याख्यायते । अत्र व्याकरणभाष्ये न केवलं सूत्रं
व्याख्यायते अपि तु सूत्रस्य प्रत्याख्यानं क्रियते, सूत्रकारमतश्च
विरुद्धमतं संस्थाप्यते च । यथा सूत्रकारेण बह्व्रीहो चिकीर्षिते
एव सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिद्धा । भाष्याकारेण तु ‘न बह्व्रीहो’ इति सूत्रं
प्रत्याख्याय बह्व्रीहिसमासार्थवाक्येऽपि सर्वनामसंज्ञा विहिता ।
तथाहि सर्वत्र शास्त्रेषु सूत्रभाष्यायो विरोधे सूत्रैश्चैव प्रामाण्यम् । किञ्च
अत्र व्याकरणे सूत्रभाष्यायोः विरोधे ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’
इति नियमात् भाष्याश्चैव प्रामाण्यम् । अपि च व्याकरणभाष्याश्च सर्वेभ्यो
भाष्येभ्यः प्राङ्निर्मितत्वाद् बह्वहेनास्य महत्त्वम् । प्रदीपः सर्वशास्त्राणाम्
इत्यादिविशेषणीभूतश्च च पाणिनीयव्याकरणश्च विवरणभूतश्च महाभाष्याश्च
प्राचीनज्ञानं सर्वोपकारकत्वेन महत्त्वमस्ति ।

एतद् व्याकरणभाष्यां न केवलं व्याकरणनिबद्ध इति यावत् । किञ्च

सर्वेषां ज्ञायवीजानाम् ईत्युक्ततया बोद्धवामित्यत एव सर्वज्ञायवीज-
हेतुषादेव महाशब्देन विशेष्य महाभाषामित्युच्यते लोके । ईदं खलु
महाभाष्यं व्याकरणशास्त्रार्थस्य अपूर्वं ग्रन्थरत्नम् । अतीव सरलेन सर-
सेन च प्रकारेण शुद्धव्याकरणविषयोऽस्मिन् प्रतिपादितो दृश्यते । न च
पतञ्जलेरिव सरलगञ्जीरा प्रोज्जसतया भाषा अपि कस्यापि अग्रस्य ग्रन्थ-
कृतो भाष्ये विधिना निवेशिता । तस्मात् महाभाष्यामिदम् अलौकिकं
वस्तु ।

✓(४) 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इत्यास्य वार्तिकस्या भाष्य- काररत्नीत्या व्याख्यानम् ।

ननु पाणिनेः शास्त्रस्य किमपूर्वशब्दनिष्पादनद्वारार्थविशेषसम्बन्ध-
निष्पादकत्वमुत सिद्धशब्दार्थसम्बन्धबोधकत्वमित्याशङ्क्यामस्य वार्तिकस्यो-
त्थितिरिति बोध्यम् । शब्दश्च अर्थश्च सम्बन्धश्चेति समाहारद्वन्द्वात् सप्रुमी ।
अत्र सिद्धा ज्योतिरित्यादिवाग्नित्यपर्यायवाचिसिद्धशब्दग्रहणम् । न तु सिद्ध
शुद्धनः सिद्धः रूपः इत्याद्यनित्येषुपि सिद्धशब्दप्रयोगदर्शनादनित्य-
पर्यायवाचिनोऽत्र ग्रहणम् । न च सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोः प्रयोग-
दर्शनेन कथं नित्यपर्यायस्य ग्रहणमिति वाच्यम्, संग्रहे किं कार्यः
शब्दः अथ सिद्धः इति पक्षद्वयविचारे कार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायिनः सिद्ध-
शब्दस्य नित्यपर्यायवाचितया तत्समानतन्त्रादिहापि तथैव युक्तम् ।
अथवा यथा अब्भक्ते मीनः वायुभङ्गः सर्पः इति वाक्येन सामर्थ्याद् अप
एव भङ्गयति वायुमेव भङ्गयतीति नियमो गम्यते । तथात्रापि
सिद्ध एव न साध्यः इति नियमप्रतीतिः । किञ्च विनापि प्रत्ययं
पूर्वोत्तरपदलोपो वक्तव्य इत्यनेनात्र पूर्वपदलोपेन देवदत्तो दत्तः,
सत्याभामा भामेतिवदत्यस्तुसिद्धः सिद्ध इति । अग्रथा व्याख्यानादेव
नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति सिद्धशब्दस्य नित्य एवार्थः इति सिद्धान्तः ।

ननु सन्दिग्धसिद्धपदं विहायासन्दिग्धनित्यपदमेव कथं नोपास्त-
मिति चेन्न, नित्यपदोपादानेऽपि नित्यग्रहणसितः नित्यप्रज्वलितः

इत्यादौ आभीक्ष्ण्ये अपि नित्यशब्ददर्शनेन संशयवारणाय व्याख्यानत
इत्यश्रैवानुशरणीयतया मङ्गलार्थं माङ्गलिकासङ्गशब्दापादानश्रैवोपयुक्त-
त्वादिति दिक् ।

✓(९) “व्याकरणमित्यासा शब्दस्य कः पदार्थः” इति
भाषाग्रन्थस्य व्याख्यानम् ।

पाणिनिव्याकरणस्य भाष्यं प्रणेतुमिच्छता तत्रभवता पतञ्जलिना
स्वकीयग्रन्थस्य प्रारम्भे पम्पशाह्निके उपोद्घाततया ‘अथ व्याकरण-
मित्यासा शब्दस्य कः पदार्थः’ इति प्रश्नः उथापितः । तत्रेदं विचारितं
तेनाचार्येण—‘न चास्तुरेण व्याकरणम्, तस्मादध्ययं व्याकरणम्’ इत्यादौ
यदि सूत्रमात्रं व्याकरणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तदा व्याकरणस्य सूत्र-
मित्यादौ षष्ठीर्थोऽनुपपन्नः । अत्रेदं षष्ठीभावात् । अपि च व्याकरणात्
शब्दान् प्रतिपद्यामह इति लोकव्यवहारसिद्धस्य व्याकरणे शब्द-
प्रतिपत्तिहेतुत्वस्य चानुपपत्तिः एतत्पक्षे । नहि सूत्रत एव शब्द-
प्रतिपत्तिर्दृष्टा । किञ्च उदाहरणप्रत्युदाहरणवाक्याध्याहारदिसमुदाय-
रूपान् व्याख्यानादेव । नापि शब्दाहपि व्याकरणपदार्थः । व्याकरणस्य
शब्दपदार्थत्वे व्याकरणे भवेत् योगः वैयाकरण इति भवार्थकतद्वितस्य
पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमित्यत्र प्रोक्तार्थकतद्वितस्य चानुपपत्तिः
स्यात् । नहि शब्दे भवेत् योगः किञ्च सूत्रे एव । नहि च पाणिनिना
शब्दाः प्रोक्ताः किञ्च सूत्रमेव इत्युभयथा दोषः । एवं तर्हि लक्ष्य-
लक्षणसमुदितमेव व्याकरणपदार्थः । न चैवं केवलमधीतसूत्रोऽपि
वैयाकरण इति व्यवहारानुपपत्तिः समुदाये प्रवृत्तस्य शब्दस्य एकदेशे
प्रवृत्तसञ्जवादिनि वाच्यम् । पटेकदेशे दक्षे पटो दक्ष इतिवत्
समुदाये प्रवृत्तस्याप्येकदेशे प्रवृत्तिसञ्जवात् । यदि च राहोः शिर
इति व्यवहारे एकस्मिन्नपि वस्तुनि ऐपाधिकभेदमादात्तं भेदव्यवहारः,
एवमिहापि व्याकरणशब्देन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्चाते,
सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहारोपपत्तिः । शब्दाप्रति-

संवृतादिदोषनिवृत्तिः । नैवंग करणेन गौरवमपि । सम्पूर्णाष्टाध्यायीं प्रति तेषामसिद्धत्वेन शास्त्रदृष्ट्या कलादिदोषसद्भात् कलादाद्यनेपदम्, श्वातकर्तृगामिनि क्रियाकले इत्येवम् सूत्रकरणेनेष्टसिद्धौ शीङादौ सर्वानुबन्धप्रत्याख्यानानेन कलादिदोषयुक्तपाठेनैव निर्वाहादनैकशत-मनुबन्धं नोक्तार्थम् ईत्संज्ञा च न वक्तव्या. लोपश्च न वक्तव्यः इति प्रत्यूत लाघवादिति तन्न वाच्यम् । वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य एकदोषवारणाय सकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षशुक्रप्रकारेण अग्रथा-करणे वृत्तिक्रिया पलायमानस्याशीविषयुधे निपात इति त्रया-पातो न शकनीयः ।

ननु जातुपदेषां संवृतादिदोषविशिष्टानामपि ग्रहणपत्तिरिति चेन्न । गर्गादिविदादिपाठां संवृतादीनां निवृत्तिसिद्धेः । न च गर्गादिसमुदायानां साधुत्वार्थं पाठस्य चारितार्थात् कथं संवृतादि-दोषाणां निवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । श्वेतो धावति अलसुमानां यातेतिवद् गर्गादिविदादिपाठसा तन्नेण प्रयोजनद्वयसाधकतया यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोज्यव्या इति प्रतिपादननादोषात् । अथवा केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्वाङ्मावकारप्रत्ययप्रतिपादिकानां शुद्धानामेव पाठेन तत्संस्कार वर्णानामिति न कश्चिद्दोषः । न च याग्रग्रहणानि प्राति-पदिकानि तत्र दोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । शशः षष् इति मा भूत्, मङ्को मङ्गक इति मा भूदित्येतदर्थमेतेषामपि स्वरवर्णा-नुपूर्वीञ्जानार्थमुपदेशश्चावश्यकत्वात् । तदुक्तम्—

आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः ।

उक्तार्थान्ते ततन्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः ॥ इति ।

(९) शब्दानां नित्यात्वं कार्यत्वं वा—

मीमांसका ध्वनिव्याज्य-वर्णाद्यकं नित्यं शक्यं आहः । अत्र मते पदे वाक्ये वर्णसमूहरूपे इति एकं पदम् इत्याहुनुपपत्तः ।

वैशेषिकद्वयस्य ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यः, तद्व्यतिरेकेन अश्रुत्यानुपलब्धात् । ध्वनिस्य वर्णाश्रकञ्चनावर्णाश्रकञ्चन च द्विविधः—वैशेषिकद्वयस्य वर्णव्यतिरिक्तोऽश्रकञ्चवाक्यस्फोटरूपः शब्दो नित्यः । एवञ्च पदे वर्णानां वाक्ये पदानां कालनिकमेवार्थवत्त्वमिति सिद्धेः शब्दार्थ इत्यत्र विशदीकृतं श्रीमद्विद्विः । न च शब्दानां नित्यत्वे शास्त्रवैयर्थ्यामिति वाच्यम् तत्र तत्र भाष्यसिद्धाञ्चन साधुश्रुज्जानान्न तस्यावशकत्वात् । अतएव शब्दत्रयानि निष्पातः परं ब्रह्माधिगच्छति इत्यादिः सज्जते ।

✓(१०) साधुशब्दस्य ज्ञाने धर्म उत प्रयोगे ?

लोकत एवार्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगे सिद्धे सति 'शब्देनैवार्थोऽभिधेयो, नापशब्देन, एवं क्रियमाणमभूदयकारि भवति' इतीत्थं धर्मार्थं नियमो व्याकरणशास्त्रेण क्रियते इति उक्तम् । तत्र प्रसङ्गात् किं साधुशब्दस्य ज्ञाने धर्म उत तस्य प्रयोगे इति विचार्यते । तत्र पक्षद्वयम्—साधुशब्दस्य ज्ञानं धर्मं जनयतीत्येकः पक्षः । न ज्ञानं किञ्च तस्य प्रयोग एव धर्मजनक इत्यपरः । न केवलं ज्ञानं न वा केवलं प्रयोगः, किञ्च शास्त्रज्ञानपूर्वकसाधुशब्द-प्रयोग एव धर्मोत्पत्तौ कारणमिति तृतीयः पक्षः ।

तत्र ज्ञाने धर्म इत्यङ्गीकारे साधुशब्दस्य ज्ञानात् धर्म इव, तद्विपरीतस्यापशब्दस्य ज्ञानाद्धर्मविपरीतोऽधर्मोऽपि उपजायते । यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दान् अप्यासौ जानाति । न केवलमधर्मं प्राप्नोतीतीयानेव दोषः, प्रेत्युत भ्रुयानधर्मः स्यात्, धर्म-श्रुत्यानेव वर्तते एकैकस्य शब्दस्य बहूनामपशब्दानामुपलक्षेः । अतो धर्मलिप्सोर्भ्रुयोऽधर्मप्राप्तिरियं शोचनीया स्यात् ।

ज्ञाने धर्म इति कथनं तु वेदविरुद्धं भवति । 'तेहसुरा हेहलस्यो' इत्यादिश्लेषे अपशब्दस्य प्रयोगादेव न तु ज्ञानात्तेषाम-धर्मो वर्णितः । तस्माद् ज्ञानाद्धर्म इति कथनं वेदविरुद्धम् ।

प्रयोगे धर्म इत्यङ्गीकारे तु उक्तयोर्दोषयोः अवकाशाभावे अपि दोषान्तरमुपजायते । यो महता प्रयत्नेन व्याकरणशास्त्रमधीत्या साधुशब्दान् ज्ञात्वा प्रयुङ्क्ते, तस्य च समानश्चैव फलश्रावाप्तौ क्लेशसाध्यः शास्त्राध्ययनं निरर्थकमेव स्यात् ।

व्याकरणशास्त्रात् साधुशब्दं ज्ञात्वा यः प्रयुङ्क्ते तश्चैव धर्म इति पक्कञ्च साधीयान् । अत्र ज्ञानप्रयोगयोरुभयोरप्यपेक्षितत्वादत्र— तत्राङ्गीकारप्रयुक्तानां पूर्वोक्तदोषाणां नास्ति संभवः । 'यो ह्यग्निष्टोमं यजते य उ चैनमेव वेद' इति वेदवाक्यमपि ज्ञानपूर्वके यागानुष्ठाने फलं प्रतिपादयेत् एतत्पक्काङ्गीकारे अनुकूलम् ।

भाष्याकारस्य ज्ञाने धर्म इति प्रथमपक्काङ्गीकारे युक्तिप्रदर्शनद्वारेण संभावितदोषप्रतिविधानं करोति । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवती'ति ऋतिरेव तत्प्रमाणम् । सा तु शब्दज्ञानादीप्सितावाप्तिं दर्शयति, न त्वपशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिम् । तस्मादपशब्दज्ञानादधर्मः सादित्यप्रमाणकं वचनमश्रद्धेयम् ।

समाधानान्तरकात्र — शब्दापशब्दयोरन्यतरापदेशेः शब्दज्ञाने जाते अपशब्दज्ञानस्य शब्दज्ञाने नास्तुरीयकदास्तस्य नातिरिक्तं फलं भवति । किञ्च तस्यापि शब्दज्ञानजज्ञो धर्म एव फलम् । यो हि शब्दान् जानात्यपशब्दानप्यसौ जानातीत्येतद् व्युत्क्रमेण निर्धार्य यो हि अपशब्दान् जानाति शब्दानप्यसौ जानातीति प्राप्तिम् । तस्मादधर्मन्यत्सो वाग्न्यासः वा नास्त्यापत्तिरिति तद्वम् ।

अथवा—अपशब्दज्ञानादधर्मस्य संभवे अपि तस्य भाविना शब्दज्ञान-जज्ञेन धर्मेणापाकरणं भविष्यति कूपधानकत्वायवत् । तस्माच्छब्द-ज्ञानाद्धर्म इति कथने अपशब्दज्ञानादधर्म आपतेदिति न भेदव्ययम् । अस्मिन् पक्षे 'तेहसुरा' इति वेदवाक्यविरोधे अपि पूर्वोक्ता न शकनीयः । तद्वाक्यगम्यः शब्दप्रयोगे धर्मोऽपशब्दप्रयोगेऽधर्म इति नियमस्य यागक्रियाविषयः, न त्वृत्तविषयः । एवं ज्ञाने धर्म इति पक्षेऽपि कथंकिदङ्गीकर्तुं शक्य इति पतञ्जलिरस्ये दर्शयति ।

(১১) ব্যাখ্যা—

√**দ্রষ্টে:** শব্দঃ স্বরতো বর্ণতো বা মিথ্যাশ্রয়ুক্তো ন তমর্থম্ ॥
 স বাগ্বজ্ঞো যজমানং হিনস্তি যথেন্দ্রশক্রঃ স্বরতো—

২পরাধাৎ ॥

শব্দানুশাসনপ্রয়োজনপ্রতিপাদনকালে 'দ্রষ্টে: শব্দ:' ইতি প্রতীকমু-
 পশ্যন্তম্ । অত্র হি সমগ্রঃ শ্লোক উপস্থাপিতঃ । 'স্বরতঃ' স্বরেণ
 উদাত্তানুদাত্তাদিনা । 'বর্ণতঃ বা' অথবা স্বরবর্ণব্যঞ্জনবর্ণপ্রভৃতিনা ।
 অত্রোভয়ত্র তৃতীয়ার্থে তসিঃ । 'দ্রষ্টে:' অশুদ্ধঃ । 'শব্দ:' নামাখ্যাতো-
 পসর্গনিপাতরূপঃ । 'মিথ্যা' অযথাবৎ, 'শ্রয়ুক্ত:' উচ্চারিতঃ, 'তমর্থম্'
 যদর্থপ্রতিপাদনায় শ্রয়ুক্তস্তমর্থং 'ন আহ' স্বরদোষাদ্ বর্ণদোষাদ্
 উভয়দোষাদ্ বা বক্তুঃ অভিমতমর্থং নাভিধত্তে । ন কেবলং তমর্থং ন
 বদতীতি, অপি তু বিশ্লোৎপাদনদ্বারা হিংস্রো ভবতীতি দর্শয়িতুমুক্তম্
 —স বাগ্বজ্ঞো যজমানমিতি । বাগ্বজ্ঞ ইত্যত্র রূপকালঙ্কারেণ
 দ্রষ্টায়া বাচোহমর্ষিঊষ্মমোঘহিংসজং চ প্রতীয়তে । 'যজমানং হিনস্তি'
 "যেন ঋত্বাদয়ায় মর্হতাভিনিবেশেন প্রভূতেন পরিশ্রমেণ গরীয়সা চ
 অর্থব্যয়েন যাগঃ প্রারকঃ তমেব যজমানং ন কেবলমভূদয়েন ন
 যোজয়তি, প্রভূত হিনস্তি বিনাশয়তি, তস্ম মহতীং হানিং
 করোতীত্যর্থঃ । যথা 'স্বরতঃ' স্বরেণ 'অপরাধাৎ' দোষাৎ, বৃথোচ্চারিতেন
 স্বরেণেতি যাবৎ । 'ইন্দ্রশক্রঃ' লক্ষণয়া ইন্দ্রশক্ররिति শব্দঃ যজমানং
 ত্বষ্টারম্ অহিনদিতি শেষঃ" । অত্রায়মাশয়ঃ—বিশ্বরূপাখ্যং ত্বষ্টুঃ পুত্রং
 নিহত্য ইন্দ্রঃ ত্বষ্টুঃ সোমযাগে আগত্য তস্ম যজ্ঞবিপ্লবং কৃৎস্বা সোমরসং চ
 বলাৎ পীড়া গতবান্ । তদা ইন্দ্রস্য পীড়াং জনয়িতুং ত্বষ্টা 'ইন্দ্রশক্রবর্ধস্ব'
 ইত্যুক্তবান্ । তত্র শক্রশব্দস্য ঘাতক ইত্যর্থঃ । হে পুরুষ ! ইন্দ্রস্য নিহন্তা
 স্বঃ বর্ধস্ব ইতি হি ত্বষ্টুঃ অভিপ্রায়ঃ । অত্র যষ্টীতৎপুরুষসমাসত্বাৎ অশ্বো-
 দান্ত্বম্ ইন্দ্রশক্রশব্দস্য । কিন্তু ভ্রমবশাদাত্ম্যদাত্তো মন্তঃ উচ্চারিতঃ ।
 অয়মাত্ম্যদাত্তো হি বহুব্রীহৌ সমাসে বিহিতঃ । তস্মাৎ 'ইন্দ্রো হস্তা
 যস্ম' ইত্যর্থো জাতে ইন্দ্রেণ বধ্যো 'বৃত্ত:' অত্র নির্দিষ্টো ভবতি ।

(१४) व्याख्या

अविद्वांसः प्रत्याभिवादे नास्तीति न प्लुतिं विदुः ।

काम्यं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवारमहं वदेत् ॥

व्याकरणसा प्रयोजनप्रतिपादनकाले 'अविद्वांसः' इति प्रतीक-
मुपगच्छन्तम्, तत्रायं पूर्णः श्लोकः । 'अविद्वांसः' व्याकरणज्ञानशून्या जनाः,
'प्रत्याभिवादे' अभिवादनोपयुक्तवचनप्रयोगसमये 'नास्ति' अभिवादक-
नास्तिः टेः 'प्लुतिं' प्लुतस्वरुपादानं 'ये न विदुः' जानन्ति 'तेषु' 'काम्यं'
'निःशङ्कं' 'विप्रोष्य' प्रवासं प्रत्यावृत्त्या 'स्त्रीष्विवारमहं वदेत्' यथा स्त्रीषु
अभिवादनसमये 'अभिवादये सोमशर्मा अहं भोः' इति न उक्त्या
केवलम् 'अयमहम्' इति उच्यते तथैव अविद्वत्स्वपि प्रयोज्यव्यम् ।
अभिवादनसमये सोमशर्मा यदा 'अभिवादये सोमशर्माहं भोः' इति
वदति, तदा प्रत्याभिवादनकाले आचार्यैः— 'आयुष्मानेधि सोमशर्मा—
(३) न्' इति वाक्यस्य टेः प्लुतं विधाय उच्चारणीयम् । "ये तावदनधीत-
व्याकरणग्रन्था अविज्ञातप्लुतादिका न प्रभवन्ति यथैव प्रत्याभिवादन-
वाक्यं समुच्चारयित्वा तेषां सविधे समग्रस्याभिवादनवाक्यस्योच्चारणं
खरसूकराणामिव मृष्टमन्त्रं सर्वथा निष्फलमेव स्यात् । अतएव यथा स्त्रीणाम-
विज्ञातव्याकरणत्वात् तासां सविधे केवलम् अयमहमिति उच्यते; तथैव
व्याकरणानभिज्ञानामपि सविधे अयमहमिति वक्तव्यम् । एवञ्चानभिज्ञाः
स्त्रीभिस्तुल्यमुल्या भवेयुः । कश्चि वा सहृदयार्थैतद्गोचरेत । अत
ईदृशनिवारणनिवारणायवशमध्ययं व्याकरणम् ।"

(१५) व्याख्या—

चत्वारि शुक्ला त्रयो असा पादा द्वे शीर्षे सप्त

हस्तासो असा ।

त्रिषा वज्रो वृषाभो रोरवीति महो देवो मर्त्या

आ विवेश ॥

श्वसंहितायां निहितोऽयं मन्त्रः । अत्र हि पम्पशायं व्याकरणसा
प्रयोजनप्रतिपादनकाले मन्त्रोऽयम् उपगच्छन्तः । श्वसिन् वृषा-

प्रकारेण व्याख्याता । तत्र वैयाकरणानां व्याख्यानमिदम्—‘अस्य’ महतः शब्दलक्षणस्य देवस्य ‘चत्वारि शृङ्गाः’ चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पद-जातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपातात् । ‘त्रयः पादाः’ त्रयः कालाः भूतभविशुद्धवर्तमानाः अस्य पादरूपेण विलसन्ति । अस्य ‘द्दे शीर्षे’ मसुक्तद्वयम्—द्दे शब्दात्मानौ नित्यः कार्यत् । ‘सप्त हस्तसः’ सप्तः हस्ताः सप्त विभक्तयः अस्य हस्तरूपेण तिष्ठन्ति । ‘त्रिधा बद्धः’ त्रिषु स्थानेषु नियन्त्रितः—उरसि कर्णे शिरसि च । एषु त्रिषु स्थानेषु वर्णानां प्रायेण स्थिति र्भवति । ‘वृषभः’ कामानां वषिता ‘रोरवती’ शब्दं करोति । रौतिः शब्दकर्म । ‘महो देवः’ महान् देवः शब्दलक्षणः ‘मर्त्यान्’ मर्तवासिनः मनुष्यान् ‘आ विवेश’ मर्त्येषु प्रविष्टवान् । महता देवेन अस्माकं साम्यं यथा स्यात् इत्याशयं व्याकरणम् ।

निरुक्तपरिशिष्टे व्याख्यानान्तुरं यथा—

‘चत्वारि शृङ्गे’ति वेदा वा एत उक्ताः । ‘त्रयो अस्य पादाः’ इति सबनानि त्रीणि । ‘द्दे शीर्षे’ प्रायणायोदस्यनीये । ‘सप्त हस्तसः’ सप्त छन्दांसि । ‘त्रिधा बद्धः’ त्रेधा बद्धो मन्त्र-ब्राह्मण-कर्मैः । ‘वृषभो रोरवती’ रोरवणमस्य सबनक्रमेण ऋग्-भिर्बजुभिः सामभिः, यदेनमृग्भिः शंसन्ति, यजुर्भिर्बजन्ति, सामभिः स्तवन्ति । ‘महो देवः’ इत्येष हि महान् देवो यद् यज्जः । ‘मर्त्यान् आविवेश’ इत्येष हि मनुष्यानाविशति । इति ।

(१७) व्याख्या—

‘चत्वारि वाक् परिमितता पदानि तानि विद्वर्त्तन्ना ये
मनोषिणः ।

शुहा त्रीणि निहिता नेक्यन्ति तुरीयं

वाचा मनुष्या वदन्ति ॥

ऋक्संहितासुर्गतोऽयं मन्त्रः बहुधा व्याख्यातुं शक्यते । तत्र
‘वाक्’ शब्दराशिः ‘चत्वारि पदानि परिमितता’ नामाख्यातोपसर्गनिपात-

সমানার্যামর্থ্যবগতো শব্দেন চাপশব্দেন চ তত্র শাস্ত্রেণ ধর্মনিয়মঃ
ক্রিয়তে শব্দেনৈবার্থোহভিধেয়ো নাপশব্দেন ইতি এবং ক্রিয়মাণমভ্য-
দয়কারি ভবতীতি দিক্ ।”

আলোচ্যগ্রন্থ সম্পাদনায় নিম্নলিখিত গ্রন্থগুলি হইতে অঙ্কবিস্তর
সাহায্য লওয়া হইয়াছে—

- (১) বালমনোরমা ও তত্ত্ববোধিনী টীকাসম্বন্ধিত “সিদ্ধান্ত—
কৌমুদী :”
- (২) সারদারঞ্জন রায় সম্পাদিত “সিদ্ধান্তকৌমুদী ”
- (৩) পণ্ডিত রামচন্দ্র বা ব্যাকরণচার্য সম্পাদিত “স্নোত্তরা প্রস্তাবলী ।”
- (৪) পণ্ডিত ললিতকুমার সাংখ্যবেদতীর্থ সম্পাদিত “বৈয়াকরণসিদ্ধান্ত-
কৌমুদী” ।
- (৫) শ্রীশোভিতমিশ্র সম্পাদিত ‘কাশিকা’ ।
- (৬) শ্রীক্ষিতীশ চন্দ্র চট্টোপাধ্যায় সম্পাদিত মহাভাষ্যম্, (পম্পাশা) ।
(মহাভাষ্যের ব্যাখ্যাগুলি এই গ্রন্থের সাহায্য পুষ্ট ।)
- (৭) হরিশঙ্কর বা রচিত ‘মহাভাষ্যকুঞ্জিকা’ (মহাভাষ্যের ১৯ নং এবং
২০ নং প্রশ্নদ্বয়ের উত্তর এই গ্রন্থ হইতে উদ্ধৃত ।)
- (৮) পণ্ডিত মধুকান্ত বা সম্পাদিত ‘মহাভাষ্য প্রকাশ ।’

শুদ্ধিপত্র

পৃষ্ঠা	লাইন	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
১	৫	এতশ্চৈব	এতশ্চৈবম্
১	৮	দ্বিতীয়েহর্থ	দ্বিতীয়েহর্থঃ
১	১০	কাষাতিদেপে নাঃম্	.. দেশেনামম্
১	১০	উত্তানপত্তিঃ	উত্তানাপত্তিঃ
২	৪	...শয়েণ	...শযেন
২	১৮	শ্চোষমাণ	শ্চোচ্চাষমাণ
২	২৫	নিবৃত্ত্যা	নিবৃত্ত্যা।
৩	২২	দ্বিতীয়স্ত	দ্বিতীয়স্ত
৬	১	ইত্যংশো	ইত্যংশো
৬	৬	শব্দার্থশ্চৈবাত্	শব্দার্থশ্চৈবাত্
৭	১	প্রযত্নক	প্রযত্নশ্চ
৭	১০	সিদ্ধ্যতি	সিদ্ধ্যতি
৮	১০	...রেব	...রেব
৯	২	ব্যুৎপত্তি	ব্যুৎপত্তি
৯	৩	ইহুহুপথশ্চো	ইহুহুপথশ্চো
৯	১৪	ইহুহু্যমুক্তবশ্চ	ইহুহু্যমুক্তবশ্চ
১০	১৮	দীর্ঘহণঃ	দীর্ঘোহণঃ
১০	২৪	নিমিত্তভয়ে।	নিমিত্তভয়োঃ
১১	১	পূর্বগ্রহণ	পূর্বগ্রহণ
১১	১২	তস্মাদিত্যুত্তরশ্চ	তস্মাদিত্যুত্তরশ্চ
১২	১১	স্বত্রেনৈব	স্বত্রেনৈব
১৩	১	ইত্যতঃ	ইত্যতঃ
১৩	২	অপদা	অপদা
১৩	১৪	শব্দরূপানীতি	শব্দরূপানীতি
১৩	১৬	সকলানীনামপি	সকলানীনামপি
১৪	৬	সজ্জায়া	সংজ্জায়া
১৫	৬	ত্রিপদ্যং	ত্রিপদ্যং
১৬	৬	ম্বশ্চঃ স্যাদিত্যুক্তম্	ম্...ত্বা...

ପୃଷ୍ଠା	ଲାଇନ	ଅକ୍ଷର	କ୍ଷର
୧୭	୮	.. ଦୁର୍ବାଗା	.. ଦୁର୍ବାଗା
୧୮	୧୦	ସଠିଆ...	ସଠିଆ...
୨୦	୧୧	ଏବୋକ୍ତମ୍	ଏବୋକ୍ତମ୍
୨୦	୨୦	କତ୍	କତ୍
୨୦	୨୧	ଆମ୍	ଆମ୍
୨୪	୪	ତୁଢ଼କ୍ତେ	ତୁଢ଼କ୍ତେ
୨୪	୧	ଦିମ୍ପିତ ଗ୍ରହଣଃ	ଦିମ୍ପିତ ଗ୍ରହଣଃ
୨୪	୨୦	ଅବିକଳା	ଅବିକଳା
୨୧	୨	ନିବିଳତେ	ନିବିଳତେ
୨୧	୧୪	ନିବିଳତେ ସମ୍ମାର୍ଗମ୍	ନିବିଳତେ ସମ୍ମାର୍ଗମ୍
୨୧	୧୦	ଜାୟତେ	ଜାୟତେ
୨୮	୪	ଜାନର୍ଥେ	ଜାନର୍ଥେ
୨୮	୧୦	ବିମୁଖାକରଣଃ	ବିମୁଖାକରଣଃ
୩୧	୧	ଫ୍ରମ୍ମସା ଫ୍ରମ୍ମଃ	ଫ୍ରମ୍ମସା ଫ୍ରମ୍ମଃ
୩୨	୨	ବିକ୍ତକ୍ତେ	ବିକ୍ତକ୍ତେ
୩୪	୧	କିମିତା	କିମିତା
୩୧	୧	ବହନ୍ନୀହୋଷ୍ଟକ୍ତ
୩୬	୧୭	ସମ୍ପ୍ରମାନ୍ୟଃ	ସମ୍ପ୍ରମାନ୍ୟଃ
୪୦	୨	ନକ୍ତ	ନକ୍ତ
୪୪	୧	ନାକଲ୍ୟାସା	ନାକଲ୍ୟାସା
୪୧	୧୦, ୧୧, ୧୨, ୧୩, ୧୪	ନକ୍ତଃ	ନକ୍ତଃ
୪୧	୧୪	ନକ୍ତକ୍ତୋ	ନକ୍ତକ୍ତୋ
୪୮	୧୪	ନକ୍ତକ୍ତୋକିଳା	ନକ୍ତକ୍ତୋକିଳା
୧୧	୬	ନକ୍ତକ୍ତୋନ	ନକ୍ତକ୍ତୋନ
୬୪	୬	ନକ୍ତକ୍ତୋତା	ନକ୍ତକ୍ତୋତା
୬୨	୧୧, ୨୨	ନକ୍ତକ୍ତୋତା ଇତ୍	ନକ୍ତକ୍ତୋତା ଇତ୍
୧୦	୨	ନକ୍ତକ୍ତୋତା	ନକ୍ତକ୍ତୋତା
୧୦	୪	ନକ୍ତକ୍ତୋତାତା	ନକ୍ତକ୍ତୋତାତା
୧୦	୧	ନକ୍ତକ୍ତୋତା	ନକ୍ତକ୍ତୋତା
୧୨	୮	ନକ୍ତକ୍ତୋତା	ନକ୍ତକ୍ତୋତା

ପୃଷ୍ଠା	ଲାଇନ	ଅକ୍ଷର	ଶୁଦ୍ଧ
୮୦	୩	ସିଦ୍ଧଂ	ସିଦ୍ଧ
୮୬	୨	.. ନିଷ୍ଠା...	ନିଷ୍ଠା...
୮୬	୧୩	ବୃତ୍ତାର୍ଥ	ପ୍ରକାର୍ଥ
୮୨	୧	ଦେଶମନ୍ତ୍ରଣା	ବିହିତମନ୍ତ୍ରଣାଦେଶମନ୍ତ୍ରଣା
୮୨	୮	ବିଚ୍ଛିନ୍ନମନ୍ତ୍ରଣା	Drop
୮୨	୧୧	ଅକ୍ଷେପନ	ଅକ୍ଷେପନ
୨୧	୧	ଅନିଷ୍ଠା	ଅନିଷ୍ଠା
୧୦୨	୧୩	ଅନ୍ତରାଳ	ଅନ୍ତରାଳ
୧୧୧	୧୫	ଏକାଧାର	ଏକାଧାର
୧୧୦	୨	ନିକ୍ଷିପ୍ତ	ନିକ୍ଷିପ୍ତ ..
୧୧୩	୫	ପ୍ରକାଶ	ପ୍ରକାଶ
୧୧୩	୧	ଅକ୍ଷରାବ	ଅକ୍ଷରାବ
୧୧୪	ଶେଷ	କର୍ମାନ୍ତରାଳ କାର୍ଯ୍ୟ	କର୍ମାନ୍ତରାଳ କାର୍ଯ୍ୟ
୧୧୨	୨୫	ବ୍ୟାପାର	ବ୍ୟାପାର
୧୧୧	୧୧	ସମ	ସମ
୧୧୧	୨୧	କାର୍ଯ୍ୟ...	କାର୍ଯ୍ୟ...
୧୧୪	୨୩	କାର୍ଯ୍ୟ	କାର୍ଯ୍ୟ
୧୧୧	୧୫	ଉପକାର	ଉପକାର
୧୧୨	୮	କାର୍ଯ୍ୟ	କାର୍ଯ୍ୟ
୧୮୬	୧	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୧୨୪	୩	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୨	୧୧	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୩	୩	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୧	୨୨	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୬	୨୨	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୧	୩	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୦୮	୧୫	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୧୧	୨	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୧୨	୧୩	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ
୨୧୫	୬	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ	କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ